Հայկական գիտահետազոտական հանգույց
Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonComercial 3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) **license.**

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format
Adapt — remix, transform, and build upon the material

240

Ltn
407

1999

ՔՆՆԱԿԱՆ

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՈՑ

ԸՍՏ ՆՈՐԱԳՈՑՆ ՊԱՏՄԱԿԱՆ, ԼԵԶՈՒԱԲԱՆԱԿԱՆ
ԵՒ ԲԱՆԱԳԻՐԱԿԱՆ ՏԵՂԵԿՈՒԹԵԱՆՑ

ՅԱ. Մ. ԳԱՐԱԳԱՇԵԱՆ

ՄԱՍՆ Ա.

ՆԱԽՆԱԿԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿ

ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՕԼԻՍ
ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ՑՈՎՍԵՓԱՑ ԳԱՎԱՌԵԱՆ
—
1880

ՅՖ. 410 Գ 407-60

ՅԱՆԿ ԳԼԽՈՑ

Յառաջաբան 1
Մուտք 3
Գլուխ Ա. Ծագումն Հայ ազգին 5
Գլուխ Բ. Աշխարհագրութիւն Հայաստանի 11
Գլուխ Գ. Պատմութիւն ժամանակակից ազգաց ի նախնական ժամանակի Հայոց
Ա. Ասորեստանեայք 25
Բ. Մարք և Պարսք 51
Գ. Մակեդոնացիք 76
Գլուխ Դ. Մար Իբաս կամ Խորենացին 90
Գլուխ Ե. Քննադատութիւն մարիբասեան պատմութեան 127
Գլուխ Զ. Արշակունիք ըստ Խորենացւոյն 206
Գլուխ Է. Քննադատութիւն պատմութեան Արշակունեաց 223
Գլուխ Ը. Կրօնք և լեզու նախնական ժամանակի Հայոց 269

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ

Նոր Հայոց պատմութիւն մը գրելու ձեռն արկած, գործ արդարեւ դժուարին եւ փափուկ, երկար աշխատութեան եւ զգուշաւոր քննութեան կարօտ: Հայոց պատմութիւն մը գրել թերեւս դիւրին էր մեզ, եւ ոչ այնչափ աշխատութեան եւ զգուշութեան կարօտ, եթէ բաւական համարէաք, երկայն կամ համառօտ, քաղել կարգաւ որ ինչ կայ ի կարծեցեալ աղբիւրս պատմութեանս մերոյ, որպէս արարին բազումք մինչեւ ցարդ: Բայց հեղինակ օրինակել է այս մանաւանդ քան պատմութիւն գրել:

Ազգի մը պատմութիւնը գրելու համար ընտրութիւն եւ կարգ պիտոյ են, այսինքն՝ պատմագիրն պարտի քուն աղբիւրներն ընտրել, եւ գրէպս եւ զգործս յիշեալս ի նոսա ի մէջ բերել այնպիսի կարգաւ, դի ընթերցողն տեսցէ նախ, ի սկզբանէ մինչեւ գլխոյնճան, պատմական երեւոյթներուն պատճառներն եւ կապակցութիւնը. երկրորդ տեսցէ մանաւանդ ամէն առթի որ գործել տուած է ազգին, ի ներքս եւ արտաքոյ, խորհրդիւ եւ կամ ազդմամբ իմն, այսինքն դիտմամբ եւ կամ յանդիպաբար. տեսցէ, երրորդ, ամէն արդիւնք որ հարկաւ եւ ի բնէ յառաջ պիտի գար եւ եկած է այն գործողութիւններէն իրրեւ ի պատճառաց: Այսպէս ազգը կը ցուցուի կենդանի բարոյապէս եւ քաղաքականապէս միանգամայն, ուստ եւ ոչ նիւթապէս միայն իբրեւ անշարժ դիակ կամ իբրեւ լոկ պատկեր անմահն ի կենաց եւ ի շարժմանէ:

Որովհետեւ ազգ կամ ժողովուրդ մը, թէեւ ինքնիշխան, ցորչափ կենդանի եւ գործող է՝ չկարէ լինել այս աստիճան զատուցեալ եւ առանձին մինչեւ բոլորովին դուրս ենալ որեւիցէ արտաքին ազդեցութենէ, այլ միշտ ուրիշ գոնէ գօրաւոր ազգերէ, ինչպէս նաեւ իւր աշխարհագրական որպիսութենէն, աւելի կամ նուազ ազդում ընդունելու յարմար է, հարկ է պատմութիւնը, թէեւ մանաւանդ եւ ազգային, յառաջ տանել նկատելով ժամանակին ընդհանուր եւ միանաւանդ տիրող պատմութիւնը. չէ պարտ մոռանալ նաեւ երկրին եւ դրացի երկիրներուն աշխարհագրական փոփոխութիւն որ պէտք գայ ներքին եւ արտաքին քաղաքական փոփոխմանց:

Բանիւ եւ խորհրդով ոչ թէ լոկ նիւթապէս պատմութիւն գրողն, այսինքն այն որ ընդօրինակող չէ այլ ճշմարիտ պատմագիր, մեծ եւ կարեւոր եւ շատ անգամ դարերով մնայուն վճիռներու ձեռնագիր կը դնէ՝ ամէն անգամ որ դէպք մը կը հաստատէ եւ կամ գործի մը բարոյական յատկութիւնը կ'որոշէ: Միթէ պարտի՞ առնել զայս առանց կանխաւ դիտմամբ հաստելու թէ երաւացի է վճիռը: Ապա պատմագրի մը առաջին եւ գլխաւոր պարտուց մին պարտի լինել աղբերն յորմէ առնու վաւերականութիւնը, եւ հեղինակին որում՝ ձայնակից լինի՝ ոչ ին եւ լոյն անաչառապէս ճանչնալ: Քննադատութիւնը պատմագրին մի միայն միջոցն է աւանդութեանց խառնիխուռն կուտակութեան մէջէն ճանապարհ բանալ դէպ ի ճշմարտութիւնն որ է կէտ նպատակի պատմագրին: Որ միանգամ քննադատելու արուեստին կը գայնայ պատմագրին, և կամ կը դժգոհի գործութիւնն

դայն ի կիր արկեալ տեսանելով , ցուցանէ թէ կամ ոչ հաւատայ թէ պոյ աստուածն յաշխարհի , և կամ , որ աւելի ճիշդն է , ոչ խորհ ի մէջ ճշմարտութեան և աստուծեան : Սակայն ուղիղ բանն և փորձ շատ տարբեր կը վկայեն : Ընդհանրապէս պատմութեանց , մանաւանդ հին պատմութեանց մէջ յանձնական , յազգային և ի կրօնական նախապաշարմանց և կրից ծագեալ կամուր կամ ակամայ այլայլութիւններ , և ի հայրենասիրական , նա մանաւանդ ի փառասիրական թիւր զգացմանց թելադրեալ խորդաւորութիւններ ապրեալ կը գտնուին : Այս և սոցին նմանն ապականեալ տարրներէ պատմութիւնը մաքրելով տալու համար նմա իւր ճշմարիտ արժէքը , պահանջի ի պատմագրէն ունել ոչ միայն գիտնական ընտրողութիւն , այլ և բաւական քաջութիւն զդէմ ունելոյ յարձակմանց որ կարեն պոյ ազգային մնասարծութիւնը վտանգող նախապաշարմունքէ , և չտալոյ տեղի ազգային անդէպ զգացմունք վիրաւորելու երկչոտութեան : Սուտին ճակատագիրն այս է որ կանուխ կամ անագան , թէպէտ ոչ ամենեցուն , կիրճ և կորովի մտաց անշուշտ կը յայտնուի , և ընդհանուր խայտառակութիւնն այնուհետեւ հարկ լինի է :

Վնասակար միանգամայն ծանրելի է նաեւ զգուելի պարծենկոտութեամբ պատմութիւնը փճուն գովեստներով վայրկեան երեւեցուցանել ջանալ : Չիք ինչ որ այնպէս նուաստացուցանէ դիւցազնական գործոց անգամ բուն յորդը՝ ինչպէս սին և պարծուկ վերադիրներ : Իրք պարտին խօսել ի պատմութեան ոչ թէ ներբողը : Ազգային մնասարծութիւնը շողոքորթ ոգեներուն մեծագոյն վնասակարութիւնը սա է որ կ'ապականեն հասարակաց ուղիղ բանը , և խոչ գործեն զժողովուրդն ճայիկ քննադատութեան :

Յասացելոց աստի կ'ելնացուի թէ մեր այս պատմութեան չափաբանչիւր բաժանման պիտի գտնուի համառօտ տեղեկութիւն ինչ աշխարհագրական որպիսութեան երկրին հանդերձ ժամանակակից , մանաւանդ տիրող , պատմութեամբ : Արդարեւ ամէն ժամանակակից աղբիւր պատմութիւն պարտի պատասխանել միշտ ճշդիւ երկուց այսոցիկ , երկրին աշխարհագրական որպիսութեան , և արտաքին տիրող պատմութեան պարագաներուն : Այս կերպով , աշխարհագրոյց տախտակ մը գծագրելու պէս , պատմական գծագրին ցանցը ուրուագրելով , կարելիք դիւրաւ զետեղել զդէպս ժամանակագրական կարգաւ իւրեանց :

Յետ դնելոց զայսոսիկ սկզբունս , որոց պիտի չմնանք ըստ մարթելոյ հաւատարիմ պատմել , գանք պատմութեան :

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՈՑ

ՄՈՒՏՔ

1· Բաժանումն Հայոց պատմութեան : 2· Աղբիւրք Հայոց պատմութեան նախնական ժամանակի : 3· Ագգային վիպք : 4· Ցոյն պատմիչք եւ Հրէից մատեանք : 5· Բեւեռագիրք :

1. Պատշաճ թուեցաւ մեզ Հայոց պատմութիւնը երկու գլխաւոր ժամանակ բաժանել . Ա. Նախնական , և Բ. պոփոխան : Նախնական անուանեմք զվիճոյն որ է ի սկզբանէ մինչեւ Տիգրան Մեծ (արշակունի) , կամ մինչեւ 90 նախ քան զՔրիստոս : Պատմական անուանեմք զվիճոյն ի Տիգրանայ և այսր , կամ 90էն նախ քան զՔր. մինչեւ մեր ժամանակը : Զայս վերջին վիճոյ պատմական կոչելոյ պատճառ ըստ մեզ սա է , զի ի Մեծէն Տիգրանայ և այսր սկսանի պատմութիւն մեր լինել վաւերական և դրեթէ անընդհատ :

Ա.յս յայտնի է մեր պատմութեան աղբիւրներէն :

2. Հայոց պատմութեան նախնական ժամանակին համար վաւերական աղբիւր չունինք ոչ ընդհանուր և ոչ մասնաւոր : Ա.յս դարաւոր ժամանակին վերաբերեալ ինչ որ կայ իբրեւ առոյգ , քաղուած է օտար պատմութեանց մէջ ուրեք ուրեք և իբրեւ ըստ պատահման գտնուած յիշատակութիւններէ , և կամ պատմական ակնարկութիւններէ : Ինչպէս ուրիշ ազգաց չատերուն , նոյնպէս մեր պատմութեան մէջ , որչափ յառաջ կ'երթանք դէպ ի սկիզբն աղբին , այնչափ կ'անհօսրանան և կ'աղօտանան դէպք : Անհատներու պէս նաեւ ազգեր շատ քիչ բան կարեն յիշել իւրեանց տղայութեան ժամանակէն : Բայց այս արդիւնք է մանաւանդ , մարդկային ազգին այն ոլորտի դարերուն մէջ , պակասութեան և անկատարութեան միջոցաց աւանդելոյ յետնոց դիւշատակս երեւելի գործոց և դիպաց :

3. Ա.յս միջոցաց հնագոյնն էին , որպէս յայտ է , բերանացի աւանդեալ վէպք : Ա.յսպիսի վէպեր կամ երգեր ունէին և Հայք ոչ սակաւ , և այն՝ բաւական հին ժամանակներ : Որիբէսաք , նա մանաւանդ Եսիոդոսք և Հոմերոսք չեղեն պակաս և առ մեզ : Կը թուի մանաւանդ թէ Հայոց վիպասանք ժառանգական տոհմ էին , եթէ

ոչ քուրմք, իբր զՏրուպատուբներու պէս երգե-
ցիկ խումբեր: Խորենացին իբրեւ 13 դար առաջ կը վկայէ թէ
այսպիսի երգիչներ ի հնումն կ'երգէին երեւելի արանց վարքը և
բարքը: «Զորմէ (զՏիգրանայ) ասէին ի հինան մեր որք բամբռամբն
երգէին՝ լինել սմա և ի ցանկութիւնս մարմնոյն չափաւոր» (Խոր.
Ա. ԻԴ.): Ոչ ի հինս միայն, այլ և առ նովին իսկ Խորենացւոյ էին
ծանօթ այնպիսի երգեր: Խորենացին յետ ի մէջ բերելոյ զերկներ
երկինն, ասէ. «Զայս երգելով ունկնդ բամբռամբ, լուաք իսկ
ականջօք մերովք: Ցետ որոյ և ընդ վիշապաց ասէին յերգն կռուել
նմա (վահագնի) և յաղթել, և կարի իմն նմանագոյնս զՀերակլեայ
նահատակութեանցն նմա երգէին» (Խոր. Ա. ԼԱ.): Յառաջ քան
զԽորենացին բուզանդ կը վկայէ թէ կը սիրէին Հայք զերգս վիպա-
սանաց իւրեանց, և միշտ ի բերան ունէին զնոսա. «Զիւրեանց
երգս առասպելաց զվիպասանութեանն սիրեցեալք ի վայթ կրթու-
թեանցն, և նմին հաւատացեալք, և ի նոյն հանապազորդեալք»
(Բուզ. Գ. ԺԳ.): Զիարդ և իցէ այն հին վէպերէն և երգերէն հազիւ
թէ հատակոտոր կան այժմ:

4. Մեր նախնական ժամանակի պատմութեան աղբիւրք, եթէ
արժան իցէ աղբիւր կոչել, են առ այժմ ունկք ի հին ցոյն պատ-
մագրաց, և Հրէից մատեանք: Ինչ որ Հերոդոտոս և Քսենոփոն,
և չորրորդ գիրք Թագաւորաց և մարգարէութիւնք Եսայեայ և
Երեմիայ կը յիշեն զՀայոց յառաջ քան զՔաղքեքանդր մեծ, և Պողի-
բիոս, Սարաբոն և Պլուտարքոս՝ յետ Աղեքսանդրի մինչեւ Տիգրան
մեծ, են արդարեւ մեծաւ մասամբ ստոյգ, բայց այնպէս անօսր,
որ չեն արժանի կոչելոյ աղբիւրք պատմութեան Հայոց:

5. Աղբիւր անունը տալ թերեւս աւելի յարմար էր բեւեռագիր-
ներուն, բայց այս կնճռոտ արձանագրութիւնները կարդալու եղա-
նակները դեռ ոչ այլ ինչ են եթէ ոչ հանճարեղ փորձեր հին առեղծ-
ուած մը լուծելու: Այս և այսպիսի են աւասիկ մեր պատմութեան
աղբիւրք մինչեւ Տիգրան մեծ, յետ որոյ սկսանին առաստանալ աղ-
բիւրք, այնպէս որ օտար և աղգային պատմիչներով գրեթէ անընդ-
հատ կը դայ առ մեզ պատմութիւնը, թէպէտ ոչ միշտ մանրամ
և անխառն:

ՄԱՍՆ Ա.

ՆԱԽՆԱԿԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՀԱՅՈՑ

ԳԼՈՒԽ Ա.

ԹԱԳՈՒՄՆ ՀԱՑ ԱՋԳԻՆ

1. Ի՞նչ պատմական տեղեկութիւն կայ գծագմանէ Հայ ազգին: 2. կար-
ծիք նախնեաց մերոց յետ ընդունելոյ գիրքիստոնէութիւն գծագմանէ ազգին:
3. Խորենացիի՝ գծագմանէ Հայոց: 4. Աւանդութիւն գՀայկայ յառաջ քան
գԽորենացիի. Հայկ. Օրիոն: 5. Ծագումն բառիս «Հայկական,» «Հայկ-
ազեան:» 6. Հայերեն լեզուի՝ աղբիւր գծագմանէ Հայոց: 7. Արդի հնա-
բանք՝ գծագմանէ Հայոց. Րոլինսոն, Լընորման, Լոռի տը Րոպեր: 8. Հին
քաղաքակիրթ ցեղ, Փռուշեանք եւ Փամեանք: 9. Փռուշեանք, Սեմականք եւ
Հնդեւրոպական ցեղք ի Հայաստան: 10. Ծագումն եւ բուական գաղթա-
կանութեան Հնդեւրոպականաց ի Հայս:

1. Հայոց պատմութեան նախնական ժամանակին մէջ առաջին
վնասուելու բանն է Հայոց ազգին ծագումը: Ջծագմանէ Հայոց
ստոյգ ինչ ոչ պատմութիւն և ոչ աւանդութիւն ունիմք: Ջէ յայտ
թէ Հայք յառաջ քան զընդունելն գքրիստոնէութիւն ինչ աւան-
դութիւն ունէին զծագմանէ իւրեանց:

2. Ցետ ընդունելոյ գքրիստոնէութիւնն, նախնիք մեր, յառաջ
քան զԽորենացին, Մինդոց գրոց ազգաբանութեան նայելով, զՀայս
Նոյի որդւոյն Յաբեթի թոռանէն, ի Թորգոմայ, սերեալ Համարե-
ցան, քանզի հին քրիստոնեայ մեկնիչներէն ունիմք Հրէից գրոց մէջ
յիշուած «Թոգարմա» (Թորգոմ) անուամբ իմանային զՀայաստան
կամ զմասն մի նորա, ուստի և մեր նախնի մատենագիրներէն ունիմք
այս մեկնութեան նայելով երբեմն «Տուն Թորգոմայ», «Թոր-
գոմեան ազգ», կամ, «Որդիք Թորգոմայ» կոչէին զՀայս: «Քանզի
ՅԱբարատեան գաւառին, ի Թագաւորանիստ կայեանն բղխեցին
Հայոց գանն Թորգոմայ չնորհք քարոզութեան աւետարանին պատու-
րանացն Աստուծոյ» (Ագաթ. ԺԷ.). «Այս իշխանք են ընտիրք,
կուսակալք, կողմնակալք, հաղարապետք, բիւրապետք, ի մէջ Հա-
յաստան աշխարհի գանն Թորգոմայ» (Անդ. ՃԺՒ). «Ընթերցեալ

ղթութիւնեան ազգէս, դՀայաստան աշխարհիս, զաստուածապարգեւ աւետեաց աւետարանին քարոզելոյ» (Անդ. Ցոլբն)։ «Սգայնի (ըներսէս) ամենայն ազատ և չինական, ամենայն բնակիչք փոխն թութիոյ» (Բուզ. ե. Լ.)։ «Մատեանք, յիշեցուցիչք պատմութեան Հայաստան աշխարհին ոչ ոչոց թութիոյ» (Անդ. Ցոլբն)։

3. Խորենացին է առաջին որ զՀայս համարի սերեալ ի Հայկայ ումեմնէ որ չորրորդ դնէ յետ Ցաբեթի այսպէս. Ցաբեթ, Գոմեր, Թիրաս, Թորգոմ, Հայկ։

4. Ա. նախնի մատենագիրս մեր, յառաջ քան զԽորենացին, Հայկ կը յիշուի միայն իբրեւ հսկայ ազնիւ, Ցունաց Օրիոնի նման։ Այսպէս ի Հայերէն Թարգմանութեան Ցոբայ և Եսայեայ Օրիոն համաստեղութիւնն Հայկ Թարգմանուած է. «Թերեւմն իցես կարգի բազմաստեղոյ, և քո բայեալ իցէ զպատրուակ Հայկին» (Ցոբ ԼԸ. 31). «Աստեղք երկնից Հայկիւն հանդերձ և ամենայն զարդուն երկնից լոյս մի տային» (Ես. ԺԳ. 10)։ Օրիոն, յն. Ὠρίων, գեղեցիկ կամ ընտրեալ, ըստ առասպելոյ Ցունաց էր որսորդ քաջ և յանդուգն։ Համարձակեցաւ, ասեն, ի վէգ գալ ընդ Արտեմեայ, կամ, ըստ այլոց, չէզ ունկն Արտեմեայ որ հարեալ էր ի սէր նորա։ Ընդ այս զայրացեալ դիցուհւոյն, եւս խայթել զնա կարճի, յետոյ սորվացեալ ընդ մահ դեղեցիկ երիտասարդին, փոխեաց զնա յերկինս, ուր Օրիոն եղեւ մին ի պայծառագոյն համաստեղութեանց։ Մեր նախնիք փոխանակ Օրիոնի դրած են զՀայկ, իբրեւ հսկայ որսորդ, բայց պատմութիւնն Օրիոնի նմանութիւն ունի մանաւանդ ընդ պատմութեան Արայի, զորմէ տեսցուք յետոյ։ Զհայկ յիշուած դասանեմք նաեւ ի պատմութեան Ագաթանգեղոսի, ուր զՏրդատայ ասի թէ ութ մեծամեծ քարեր «հայկաբար» չալկելով բերաւ Մասեաց լեռներէն։ «Սկայաղօրն (Տրդատ) հայկաբար զութ արձանն ի վերայ իւրոց թիկանց առանձնեալ բերէր ի վկայարան տաճարացն» (Ագաթ. ՃԶ.)։

5. Զհայկ, իբրեւ Հայոց ազգին նահապետ, յառաջ քան զԽորենացին ոչ ուրուք յիշեալ գտանեմք առ նախնիս մեր, և ոչ Հայոց լեզուն կամ ազգը յառաջ քան զԽորենացին երբէք յանուն Հայկայ հայկեան կամ հայկազեան կոչուած է ուրուք. այս բառերն առաջին անգամ գործածողն է Խորենացին։ Ագաթանգեղոս և Բուզանդ «Հայաստան» կամ «Հայ» բառը կը գործածեն իբրեւ վերադիր. «Զիւր վիճակն, զհայոցն երկիրն, պայծառացուցեալ զամենայն աւուրս կենաց իւրոց լուսաւորէր» (Ագ. ՃԻԿ.). «Ներոգեցաւ զուարթացաւ տէրութիւն թագաւորութեանն հայոցն երկրին» (Բուզ. Գ. Բ.). «Վասակ իւրով հայոցն դնդաւն հարկանէր զղօրան Պարսից» (Անդ. Դ. ԼԹ.). «Եւ յաղթահարեր զղօրսն Պարսից զունդն հայոցն» (Անդ. Դ. ԽԱ.). «Սգայնի զներսէս ծագէ ի ծագ ամենայն սահմանք երկրին Հայոց, հայ լեզուն առհասարակ (Անդ. ե. Լ.). այսպէս անթիւ տեղեր։ Հայկական կամ հայկազեան բառերն եւս գործածէին անշուշտ, եթէ գտնուէր աւանդութիւն յազգին թէ Հայք ի Հայկայ սերին։

6. Հայոց ծագման վրայ մեր գիտութեան առաջադոյն և միակ աղբիւրն է առ այժմ հայերէն լեզուն։ Որովհետեւ հայերէնն հնաբոլորական կամ արիական կոչուած լեզուաց կարգէն է, որպէս վկայեն մեր լեզուն քննող գիտունք, կարեմք հետեւցնել թէ նաեւ Հայք են մարդկային ազգին հնաեւրոպական կամ արիական կոչուած ցեղէն, որմէ են և բազմաթիւ ի հին և ի նոր երեւելի ազգաց, զորօրինակ Հնդիկք, Արիք, Ցոյնք, Լատինք, գերմանական և սլաւեան ցեղեր, այսինքն այժմու Եւրոպական ազգաց գրեթէ բոլորը։

7. Ոմանք յարգի հնաբանից զՀայս համարին ծագմամբ փռիւգացի։ «Ուրարտուոյ, (այսինքն Արարատայ, քանզի զԱրարատ Ուրարդի կամ Արարդի կոչուած կը գտնեն Ասորեստանի սեպագիր արձանագրութեանց մէջ Օրերդ և այլք որ, ինչպէս կը կարծուի, կը կարդան այն արձանագրութիւնները,) Ուրարտուոյ լեզուն, «ասէ Բոլինան, «չունէր աւելորդին լիառատութիւն ընդ այժմու Հայերէնին։ Այս լեզուն խօսող ցեղն թուի գաղթեալ ի Փռիւգիոյ, և առ սակաւ սակաւ դրաւեալ զերկրին արեւելեան մասին Արմենիոյ, վանելով կամ ընդ իւր միացնելով զհին Ուրարդիս, և փոխանակ նոցա դնելով զանուն, զլեզու, զկրօնս և զաւանդութիւնս իւր» (Գ. Բոլինս. Թարգմ. Հերոդոտ.)։

Լընորման, ուրիշ հնաբան մը, երկու տարբեր գաղթականութիւններ եկած կը դնէ յԱրմենիա այլեւայլ ժամանակ։ Զառաջին գաղթականութիւնն նոյնացնելով ընդ Հայկայ Խորենացւոյն, կը համարի Տիգրիսի և Եփրատայ առուին հովիտը (Բաբելոն) բնակող հին Քուշեանները ցեղ մը, ի Հերոդոտոսէ Ալարոտ կոչուած, զոր Ասորեստանցւոց Ուրարդին և Երեմեցւոց Արարատը կը համարի։ Այս քուշեան ցեղէն ծնեալ կարծէ Լընորման Արմենական կոչուած սեպագիր արձանագրութիւնները որ ի վան։ Զերկրորդ գաղթականութիւնն կոչէ Լընորման Արմենական յանուանէ Արմենակայ զոր համարի ոչ իբր պատմական անձն, այլ իբր անուն ազգին՝ անձնաւորեալ։ «Քան զառաջին գաղթականութիւնն նշանաւոր է,» ասէ, «երկրորդս այս արմենական գաղթականութիւն, զոր ազգային աւանդութիւնն անձնաւորեալ է յԱրմենակ, իբրեւ ազգական Հայկայ» (Լընորմ. Առաջին հնախօս. արեւել. Բ. հատ. էջ 364)։

Լուի ոը Բոպէը, կ'ենթադրէ քան զառաջին դաղթականութիւնն Լընօրմանի աւելի հին քուշեան դաղթականութիւններ յԱրմինիա. իսկ ղՀայկեան դաղթականութիւնն համարի սեմական, որ հալածելով ղքուշեանս անդր քան ղկուր դէպ ի հիւսիս, ինքն կալաւ ղՀարաւային մասն, ղՀովիան երասխայ յարեւմտից Մասեաց, մինչեւ ի լերինս Կորդուաց: Այս սեմական դաղթականութենէն ճնացած կը համարի Տը Բոպէը արմենական կոչուած սեպագիր արձանագրութիւնս վանայ: Ցետ Հայկեան կամ Սեմական դաղթականութեան, իբր ի միջոցի Ջ. դարուն նախ քան ղՔր. կը դնէ վերջին հնաեւրոպական արմենական դաղթականութիւն մի ի փոխադիոյ, և այս վերջին դաղթականութենէն եկած կը համարի ղՀայս և ղՀայերէն լեզուն:

8. Այս ենթադրութիւնք արդարեւ դեղեցիկ են, կը ցուցնեն խորին պատմական հմտութիւն, արժանի համբաւոյ այն երեւելի հնաբանից ղորոց ղանուանս յիշեցաք, և չեն ամենեւին առանց պատմական հիման: Տարակոյս չկայ թէ հին նախապատմական ժամանակ, յառաջագոյն իսկ քան զվերջին հարստութիւնն Ասորեստանի կամ Նինուէի, միջին և արեւմտեան Ասիոյ ինչպէս ուրիշ կողմերուն, նոյնպէս Հայոց, մանաւանդ Հարաւային (վանայ) կողման, բնակիչք էին մարդկային ազգին այն հին քաղաքականացեալ ցեղէն զոր դիտուն քամեան և քուշեան կ'անուանեն: «Թուխ ոտոյգ,» ասէ Լընօրմանն, «թէ ի սկզբան քամեանք ունէին զվճռագոյն մասն արեւմտեան Ասիոյ յառաջ քան զՍեմականս որ վանեցին զնոսա անտի.» և այլուր, «Ամենայն գիտունք միաբան ընդունին այժմ թէ ժողովուրդք բնակեալք յափունս Տիգրիս գետոյ, ի հարաւային Պարսկաստան, նաեւ ի մասին ինչ Հնդկաստանի, էին ի քուշեան ցեղէ, մինչեւ եկեալ էր Սեմականաց և Արեաց ունել զաեղի նոցա» (Լընօրմ. Առձեռն հնախօս. արեւել. հատ. Ա. էջ 98): «Հին քաղաքակրթ ազգաց մէջ քուշեանք և քամեանք այնպիսի որոշ յատկութիւն մը կը ցուցնեն, և այնչափ դարերով յառաջ են քան զՍեմականս և զԱրիականս, որ կը սահպուինք ընդունել թէ սոքա եղեն առաջին քաղաքակրթ ցեղ յարեւմտեան Ասիա և յարեւելս Հիւսիսոյ Ափրիկէի յառաջ քան զերեւել Սեմականաց և Արիականաց» (Էրն. Բընան, Պատմ. Սեմ. լեզ. էջ 489). և սակաւ ինչ ի սորեւ, յետ ասելոյ թէ «առաջին քաղաքակրթ ցեղ եղեն քուշեանք և քամեանք յարեւմտեան Ասիա և յԱփրիկէ», ցուցնելով զքաղաքական և զընկերական տարբերութիւն նոցա ի Սեմականաց և յԱրեաց, յաւելու. «Այս առաջին քաղաքակրթ ցեղ տեղի տուաւ Սեմականաց և Արիականաց ճիգերուն: Ի Զինաստան միայն տեւեց այն

հին (նախապատմական) քաղաքակրթութեան ոխը և եհաս մինչեւ առ մեզ:»

9. Քուշեանց ի Հայաստան բնակութեանն ապացոյց վանայ մօտ Շամիրամայ գործ համարուած քարափոր չէնքն է, ինչպէս նաեւ արմենական կոչուած սեպագիր արձանագրութիւնք այն կողմանց: (Ցետ վան քաղքին նկարագրէն ի ստորեւ:) Հաւանական է թէ նաեւ Սեմականք բնակած են ի Հայս յետ քուշեանց, նախապատմական ժամանակ: Բայց նաեւ հնաեւրոպական ցեղք հին, նախապատմական ժամանակ եկած էին Հայաստան, յառաջ իսկ քան զվերջին հարստութիւնն Ասորեստանի:

10. Այլ թէ այս հնաեւրոպական ցեղք վերջագոյն դաղթականութիւն էին որ եկան ի Հայս ի Ջ. դարուն նախ քան ղՔր., և թէ Արմէնք, այսինքն Հայք, այս վերջագոյն դաղթականութեան սերունդ են, այս կարծիքն, ըստ մեզ, պատմական հիմ չունի: Ոչ առ Հերոդոտոսի և Քսենոփոնի որ ժամանակաւ շատ հեռի չէին այս դաղթականութեան ենթադրեալ ժամանակէն, այն է Ջ. դարէն նախ քան ղՔր., և ոչ այլուր, կը դտնենք այսպիսի դաղթականութեան յիշատակութիւն: Երբեմն մտանեք Բաբելոնի առման ժամանակ, առ Կիւքսարաս, որդւով Աժդահակայ և առ Կիւրոսիս, այն է 538 ին նախ քան ղՔր. յիշեն Արարատեան թագաւորութիւն մը, «Պատուէր տուք յինէն Արարատեան թագաւորութեանն և Ասքանազեան գընդին» (եր. ՃԱ. 27), ընդ որում, ըստ Քսենոփոնի, վաղուց դաշնակից էին Մարք: Վարդան, Տիգրան, Շաւարշ, յատուկ անուանք, որ արիական բառեր են և ոչ քուշեան կամ քամեան կամ Սեմական, Ջ. դարուն և աւելի առաջ իբրեւ անուանք արքայից և արքայորդւոց Արարատայ թագաւորութեան, կը յիշուին հին ցոյն պատմիչներէ (Դիոդ. Սիկ. Բ. Դլ Ա: Քսեն. Կիւր. Գ. Դիր.ք, Դլ Ա.):

Արդարեւ Հայերէն լեզուն հնաեւրոպական լեզուաց արեւմտեան ճիւղին կը վերաբերի մանաւանդ քան արեւելեան արիականին, թէպէտ և վերջնոյ աստի առած է յետոյ դրացութեամբ վճռ մասն հարստութեան իւրոյ: Մեր հնագոյն բառերը և քերականական ձեւք շատ մծ ազգականութիւն կը ցուցնեն յունարէնի, լատիներէնի և դերմանական ճիւղին հետ. բայց այս բաւական չէ հաստատելու Բոպիոնի և Տը Բոպէրի ենթադրութիւնը, և այս երեւելի հնաբանք ոչ այնչափ լեզուաբանական պատճառներէ որչափ հին յոյն պատմչաց ոմանց խօսքէն առաջնորդուած կը թուին վերջագոյն ծագումն տալ Հայոց: Հերոդոտոս գՓռիւգացիս և գԱրմինս համարի եղբարս, այսինքն համայեզս (Հերոդոտ. Ա. 171). և Դիոնեսիոս պղիկառնացի կոչէ գԱրմինս համալեզուս, ὁμόγλωσσους, ընդ փռիւ-

գայուց, և ի յիշեն զպատերազմն Քսերքսէս ընդդէմ Յունաց, ըստ օրինակին փոխադայուց վառեալս և զգեցեալս պատմէ զՄարմինս ի բանակին Ա[illegible]եայց։ Նաեւ Եւդոքսիոս, ուրիշ յոյն հեղինակ, հաւանականապէս առ Պողոմեամբ, նմանապէս յայժ ասէ լինել զՀայերէնն փոխադերձին, τῆ φωνῆ πολλὰ ϕρυγίζουσιν (Եւդոք. առ Ստեփ. Բիւզ. ե. Արմենիա)։ Գիտել պարտ է սակայն զի հին պատմիչք փոխադային անուամբ խմնայնին փոքուն Ասիոյ հնաեւրոպական կամ արիական ցեղերը (Լանկլ. Ճիչ. ձեմ: արձանագր. և գեղար. Հտ. ԺԹ. էջ 339), և շատ հաւանական է թէ Արմենիոյ արեւմտեան մասին ժողովուրդք, իբրեւ սահմնակիցք փոքուն Ասիոյ, համայեղ և համալեզու էին այն երկրին հնաեւրոպական ցեղին։ Ցոյն պատմիչք, հնագոյնք անդամ ի նոցանէ, ինչպէս Հերոդոտոս և Քսենոփոն, որ յետոյ են քան զԴարեհ վշտասպեայ առ որով ոչ միայն Արմենիոյ արեւելեան մասն, Մեծ Հայք, այլեւ արեւմտեանն, այն է փոքր Հայք, սահմնակից փոքուն Ասիոյ, կոչեցան Արմինք կամ Արմենիա, ընդհանուր անուամբ կը կոչեն Արմէն Մեծն և փոքուն Արմենիոյ բոլոր ժողովուրդները։ Ուստի Ցոյն պատմչաց խօսքը թէ Արմէնք համայեղ և համալեզու էին փոխադայուց, պէտք չէ բոլոր Արմենիոյ ժողովրդոց վրայ առնուլ և հետեւցնել թէ Հայք փոխադային գաղթականները էին, և թէ Հայերէն լեզուն որ Մեծ Հայոց, և բուն Արարատեան ցեղին, լեզուն էր՝ փոխադական է։

ԳԼՈՒԽ Բ.

ԱԾԽԱՐՀԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՈՑ

1. Հայաստան լեռնային երկիր է։ 2. Բարձրութիւնն ի ծովէ։ 3. Տարրոսի երկաթիդ գօտին։ 4. Մասունք նորա։ 5 Գետք. Եփրատ, Տիգրիս, Երասխ։ 6. Քաղաքական հանգամանք նախնական ժամանակի Հայոց։ 7. Եբրայեցւոց Արարատը մեր Այրարատն է։ 8. Այլեայլ բագաւորութիւնք ի Հայս։ 9. Հայաստան միացեալ, Արմինք. բաժանումն ի մեծ եւ ի փոքր Հայս։ 10. Արարատեան բագաւորութիւն։ 11. Ազգք սահմանակիցք Արարատայ։ 12. Քաղաքք ի Հայս ի նախնական ժամանակի. Երիզա, Աշտիշատ, Արմաւիր։ 13. Քաղաքք ի Հայս ըստ բեռեռագրաց։ 14. վանայ քարաբլուրը, բեռեռագիրք վանայ։ 15. վան քաղաք։ 16. Շինութիւն նորա՝ ըստ Խորենացւոյն։ 17. վանայ բերդն՝ ըստ Խորենացւոյն։ 18. Խորենացւոյն աւանդութեան պատմական յարգը։ 19. Նկարագիր վանայ բերդին ըստ Շուլցայ։ 20. Թէ ընդե՞ր Շամիրամայ ընծայի շինութիւն բերդին վանայ։ 21. վանայ բերդին, ինչպես նաեւ բեռեռագրաց, ճնութիւնն։

1. *ԶՀայաստան կամ զՄարմինս կրնանք կոչել անհուն բարձրաւանդակ կամ լեռնադաշտ, սակաւ ինչ հակեալ յարեւելս կոյս։*

2. *կեդրոնական մասն նորա որ է նահանգն Արարատեան, ըստ Բիւդդէրայ իբր 2,740 ոտք ի վեր է ծովուն երեսէն։ Անտի դէպ ի հիւսիս երթալով, ասէ նոյն աշխարհագիր, ի մէջ կուր գետոյ և Կովկասեան գօտւոյն կը գտնենք լերանց շղթայ մը որ, Կովկասեան գօտւոյն հետ գրեթէ հաւասար ուղղութեամբ, կ'երթանայ յարեւելից յարեւմուտս, և է Սաորին Կովկասեան Հայոց, կամ «Լեառն մթին» ըստ Խորենացւոյն (Խոր. Բ. Ը.)։ Այս լեռներէն ասդին անցնիլ անհնար էր, բայց եթէ մեր պատմութեան մէջ «կապան» կամ «Դուռն» կոչուած նեղ կիրճերէ, որպիսի էին կապանն Ձորայ՝ վրաց ձեռքը, և Դուռն Ալանաց կամ Կասպից՝ Ազուանից ձեռքը. Հաւանականապէս երկու Դուրանո – արիական ցեղեր որ ի վաղուց հետէ կը բնակէին ի հովտին որ ի մէջ յիշեալ լերանց և կուր գետոյ, և որ 1,100 ոտք միայն բարձր է ծովուն երեսէն։ Այսպէս հովիտն երասխայ իբր 1,640 ոտք աւելի բարձր է քան զՀովիտն կուր գետոյ, որ է հիւսիսային սահման նորա։ Գրեթէ նոյն բարձրութիւնը կը պահէ Հայաստան մինչեւ ի հարաւային սահման իւր Մասիոս կամ, ըստ Հայոց, Կորդուաց գօտին։ Դէպ արեւելք միայն, որպէս ասացաք, կը հակի տակաւ մինչեւ իւր արեւելեան սահմանն Ատրպատական. իսկ դէպ յարեւմուտս, ընդհակառակն, մեղմով կը բարձ-*

բանայ մինչեւ իւր արեւմտեան սահմանն ի փոքրն Հայս, կամ Տաւրոսի այն ճիւղը որ կ'երթայ ի հարաւոյ ի հիւսիս, Մոսքեկան անուամբ ծանօթ առ հինս:

3. Տաւրոսի այս ճիւղէն, ըստ Բիւդերայ, երկճիւղ չղթայ մը գալով առնէ զԱրմենիոյ անհուն լեռնադաշտն իբրեւ արդարեւ ալեղեան երկիր մը, այնպէս որ աշխարհի հնագոյն աւանդութեանց մին, եբրայեցւոց գիրքը, ոչ այլազգ ճանաչէ զԱրմենիա, կամ նոյն իսկ գիրքին բառով, զԱրարատ, եթէ ոչ կատարեալ լեռնային երկիր. հոն կ'իջեցնէ Նոյայ տապանը, հոն ապաստանել կու տայ Սենեքերիմայ հայրասպան որդւոց: «Եւ նստաւ տապանն ի լերինս Արարատայ» (Ծննդ. Ը. 4.). «Անդրամելէք և Սարասար որդիք նորա (Սենեքերիմայ) հարին զնա սրով, և ինքեանք զերծան յերկիրն Արարատայ (Դ. Թագ. ԺԹ. 27):

4. Ցիշեալ երկճիւղ լերանց մասերն են Նպատ, ասսակասառոյցն, rigidum Niphaten, ըստ Ովրատեայ (Ովր. գիրք Բ. երգ Թ.) լեառնն Ծագկեոյ, բաղմերէ (Խոր. Դ. ԻԴ.), և մանաւանդ Մասիք, ազատն, ըստ վիպասանաց (Խոր. Բ. ԿԱ.) և Արագած, սպիտակափառն ըստ Խորենացւոյն (Խոր. Ա. ԺԲ.): Սոքա՝ ի հիւսիսային մասին, իսկ ի հարաւային մասին՝ լերինք Սանոյ կամ Հայոց Տաւրոսն ըստ Բուզանդայ, Ընձաքիաբա, և այլք, որ կը կազմեն Արմենիոյ անհուն լեռնադաշտին վրայ անթիւ զուարճալի հովիտներ, ջրարբի ձորեր, պտղաբեր դաշտեր, և ոչ սակաւ մեծ և փոքր ծովակներ, որոց երեւելիքն են ծովիք Գեղամայ և մանաւանդ Բզնունեացն, որ և ծով Վանայ, լի պատմական յիշատակօք:

5. Արմենիոյ անհուն լեռնադաշտն ունենալով այսչափ լեռներ, է նաեւ վաղուն ջուրերու անապատ աւազան: Գրեթէ չկայ հոն նահանգ և գաւառ որ չունի իւր գետերն ու գետակները, որք մերթ առանձին և մերթ միացեալ թափին ի ծոց միոյն յերից մայր գետոց, որ են Եփրատ, Տիգրիս և Երասխ: Եփրատ և Տիգրիս բղխելով ի մի և ինոյն աւազանէ, յորմէ Երասխ, այն է Կարնոյ ջրաբեր գաւառէն, չուառով կը թողուն զիւրեանց ծննդեան երկիր, գծելու համար Արմենիոյ, մին՝ արեւմտեան և միւսն՝ հարաւային սահմանը, բայց յարեւելեան բաղկէն Եփրատայ, այն է յԱրածանեայ, որ կը թափի յԵփրատ, առանց ելլելու Հայաստանի հողէն, ոռոգելով հարաւային նահանգաց մեծ մասը: Բայց բուն ազգային գետ է Երասխ, անմահացեալն յերգս Վիրգիլեայ իբրեւ խորտակիչ կամրջաց, pontem indignatus (Վիրգ. Են.), որով կ'ինամեայ բանաստեղծն զՀայաստան, որ արդարեւ խորտակած էր Հռոմէական լուծն առ Անտոնեաս:

Երասխ, որպէս ասացաք, բղխելով ի Բարձր Հայոց, կ'ընթանայ դէպ արեւելք ստէպ մանս առնելով, որպէս թէ չուզեր թողուլ իւր ծննդեան երկիրը, մինչեւ կը խառնի ի Կուր, յետ ընդունելոյ ի ծոց իւր յայմէ և յահեկէ անթիւ գետակներ, թողլով զկնի իւր մայրաքաղաքայ չար մը, յորոց ոմանց աւերակները միայն հազիւ կը նշմարենք այսօր, իսկ անուններըը պիտի յիշենք մեր պատմութեան երկրորդ, այն է պատմական ժամանակին մէջ: Զերասխ երգից առ մեօք սրատաւուչ իւր գողտր արարատեան գաւառալեզուով Հայ բանաստեղծ մը ի Մայր Արաքսին որ այնպէս ախորժելով կ'երգուի Հայ ընկերութեանց մէջ: Արմենիոյ բնական աշխարհագրութեան վրայ այսչափ բաւական համարելով, գանք քաղաքականին:

6. Չէ պարտ կարծել թէ Արմենիա կոչուած երկիրն, մեր պատմութեան նախնական ժամանակին մէջ, այն է առ Ասորեստանեօք, և առ մարապարսկական լեզուաբանութեամբ, էր մի միայն թագաւորութիւն, որպէս եղեւ յետոյ առ Արշակունեօք: Հրեից գիրքերէն (երեմ. ԾԱ. 27) գիտենք Արարատեան թագաւորութիւն մը, զորմէ առանց երկբայելոյ կարեմք ասել թէ մեր Արարատեան նահանգն էր առ երասխայ, նոյնչափ կամ աւելի ընդարձակ, որ և կարծի լինել Հերոդոտոսի Ալարոան (Արարատ), և, ըստ ոմանց արդի Եւրոպացի գիտնոց, Ասորեստանի սեպագիր արձանագրութեանց մէջ կարդացուած Ուրարդին կամ Արարդին:

7. Թէ երբայեցւոց Արարատը մեր Այրարատն է, ընդարձակ նշանակութեամբ փոխանակ բոլոր Հայաստանի, բայ յերեմիայի վերոյիշեալ համարէն, կը հաստատուի նաեւ Ծննդոց Ը. 4 համբէն, ուր ասի պատմանէն թէ «Նստաւ ի լերինս Արարատայ:» Նոյնպէս ունի նաեւ Սամարացին որ ոչինչ ընդհատ հին է քան զերբայեցին, մինչ Ասորերէնը և Վուլգաթայն, թէպէտ հին, բայց յետոյ քան զԴարեհ, փոխանակ հին անուան Արարատայ, ունին Արմենիա: Ոնքեղոս և Արաբացին ասեն «ի լերինս Կորդուաց», յանուն բնակչաց լերանց Հայաստանի, քանզի Կորդուք կամ Խաղտիք՝ ըստ Հայոց, և Քաղդէացիք՝ ըստ Ցունաց (Բաեն. լատ. կիւբ. Դ. դպր.), էին յեղ լինչ արիական (Քիւրտք), և, որպէս տեսանի ի լեզուէ նոցա, ազգակից Մարաց: Նաեւ ի հարց եկեղեցւոյ բազումք Արարատաւ կ'իմանան Հայոց Մասեաց կամ Կորդուաց լեռները: Եւսեբիոս կեսարացի, Գ. դարու եկեղեցական պատմիչը, կը յիշէ նաեւ քաղդէական աւանդութիւն մը ի Բերոսոսէ, որ խօսելով զԱրհեղէնէն, Հայաստան կը համարի տեղին ուր իջաւ տապանն: Այն նաեւէն, ասէ Բերոսոս, մաս մը դեռ կայ Հայաստանի Կորդուաց լեռները, և ոմանք նաեւին վրայ ծեփուած նաւթէն քերելով կը բերեն իբրեւ

դեղ բժշկութեան ցաւոց. « Եւ ի նաւէն որ չոգաւ դադարեաց ի Հայս, և ցայժմ սակաւ ինչ մնան ի կորդուացւոց լերինն ի Հայոց աշխարհին մեծ նշխար, ասեն, և ոմանց քերել բերել ի ծեփածոյ նաւին նաւթոյ ի բժշկութիւն և ի ջնջոց ցաւոց ինչ բժժանաց » (Եւս. ՔՐ.): Նոյն Եւսեբիոս ամին նման հատուած մը կը բերէ Աբիւդենոսէ, որ Քիւսուրթրեայ (Նոյի) տապանին համար ասէ թէ նոատաւ Հայաստան, և թէ փայտը դեղ է բնակչաց երկրին. « Եւ նաև երթեալ յաշխարհին Հայոց դադարեր, և ի փայտին դեղ օգնականնութեան բնակչաց աշխարհին պարգեւեր » (Անդ): Թերեւս այս պատմութենէն յորդորուելով Յակոբ Մծբնայ Հայրապետ, ինչպէս կը պատմէ մեր միամիտ պատմիչը Բուզանդ, փափաքեցաւ անձամբ տեսնել տապանը, և հրաշիւք ընկալաւ անտի մանր ինչ ի ձեռն հրեշտակի: Այն նախնի դարուն պարզամիտ հաւատքը ցուցնելու համար մանաւանդ, քան իբրեւ պատմութիւն, կը դնենք հոս Բուզանդայ այն յօդուածը: « Ջայնու ժամանակաւ խաղաց դնաց մեծ Հայրապետն մծբնացւոց Յակոբ ի լերինս Հայոց, ի լեառնն Սարարադայ, ի սահմանս Արարատեան աշխարհութեանն, ի դաւառն Կորդուաց, տեսանել զերկրական տապանն Նոյեան չինուածոյն, զի յայս լերինն հանգեաւ նա ի յրհեղեղէն: Մինչդեռ եղանէր (Յակոբ) ընդ դժուարին ամփոփեան սարարատեան լերինն, խոնջեալ մօտ ի կատարն՝ ննջեաց: Եւ երկն հրեշտակ Աստուծոյ և ասէ ցնա. Յակոբ, Յակոբ, ահա կատարեաց Տէր զխնդրուածս քո, այդ որ կայ ընդ մնարս քո՝ է ի փայտից տապանակին: Եւ մեծաւ խնդութեամբ յոտն կացեալ Յակոբ, տեսանէր զտախտակն իբրեւ զի կայնաւ հատեալ հանեալ ի մեծ ինչ փայտէ, և դառնայր անտի Յակոբ, առեալ զփայտն տապրեցուցիչ, զնշանակ Նոյեան տապանին, որ մինչեւ ցայսօր կայ պահեալ» (Բուզ. Գ. ժ.): Ոչ այս պատմութիւնը և ոչ վկայութիւն բերուած և Աբիւդենոյ կրնան իբրեւ վաւերական ընդունուիլ, կը ցուցնեն սակայն թէ Մինդոյ Արարատեան Քրիստոնէութեան նախկին դարուց մէջ դրեթէ առհասարակ կ'առնուէր փոխանակ Ամենիոյ. և մեր նպատակն է ցուցանել զայս, ոչ թէ տապանին Հայաստանի լերանց վրայ հանդչելը:

8. Երեմիայի վերոյիշեալ համարն Արարատեան Թագաւորութեան հետ կը յիշէ, ըստ եբրայական բնագրին, նաեւ Մինեայ և Աշքանազայ թագաւորութիւնները իբրեւ սահմանակից Արարատայ, և, հաւանականապէս, բուն իսկ Հայաստանի մէջ: « Կոչեցէք ի վերայ նորա (Բաբելոնի) զթագաւորութիւնս Արարատայ, Մինեայ և Աշքանազայ » (Եր. ԾԱ. 27, ըստ եբր. բն.): Եթէ պարտ է հաւատալ Աստուածաշունչ բեւեռագիրները կարդացողներուն, այս արձանագրութիւնները կը յիշուին, իբրեւ սահմանակից և դրացի Ուրարտոյ, նաեւ Վան, Մուսասիր և Նայիրի, իբրեւ ուրոյն թագաւորութիւնք: Բայց Թողունք բեւեռագիրներուն վկայութիւնը, ուրիշ երկիրներէ, զորս ի սկզբան մանր մանր իշխանութեանց կամ անկախ ցեղերու բաժանեալ և տակաւ միացեալ կը գտնենք, հետեւցնելով, և մանաւանդ Հրէից պատմագրապէս երեմիայի յիշեալ դպիրն, որոյ հեղինակն չէ յետոյ քան զՋ. դար նախ քան զԲր., կրնանք ստուգութեամբ ասել թէ, գէթ այն դարուն մէջ, Արմենիա կոչուած երկիրն, նոյն իսկ Մեծ Արմենիա, կը բաժնուէր այլեւ այլ թագաւորութեանց: Թագաւոր բառն ի հնումն միշտ չէր նշանակեր իշխան մեծազօր և տէր մեծամեծ երկիրներու: Թագաւոր անունը կը տրուէր շատ անգամ առանձին քաղաքներու, կամ սակաւ գիւղից և ատենց միայն սերտ քաղաքներու իշխանաց, զորս պարտ էր մանաւանդ առաջնորդս կամ գլխաւորս կոչել: Բանաւոր պէս փոքր երկրի մը մէջ կային երեսուն և մի թագաւորք զորս նաւաճեց Յեսու (Յես. ԺԲ. 9–24), թող զայլ բազումն որ անտարակոյս ղերծան ի ղինուց Յեսուայ: Նոյն իսկ Ադոնիբեզեկ որ հզօր թագաւոր չէր՝ կը յիշէ Եւթանասուն թագաւոր որոց յատկութեամբ էր, և զորոց ձեռաց և ոտից բոլոր մատերը կտրած էր (Դատ. Ա. 4–7):

9. Արմենիոյ թագաւորութիւնք յետ մեռելոյ դարերով բոլորովին կամ ըստ մասին ազատ առ Ասորեստանեօք և Մարօք, իսպառ կորուսին ինքնօրէնութիւնն առ Դարեհիւ Վշտասպեայ, և երկիրը միացաւ, իբրեւ նահանգ Պարսից, Արմինէ, կամ, ըստ Յունաց, Արմենիա անուամբ: Յետ Աղեքսանդրի, Սելեւկեանք երկու բաժնելով զԱրմինէն Պարսից, կոչեցին Մեծ և փոքր Արմենիա (Հերոդ.: Արձանագր. Պիսիդունի: Կիլիկէն, Հնախօս. արեւել.):

10. Բայց Արմենիոյ այլեւ այլ թագաւորութեանց մէջ ծանօթագոյնն առ մեզ է Արարատեան թագաւորութիւնն: Ըստ մեզ այս Արարատեան թագաւորութեան ժողովուրդն է ազգային անուամբ Հ-յ կոչուած ցեղը, որոյ լեզուն յետ ժամանակաց, ի մէջ այլ գաւառական բարբառոց հնաեւրոպական լեզուաց արմենական ճիւղին, ընտրեցաւ լինել հասարակաց կամ արքունի լեզու առ Արշակունեօք, որք ի սկզբան տիրելով Արարատեան նահանգին, առ սակաւ ընդարձակեցին զիշխանութիւն իւրեանց ի վերայ բովանդակ Մեծին Հայոց: Դիտողութեան արժանի է զի Բուզանդ ի Գ. դարուն Արարատեան տէրութիւն կ'անուանէ Հայոց թագաւորութիւնը. « Գնաց մեծ հայրապետն մծբնացւոց Յակոբ ի լերինս Հայոց, ի սահմանս Աբոթոթեան փերոզնեանն, ի գաւառն Կորդուաց » (Բուզ. Գ. ժ.):

11. Արարատայ սահմանակից ազգերն էին, ի հիւսիսոյ, անդր քան զկուր մինչեւ կովկաս, Դուրանեան կամ Սրիս – դուրանեան ցեղերը, ղորղինակ վ.իր.ք, Ազուանք և ուրիշ կովկասեան ազգեր, Հրեից Դոգ և Մագոգը· յարեւելից՝ Զանդիկ ցեղերը, Սրիք, այսինքն Մարք և Պարսք· ի հարաւոյ արեւելից՝ Սրիս – քուշեանք, Ասորեստան· ի հարաւոյ՝ Արամ, այսինքն Սեմականք՝ Միջագետք և Ասորիք, և յարեւմտից՝ այլ եւ այլ թագաւորութիւնք հնաեւրոպական ցեղից, ըստ Հրէից՝ տուն Թորգոմայ: Հնաեւրոպական ինքնագլուխ ցեղեր էին, մանաւանդ խաղսիք կամ կորդուք՝ ըստ Հայոց, ըստ Յունաց՝ Քաղդէացիք, մեծաւ մասամբ յեղուղակաբարոյ և լեռնաբնակ: Ի սոցանէ Թուխն լինել Նինուէի և Բաբելոնի վերջին հարցատութեան թագաւորք (տես ի տարեւ): Սոցա սերունդքն են նաեւ այժմու Քիւրտք:

12. Թէ ինչ քաղաքներ կային նախնական ժամանակին մէջ ի Հայս, չիք ուրեք յիշեալ ի հին պատմագիրս: Հերոդոտոս և Բեհոսն և այլք ի Յոյն պատմագրաց որ այլեւայլ առթիւ կը խօսին նախնական ժամանակի Հայոց, կը յիշեն Հայեցի անուանս ինչ Հայաբքայից և արքայորդւոց, ինչպէս Վարդան, Տիգրան, Շաւարշ, բայց քաղաք ամենեւին չեն յիշեր: Զոմանց ի հին քաղաքաց կամ գիւղից, ինչպէս ղերիզայ, ղԱրմաւբ և ղԱշտիշատայ, կան պատճառներ ենթադրելոյ թէ էին նախնական ժամանակի քաղաքներ, քանզի այս վայրք իբրեւ ազգային պաշտօնատեղիք կային յառաջ քան զՏիգրան Մեծ: Այս տեղերը նախնական ժամանակին մէջ եղած համարելու գլխաւոր պատճառ սա է որ Վահագն, Անահիտ և Աստղիկ, իբրեւ հին դիք Հայոց, կը պաշտուէին այն տեղերը, և տեղիքն, մանաւանդ Աշտիշատ, էին ընդ իշխանութեամբ Վահագնայ, որ էին բնիկ քրմական ցեղ ի Հայս յանծանօթ ժամանակաց հետէ: Սակայն և այնպէս այս անուններն Արմաւիր, Աշտիշատ, և այլք, առ մեծաւ Տիգրանաւ կը սկսին յիշուիլ պատմութեան մէջ. և յայտնի պատմական յիշատակութիւն չունինք թէ առաջիւ կային ի նախնական ժամանակին: Արդարեւ խորենացին Արմաւրի համար, Մարիբասեան աղբիւրէ մը առնելով ասէ թէ էր մայրաքաղաք հին Հայոց

պէտ արմենական կոչուած բեւեռագիրներն Ասորեստանի բեւեռագիրներէն առնուած, ուստի և քան զնոսա նոր կը համարի, կ'ընդունի սակայն թէ ի մէջ այս երկու կերպ բեւեռագրութեան, այն է քաղդէականին և արմենականին երեւելի տարբերութիւն կայ: «Արմենական բեւեռագրաց մեծ մասը գաղափարաց նշաններ են», ասէ. այսինքն այնպիսի նշաններ զորս ամէն ազգ, դիտնալով այն նշանաց զօրութիւնը, կրնայ իւր լեզուաւ կարդալ, ինչպէս մեր այժմու արաբացի կոչուած թուանշաններէն: «Մինչ,» կը յաւելու, «Ասորեստանեայց և Բաբելացւոց բեւեռագիրներէն վոխ առնող արիական ազգեր ձայնի նշաններ, այսինքն տառեր, միայն առին, և կը գրէին այս նշաններով միայն՝ առանց գործածելու ամենեւին գաղափարի նշան, Արմենիոյ բնակիչք, ընդհակառակն, առին մանաւանդ գաղափարի նշանները. նա մանաւանդ յարձանագրութիւնս իւրեանց քան զԱսորեստանցիս անգամ աւելի գործածած են գաղափարաց նշաններ: Վերջապէս արմենական արձանագրութեանց մէջ գրուածին կէսը գաղափարաց նշաններով է:» Լընորմանի այս դիտողութիւնը բաւական է ցուցնել թէ, թէպէտ ինք այլազգ կը կարծէ, արմենական բեւեռագրութիւնն աւելի հին է քան զասորեստանեայն, վասն զի գաղափարաց նշանք աւելի են արմենական դրութեան քան ասորեստանեայն մէջ. այնպէս որ եթէ այս երկու դրութեանց մին ի միւսէն առնուած է, զասորեստանեան դրութենէն ի դէպ է ասել զայս մանաւանդ քան զարմենականէն:

15. Վան էր հին քաղաք Հայոց ի Տոսպ գաւառի վասպուրական նահանգին: Ըստ Խորենացւոյն, Ասորեստանի հռչակաւոր թագուհին Շամիրամ չինեց զայս քաղաք, ուստի և երկու տեղ քաղաք Շամիրամայ կ'անուանէ զվան նոյն Խորենացին: «Հրաման տայ (վաղարշակ) զքաղաքն Շամիրամայ նորոգել» (Խոր. Բ. Ը.), և Տիգրանայ համար ասէ (Բ. ԺԹ.), «Հրաման տայ Բարզափրանայ նաւուցանել զգերին Հրէից որ ի Մարիսացւոց, ի քաղաքն Շամիրամայ,» զոր այլուր կը կոչէ վան Տոսպայ. «Եւ զայն Հրեայսն որ նոյն Հրէութեան օրինօք կային ի վան Տոսպայ, զոր ածեալ էր Բարզափրանայ Ռշտունւոյ յաւուրս Տիգրանայ, բնակեցոյց Շապուհ յԱսպահան» (Խոր. Գ. ԼԷ.): Ըստ Խորենացւոյն Շամիրամ այս քաղաքը չինեց իբրեւ ամարանոց, ուստի և նոյն պատմիչը կը կոչէ զվան «քաղաք ամարաստանի.» «Սա (Շամիրամ) հանապազ յամառնայինն, ի խաղալն իւր ի կողմանս հիւսիսոյ ի փոքոն ամարապահ զոր չինեաց ի Հայս, կողմնապահ Ասորեստանի և Նինուէի թագուհ զՀրազդանի մոգ և նահապետ Մարաց» (Խոր. Ա. ԺԸ.): Ահա խորենացւոյն պատմութիւնն զչինութենէ վանայ:

16. «Այս գործէն (Արայի պատերազմէն) եաքը Շամիրամ կը կենայ աւուրս ինչ ի դաշտին որ յանուն Արայի կը կոչուի Այրարատ, և յետոյ կ'երթայ դէպ ի հարաւ զբօսնուլ ծաղկաւէտ հովիտներու և դաշտերու մէջ, քանզի ժամանակն ամառնային էր: Եւ տեսնելով երկիրը գեղեցիկ, օդը մաքուր, յստակ աղբիւրներ և կարկաչասահ գետեր, ասէ. Այսպիսի հովասուն և ջրաբեր տեղ վայել է մեզ քաղաք և արքունիք չինել բնակութեան համար, որպէս զի չորս եղանակաց մին (զամառն) անցուննենք ի հայս, իսկ ձմեռեալ երեք ղով եղանակներն՝ ի Նինուէ: Եւ շատ տեղերէ անցնելով կու գայ աղի ծովակին արեւելեան կողմը, և կը տեսնէ առ եղերբ ծովուն լեռնադաշտ որոյ երկայնութիւնն էր յարեւելս կոյս և ի հիւսիսոյ ունէր զառ ի վայր, իսկ ի հարաւոյ բլուր որ սեպ և ուղղորդ կը բարձրանար դէպ երկինք: Բլրոյն հարաւային կողմը կար հովիտ դաշտաձեւ ձիդ յարեւելս կոյս, իսկ յարեւմտից հիւսիսոյ՝ ձորաձեւ մինչեւ յեղր ծովուն: Ի միջոցի բլրոյն և հովտին կը հոսէին քաղցր ջրոյ առուք, որ լեռներէն իջնելով և ծործորներէ ու հովիտներէ անցնելով, ոմանք նաեւ լերանց սառոտէն բխելով, գային միանային և լինէին գետ: Կային նաեւ ոչ սակաւ շէնք ի հովտին, յայմմէ և ի ձախմէ գետոյն. իսկ յիջեալ բլրոյն աբեւելից կողմանէ էր լեառն փոքրագոյն: «Զկնի այսպիսի իրաց աղօղուբեան դադարեալ Շամիրամայ աւուրս ինչ սակաւս ի դաշտին, որ անուանեալ կոչի յանուն Արայի Այրարատ, ելանէ ի լեռնակողմանս երկրի հարաւակողմանն, քանզի ժամանակ ամառնային էր, զբօսնուլ կամելով ի հովիտս և ի դաշտս ծաղկաւէտս: Եւ տեսեալ զգեղեցկութիւն երկրին և զօդոյն մաքրութիւն և զաղբերացն յստակագոյն բղխմունս և զկարկաչասահութիւն գետոց բարեգնացից, Պարտ է մեզ, ասէ, յայսպիսեաւմ բարեխառնութեան օդոց և մաքրութեան ջուրց և երկրի քաղաք և արքունիս չինել բնակութեան, որպէս զի զչորրորդ մասն ի բոլորմանէ տարւոյն, որ է ամառնայինն եղանակ, ըստ ամենայն բարեվայելչութեան անցուցանեմք ի Հայս, և զայլն եւս երիս որոշմունս օդոյն զովութեան տաճկեմք ի Նինուէ: Եւ անցեալ ընդ բաղումս ի տեղեաց, գայ հասանէ յարեւելից կողմանէ յեղր ծովակին աղոյ, և տեսեալ առ եղերբ ծովուն երկայնաձեւ բլուր մի, որոյ նիստ երկայնութեանն ի մուտս կոյս արեգական սակաւ ինչ առ ի կող լեալ ի հիւսիսոյ, իսկ ի միջօրէ կողմանէ դէպ ուղիղ առ երկին հայելով, քարանձաւ կանգուն անչեղ, և ի սմանէ զհարաւով բացադոյն հովիտ իմն դաշտաձեւ երկայնաձիգ յարեւելից կողմանէ լերինն, իջանելով յեղր ծովուն՝ ընդարձակ և գեղեցիկ ձորաձեւ. որոց (բլրոյն և հովտին)

ընդ մէջն հոսանք ջուրց բարեհամաց ի լեռնէն իջանելով, ի ծորձո-
րոց և ի հովտաց ծորելոք, և ի հիմանց փեղկից լերանց միաւոր-
եալք՝ ի ծաւալումն գետոյ պերճանային. և չէնք ոչ սակաւք ի հով-
տաձեւ ձորակին յաջմէ և յահեկէ ջուրցն յօրինեալք. յարեւելից
կողմանէ հաճեցեալ բլրոյն՝ լեառն մի փոքրագոյն:»

Ա.յս տեղւոյն վրայ, յաւելու Խորենացին, հիանալով Շամի-
րամ, հրամայեց շինել քաղաք և բերդ. և խակոյն երկոտասան
հազար դործաւորք, ասորեստանցի և հպատակ, և իւր ընտիր ար-
ուեստաւորներէն վեց հազար հոդի հմուտ դործոյ փայտի, քարի,
պղնձոյ և երկաթոյ, կատարեցին փութով հրամանը: Նախ շինեցաւ
գետոյն լայն և բարձր ամբարտակը (երկու քովի բարձրութիւննե-
րը) մեծամեծ քարերով, և շաղախը որ դործածուեցաւ՝ էր աւազա-
խառն կիր, որ մածնալով այնպէս հաստատուն եղած է, որ եթէ
պարսատկի համար անդամ քար մը խլել փորձէ ոք, չէ կարող. իսկ
ամբարտակին ծերն այնպէս ողորկ է որ թուի թէ հալած ճարպ
թափուած է: Ա.յսպէս շինեցաւ ամբարտակ գետոյն մինչեւ ի տե-
ղին ուր սահմանեալ էր շինել քաղաքը: Ա.յս ամբարտակին պատա-
ռուածներուն մէջ, վասն ամրութեանն, ինչպէս կը լսեն ք, ասէ Խորե-
նացին, աւազակներ և փախստականներ կ'ապաւինին: «Ա.սա իմն
ակնկառոյց լեալ այրասիրան այն և կաթոան Շամիրամ, հրաման
տայ բիւրուց և երկու հազար արանց անարուեստից դործաւորաց
Ա.սորեստանեայց և յայլոց իշխելոց, և վեց հազար իւրոց ընտրե-
լոց յամենայն արուեստաւոր դործաւորաց փայտի և քարի, պղնձ-
ոյ և երկաթոյ, որք ամենեքին կատարեալք էին յարուեստդի-
տութեան, ածել անխափան ի փափադեալ տեղին. և դործն հաւա-
սար հրամանին առնոյր կատարումն: Եւ վաղվաղակի ածեալ լի-
նէին բազմութիւն խառնիճաղանճ դործաւորացն և բազմաբուես-
ից հանճարեղաց խմաստնոյն: Եւ հրամայէ նախ զամբարտակ գե-
տոյն ապառաժիւք և մեծամեծ վիմօք շինել, կրով և աւազով մա-
ծուցեալս, անբաւ լայնութեամբ և բարձրութեամբ, որ կայ հաս-
տատուն, որպէս ասեն, մինչեւ ցայսօր ժամանակի: Եւ ի պատառ-
ուածս նոյն ամբարտակի գետոյն այժմ, որպէս լսեմք, մարդիկ
աշխարհին ի հէն և ի գաղթականս փախստեամբ ամրանան, իբր
ի ծայրս քարանձաւաց լերանց ամրացեալք: Եւ թէ զփորձ առնուլ
դէպ ումեք լինիցի, և ոչ իբր պարսատկաց քար մի արժանաւոր
ի շինուածոյ ամբարտակին խլել ոք զօրեսցէ, թէեւ մեծաւ աշ-
խատութեամբ չանայցէ: Եւ ի հեղուածս արուեստին որ գբա-
րամբք՝ հայեցեալ ուրուք, որպէս ճարպոյ ինչ հեղման հայեցողացն
երեւեցուցանէ կարծիս: Եւ այսպէս ընդ բաղում ասպարէզս ան-

ցուցեալ զամբարտակն, հասուցանէ ի նիստեալ տեղի քաղաքին:»

Հոն հրամայեց Շամիրամ, ասէ Խորենացին, գործաւորները
դաս դաս բաժնել, և իւրաքանչիւր դասուն վրայ քանի արուեստա-
ւորներէն վարդապետներ (վարպետներ) կարգելով սկսանել քաղքին
շինութիւնը: Ա.յսպէս մեծ աշխատութեամբ և չանիւ յետ սակաւ
ամաց չինեցաւ նաեւ քաղաքն ամուր պարսպօք և պղնձի դրամբք:
Քաղքին մէջ շինուեցան հոյակապ տուներ կրկնայարկ և եռայարկ,
այլեւայլ տեսակ և այլեւայլ դոյն քարերէ: Իւրաքանչիւր թաղ
տարբեր դունով կ'որոշուէր, և փողոցներն էին լայն և լուսաւոր:
Նաեւ չքնաղ և զարմանալի բաղանիս շինել տուաւ քաղքին գլխա-
ւոր տեղերը: Գետին ջրոյն մէկ մասը բաշխեց քաղքին մէջ ուր որ
կարօտութիւն կար ջրոյ, և յոռոգումն պարտիզաց և բուրաստա-
նաց, իսկ մնացեալ մասը՝ ծովին երկու կողմը յալ և յահեկ,
յոռոգումն չրջակայ տեղեաց: Քաղքին արեւելեան, հիւսիսային
և հարաւային կողմերը զարդարեց դաստակերտօք, գեղեցիկ պար-
տէզներով և այգեստանօք, և յետ յարդարելոյ զամենայն այսպէս
հոյակապ և հռչակաւոր, դաղթականաց բազմութիւն բերելով
բնակեցոյց հոն:

«Ա.յնդ հրամայէ զամբոխն ի բաղում դասս որոշել, և ի վերայ
իւրաքանչիւրոյ դասուց ընտիրս ի ճարտարացն վարդապետս կար-
դել, և այնպէս ի սաստիկ ճգնութեան պահեալ, յետ սակաւ ամաց
կատարէ զհրաշալին ամիրադունիւք պարսպօք, հանդերձ դրամբք
պղնձակերտիւք: Շինէ և ընտիր ընտիրս և բաղումս ի մէջ քաղա-
քին ապարանս ի պէսպէս քարանց և ի դունից զարդարեալս, կրկնա-
յարկս և եռայարկս, գեղեցիկ դունիւք և ընդարձակ փողոցիւք
զկողմանս քաղաքին որոշելով: Շինէ զչքնաղս ոմանս և զզարմանա-
լոյ արժանաւորս ըստ պիտոյից ի միջոցս քաղաքին լուսիս: Եւ
զնման ինչ գետոյն ընդ մէջ քաղաքին բաշխեալ գնացուցանէ ի
պէտս ամենայն պիտոյից, և յարբուցմունս բուրաստանաց և ծաղ-
կոցաց, և զայլն զեղերք ծովակին յաջմէ և յահեկէ, քաղաքին և
բովանդակ չրջակային յարբուցումն: Եւ զամենայն արեւելեան և
զհիւսիսային և զհարաւային կողմանս քաղաքին զարդարէ դաստա-
կերտօք, և աղարթիւք ծառոց վարսաւորաց՝ զանազանեալք ի
պտուղս և ի տերեւս, և բաղումս բազմաբերս և դինեբերս ի նմա
անկեաց ոլիտս: Եւ ամենայնիւ հոյակապ և հռչակաւոր զպարըս-
պեալն յօրինէր, և անթիւ բազմութիւն մարդկան ի ներքս բնա-
կեցուցանէ:»

13. Բուն վանայ բերդին կամ քարաբլրոյն գալով, Խորենացին
կը խօսի այսպէս. Իսկ ինչ որ անձաւին (այսպէս կ'անուանէ Խորե-

նացին քարաբլուրը) վրայ, որ քաղքին (արեւելեան) ծայրն է, յօրինեց, այնպէս հրաշալի են որ ամէն մարդոյ հնար չէ հասկնալ և պատմել: Նախ բլրոյն դագաթը պարսպելով, շինեց ի նմա թագաւորական շինուածներ ծածուկ և ահագին ճամբաներով ընդ որս երթել և իջնել սոսկալի է: Թէ որպիսի շինուածներ էին սոքա՝ մեզ անծանօթ է, ուստի չենք կարող նկարագրել. սակայն միայն ասեմք թէ բոլոր թագաւորական շինուածոց մէջ առաջինն է այս և չքեղագոյն: Իսկ անձաւին (քարաբլրոյն) արեւելեան կողմն ուր կարծրութիւն ապառաժին այնպիսի է մինչեւ հազիւ կարել ումեք երկաթով գծել կարող, պէսպէս սրահներ և սենեակներ և դանձու տուներ և երկար վիհեր բանալ առած է, բայց թէ որպիսի հնարիւք՝ չէ յայտ: Նաեւ քարերուն վրայ, որպէս թէ մանր վրայ, քանդակել առած է գիրեր, որոց տեսին միայն կը հիացնէ զտեսողս: «Իսկ ղծայր քաղաքին և որ ինչ ի նմանէ գործոյ հրաշակերտութիւնք, բազմոց ի մարդկանէ ոչ հասու լեալ, և ոչ պատմել է կարողութիւն: Զորոյ (քարաբլրոյն) պարսպակալ ղագաթին՝ գիտուարամուտս ունիս և գիտակերանելիս ի նմա յօրինէ շինուածս արքայանիստս, և ծածուկ իմն ահագին: Որոյ որպիսութիւն գրութեանն յօրինուածոյ ոչ ի լսելիս մեր հասեալ ճշմարտութեամբ յումեքէ, և ոչ մեք ի պատմութիւնս հիւսել հաւանիմք. այլ ասեմք միայն, թէ ամենայն թագաւորական գործոց, որպէս լուաք, առաջին և վեհագոյն համարեալ: Իսկ ղընդգէմ արեգական կողմն անձաւին, ուր և ոչ գիտ մի երկաթոյ այժմ վերապրել ոք կարէ, զայսպիսի կարծրութիւն նկատիդ՝ պէսպէս սաճարս և սենեակս օթից և տունս դանձուց և վիհս երկարս, ոչ գիտէ ոք թէ որպիսեաց իրաց պատրաստութիւն հրաշակերտեաց: Իսկ զամենայն երեսս քարին իբր գրչաւ զմամ հարթել, բազում գիրս ի նմա գրեաց. որոյ հայեցուածն միայն զամենայն ոք ի զարմանս ածէ» (Խոր. Ա. ԺԶ.):

18. Ա.յս է ահա անուանեալ Շամիրամակերտի նկարագիրը. այլ թէ ուստի առած է Խորենացին այս պատմութիւնն՝ յայտնի չէ: Խորենացին չի խօսիր իբրեւ ականատես, և ոչ իսկ ի Մարիբասայ առած կը պատմէ: Զիարդ և իցէ, Խորենացւոյն նկարագրին պատմական պարագաները, ըղձրբինակ Շամիրամայ Հայաստանի մէջ չբնիլը, ապա վանայ կողմերը գալով հաճիլը տեղւոյն դէղեցկութեանը, հուսկ յետոյ հաղարներով գործաւորներ և արուեստագէտներ բերել տալով, ոչ միայն քարաբլրոյն վրայ այն վիմափոր սենեակներն, այլ և քաղաքը պալատներով, բուրաստաններով և ջրմուղներով իբրեւ ամարանոց շինել տալը, շինծու են: Ջնամբարամ պատմական անձ ենթադրելով առ Նինոսիս, քարաբլրոյն վրայ

գան ղնինոս հնագոյն շինուածներն անգամ, որպիսի են վիմափոր սենեակներն, անոր ընծայել՝ պատմական հիմ չունի: Քարաբլուրը շատ հին ժամանակներէ հետէ կոչուելով յանուն Շամիրամայ, պատճառ տուած է յետոյց կարծել թէ Շամիրամ էր շինիչ այն հրաշակերտին, ուստի և վերոյիշեալ պատմութիւնը ստեղծել, բայց թէ ինչ պատճառաւ այն բերդն ի վաղուց հետէ կոչուած է յանուն Շամիրամայ, զայսմանէ ի տարեւ:

19. Արդի ճանապարհորդներէն դերմանացին Շուլց, որ քան զայլս աւելի ճշդիւ քննած և մանր նկարագրած է ղվան և մանաւանդ քարաբլուրը, վանայ մէջ կամ մօտ ոչ ամբարտակ գտաւ և ոչ հին շէնք, այլ միայն հին ջրմուղի մը ճեացորդները, որոյ պատերը կային ուրեք ուրեք առանց շաղախի իւրեանց ծանրութեամբ միայն դիրար բռնող մեծամեծ քարերէ: Շուլց այս ջրմուղին մէջ կրցաւ կանգուն երթալ իբր քսան քայլ: Քարաբլրոյն գալով, Շուլց խորհուրդ կոչուած հարաւային արեւելեան կատարին տորոտէն, քանզի քարաբլուրը մին քան զմիւս բարձր երեք կատար ունի, գտաւ դէպ ի վեր բերդը կիսափուլ աստիճանաւոր ուղի մը որ կը հանէր ի ձեւ ամիւիթէատրոնի շինուած հարթ տեղեր, թերեւս նստելով դիտելու համար սքանչելի տեսարանը որ բլրէն նայողներուն առջեւ կը բացուի ամբաւ տարածութեամբ: Շուլց գտաւ նաեւ քայքայեալ շինուածոց ճեացորմունք 4 կամ 5 ոտք երկայն, 3 կամ 4 ոտք լայն քառակուսի քարերէ առանց շաղախի յեց իրարու վրայ, յորոց ոմանց վրայ կան բեւեռագիրք: Բայց քան զամենայն հիանալին զոր տեսաւ Շուլց քարաբլրոյն վրայ՝ էին ապառաժին մէջ փորուած մէջէ մէջ սենեակները, ծեփեալ կամ բռեալ ողորկ և կարծր նիւթով մը: Շուլց բոլոր այս սենեակներուն մէջ չգտաւ ամենեւին նկար կամ պատկեր որ Ասորեստանեայց հին շինուածներուն, ինչպէս Խորսաբատու և Գույունճուգի պալատանց մէջ յաճախ են: Այս սենեակներուն մէջ գիտողութեան արժանի բանն էր պատերուն փայլուն և անհնարին կարծր ծեփը և խորշերը յորոց ոմանք ունին ի միջոցի շատ խոր ծակեր: Միով բանիւ, վանայ քարաբլրոյն վիմափոր սենեակները, թէպէտ հին և մեծագործ, չունին Ասորեստանցւոց շինուածներուն ոճը, և ոչ իսկ Շամիրամայ են:

20. Շամիրամ, որ դիցաբանական անուն է, կը հասկցուի նախապատմական ժամանակ: Հին արեւելեան ազգեր սովոր էին Շամիրամայ ընծայել հին մեծամեծ շէնքեր որոց ոչ թուականը և ոչ շինողը ծանօթ էր: Բայց վանայ բերդին շինութեան Շամիրամայ ընծայուելուն պատճառն այս է: Շամիրամ, ըստ Ասորեստանցւոց՝ Մելիդդա և ըստ Ասորւոց՝ Ասատրա, ըստ Յունաց՝ Արտեմիս, ըստ

Հռոմայեցւոց՝ Տիանա և ըստ Հայոց՝ Անահիտ, էր հին արեւելեան աստուածուհի, և կը պաշտուէր Քուշեան և Քամեան ազգերէ իբրեւ գիշուքեան կամ խնամատարութեան մկրտչաց յառաջ բերող ծննդական զօրութիւն։ Ի բնէ կամ արուեստիւ ջրարբի և լեռներէ պաշարեալ պաղաբեր և զուարճալի հովիտներ նուիրական կը համարուէին այն հին ազգերէն այս աստուածուհւոյն։ Այս նախապատմական Անահիտ չունէր ամենեւին արձան. պաշտօնատեղիք նորա էին բարձր և անմատոյց տեղեր չինուած ամրոցներ որ միանգամայն բանտ էին պատերազմի գերիներու որ հատանականապէս կը զոհուէին աստուածուհւոյն։ Մալաղիոյ, Շօշայ մօտ և ուրիշ տեղեր կային ի հնումն այսպիսի ամրոց որ Շամիրամայ դործ կը համարուէին (Բիդ. Աբեմմ. Ա. Գ. 2)։ Նաև առ Բանանացիս, որ Քուշեան ցեղին երեւելի ճիւղն էին զոր դիտունք Քամեան կ'անուանեն, անտառախիտ ջրարբի բարձունք նուիրական էին Աստարտայ որ Բանանացւոց Շամիրամին, այսինքն Անահիտն էր։ Նոյնպէս առ Իսրայելացիս իբրեւ Աստուածոյ հետ հաղորդակցութեան յատուկ տեղեր նուիրական համարուած էին բարձր լերինք։ Սինա լեռը եղաւ Մովսէս՝ Եհովայի հետ խօսելու։ Նոյնպէս մեծամեծ յայտնութիւնք և տեսիլք լեռ կը պատմուին ի գիրս ի Քորեբ, ի կարմելոս և ի Թաբոր։ Սամարացւոց տաճարը Գարիզին լերան վրայ էր։ Իսրայելացիք սովոր էին զոհել բարձր տեղեր ոչ միայն օտար աստուածոց, այլ և աստուածոյն իւրեանց Եհովայի, և զայս առնէին ոչ միայն այն թագաւորք զորոց ասեն գիրք թէ «արարին չար առաջի տեառն,» այլ և արքայք և մարգարէք Եհովայի, ինչպէս Սամուէլ, Դաւիթ և Սողոմոն։ Սամուէլ Սիւփ եկած էր հոն մօտ նուիրական բարձր տեղ մը զոհ մատուցանելու, երբ Սաուղ էշերուն համար հարցունելու եկաւ։ «Վասն աւուրս եկեալ է ի քաղաքս,» ըսին աղջկունք ջրուորք որոց հանդիպեցաւ Սաուղ քաղքէն դուրս, «զի զոհ է այսօր ժողովրդեանն ի բարձունս. յորժամ մտանիցէք ի քաղաքդ, գտանիցէք զնա ի քաղաքիդ, մինչչեւ երթեալ նմա ի բարձունսն» (Ա. Թագ. Թ. 12). և Սողոմոնի համար գրուած է թէ, «Սիրեաց Սողոմոն զՏէր՝ գնալ ըստ հրամանաց Դաւիթ հօր իւրոյ, բայց ի բարձունս և նա (իբրեւ զհայր իւր) զոհէր և արկանէր խունկս։ Եւ յարեաւ գնաց արքայ ի Գաբաւոն զոհել անդ, զի նա առաւել բարձրագոյն էր» (Գ. Թագ. Գ. 4)։ Շամիրամայ անունն իբրեւ նախապատմական Անահիտ, զարմանալի արուեստը և անօրինակ ոճը որով չինուած են վիմափոր սենեակներն յղկեալ և ողորկեալ որմովք, բեւեռագիրներուն կերպը և լեզուն, բոլորովին տարբեր Ասորեստանի և Քաղդէացւոց բեւեռագիրներէն, կը ցուցնեն թէ այս հրաշակերտը քան զԱսորեստանի

և Քաղդէացւոց հարստութիւնն հին է, Քուշեան ճարտարապետութեան մնացորդ ուստի և նախապատմական. միով բանիւ այնպէս հին որ թերեւս Հայ ցեղն անգամ դեռ եկած չէր իւր գաղթականութեան վերջին տեղին, Արարատ։ Ուստի, ըստ մեզ, ի զուր է ջանալ հայերէնով քակել վանայ բեւեռագիրները. այսպիսի ջանքեր չյաջողեցան ցարդ, և նոքա որ յոգնեցան այս գաղափարով ոչ այլ ինչ տուին մեզ եթէ ոչ երեւակայեալ հայերէն մը։

ԳԼՈՒԽ Գ.

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ԾՄՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ԱԶԳԱՑ Ի ՆԱԽՆԱԿԱՆ ԾՄՄԱՆԱԿԻ ՀԱՅՈՑ

1. Այլ աղբիւր պատմութեան Հայոց նախնական ժամանակի։

Ա. ԱՍՈՐԵՍՏԱՆԵԱՑ

2. Աշխարհագրական դիրք Ասորեստանի. Ազիաբեն։ 3. Ասորեստանեայք ըստ ցոյն պատմագրաց։ 4. Ասորեստանի թագաւորք ըստ Եւսեբեայ։ 5. Արդի հնաբանք՝ զԱսորեստանեայց. Մասբերոյ։ 6. Բեւեռագիրք։ 7. Ասորեստանի թագաւորք ըստ բեւեռագրաց։ 8. Ասորեստանի պատմութիւնն ըստ բեւեռագրաց։ 9. Թէ ինչ հաւատք կրնայ ընծայուիլ բեւեռագրաց։ 10. Ասորեստանի պատմութիւնն ըստ Հրէից գրոց. Ծննդոց գիրք. Դ. գիրք թագաւորաց։ 11. Անկումն Ասորեստանի ապացուցեալ ի Հրէից գրոց։ 12. Հրէից գրոց վկայութեան վաւերականութիւնը զԱսորեստանէ։ 13. Ասորեստանցիք արտաքոյ Ասորւոց եւ Պաղեստինու։ 14. Արմենիա առ Ասորեստանեօք. Արարատ՝ յառմամ Բաբելոնի. Յառաջ քան զառմմն Բաբելոնի առ Սենեքերիմայ. Բնիկ աւանդութիւն մը։ 15. Յիշատակութիւն մի ի Դիոդորոսէ. Բարզանես անունը։ 16. Հայք առ Ասորեստանեօք՝ ըստ Թորենացւոյն։ 17. Արմենիա առ Ասորեստանեօք ըստ արդի հնաբանից. Սարեուքիսի արձանագրութիւնը։ 18. Բեւեռագիրներէն հանուած պատմութեան վրայ դիտողութիւն։ 19. Ասորեստանի անկումն ըստ հասարակ աւանդութեան, եւ ըստ Հրէից գրոց։ 20. Բաբելացիք յետ անկման Ասորեստանի։

1. Որովհետեւ, որպէս ասացաւ, մանաւանդ ազգային պատմութիւն չունինք ցնախնական ժամանակի Հայոց, այս պակասը լեցունելու համար հարկ է դիմել այն ազգերուն պատմութեանը, որ իբր սերտ ընդհանուր ազգակցութիւն ունեցան դրեթէ բոլոր Ասիոյ վրայ։ Այս սերտ ազգերն են Ա. Ասորեստանցիք մինչեւ ի սկիզբն Ե. դարուն նախ քան զՔր., յետոյ Բ. Մարք և Պարսք մինչեւ ի սկիզբն Գ. դարուն, և անտի ապա Գ. Յոյնք, այսինքն Մակեդոնացիք և Սելեւկեանք մինչեւ Տիգրան մեծ։

Ա. ԱՍՈՐԵՍՏԱՆԵԱՑ

2. Հինն կամ բուն Ասորեստան ունէր իւր սահմանակից ի հիւսիսոյ զԼեռնայինն Արմենիա, յարեւելից՝ զՄարս, ի հարաւոյ՝ զՊաբելն, և յարեւմտից՝ զԲաբելն և զՄիջագետս, յորմէ կը բաժնուէր ըստ Սեմականաց Դկղաթ և ըստ հնաոեւրոպականաց Տիգրիս կոչուած գետով։ Այսպէս Ասորեստան յերից կողմանց պաշարեալ էր հնաոեւրոպական կամ արիական ցեղերէ. յարեւմտից միայն, այն է յայնկոյս Տիգրիսի, բնակեալ ազգերն էին սեմական կամ արամէական, ուստի և համացեղ, եթէ ոչ միրոյղ ցեղին, գէթ ժողովրդեան երեւելի մասին։

Ասորեստանի գլխաւոր մասն էր ի ցունաց Ադիաբէն կոչուած հիւսիսային գաւառն, որ բուն սահմանակից էր ի հիւսիսոյ Հայոց Մոկաց։ Կորճէից, և Հէր և Զարեւանդ (Պարսկահայք) կոչուած գաւառներուն, և մեր հնագոյն մատենագիրք, Ադաթանգեղոս, Բուզանդ և Խորենացին, Ասորեստանիս կ'ըմնան այս հիւսիսային մասը, զԱդիաբէն միայն։ Արդարեւ այս մասին մէջ էին գլխաւոր քաղաքք Ասորեստանի, Քաղա, Րոթովթ և Րեսէն (Ծննդ. ժ. 11.) հանդերձ հզօր և անուանի մայրաքաղաքաւ Նինուէիւ։ Ըստ հին աւանդութեան իրիք որ յիշուած է ի գիրս Ծննդոց (ժ. 11, ըստ եբր. բնագր.) Նեբրովթ չինեց այս քաղաքները. աւանդութիւն մը որ, որչափ և աղօտ է, կը ցուցնէ սակայն թէ Քուշեան երկիր էր նախապէս Ասորեստանի, քանզի ի գրոյ իրիս անձ յիշուած Քուշեան Նեբրովթ, արեւելեան աւանդութեան մէջ (Բիդդեր Արեւմտ. Ա. Գ. 1.) Քուշեան ցեղին յատուկ անուն էր։

3. Ըստ կարեւոր, Դիոդորոսի և այլոց, Ասորեստանի վրայ մինչեւ մեր ժամանակն ընդհանրապէս կը կարծուէր, թէ Բել նմն եղաւ հիմնադիր Ասորեստանի տէրութեան իբր 2,000 ամօք յառաջ քան ՔՔ., թէ Բելայ որդին և յաջորդը Նինոս և կինը Շամիրամ ընդարձակեցին Ասորեստանի տէրութիւնը, նուաճելով ՂՀայս, ՂՄարս, ՂՀնդիկս և զայլ բազում ազգս, և մեծամեծ շէնքեր թողին, մանաւանդ Շամիրամ, Ասիոյ այլեւայլ կողմերը, և թէ յետ Նինուսայ, որդւոյն Նինոսի և Շամիրամայ, տէրեցին ծոյլ և թուլամորթ թագաւորներ մինչեւ Սարդանապաղ կամ Թոնոս Կոնկողեռոս, որ պաշարուելով ի միացեալ զօրութենէ Մարաց և Բաբելացւոց, այրէց ղինք հանդերձ ընտանեօք յարքունիս իւր, և այսպէս վերջացաւ Ասորեստանի կամ Նինուէի թագաւորութիւնն իբր 759 ին նախ քան ՔՔ.։

4. Եւսեբիոս Կեսարացի, Դ. դարու եկեղեցական պատմիչն, ի Բելայ մինչեւ Սարդանապաղոս այսինքն 1,993 էն մինչեւ 759, կու տայ Ասորեստանի թագաւորաց անուններն որ ի ներքոյ, առնելով ի կռեսեայ յոյն պատմիչէն որ ծաղկեցաւ ե. դարուն առաջին կիսուն նախ քան ՔՔ., և յորմէ կ'առնու նաեւ Դիոդորոս Սիկելացի, ուրիշ ոյն պատմիչ, կեսարու և Օգոստեայ ժամանակ։

Բելոս	Մանակիաղիոս	Պանիաս
Նինոս	Սփերոս	Սոսարմոս
Շամիրամ	Մամիւղոս Բ.	Միտրէոս
Նինուաս	Սպարետոս	Տեւտամոս Ա.
Արիոս	Ասկատադէս	Տեւտէոս
Արաղիոս	Ամինտէս	Արտիւղոս
Քսերքսէս	Բելոքոս Բ.	Կաղաւոս
Արմամիդրիտէս	Առոսաս	Անաբոս
Բելոքոս Ա.	Բելեաորէս	Բաբիոս
Բաղէոս	Ղամպրիդէս	Տեւտամոս Բ.
Սեթոս	Սոսարէս	Դերկիւղոս կամ
Մամիւղոս Ա.	Ղամպրաէս	Սարդանապաղ

5. Արդի հնաբանք իրրեւ անվաւեր չեն ընդունիր, ոչ այս անուններըը, և ոչ Նինոսի և Շամիրամայ պատմութիւնը զոր առասպել կը համարին։

Արդի հնաբանք, որոց գլխաւորն է Օրերդ, ի բեւեռագիրս որ ցարդ գտնուած են՝ Նինոսի և Շամիրամայ ընծայուած աշխարհակալութեանց յիշատակութիւնը չեն գտներ։ Միայն Նինիւէական քարին անուն թագաւորի մը համար կը գտնեն գրուած թէ Ասորեստանի տէրութիւնը կազմեց և առաջին եղաւ որ հաստատեց հզօր բանակ մը։ Օրերդ բեւեռագիրներուն Նինիւէացւոց քինը կը համարի ցունաց Նինոսը, որոյ թագաւորութեան սկիզբը, համաձայն Հերոդոտոսի, կը դնեն ժԳ. դարուն, այն է իբր 1,300 ին, սկիզբը, և կռեսեայ Շամիրամն առասպելական անձ համարելով, պատմական Շամիրամայ անունը կը գտնէ ուրիշ արձանագրութեան մէջ, իբրեւ կին Բելոքոսի Բ.ի, ի վախճանի Ը. դարուն, այն է՝ 800ին նախ քան ՔՔ., համաձայն Հերոդոտոսի որ Շամիրամայ համար ասէ թէ եր հինգ ազգ յառաջ քան զՆիտոկրիս, կին Նաբուպաղասարայ, իբր 800 ին նախ քան ՔՔ.։ (Կիւլմէն, Հնախօս. արեւել. Գլ. Գ.)։

Մասներոյ «Պատմութիւն հին ազգաց արեւելից» կոչուած գիրքին մէջ, բեւեռագիրներ կարդացող արդի գիտնոց, գլխաւորապէս Օրերդի, Րոլինսոնի, Լընորմանայ, Մենանդի և այլոց գըր-

ուածներէն քաղելով կ'առնու Ասորեստանեայց վրայ բոլորովին նոր պատմութիւն մը։

6 Բեւեռագիր կամ սեպագիր կը կոչուին սեպի կամ բեւեռի նման տեսակ մը նշանագրօք քարի և աղիւսոյ վրայ դրուածները։ Անցպիսի արձանագրութիւնք գտանին մանաւանդ ի կողմանս Նինուէի և Բաբելոնի, Պերսեպոլիս և Վան։ Բեւեռագիրք քանի մը տեսակ են. դժուարագոյնը Բաբելական կամ Քազդէականն է. յետոյ որա գայ Ասորեստանի կամ Նինուէինը, հուսկ յետոյ Պարսկականը։ Բաբելացւոց և Ասորեստանեայց սեպագրութիւնն ունի իբր 600, ըստ ոմանց եւս աւելի նշանագիր։ Պարսկականն ունի 33 նշանագիր որ գրեթէ ամբողջ այբուբենն են այն տեսակին։ Ասի թէ Պուրնուֆ և Լասէն հնչումը գտան պարսկական բեւեռագրաց, և թէ Բոլինսան անգղիացին կարդաց շատ պարսիկ բեւեռագիրներ որոց երեւելին է Պիսիդունի դարեհեան արձանագրութիւնը։ Օբերդ և այլք, որպէս ասի, կարդացին նաեւ միւս տեսակներն, այն է Բաբելոնին և Ասորեստանինը, և այսպէս եղաւ Ասորեստանի նոր պատմութիւնը որ հետեւեալն է։

7. Ասորեստանի հնագոյն իշխանք էին, ըստ բեւեռագրաց, քուրմ թագաւորք։ Այս թագաւորներէն էին, 1800էն մինչեւ 1500 նախ քան ՔԲ., Իամի – դայան, Սամսի – բէլ և Իրիբ – ամուռ, հարկատուք Եգիպտոսի թագաւորաց որ զայնու ժամանակաւ իշխէին բոլոր յառաջակողմեան Ասիոյ մինչեւ Տիգրիս։ 1500էն ետքը կու գան թագաւորք Ասորեստանի, որոց անուանք և թուականներն են.

1. Ասուր – նարարա և Նաբու – դադան (1500)
2. Ասուր – բէլ – նիսիսու (1400)
3. Բուսուր – ասուր (1390)
4. Ասուրու – բաղատ (1370)
5. Բէլ – նիրարի (1350)
6. Պուդիէլ (1330)
7. Բին – նիրարի Ա. (1310)
8. Սաղման – ասար Ա. (1290)
9. Թուկղաթ – ադար Ա. (1270)
10. Բէլ – կուդուր – ուսուր (1260)
11. Ադար – աբաղ – ասար (1250)
12. Ասուր – դայան (1190)
13. Մուտակիլ – Նաբու (1150)
14. Ասուր – բիս – խի (1140)
15. Թուկղաթ – աբաղ – ասար Ա. (1130)
16. Ասուր – բէլ – կաղա (1090)
17. Սամսի – պին Բ. (1070)
18. Ասուր – բաղ – ամար (1060)
19. Բէլ – կատ – իրաասու (1060)
20. Սաղման – ասար Բ. (1010)
21. Իրիբ – բին (990–950)
22. Ասուր – իդ – ին – ադ (950–930)
23. Ասուր – դան – իլ Ա. (930–...)
24. Բին – նիրարի Բ. (...–889)
25. Թուկղաթ – ադար Բ. (889–882)
26. Ասուր – նադիր – աբաղ (882–857)
27. Սաղման – ասար Գ. (857–822)
28. Սամսի – բին Գ. (822–809)

29. Բին – նիրարի Դ. (809–780)
30. Ասուր – դան – իլ Բ. (780–752)
31. Ասուր – նիրարի (752–745)
32. Թուկղաթ – աբաղ – ասար Բ. (745–726)
33. Սաղման – ասար Դ. (726–721)
34. Սարուքին (721–704)
35. Սին – ադ – իրիբ (704–681)
36. Ասուր – ադ – իդին (681–667)
37. Ասուր – պան – աբաղ (667–6..)
38. Բէլ – զադիր – խադուն (...–...)
39. Ասուր – էդիլ – իլանի (...–625)

8. Դնենք համառօտիւ Ասորեստանի պատմութիւնն ըստ բեւեռագրաց։

Բուսուր – ասուր (1390) առաջին անգամ սկսաւ հաղորդութիւն առնել ընդ թագաւորս Բաբելոնի։

Առ Ասուրու բաղատաւ որդւով Բուսուր ասուրայ (1370) եղեւ խնամութիւն ի մէջ երկուց թագաւորութեանց Ասորեստանի և Բաբելոնի։ Բուրնաբուրիաս Ա., Բաբելոնի թագաւորն, առաւ Ասուրուբաղատայ դուստրը։ Այսպէս Ասորեստանի թագաւորք սկսան աղդեցութիւն ունել ի վերայ Բաբելոնի, այնպէս որ, իբր Հարիւր տարի ետքը, Ասորեստանի թագաւորն Թուկղաթ – ադար Ա. (1270) կուգայ Բաբելոն, ոչ իբրեւ բարեկամ, այլ իբրեւ տիրող, և Բաբելոն այնուհետեւ կը համարուի իբրեւ ընդ իշխանութեամբ Ասորեստանի։

Բայց Ասորեստանի թագաւորութեան մեծութիւնը կը սկսի առ Ադար – աբաղ – ասարաւ (1250)։

Առ Թուկղաթ – աբաղ – ասարաւ (1130) արդէն հարկատու էին Ասորեստանի, բայց ի Բաբելոնէ, Նաիրի, այսինքն վերին կողմանք Եփրատ և Տիգրիս գետոց, ի հարաւոյ կորդուաց լերանց և ի հիւսիսոյ Միջագետաց, Ասորւոց երկրին և Պաղեստինու, կամ այժմու Քիւրտիստան, մինչեւ ի սահմանս Կապադովկիոյ և Կիլիկիոյ։ Թուկղաթ – աբաղայ մեկ արձանագրութիւնը կը սկսի այսպէս. «Ես, Թուկղաթ – աբաղ – ասար, մեծաղօր թագաւոր, որ կորուսանեմ զանդգամն և խորտակեմ զգունդս զօրաց թշնամեաց։» Թուկղաթ – աբաղ – ասար արշաւած կը թուի աւելի դէպ ի հիւսիս մինչեւ Կոլխաս, և ապա Ասորւոց վրայ։

Բայց Թուկղաթ – աբաղ – ասարայ Թռունդին Ասուր – բաղ – ամար (1060) կորոյս բոլոր երկիրները որոց տիրեալ էին նախնիք նորա։

Յետ Ասուր – բաղ – ամարայ թագաւորք Ասորեստանի իբր հարիւր յիսուն տարի մոռացիր էին զօրացնել զաերութիւն իւրեանց, մինչ թագաւորք Իսրայելի և Ասորւոց անօգուտ կռիւներով կ'անցուննէին իրենց ժամանակը։

Առ Թուկղաթ – ադարաւ Բ. իւ (889) կը սկսի միւսանգամ հին աշխարհակալութեան վայրագ ոգին։ Այս թագաւորին համար կը

կարդացուի իբեւեռագիրս թէ « զմարմինս պարտեալց հանէը ի յիս »։ « Առ աստր – նագիր – արաղաս , յայորդաս Թուկղաթ – ադարայ (886) , նորոգուելով քաղա , հին քաղաք ի տեղւոյ ուր Զապ խառնի ի Տիգրիս , լինի մայրաքաղաք , և սկսանի Ասորեստանի բուն աշխարհակալութիւնը ։ Բոլոր այն երկիրներն զոր Ասուր – բապ – անար կորուսած էր , նորէն կը նուաճին ։ Լինին արշաւանք դէպ ի հիւսիս ի վերայ Մարաց , ի հարաւ և յարեւմուտս , նա մանաւանդ մինչեւ յեգիպտոս ։ Մեմիւիս դրաւի դէթ առ ժամանակ մի և մեհեանք կողոպտին ի Թեբէ ։

Առ Սաղման – ասարաս Գ. (857) , յայորդաս Ասուր – նագիր – աբաղայ սկսանի պատերազմին ընդ Դամասկոսի առ Բենհադադաս Բ. և առ Ազայելիս ։ Մինչեն Ասորի ք և կիլիկիա նուաճին ։

Սամսի – բին Գ. (822) , յայորդ Սաղման – ասարայ , կ'երթայ մինչեւ կասպից կողմերը ։

Առ յայորդ օք Սամսի – բինի ժամանակ մը կը թուլնայ Ասորեստանեայց աշխարհակալութեան եռանդը , մինչեւ որ ապստամբութիւն մը ի Բաղա՝ կը հանէ ի գահ զԹուկղադ – աբաղ – ասար Բ. (745) ։ Մասներայ ընդ Թուկղադ – աբաղ – ասարայ Բ.ի նոյն կը հաստատի Հրեից փուղային և Թակղաթփալասարը ։ Զիարդ և իցէ Թուկղադ – աբաղ – ասար է արդարեւ ըստ բեւեռագրաց մեծագոյն աշխարհակալ Ասորեստանի ։ Գրեթէ ամբողջ Ասիա , յարեւելից՝ մինչեւ Հնդոս , ի հարաւոյ՝ մինչեւ ի Պարսկային ծոց , յարեւմտից՝ մինչեւ Միջերկրական և Սեաւ ծովերը և ի փոքրն Ասիա , ի հիւսիսոյ՝ մինչեւ ի կուր կամ ի ծոցն կասպից , չեղեւ ազգ կամ երկիր որ չզգայ Ասորեստանի զինուց զօրութիւնը ։ Թուկղադ – աբաղ – ասարայ յաջորդին , Սաղման – ասարայ Դ.ի (726) որ անորդի մեռաւ՝ յայորդեց Սարեուքին (721) , վերակացու պալատան ։ Սարեուքին իւր թագաւորութեան առաջին տարին , եղամայ կումբանիդաս թագաւորին Յաղթելէն եառքը , խաղայ ի վերայ եթովպացւոց թագաւորին Սաբակայ որ եկած էր յօգնութիւն Պաղեստինացւոց ։ Ասորի ք , Պաղեստին , փիւնիկէ և բոլոր Ասիա չկրցան խլրտիլ յահէ Սարեուքինի ։ Մասներայ զՍարեուքին նոյն կը համարի ընդ Սարկոնի Հրեից (Ես. ի. 1–3) ։ Սարեուքինի որդին և յայորդը Սին – աքէ – իրիպ (Սեննաքերիմ) (704) , յետ կոտորածին զոր կրեց բանակ նորա յեգիպտոս ի սրածութիւնէ , իւր ժամանակն անցուց Բաբելոնի և Մարաց կողմերն ապստամբներու դէմ , և մեհեանները ու պալատները չվնասելով զոր երկայն կը նկարագրէ Բոլինսոն « Հինգ մեծ տէրութիւնք » կոչուած գիրքին մէջ (Հմ. Բ. էջ 181–183 ։ Տես և Օբերդ , « Սարգոնեանք » էջ 51) ։ Սին–աքէ–իրիպ սպանաւ յերկուց որդւոց իւրոց ։

Ադրամելէք , ըստ Սմիթայ , փորձեց թագաւորել բայց մերժուեցաւ և տիրեց միւս որդին Ասուր – ադէ – խոին (681) օգնութեամբ Արմէնզօրաց որոց կը հրամայէր ։ Ասուր – ադէ – խոին ընդարձակեց Ասորեստանի տէրութիւնը մինչեւ Սեաւ ծովուն հիւսիսային արեւելեան եզերքը մինչեւ Կովկաս և մինչեւ Արաբիա , և այնպէս դիւրին եղաւ նմա տիրել եգիպտոսի (672) առ Թարակաս ։ Ասուր – ադէ – խոինի որդին և յայորդն Ասուր – բան – ապաղ (667) ոչ միայն պահեց իւր հօրմէն նուաճեալ երկիրները , այլ և Լիւդացւոց թագաւորը Գիւգես հպատակեցնելով , տիրած եղաւ գրեթէ բովանդակ փոքրն Ասիոյ ։ Ա.յսպէս Ասորեստանի թագաւորութիւնը կը հասնէր , գէթ անուամբ , մինչեւ եգիպտական ծով (Սմիթ. Պատմ. Ասուրբանիբաղայ , էջ 84–99) , մինչ հիւսիսէն և հարաւէն բրդաւ մրրիկն տապալիչ այն հսկայ չինուածոյն , որ նոյն իսկ հսկայութեան պատճառաւ խարխուլ և անհաստատ էր ։

Գ. Բայց թէ մինչ հաւատք կրնայ ընծայուիլ գիտնականապէս բեւեռագիրներէն հանուած պատմութեան , առ այս չունիմք այլ ապացոյց բայ ի համբաւոյ արանց որ այն արձանագրութեանց ընթերցուածը կու տան մեզ ։ Թերեւս աւելի վստահութիւն կրնայինք ընծայել այն ընթերցուածոյ , եթէ քան զմեզ գիտնագոյնք չէին յուցեալ միեւնոյն երկբայութիւնը զոր մեք չի «Պատմութիւն սեմական լեզուաց» , առարկելով այն կարծեաց դէմ որ արձանագրութեանց լեզուն , սեմական կը համարի , ասէ ։ « Ընթերցողք բեւեռագրաց ենթադրեն թէ այն արձանագրութեանց լեզուն , մանաւանդ միոյ տեսակին , սեմական է , և կը կարծեն գտանել ի նոսա ձեւեր և բառեր որ բնաւ տեսնուած չեն լեզուաց այն ցեղին մէջ ։ Շահաբոխան առ ի կարող լինելոյ մեկնել եգիպտական մեհենագիրները , կը տեղծեր բառեր որոց հետք անգամ չկան ի խոտերէնի , և այսու արար անընդունելի զկերպն որով կը կարդար մեհենագիրները , մինչ Պուրնուֆ չհնարեց երբէք քերականական ձեւ մը ղորոյ ճիշդ նմանութիւնը չէր տեսներ ի համայեղ լեզուս այնր լեզուին զոր կը կարդար ։ Օբերդ կ'ենթադրէ թէ արձանագրութեանց երկրորդ տեսակին լեզուն մօտ է էհ.քիէրէնի , մահրիերէնի , միով բանիւ լեզուաց այն ճիւղին զոր ♦–ան կոչել սովոր են գիտունք ։ Եթէ արձանագրութեանց լեզուն այսպիսի է , չկարէ բուն սեմական լինել . . . ։ Ոչ ապաքէն ներելի է մեզ կասկածել , երբ կը տեսնենք Ասորեստանի ուսման հմտագոյն անձ մը , որպիսի է Բոլինսոն , որ , իւր ընթերցուածներն արդարացնելու համար , կը պնդէ թէ Ասորեստանեայց յատուկ անուանք որոշ բառեր չեն , այլ այլեւայլ հանգանուն բառերէն մերթ մին և մերթ միւսը կը գործած-

ուն միեւնոյն յատուկ անունը ցուցնելու , զորօրինակ , Թագաւորի մը անուան համար գործածուած են բոլոր հոմանուանք որ դրեթէ միեւնոյն գաղափարը կու տան . թէ՝ միեւնոյն աստուծոյ համար այլեւայլ նշաններ կը գործածուին ըստ հաճոյս , թէ՝ միեւնոյն նշանագիրն այլեւայլ կերպով կը կարդացուի , և կրնայ առնուիլ թէ իբրեւ գաղափարի և թէ իբրեւ ձայնի նշան , թէ՝ իբրեւ գիր և թէ իբրեւ վանկ , ըստ յարմարութեան խնդասին , և կը խոստովանի թէ այսպէս գիրերուն և նշաններուն այս ինչ կամ այն ինչ նշանակութիւնը տալով հանած է շատ բան , և շատ անգամ գիրերուն և նշաններուն տուած է այն ձեւը զոր յարմարագոյն տեսած է այս ինչ խնդասին հանելու . այսպիսի տարբ ենթադրութիւններով ստեղծած է Ասորեստանի ժամանակագրութիւն և դիւցաբանութիւն մը : Իսկ մարական կոչուած արձանագրութեանց համար ասկ թէ գրեալ են այնպիսի լեզուով որոյ հոլովումն դուրանեան կամ թուրքերէն է , շարադրութեան կարգը՝ հնոտեւրոպական , դերանունք՝ սեմական , խոնարհումը՝ թաթարերէն կամ կեղտերէն , բառերը թուրքերէն հանդերձ պարսկերէնիւ և սեմական արմատներով : Ճշմարիտ բանասէր մը չի կրնար հաւատալ թէ գրառեղանին վրայ քանի մը բառերան ունենալով կարէ մարդ լուծել մեծաւ մասամբ անծանօթ գիրերով գրուած անծանօթ լեզուի մը , եթէ ոչ բոլորովին անկարծանելի , գոնէ շատ փափուկ խնդիրը : Թէեւ ստուգիւ գիտնականք թէ ինչ է արձանագրութեանց լեզուն , հարկ է տակաւին լինել քալ հմուտ բոլոր գրացի լեզուաց այն լեզուին զոր պիտի կարդանք՝ առ ի կարող լինելոյ տալ ճիշդ և քերականական մեկնութիւն այն մեռած գրուածոց » : « Ուստի » , յաւելու Բրնան , « բեւեռագրայ երկրորդ և երրորդ տեսակին ընթերցուածներն , իբրեւ պատմական ճանչնալով , պատմութեանս մէջ առնուլ չեմ համարձակիր : Արդարեւ եթէ այն ընթերցուածք ժամանակաւ իբրեւ ճիշդ ապացուցուին , իմ գրուածս ուրեք ուրեք թերի պիտի գտնուի , և պիտի մեղադրուիմ թէ ընդհ հաւատք չընծայելի այնպիսի աշխատութեանց որ , եթէ արդարեւ գիտնական յարդ ունին , կրնային մեծ լոյս տալ իմ պատմութեանս : Բայց իմ կասկածս այնչափ անպատեհ չի թուիր ինձ , որչափ մուտ տալ պատմութեանս մէջ այնպիսի տեղեկութեանց որ դեռ արտաքին անաչառ դատողութենէ անցած չեն : եթէ ի միջի կողմանէ պարտք են չնորհակալ լինել այն անձանց որ այսպիսի դժուարին աշխատութեան կատան զանձինս խոթելու և չյաջողելու բիւր վտանգօք , այլեւս խոհեմութիւնն պահանջէ գիւրաւ հաւանութեամբ չդրկել տեղեկութիւններ յորս հակասութիւններ կը տեսնուին , և որ ձեռք բերուած են անսպասդ միջոցներով , և

առանց ապացուցի կը նետուին մեր առջեւ » (Բրնան , Պատմ. Սեմ. լեզ. Գիր. Ա. Գլ. Բ.) : Մենք ոտք մը աւելի յառաջ երթալով քան զԲրնան , բեւեռագրաց ընթերցուածներէն առնուելք ինչ ինչ ի պատմութիւնս մեր , թէպէտ ոչ առանց կասկածանաց ընդ վաւերականութիւն նոցա : եթէ մեր կասկածը կը ջրի , թերութիւն չէ մեզ այն , իսկ եթէ իրաւացի է մեր երկբայութիւնը , չեմք գտնուիր ոչ խաբող և ոչ խաբեալ :

10. Անտարակոյս քան զՅունացն և զբեւեռագրաց ճշմարտագոյն է պատմութիւնն զոր տան մեզ զԱսորեստանեայց Հրէից մատեանք , ոչ միայն պատմականներն , այլ և մարգարէականք : Մարգարէական գրուածք տեսակ մը քերթուած են վարդապետական , խառն դիւցազնականաւ և քնարականաւ , և կ'երգեն անցեալ և ժամանակիկ դէպքեր մարգարէական կամ ապառնի ոճով , իբրեւ եհովայի նախախնամական կարգադրութիւններ , մերթ ի խրատ և մերթ ի մխիթարութիւն և ի քաջալերութիւն եհովայի ժողովրդեան : Բայց գիտնք և իսկ բնութիւն մարգարէական գրոց , սա ասոյդ է որ այն մատեանք կը պարունակեն պատմական ակնարկութիւններ , և կրնան իբրեւ ապացոյց ծառայել պատմութեան :

Ըստ Եբրայական բնագրին Ծննդոց (ժ. 11) , Ներբովթ քաղաքաց , յետ հիմնելոյ զԲաբելոն , եկաւ յԱսուր , այսինքն Ասորեստան , և չինեց զՆինուէ իբր 2500ին նախ քան զՔր. : « Ցերկրէ աստի (ի Բաբելոնէ) ել Ներբովթ և չինեաց զՆինուէ և զՌոբովթ քաղաք և զՔաղա : » Բայց Թողմն.ք Ծննդոց այս մութ համարը որ չէ ինչ աւելի քան հարեւանցի իմն և աղօտ ակնարկութիւն հին քաղաքաց հարստութեան մը , մանաւանդ որ Եօթանասնից բնագիրը տարբեր ունի . այս թարգմանութիւնը զԱսուր , ոչ իբրեւ երկիր այլ իբրեւ անձ , կը համարի հիմնիչ Ասորեստանի տէրութեան և Նինուէի . « Ցերկրէն յայնմանէ ել Ասուր , և չինեաց զՆինուէ և զՌոբովթ քաղաք և զՔաղա : »

Իբրեւ արդարեւ պատմական և ժամանակակից կամ շատ մօտ ժամանակաւ , կարեւոր և յարգի են յիշատակութիւնք զԱսորեստանեայց որ ի չորրորդ դարս թագաւորաց : Այս գիրքն կը տեսնենայց որ ի Յորովամ , այն է 800ին նախ քան զՔր. , կար նուի որ , ի վախճանի Թ. դարուն , այն է 800ին նախ քան զամենայն Ասորեստանի թագաւորութիւն մը , մեծ և հզօրագոյն քան զամենայն ծանօթ թագաւորութիւնս այնր ժամանակի : Արդարեւ Ը. դարուն սկիզբն էր որ Իսրայէլի Մանայեմ թագաւորն (770–761) օգնուելոյ Փուլ թագաւորէն Ասորեստանի , թագաւորը փուա կամ , ըստ Եբրայական կանչեց Ասորեստանի թագաւորը փուա կամ , ըստ Եբրայական բնագրին , փուղա : « եւ եկ փուա արքայ Ասորեստանեայց ի վերայ երկրին , և Մանայեմ եառ փուայ հազար տաղանդս արծաթոյ

լինել ձեռին նորա ընդ նմա, հաստատել զթագաւորութիւնն ի ձեռն
սորա։ . . . եւ դարձաւ արքայն Ասորեստանեայց և ոչ եկաց յերկ-
րին » (Դ. Թագ. ԺԵ. 19)։ Առ փակէհիւ (740–738) փուղայի յաջորդը
Թագղաթփաղասար եկաւ Իսրայելի վրայ, և շատ քաղաքներ առ-
նելով տան ցեղերուն մէկ մասը գերի տարաւ Ասորեստան։ « Յա-
ւուրս փակէհի արքայի Իսրայելի եկն Թագղաթփաղասար արքայ Աս-
որեստանեայց, և առ զիովն և զԱբելբեթմաաքա և զՅանովէ և զկա-
դէս և զՀասովր և զԳաղաատ և զԳալիլեա և զամենայն երկիրն
Նեփթաղիմայ, և խաղացոյց զնոսա յԱսորեստան » (Դ. Թագ. ԺԵ. 29)։
Յուդայի թագաւորն Աքազ (742–726) Իսրայելի թագաւորին փա-
կէհի և Դամասկոսի թագաւորին Ռասինի դէմ օգնութեան կանչեց
զթագղաթփաղասար որ առաւ Դամասկոս և բնակիչները գերի տա-
րաւ։ « Եւ առաքեաց Աքազ հրեշտակս առ Թագղաթփաղասար արք-
այ Ասորեստանեայց և ասէ. Ծառայ քո և որդի քո եմ ես, ել և
փրկեա զիս ի ձեռաց արքային Ասորւոց և ի ձեռաց արքային Իսրա-
յելի յարուցելոց ի վերայ իմ։ Եւ առ Աքազ զարծաթ և զոսկի
զգտեալս ի գանձ տան Տեառն և տան թագաւորին, և առաքեաց
արքային Ասորեստանեայց պատարագս։ Եւ լուաւ նմա արքայն Աս-
որեստանեայց, և ել ի Դամասկոս և առ զնա, և վարեաց զբնակիչս
նորա ի գերութիւն ի Կիր, և զՌասին սպան։ Եւ չոքաւ արքայ Աքազ
ընդ առաջ Թագղաթփաղասարայ ի Դամասկոս » (Դ. Թագ. ԺԶ. 7–10)։
Յաջորդ Թագղաթփաղասարայ Սաղմանասար խաղաց Իսրայելի Թա-
գաւորին Ովսէէի վրայ (736–721), և առնելով զՍամարիա, Իսրայելի
մայրաքաղաքը, չնչեց Իսրայելի թագաւորութիւնը և գերի տարաւ
տան ցեղերը։ « Յամի երկուտասաներորդի Աքազու արքայի Յուդայ
Թագաւորեաց Ովսէէ։ . . . Ի վերայ նորա ել Սաղմանասար արքայ
Ասորեստանեայց և եղեւ նորա Ովսէէ ծառայ։ . . . Եւ ել արքայ
Ասորեստանեայց . . . ի Սամարիա . . . և յամին իններորդի Ովսէայ
առ արքայն Ասորեստանեայց զՍամարիա և խաղացոյց զԻսրայէլ յԱս-
որեստանեայս, և բնակեցոյց զնոսա ի Հալա և ի Հաբովր, զգետն
Գովզանայ, և քաղաքս Մարայ » (Դ. Թագ. ԺԷ. 1–3. 5,6)։ Յետ Սաղ-
մանասարայ Սենեքերիմ եկաւ Յուդայի եզեկիա Թագաւորին վրայ
(726–697) երկիցս, և երկրորդ անգամն զօրքը Լարզուեցաւ հի-
ւանդութենէ, և Սենեքերիմ ետ դարձաւ։ « Եւ յամի չորեքտա-
սաներորդի արքայի եզեկիա, ել Սենեքերիմ արքայ Ասորեստան-
եայց ի վերայ ամուր ամուր քաղաքացն Յուդայ, և առ զնոսա։ . . .
Եւ եղեւ զի ի գիշերին յայնմիկ հրեշտակ տեառն եհար ի բանակ
անաի Ասորեստանեայն արս հարիւր ութսուն և հինգ հազար . . .,
և խաղաց գնաց Սենեքերիմ արքայ Ասորեստանի, և դարձեալ

նստաւ ի Նինուէ (Դ. Թագ. ԺԸ. 13 ԺԹ. 35,36)։ Եսայի (Գլ. Ի.)
կը յիշէ Ասորեստանի ուրիշ Թագաւոր մը Սարգոն, ըստ Հայերէն
Թարգմանութեան՝ Առան, անուն, զորոյ մեծամեծ յաղթութիւն-
ները կ'անցարկէ յԵգիպտոս և ի փիւնիկէ։ Կը թողունք յիշել զուգ-
թայ դիրքին Նաբուգոդոնոսորը, քանզի այս գիրքը ոչ միայն ար-
ժանահաւատ չէ նկատին կողմանէ, այլ և շատ հաք է ժամանակաւ,
այսինքն ոչ յառաջ քան զառաջին դար յետ Քրիստոնէութեան։

11. Ասորեստանի Թագաւորութիւնը կործանեցաւ 625 ին ի ձե-
ռն կիաքսարայ Ա. ոյ, Թագաւորին Մարաց, ընդ որում նկատակա-
կից էին Բաբելացիք։ Հրեից պատմութիւնն յայտնապէս չի յիշեր
Ասորեստանի Թագաւորութեան կործանումը, կ'ենթադրէ սակայն
քաղաքական մեծ փոփոխութիւն մը յարեւելս զայնու ժամանակաւ։
Ասորեստանի տերութեան կործանման ակնարկութիւն մը ի գիրս
Հրէից՝ կրօնական այն մեծ փոփոխութիւնն է որ եղեւ առ Յովսեաւ,
Թոռամբ Մանասէի։ Գիտենք թէ առ եզեկիաւ զօրացած էր յերու-
սաղէմ ազգային կամ եհովայեան կուսակցութիւնը որ հակառակ էր
Ասորեստանի և մեծ յԵգիպտացիս։ Եզեկիա դիպուածով ազատե-
ցաւ Սենեքերիմայ բարկութենէն։ Առ Մանասէիւ զօրացաւ հեթա-
նոս կուսակցութիւնն որ միտեալ էր յԱսորեստանեայս։ Մուծան
կամ վերջին հաստատուեցան սեմական ազգաց կռապաշտ սովորու-
թիւնները զորս վերցուցած էր եզեկիա։ Բահաղ և Աստարտ սկսան
պաշտուիլ, բագիններ կանգնեցան երկնից զօրութիւններուն նոյն
իսկ տաճարին մէջ։ Մանասէ նորոգեց նաեւ Ամմինացւոց աստու-
ծոյն Մելքոմայ պաշտօնը՝ կրակէ անցուցանելով զորդին, որպէս
արարեալ էր հաւ նորա Աքազ։ « Հմայէր, » ասէ գիրք վասն Մանա-
սէի, « և հաւահարց լինէր, և արար վհուկս և գէտս։ » Անչափ ապա-
ուածներ կային, ասէ երեմիա, որչափ քաղաքք։ « Ըստ թուոյ քա-
ղաքացն քոց էին քեզ աստուածքն քո, Յուդա » (Երեմ. Բ. 28)։
Մանասէ նաեւ չատ անմեղ արիւն թափեց։ « Նաեւ արիւն անպարտ
եհեղ Մանասէ բազում յոյժ, մինչեւ լիով զերուսաղէմ ծայր ի ծայր »
(Դ. Թագ. ԻԱ. 16)։ Ըստ աւանդութեան Հրէից, այս հալածանաց
ժամանակ սպանուեցաւ նաեւ Եսայի, եհովայականց գլուխը։ Ժողո-
վրդեան եթէ ոչ բոլորին, գէթ մեծագոյն մասին հաճոյ թուեցաւ
Մանասէի այս քաղաքականութիւնը, որ թուի լեալ միմիայն միջոց
հաշտ առնելոյ ընդ նոսա զԱսորեստանեայս։ Արդարեւ այնպիսի
թագաւորէ մը, ասէ Մասպերոյ, վախ չկար Ասորեստանի համար,
և Մանասէ ցորչափ կենդանի էր՝ միաց հաւատարիմ Ասորեստան-
եայց, ուստի և թոյլ արուեցաւ նմա խաղաղութեամբ մեռնիլ իւր
աթոռին վրայ, ինչպէս յայտնի կը տեսնուի թագաւորաց դիրքէն։

Ըստ դրոց Մնացորդաց Մանասէ գերի տարուեցաւ Բաբելոն, և ղղջալով դարձաւ աթոռը։ «Եւ ած տէր ի վերայ նորա զիշխանս զօրուն արքային Ասորեստանեայց, կալան զնա և կապեցին կապա-նօք և տարան ի Բաբելոն։ Եւ իբրեւ վտանգեցաւ, խնդրեաց զե-րեսս տեառն Աստուծոյ իւրոյ, և խոնարհեցաւ յոյժ յերեսաց Աս-տուծոյ հարցն իւրոց, և դարձոյց զնա տէր յերուսաղէմ ի թագա-ւորութիւն իւր» (Բ. Մնաց. ԼԳ. 11–13)։ Բայց Մնացորդաց գիր.քը յեհին ժամանակի գործ է և ոչ արժանահաւատ։ Մնացորդաց հե-ղինակը տեսնելով որ Մանասէ, ամբարշտագոյնն ի թագաւորս Յու-դայ, կ'ապրի երկար քան զայլ թագաւորս Յուդայ առանց ամենե-ւին նեղուելու թշնամիներէ, մինչ բարեպաշտ թագաւորք, Եղեկիա, Յովսիա և այլք, թագաւորեցին դիէս ժամանակի միայն թագաւո-րութեան նորա, և այն՝ մեծ նեղութիւններով, ըստ սովորութեան իւրում կ'այլայլէ պատմութիւնը։ Յաւելուած մը մտածանելով գերի տանել կու տայ ըմանասէ զօրապետաց Ասորեստանի թագաւորի մը զորոյ անունը չի տար, և ապա ապաշխարել տալով դարձուցանել կու տայ իր աթոռը։ Մանասէ մեռաւ 640ին նախ քան ըզԲր.։ Մա-նասէի գնացից հետեւեցաւ որդին Ամոն որ թագաւորեց երկուտա-սան ամ։ 628ին նստաւ Յուդայի գահը Յովսիա, և իսկ և իսկ փոխ-ուեցաւ քաղաքականութիւնը։ Եհովայականք, կուսակիցք ազգային հրօնից, միւսանգամ զօրացան, և հաստատուեցաւ ըստ ամենայնի ազգային աստուծոյն Եհովայի պաշտօնը։ Աս Յովսիա չի յիշուիր Ասորեստանի անունը, և Յովսիա կը թագաւորէ հանդարտ, մինչ յանկարծ փարաւոն Նեքաւով, Եգիպտոսի թագաւորը, կ'ելլէ Աս-ըեստանի երկիրներուն վրայ մինչեւ Եփրատ։ Յովսիա կ'երթայ դի-մաւորել զնեքաւով, և կը սպանուի, անտարակոյս ի պատճառս հպատակութեանն զոր ցուցեալ էին նախորդք նորա, Մանասէ և Ամոն, Ասորեստանի Թագաւորաց, ոխերիմ թշնամեաց Եգիպտոսի։ Յովսիայի քաղաքականութեան փոփոխութիւնը, ինչպէս նաեւ նուա-ճեալ Եգիպտացւոց համարձակութիւն առնելով յարձակիլն Աս-ըեստանի երկիրներուն վրայ, կը ցուցնեն թէ այս վերջիններուն զո-րութիւնը բեկեալ էր։ Եւ արդարեւ ճիշդ այն տարին որ Յովսիա Թագաւորեց, Մարք և Բաբելացիք ելած էին Նինուէի վրայ որ, որպէս ասացաք, 625ին առնուեցաւ, և բարձաւ Ասորեստանի թա-գաւորութիւնը։ Բայց Եգիպտոս չյաջողեցաւ ձեռք բերել իր ա-ռաջին իշխանութիւնն Ասիոյ վրայ, քանզի Բաբելացիք առին սե-մական միապետութիւնը. ուստի անմիջապէս յետ մահուան Յով-սիայ յանկարծ կ'երեւան Բաբելացիք. «Յաւուրս նորա (Յովակի-մայ, յաջորդին Յովսիայ) ել Նաբուգոդոնոսոր արքայ Բաբելաց-

ւոյ, և եղեւ նորա ծառայ Յովակիմ։» «Եւ ոչ եւս յաւել,» կը յարէ պատմութիւնը, «արքայն Եգիպտացւոց ելանել յերկրէն իւրմէ, քանզի առ արքայն Բաբելոնի ի հեղեղատէն Եգիպտացւոց մինչեւ ցգետն Եփրատ զամենայն ինչ որ էր արքային Եգիպտացւոց» (Դ. Թագ. ԻԴ. 1,7)։ Այսպէս, թեպետ յայտնապէս չի յիշուիր Հրեից գրոց մէջ Ասորեստանի կործանումը, սակայն բոլոր այս պա-րագաները կը ցուցնեն այս նշանաւոր դէպքը, որոյ բնական հետե-ւանքն էին վերոյիշեալ փոփոխութիւնները։ Ուստի կարելւոյ է ասել թէ Հրեից ժամանակակից պատմութիւնը կը հաստատէ այն ան-դրադարձութիւնը թէ նախ քան զՔր. 600ն իրը 25 կամ 30 տարի առաջ վերջացաւ Ասորեստանի ինքնակալութիւնը, և անցաւ Բաբելացւոց։

12. Այսպէս ի չորրորդ գրոց Թագաւորաց որ գրեթէ ժամա-նակակից է՝ ծանօթ են մեզ Ասորեստանի թագաւորաց անունները և գործերն յԱսորիս և ի Պաղեստին 769ն մինչեւ ի սպառ անհետա-նալ նոցա ի պատմութենէ։ Հրեից գրոց այս վկայութիւնը կրնանք առանց երկբայութեան իրրեւ պատմական ընդունել, քանզի ոչ միայն արդիւն, այն է չորրորդ գիր.ք Թագաւորաց, պատմուած դիպաց ժամանակաւ շատ մօտ է, այսինքն՝ խմբագրեալ առ գե-րութեամբ, այլ և ազգին նախընթաց և յետագայ պատմութիւնն այնպէս կապուած և գիրկընդխառն է ընդ պատմութեան Ասորես-տանեայց, որ ամենեւին տեղի չի թողուր երկբայութեան։

13. Եսայեայ անուամբ ծանօթ մարգարէութեան առաջին երե-սուն և հինգ գլուխներէն որ մեծաւ մասամբ Եսայեայ են, ուստի և Ը. դարուն առաջին կիսուն գործ, կը տեսնուի թէ, բայ յԱսո-ւոյ երկրէն և ի Պաղեստինէ, Ասորեստանի թագաւորք տիրած էին ուրիշ շատ երկիրներու։ Եսայի, ժ. գլխոյն մէջ ըստ երբայական բնագրին, Ասորեստանի թագաւորը կ'անուանէ գաւազան բարկու-թեան Եհովայի, զոր այսպէս խօսել կուտայ. «Ցուպն որ ի ձեռին նորա՝ սրտմտութիւն իմ է. առաքեցի զնա յազգ նենգաւոր, և ետու նմա իշխանութիւն ի վերայ ժողովրդոյ ընդ որս ցասուցեալ է իմ, ժողովել զաւար և յափշտակել, և առնել զնոսա կոխան իրրեւ զկաւ դառնհայ։ Եւ նա . . . եդ ի մտի իւրում սատակել ջնջել զազգս ոչ սակաւս . . . և ասէ. Զօրութեամբ բազկի իմոյ և իմաս-տութեամբ իմով արարի, քանզի իմ է հանճար, և բարձի զսահ-մանս ազգաց, և առի յաւար զհծութիւնս նոցա, և իրրեւ հզօր նուաճեցի զբնակիչս նոցա, և եգիտ ձեռն իմ զսատացուածս ժողո-վրդոց իրրեւ զբոյն, և ժողովեցի զամենայն երկիր, որպէս որ ժո-ղովեցէ զձուս թողեալս, և չէր որ շարժէր զթեւ իւր կամ բանայր զբերան իւր և ճիկ հանէր։» Ասորեստանի մեծութիւնը կը նկարա-

դրէ նաեւ Եղեկիէլ ժամանակակից և ականատես, այլաբանօրէն, Լիբանանու նոճւոյ նմանութեամբ իւր բառապարդ ոճով. « Ասուր իբրեւ նոճ մի ի Լիբանան գեղեցիկ շառաւիղօք և խիտ ոստովք և բարձր մեծութեամբ : Ի մէջ ամպոց եղեւ գլուխ նորա, և ջուր սնոյց զնա, և անդունդք բարձրացուցին զնա. և զգետս իւր աճ չուրջ զտնկովք իւրովք, և զանառախիտս իւր արձակեաց ընդ ամենայն վայոս դաշտին : վասն այնորիկ բարձրացաւ մեծութիւն նորա քան զամենայն ծառոց դաշտին, և տարածեցան ոստք նորա, և բարձրացան շառաւիղք նորա ի ջուրց բազմաց : ի տարածանել իւրում՝ ի շառաւիղս նորա բնակեցին ամենայն թռչունք երկնից, և ի ներքոյ ոստոց նորա ծնան ամենայն գազանք դաշտի, և ընդ հովանեաւ նորա բնակեցին ամենայն բազմութիւնք ազգաց, և եղեւ գեղեցիկ բարձրութեամբ իւրով վասն երկայնութեան ոստոց իւրոց, զի եղեն արմատք նորա ի ջուրս բազումս : Սարդն և սարոյն և նոճ ի դրախտին Աստուծոյ ոչ հաւասարեցին շառաւիղաց նորա, մայրքն և սօսոյք ոչ նմանեցին ոստոց նորա. ամենայն փայտ ի դրախտին Աստուծոյ ոչ նմանեցին նմա գեղեցկութեամբ վասն անտառախիտ ոստոց նորա, և նախանձեցան նմա ամենայն ծառք դրախտին փափկութեան Աստուծոյ » (Եզեկ. ԼԱ. 3–9) : Եսայի է. և Ը. գլուխներուն մէջ կը ցուցնէ թէ յառաջ քան զնուաճումն Իսրայելի և Ասորւոց, Ասորեստանի թագաւորք սիրած էին Միջագետաց մինչեւ Եփրատ զոր գետ կոչել սովոր են Եբրայեցւոց գիրք. « Ածցէ տէր ի վերայ քո (Իսրայելի թագաւորին) և ի վերայ ժողովրդեան քո և ի վերայ տան հօր քո աւուրս, որ ոչ եկին յօրէ յորմէ զատաւ Եփրեմ ի Յուդայէ, այսինքն զարքայն Ասորեստանեայց : . . . Յաւուր յայնմիկ գերծցէ տէր ածելեաւ վարձելով, այսինքն ի ձեռն արքային Ասորեստանեայց որ յայնկոյս գետոյն, զգլուխ և զմազ ոտից, և զմօրուս եւս վերացցէ : » « Փոխանակ դի արհամարհեաց ժողովուրդս այս զՅորդն Սելովայ որ գնայ խաղաղ, և հաճեցաւ ընդ Ռասին և ընդ որդին Ռոմելեայ, վասն այսորիկ ահա հանցէ Տէր ի վերայ նոցա զՅորդն գետոյն, զՀզօրն և զՅորդ, զարքայն Ասորեստանեայց և զամենայն զօրութիւն նորա : » ԺԱ. գլխոյն մէջ կը յիշուի եգիպտոս ընդ իշխանութեամբ Ասորեստանի. « Յաւուր յայնմիկ եղիցի ճանապարհ եգիպտացւոյն առ Ասորեստանեայս, և մտցեն Ասորեստանեայքն յեգիպտոս, և եգիպտացիքն երթիցեն առ Ասորեստանեայս, և ծառայեսցեն եգիպտացիքն Ասորեստանեայցն : » Ի. և ԻԹ. գլուխներուն մէջ կը յիշուի եթովպացւոց նուաճումը. « Եւ տարցի արքայն Ասորեստանեայց զեթովպացիան գերեվարս, զերիտասարդս և զծերս նոցա մերկս և բոկս, խայտառակեալ զմօթ նոցա ի նախատինս եգիպտացւոց : Եւ սոսկումն ունիցի զնոսա (զիշղատացիս) և ամաչեսցեն վասն եթովպացւոցն որ ապաւէն էին նոցա, և վասն եգիպտացւոցն որ էին փառք նոցա : Եւ ասասցեն յաւուր յայնմիկ բնակիչք երկրիս այսորիկ որ առ ծովեզերքն (փղշտացիք). Ահա այսպէս եղեւ ապաւէն մեր առ որ փախուցեալ էաք ապրեցուցանել զանձինս մեր յերեսաց արքային Ասորեստանեայց, և գտանել օգնութիւն ի նոցանէ. արդ մեք զիարդ ապրեսցուք » (Ես. Ի. 4–6) : ԻԹ. գլուխը կը նկարագրէ փիւնիկեցւոց նուաճումը, և զԲաբելոն կը ցուցնէ ընդ իշխանութեամբ Ասորեստանի. « Ցամաքեաց լեր, Սիդոն, ասէ ծով : . . . Ցարժամ լուր լինի յերկրին եգիպտացւոց՝ ցաւք կալցին զնա վասն Տիւրոսի . . . վարեսցի նա յոտից իւրոց ի պանդխտութիւն հեռաւոր : Տէր զօրութեանց հրամայեաց վասն Քանանու կորուսանել զզօրութիւն նորա : Ցոտն կաց, և անց ընդ ծով, և թէպէտ դիմեսցես ի կիպրիս, և ոչ անդ լիցի քեզ հանգիստ. և եթէ յերկիրն Քաղդէացւոց, սակայն և այն աւերեալ է յԱսորեստանեայց և անդ դուալ և դադար քեզ ոչ գտանիցի : » Իսրայելի գերիներուն համար կը պատմուի թէ Թագղաթփաղասար և ապա Սաղմանասար տարին զնոսա Մարաց և Կասպից կողմերը զորս պատմութիւնն Ասորեստան կ'անուանէ, ուստի յայտնի է թէ Ասորեստանցւոց կը վերաբերէին այն երկիրները : « Եւ խաղացոյց (Թագղաթփաղասար) զիսրայէլ յԱսորեստանեայս, և բնակեցոյց զնոսա ի Քաղա և ի Քաբովր և առ գետովն Գովզանայ ի քաղաքս Մարաց (Դ. Թագ. ԺԷ. 6) : Նոյնը կը պատմուի նաեւ այն գերեցայ համար զորս յետոյ Սաղմանասար տարաւ Ասորեստան : Գովզան Մարաց երկրին մէջ գետ է որ կը թափի կասպից ծովը : Նոյնպէս յետ գերութեան Իսրայելի ի Սաղմանասարայ Պաղեսաին զրկուած գաղթական ազգաց անուններէն կը տեսնուի թէ բուն Ասորեստանէ գուրս չատ երկիրներ էին ընդ իշխանութեամբ Ասորեստանի թագաւորաց : « Եւ ած արքայն Ասորեստանեայց ի Բաբելոնէ և ի Քութայ և յԱւայ և յեմաթայ և ի Սեփարուիմայ, և բնակեցոյց զնոսա ի քաղաքս Սամարացւոյ փոխանակ որդւոցն Իսրայելի . . . : Եւ արք Բաբելոնի արարին զՍոքքովթ – Բանովթ, և արք Քութայ արարին զՆերգաղ (Հայերէն Թարգմանութիւնն ունի Անգեղ), և արք Եմաթայ և Սեփարուիմացիքն այրէին զորդիս իւրեանց ի հուր Ադրամելեքայ և Անամելեքայ, աստուածոց Սեփարուիմայ » (Դ. Թագ. ԺԷ. 24, 30, 31) : Բաբելոն ծանօթ է. իսկ Քութ, Աւա, Եմաթ և Սեփարուիմ, երկիրներ էին հեռի յԱսորեստանէ, ի հիւսիսակողմեան Միջագետաց, Ասորւոց երկրին և փիւնիկէի մինչեւ Խոսի կամ Հայոց ծորը, կամ աւելի բացայայտ՝ կիլիկիոյ և Կապադովկիոյ սահմանները : Նշանաւոր

է նաեւ Սենեքերիմայ պատգամաւորին Ռափսակայ խօսքն առ Եզեկիա. « Ահա դու քեզէն իսկ լուար զամենայն ինչ զոր արարին թագաւորք Ասորեստանեայց ընդ ամենայն աշխարհս՝ սատակել զնոսա, և դո՞ւ փրկեցիս։ Միթէ փրկեցի՞ն զնոսա աստուածք ազգաց զորս ապականեցին հարք իմ, զԳովզան և զԲաւրան և զՌափսէթ և զորդիսն Եդեմայ առ Ժուղեղերբն։ Ո՞ւր է արքայն Եմաթայ և արքայն Արփադայ, և արքայն քաղաքին Սեփարուիմայ, Անայ և Աւայ » (Դ. Թագ. ԺԹ. 11–13)։ Յայտնի է ուրեմն թէ առ նախորդօք Սենեքերիմայ, Թերեւս յառաջ իսկ քան զՔ. դար նախ քան զՔՐ. նուաճեալ էին շատ երկիրներ յարեւելից, ի հիւսիսոյ, ի հարաւոյ և յարեւմտից Հրէաստանի։ Նոյն ինքն Եզեկիա կը վկայէ թէ Ասորեստանի թագաւորք տիրած էին շատ երկիրներու։ « Արդարեւ, տէր, աւերեցին թագաւորք Ասորեստանեայց զազգս և զերկիրս նոցա, և եռաւն զաստուածս նոցա հրոյ » (Դ. Թագ. ԺԹ. 17.)։ Հոս արժան կը համարինք յիշել հին յունական աւանդութիւն մը որ զԱսորեստանեայս առ Տրովական պատերազմաւ, այն է 1200 ին նախ քան զՔՐ., տէր կը դնէ մեծի մասին Փռիգիոյ, քանզի ըստ Հոմերոսի Տեւտամոս արքայ Ասորեստանեայց, իբրեւ դրացի Տրովացւոց, զՄեմնոն բիւր մը զօրօք կը ղրկէ յօգնութիւն Պրիամու. աւանդութիւն մը որ չկարէ յետոյ լինել քան զՋ. դար նախ քան զՔՐ., այսինքն քան զՊիսիստրատոս, առ որով խմբագրեցաւ Հոմերոս։

14. Արմենիա, մանաւանդ իբրեւ սահմանակից Ասորեստանի ի հարաւոյ արեւելից, չկարէր մնալ ազատ յազդեցութենէ գինւոյ Թագաւորաց Ասորեստանի, բայց ստոյգ պատմական վկայութիւն չունինք առ այս։ Բայ յեգիպտացւոց և ի Մարաց, միւս ազգերը զոր վերագոյն յիշեցաք Հրէից գիրքերէն իբրեւ հպատակ Ասորեստանի՝ կը վերաբերէին սեմական կամ արամէական ցեղին, այնպէս որ մարթի է ասել թէ Ասորեստանի Թագաւորաց դիտաւորութիւնը և ջանքն էր մանաւանդ բոլոր արամէական ազգերը միացնել և առնել մի հղօր պետութիւն ընդ գաւազանաւ իւրեանց, որպէս և արաբին իսկ։ Ջիարդ և Ֆէյ, յայտնի չէ ի պատմութենէ թէ Ասորեստանի Թագաւորք չանացին կամ մանաւանդ յաջողեցան անցնիլ անդր քան զԹօրին կորդուաց և նուաճել Արմենիոյ ազգերը։ Երեւիայէ յիշուած Թագաւորութիւնք, Արարատ, Մինեի, Ասքանազ, որք, մանաւանդ առաջինը, Արմենիոյ Թագաւորութիւնները էին, կային հարկաւ յառաջ քան զկործանումն Բաբելոնի, այն է, իբր 100 ամօք յետոյ քան զկործանումն Ասորեստանեայց, և էին բաւական երեւելի մինչեւ լինել գործակից Մարաց և Պարսից յիսպառ բարձումն արամէական միապետութեան ի Բաբելացւոց, առ որս

անցած էր այն միապետութիւնն յետ կործանման Նինուէի, և առմամբ Բաբելոնի անցաւ արիական կամ հնոտեւրոպական ցեղին։

Բայց ոչ միայն յառմանն Բաբելոնի, այն է 538 ին, այլ և իբր դար ու կէս յառաջ քան զայն թուական, այսինքն 707 ին նախ քան զՔՐ. առ Սենեքերիմաւ, ի դիրս Հրէից կը յիշուի երեմիայի երեք Թագաւորութեանց մին, Արարատ, իբրեւ ազատ երկիր։ Ըստ չորրորդ գրոց Թագաւորաց (Գ՛. ԺԹ. 37), երկու որդիք Սենեքերիմայ յետ սպանանելոյ զՀայրն իւրեանց փախան Արարատայ երկիրը. « Եւ եղեւ մինչդեռ երկիր պագանէր (Սենեքերիմ) ի տան Նեսրաքայ աստուածոյ իւրում, Ադրամելէք և Սարասար որդիք նորա հարին զնա սրով, և ինքեանք զերծան յերկիրն Արարատայ։ » Յայտնի է թէ Արարատ չէր, գէթ յայնժամ, ընդ իշխանութեամբ կամ ընդ ազդեցութեամբ Ասորեստանի, ապա թէ ոչ հայրապետքն չէին համարձակիր փախչել հոն։ Մանաւանդ որ, ըստ խորենացւոյն, յայնժամու Հայոց Թագաւորն որ Սկայորդի կը կոչուէր՝ պատուով ընկալաւ զնոսա, և ի նոցանէ սերեցան երկու երեւելի ցեղք Հայոց, Արծրունիք և Գնունիք։ « Յորոց զմին յարեւմտից Հարաւոյ աշխարհիս մերոյ բնակեցուցանէ Սկայորդին մեր քաջ նախնին, այսինքն զԱմասիարն . . . իսկ Արգամազանն (Ադրամելէք) յարեւելից հարաւոյ նորին կողմանն բնակեալ։ Ի սմանէ ասէ պատմագիրն (Մարիբաս) լինել զԱրծրունիս և զԳնունիս » (Խոր. Ա. ԽԹ.)։ Քան զվկայութիւն Խորենացւոյն զօրաւոր է նոյն իսկ Արծրունեաց ազգին աւանդութիւնը որ դէռ կենդանի էր ի սկզբան Դ. դարուն։ Երբ Յազկերտ որդին Շապուհ ի մահանախաղն զարկաւ մահանաւ Շաւասպայ Արծրունւոյ ասելով, « Ծանիր զքեզ, » Շաւասպ պատասխանեց. « Այո, ճանաչեմ և զիս արքայորդի ի սերմանէ Սանասարայ, և ունիմ իշխանութիւն ընդ եղբարս քո զբարձն արքայի համբուրել » (Խոր. Դ. ԾԵ.)։

15. Արդարեւ Դիոդորոս Սիկեղացի, յԱսորեստանեայց պատմութեան զոր ի կտեսեայ առած է, կը յիշէ Բարզանէս անուն Արմէն Թագաւոր մը յաղթուած ի Նինոսէ և նորէն հաստատուած ի Թագաւորութեան իւրում (Դիոդ. Սիկ. Բ. Ա.)։ Հաւանական է թէ Ասորեստանի աշխարհակալներէն մին բռնեց կամ ի նեղ արկ Արմենիոյ Թագաւոր մը, և խորագէտ Հայը զիշանելով զան զինքն հզօրացունին հաստատուեցաւ ի Թագաւորութեան։ Բայց հաւանականութիւնը պատմութիւն չէ, և Դիոդորոսի յիշեալ պատմութիւնը չունի պատմական երաշխաւորութիւն, քանզի ոչ Դիոդորոս ժամանակակից է, և ոչ աղբիւրն ուստի առած է՝ ծանօթ։

Դիտողութեան արժանի է սակայն Բարզանէս անունն որ Հայոց

սովորական վարդանէս կամ վարդան անուան յունարէն թարգմանութիւնն է : Եթէ ապացուցուի այս պատմութիւնը , կ՚ապացուցուի նաեւ թէ ազգը որոյ թագաւոր էր վարդան՝ հնոեւրոպական էր , քանզի վարդան հնոեւրոպական բառ է և կը նշանակէ «նէթել , որոյ արմատը վարդ , լծորդ ընդ վարժ բառին , կը գտնուի մեր վարդապետ , վարդապետել , վարդապետութիւն բառերուն մէջ :

16. Խորենացին անուամբ ի Մարիբասայ , բայց իրօք ի կաեսեայ առնելով կը յիշէ նոյն պատմութիւնը պարագաններու փոփոխմամբ : Ըստ Խորենացւոյն Նինոս ոչ թէ կը յաղթէ Հայոց թագաւորին , այլ առ երկիւղի հրաման տայ նմա վարել զիւր իշխանութիւն , համաձակութիւն տալով , ըստ օրինի թագաւորաց Ասորեստանի , վարսակալ կապել մարգարեաւ , և երկրորդ նորա կոչիլ : « Նինոս թագաւորեալ ի Նինուէ . . . խորհեր բառնալ չնչել զամենայն ճեռ սերմանեալ յարանց քաջին Հայկայ . այլ երկիւղ կասկածանաց խարդաւանակ լինելոյ իւրոյ թագաւորութեան զայսպիսի համարեալ իրագործութիւն , ծածկէ զչարութիւնն , և հրամայէ նմա (Արամայ) զայն իշխանութիւն անկասկածաբար ունել , և համաձակութիւն տայ նմա վարսակալ ածել մարգարեաւ և երկրորդ նորա կոչել » (Խոր. Ա. ԺԹ.) : Խորենացւոյն աղբիւրը , որպէս դի մեկնէ Արմէն անունը , ինչպէս նաեւ մեծ , փոքր , առաջին , երկրորդ , երրորդ և չորրորդ Հայք կոչումները , Հայ թագաւորին բարձանէս անունը կը փոխէ յԱրամ , տիրել կու տայ նմա Հայաստանի արեւմտեան կողման , և յանուն նորա կոչել կու տայ զՀայս՝ Արմէն : Բայց ոչ Արմէն անունը , և ոչ մեծ և փոքր , առաջին , երկրորդ , երրորդ և չորրորդ Արմենիա կոչումները կրնան Արամէն դալ , ինչպէս պիտի տեսնենք յետոյ : Խորենացին , յետ դնելոյ զՀայս առ Արամաւ բարեկամ Ասորեստանեայց , յաջորդ տալով Արամայ զԱրա , կը թիւնամայնէ զՀայս ընդ Ասորեստանեայս առ վաւաչան Շամիրամաւ , և ապա առ յաջորդօք նորա , մինչեւ ի կործանումն Նինուէի , կը դնէ զՀայս հպատակս կամ հարկատուս Ասորեստանի : Բայց ոչ այս պատմութեան միայն , այլ և նոյն իսկ մարաբասեան աղբերը վրայ տեսցուք ի տորեւ :

17. Արդի հնաբանք , որպէս թէ բեւեռագիրներէն առնելով , բաւական երկայն և բոլորովին նոր պատմութիւն մը կու տան մեզ զԱրմենիոյ առ Ասորեստանեօք :

« Մինչեւ Սարեռւքին (721–704) , » ասէ Մասպերոյ (Պատմ. արեւ. ազգ. Գիրք Դ. Գլ. Բ.) , « Ասորեստան մեծցած էր կորստեամբ այնպիսի ցեղից և թագաւորութեանց որ հզօր տէրութեան մը առջեւ երկար դիմանալու չէին բաւական : Ան ցեղք և թագաւորութիւնք վերջապէս բարձան ի միջոյ , բայց կային տէրութիւնք պըն-

դակազմք իրրեւ զԱսորեստան , որք կարող էին ոչ միայն զդէմ ունել , այլ և հարուած եւս տալ այն հզօր տէրութեան : Երբ Սարեռւքին թագաւորէր , Ասորեստան ունէր սահմանակից ինքեան երիս այսպիսի տէրութիւնս , այն է զեգիպտոս՝ յարեւմտից հարաւոյ , զթագաւորութիւնն Ուրարդւոյ (Արարատայ)՝ ի հիւսիսոյ , և զՀին թագաւորութիւնն եղեամայ՝ յարեւելից հարաւոյ : Եգիպտոս , Ուրարդի և եղեամ էին թումբք ընդդէմ Ասորեստանի , և իրրեւ միջնորմ ի մէջ նորա և միացեալ աշխարհի : Արդարեւ Սարեռւքին և յաջորդք նորա իրրեւ զամս յիսուն տարին յաղթութիւն ի վերայ յաղթութեան այն երեք ազգաց դէմ . առին զքաղաքս նոցա , եդին ի նոսա կուսակալներ , հարկատու իշխաններ , պահակապանները . դիւրին չէր սակայն եգիպտոսի պէս երկիր մը ընկճել ի սպառ , ինչպէս ընկճեցին զԱսորիս և զՀբեռաստան . ուստի և յաջողանք Ասորեստանեայց առ Նեղոսի , երասխայ և Ուլայի՝ առօրեայ միայն էին , և այն յաջողանաց արագ կը յաջորդէին ձախողանք : Բայ նակք նոցա , հզօրագոյնք անգամ , այն ինչ կը կարծէին լինել յաստանի , յանկարծ կը գտնէին զինքեանս վանեալ և վհանդեալ : Սակայ յաղթութիւններով մեչեցուցին Թշնամին , բայց մաշեցան միանգամայն ինքեանք : Մինչ զեգիպտոս և զեղամ նուաճեցին , կը կարծէին թէ աշխատեցան վասն իւրեանց , բայց չուտով տեսնուեցաւ թէ Պարսից համար աշխատած էին : »

Սարեռւքին , ըստ բեւեռագրաց , անդէն յառաջնում ամի թագաւորութեան իւրոյ եղ ախոյեան իւր տէրութեան այն երեք Թշնամեաց դէմ : Յետ հարկանելոյ 721ին եղեամայ թագաւորը Գումպանիկաս , յաջորդ ամին յարձակեցաւ ի վերայ Սաբակայ արքային եգիպտացւոց , որ յաղթուելով փախաւ ի վերին եգիպտոս ուր մեռաւ : Յետ պարտութեանն եգիպտոսի , կարգն Ուրարդւոյ էր : Զայնու ժամանակաւ , ըստ Մասպերոյի , Արմենիոյ լեռնային երկիրն , ուր կը բղխեն Եփրատ և Տիգրիս , կը բնակէր վրայ և ուրիշ կուսաւան ազգաց հետ համազգի ցեղ մը , որոնք յայժմու Հայոց : Արմենիա կը բաժնուէր մանր մանր տէրութեանց որոց անուանք , ասէ Մասպերոյ , ծանօթ են մեզ , բայց տեղերը միշտ դիւրաւ չենք կրնար որոշել աշխարհագրական վրայ : Ան մանր մանր տէրութեանց գլխաւորներն էին , Նաիրի (Արմենիոյ հարաւային արեւմտեան մասը , Աղձնիք , Ծոփք)՝ յակունս Եփրատայ և Տիգրիսի , Մանանա (վան)՝ յարեւելից հարաւոյ , և Մուսասիր (Մուշ)՝ ի հիւսիսոյ վանայ ծովէն , Միլդիս լերանց (այժմ գաւառ կարնոյ) և Միլիտէ (Մալադիոյ) իշխանութիւններն հանդերձ Ուրարդւոյ (Արարատայ) թագաւորութեամբ , որում յաջողած էր բոլոր այն դրացի ցեղերը

կամ թագաւորութիւններն առնել ինքեան դաշնակից։ Մինչեւ Սարեւուքին, Ասորեստանի թագաւորք չկրցան այնպէս ամէպ և ազատ արշաւել Ամմենիա, ինչպէս կ'արշաւէին ի Միջագետս, Ասորիս և ի Պաղեստին, թէ վասն ամրութեան երկրին, քանզի իբրեւ ամբարտակ կային առջի նոցա լերինք Արմենիոյ դժուարամատոյց ուր բայ ի դժուարութենէ ուրիշ օգուտ պիտի չկրնային քաղել, և թէ վասն քաջութեան բնակչացն։ Բայց և այնպէս Թուկլաթ–աբաղ–ասար Ա· (1130) յարձակած էր Նաիրիի վրայ զոր յաջորդ նորա Նուաճեցին մեծաւ մասամբ, այնպէս որ, յԹ· դարուն նախ քան զԲր·, Տիգրիսի վերնագաւառը դրեթէ ամբողջ հարկատու կամ հպատակ էր Ասորեստանցոց։ Ասուր–նադիր–աբաղ (883–887) սկսաւ Մաննայի դէմ կռուիլ։ Սաղմանասար Գ· գնաց աւելի յառաջ և յարձակեցաւ Ուրարտուոյ վրայ։ Զարկաւ 841 ին զթագաւոր երկրին զԱրամէ, 832 ին՝ զյաջորդ նորա Սատուրի, 830 ին՝ Մաննայի թագաւորին զօրքը, յաջորդ ամին՝ Ուրարտուոյ զօրքը, բայց այսու ամենայնիւ ոչինչ օգտեցաւ, քանզի այն ինչ կը յաղթուէր թշնամին, անդէն դարձ կը վերցնէր նորէն։ Բին–Նիրարի Գ·, 813 էն մինչեւ 810, երկիցս, և Սաղմանասար Գ·, 787 էն մինչեւ 784, չորիցս արշաւեց ի վերայ Մաննայի, և ապա երկիցս, այսինքն 782 ին և 780 ին, ի վերայ Ուրարտուոյ։ Ուրարտի չնուաճեցաւ, նա մնաւանդ օգտեցաւ։ Ի հաղորդակցութենէ ասոր ընդ Ասորեստանեայս ծաղկեցաւ երկիրը կրթութեամբ և արուեստիւք· նա՝ փոխ առաւ Ասորեստանցւոց գրելոյ եղանակն անգամ, բեւեռագրութիւնը։ Մին ի թագաւորաց երկրին Պելխաուրիս Ա·, որդի Լուտիպրեայ, եաս բերել ի Նինուէէ դպիրս որ իւրեանց (Ասորեստանի) լեզուաւ յօրինեցին պաշտօնական արձանագրութիւնները, Ասորեստանի թագաւորաց վառաւոր սխրանքները տալով Ուրարտուոյ թագաւորին։ Նինուէի լեզուն եղաւ ժամանակ մի Ուրարտուոյ դիանոց լեզուն, յետոյ, առ խպտնեաւ Ա·ով, որդւով Պելխաուրիսի, Ասորեստանեայց դիրն, իւիք իւիք փոփոխութեամբ արկաւ ի կիր բնիկ լեզուաւ գրելու։ Բայց առ Թուկլաթ–աբաղ–ասարաւ Բ·իւ Ասորեստանցիք զօրացան մեւս անգամ։ Ուրարտուոյ թագաւորը Սարտա չարաչար յաղթուեցաւ նախ 742 ին, ապա 734 ին, այնպէս որ ստիպուեցաւ հաշտութիւն խնդրել։

Սարտայի յաջորդը Մինուա Ա·, յիշուելու արժանի գործ մը չունի· բայց Մինուասայ երեց որդին Ուրսա եղեւ ահեղ թշնամի Սարեւուքինի։ Ուրսա խորհեցաւ ապատել զինք և զդրացիս իւր յաղթեցութենէ Ասորեստանեայց, և ամէն միջոց գործածեց այս նպատակին հասնելու։ Նախ չանաց Մաննայի թագաւորն իրանզուա

զատել Ասորեստանի հետ դաշնակցութենէն, և երբ իրանզու չհաճեցաւ, Ուրսա Զիգարդուի թագաւորին Միդդայի հետ միաբանեալով ապստամբեցոյց այն երկրին (Մաննայի) ժողովուրդն իրանզուի դէմ։ Սարեւուքին փութայ յօգնութիւն դաշնակցին իւրոյ· առաւ յարձակմամբ Մաննայի երկու քաղաքները, Սուանտաքուլ և Տուրտուքա, որ յարած էին ի Միդադդի· հրձիգ արար զնոսա, և զբնակիչս նոցա տարաւ յԱսորիս (719)։ Մեծամեծ ապստամբութիւններ որ Սարեւուքինի տէրութեան մէջ բրդան՝ արգելին զնա յառաջ տանել պատերազմն ընդդէմ Ուրսայի և դաշնաւորաց նորա։ Սարեւուքին յետ իբր երկու տարի կռուելոյ յերկրին Սինուքդայի (718), և ընկճելոյ յաթոռոյ զարքային փարքեմիսի զբիխրիս (717), երբ նորին եկաւ յԱմմենիա, Մաննայի թագաւորն իրանզու մեռած, որդին Ազա յապստամբութեան ուրեք սպանուած, և յաջորդած էր նմա Ուլլուսուն, իւր բերդաքաղաքներէն քանի և երկու բերդաքաղաք, իբրեւ գրաւ հաւատարմութեան, տալով Ուրսայի։ Սարեւուքին աճապարեց, զարկաւ զՈւլլուսուն և զՄիդադդի, և ապականեց երկիրը որ ի մէջ Ուրմիոյ և վանայ ծովերուն· բռնեց նաեւ զՊակատադդի, Միլտիս լերանց թագաւորը, մորթել տուաւ զնա կենդանւոյն անդ ուր Ազա սպանուած էր։ Ուլլուսուն առ երկիւղ թէ գուցէ նոյն չարիք ինքեան եւս պատահէին, « փութայ իբրեւ թռչուն, » եկաւ և ինկաւ յաղթողին (Սարեւուքինի) ոտքը։ Սարեւուքին ներեց նմա և եաս նմա միւսանգամ զթագաւորութիւն նորա։ Փոքր միւս եւս և ձեռք պիտի էյնար նաեւ Ուրսա, երթ Սարեւուքին չսիպտուէր ապստամբութեան մը պատճառաւ երթալ իւր տէրութեան հարաւային կողմը (716)։ Յաջորդ ամին (715) Ուլլուսունի ապստամբութիւնը կոչեց դարձեալ ի հիւսիս զՍարեւուքին, որոյ երեւելը միայն բաւական եղաւ յայտնել ապստամբութիւնը։ Նոյն տարին արշաւեց Սարեւուքին հիւսիսային կամ փոքր Մարայ վրայ, և անդուսա մնաւ յՈւրարտի (714)։ Ուրսա յաղթուեցաւ չարաչար, և լքեալ թողեալ յամենեցունց խոյս եաս ի լերինս, ուր առանց դանելու ամուր ապաստան չըրկեցաւ աստանդական իբրեւ հինգ ամիս։ Այս միջոցին Սարեւուքին աւերեց զՈւրարտի· Ուրսայի քաղաքներէն չատք արուեցան Ուլլուսունի։ Յաղթուեցաւ նաեւ Մուսասիրի թագաւորն Ուրզանա, Ուրսայի վերջին դաշնակիցը։ Ուրսա այս ձախողութենից լուրն առնելով, առ յուսահատութեան չքաւ զիւրովի։

Բայց մահուամբ Ուրսայի խոպան չնուաճեցաւ Ուրարտի։ Եղբայր և յաջորդ Ուրսայի, Արգիշտիս, վանեց զԱսորեստանեայս։ Սարեւուքին այնուհետեւ դարձոյց իւր զօրութիւնը Մարաց և ուրիշ ազգաց վրայ։

Օբերդի թարգմանութենէն առնլով կու տանք հոս հետաքրքիր ընթերցողաց հատուած մը Սարեու.քինի արձանագրութիւններէն որ ի Խորսապատ : « Ամիխ , Խուլուգդուի թագաւորն , դրժեց ուխտին որ ընդ իս : Ցղեց զդեսպան իւր առ Ուբսա արքայ Ուրարդեայ , և առ Միդա արքայ Մասաքայ : Վանայ թագաւորն Իրանզու , ցորչափ կենդանի էր , էր հնազանդ և հաւատարիմ իշխանութեան իմում. բայց բախտն երբէք զնա (մեռաւ) : Հպատակք նորա զորդին զՈզա նստուցին գահը : Ուրարդեցին Ուբսա , Միղտիս , Զիդարդու և Միսիանդի լերանց ժողովուրդներու հետ դաւաճանութիւն նիւթեց , և ձգեց յապստամբութիւն զվանեցիս : Սոքա զմարմին տեառն իւրեանց Աղայի թողին լերանց գլուխները : Աղայի եղբայրն Ուլուսուն վանեցին որ եդաւ յաթոռ նորա՝ միտեցաւ յՈւրարդեցին Ուբսա , և ետ նմա 22 ամուր տեղիս հանդերձ պահանորդօքն որ ի նոսա : Սրտմտեալ իմ մեծաւ բարկութեամբ , հանդէս արարի ամենայն զօրաց աստուծոյն Ասուր . ուխտ եդի ի սրտի իմում և խաղացի յաւազ այն երկիրներուն վրայ : Ուլուսուն վանեցին իմ արշաւանացս մօտենալը լսելով եկ արտաքս զօրօք իւրովք , և կեցաւ ամուր տեղեր ի հովիտս լերանց բարձանց : Առի և ի մխիր գարձուցի զքաղաք թագաւորութեան նորա զիզիրդի , և զքաղաքն զիզիլիա և զԱրմիդ և ամբոցս ահադինս : Սպանի ոմ որ Ուրարդեցւոյն Ուբսայի կը վերաբերէր ի լերինս նոցա բարձունս : Կալայ յարքունի տանէ նորա ոգիս 250 . գրաւեցի 55 պարսպաւոր քաղաք յորոց ոմն հասարակ քաղաք էր , և մեռասանն՝ անմատոյց բերդեր : Ուլուսունի 22 քաղաքներէն զորս Ուբսա առած էր՝ Աստրեստանի հետ միացուցի : Ցայնժամ Ուլուսուն իւր բարձր լեռներէն ելաւ արագ երերս զթռչուն , և երկն առ իս աղաչելով : Զանթիւ յանցանս նորա ներեցի , և անօրէնութիւնք նորա չնչեցան : Զերկիր նորա եառ նմա , և հաստատեցի զնա միւսանգամ իւր թագաւորութեան աթոռին վրայ : Երկու ամրոցներն և 22 մեծամեծ քաղաքներէն զորս առած էր Ուբսա՝ տուի Ուլլուսունի , աշխատ եղէ բազմութիւն վանի խաղաղութեան երկրի նորա : Ուրզանա , Մուսասիր քաղաքին թագաւորը , Ուրարդեցի Ուբսային ապաւինելով հպատակութիւնը զլացած էր ինձ : Ուժով զօրութեան իմոյ և խորագիտութեամբ տիրեցի Մուսասիր քաղաքին . և նա (թագաւորը) կեանքն ազատելու համար փախաւ մեզապուր և անկաւ ի լերինս : Տիրաբար վարուեցայ ընդդէմ Մուսասիրի : Զկին Ուրզանայի , զուստերս և զդստերս նորա , զանասունս և զամենայն զգանձն և որ ինչ էր յարքունիս նորա՝ առի , և 2,100 մարդ վարեցի ի գերութիւն , և զՀալահիա և զՊակապարդու զաստուածս Ուբսայի , նոյնպէս զաստուածս

Ուրզանայի և զնուիրական անօթս նոցա առի : Իբրեւ լուաւ Ուբսա , արքայն Ուրարդեայ զառն Մուսասիրի և զյափշտակութիւն աստուծոյն իւրոյ Հալտիայի , հար զանձն դաշունիւ , և փչեաց զոգին ի մէջ բազկաց մեծամեծաց իւրոց : »

18. Ահա , ըստ արդի հնաբանից ոմանց , բեւեռագիրներէն հանուած Հայոց կամ Հայաստանի պատմութիւն մը բոլորովին նոր : Ընդունինք թէ Ուրարդին Արարատ է , և Մաննա՝ Թերեւս վան , կամ Երեւանեցւոց Մհննին . բայց Նաիրի , Մուսասիր , Միղտիս , Միսիանդի , բոլորովին անլուր անուններ են . ոչինչ ընդհատ անլուր և անծանօթ են թագաւորաց անուանք , Սաուրի , Լուտիպրի , Պելխուրիս , Խպուին , Սարտա , Մհնուաս , Ուբսա , Արճիպդի , Իրանզու , Աղա , Ուլլուսուն , և քաղաքներ՝ Սանտաքուլ , Տուրտուքա , Իզիրդի , Իզիպիա , ինչպէս նաեւ Հալտիա , Պակապարդու աստուածներ : Ջենք կրնար իբրեւ նոր գիւտ ճանչնալ և իբրեւ այդ ընդունել պատմութիւն մը , որոյ աղբիւրը , բեւեռագիրք , բոլորովին անմատչելի են մեզ : Ուստի Նինուէի բեւեռագիրներէն հանուած այս պատմութիւնը դնելով իբր երկու հազար տարի առաջ նոյն Նինուէի դիւանները հանուած Մարիքասեան պատմութեան քով , տեսանենք Ասորեստանի տերութեան վախճանը :

19. Ըստ հասարակ աւանդութեան , Մարաց թագաւորը Կիաքսար , օգնականութեամբ Բաբելոնի կուսակալին Նաբոպողասսարայ , յարձակելով առաւ զՆինուէ (625) , և այնպէս բարձաւ Ասորեստանի տերութիւնը :

Հրեից մատեանք , մանաւանդ մարգարէականք , ի յիշելն զկործանումն ազգաց , գրեթէ միշտ յուշանեն զայն լեալ ձեռամբ ազգի կամ աշխարհակալի ուրուք , ի վրէժ մեղաց պարտեալ ազգին , և կամ ի վարձ աշխատութեան աշխարհակալին : Այսպէս Ասորեստան բարկութեան դաւազան էր ի ձեռին Եհովայի ի պատուհասել զազգս (Ես. ժ. 5 , 6) : Նոյն Եհովա կու տայ զեգիպտոս Նաբուգոդոնոսորայ ի վարձ աշխատութեան նորա յառնուլ զՏիւրոս (Եզեկ. Իթ. 19–20) : Նոյն մատեանք ի յիշել զկործանումն Ասորեստանի , ամենեւին չեն յիշեր զանկումն Ասորեստանի , յետ Ասորդանայ որդւոյ Սենեքերիմայ , կը սկսի պատմել Նաբուգոդոնոսորայ Բաբելացւոյ թագաւորին արշաւանքն (606) ի Պաղեստին , խմացնելով լուսեղէն թէ Ասորեստանի տերութիւնն անցած էր առ Բաբելացիս : Եսայի (ժ. 12 , 13 , 15 , 16 , ԺԹ. 25) և Սոփոնիա (Բ. 13) կ'անկնարկեն զանկումն Ասորեստանի , և Նաւումայ մարգարէութեան Բ. և Գ. գլուխք թուին նկարագրել զաւերումն Նինուէի , բայց և այնպէս և ոչ

մին կը յիշէ Մարաց և Բաբելացւոց անունը։ Անտարակոյս մեծ մաս ունեցան Բաբելացիք և Մարք յանկման Ասորեստանի. բայց այս գործը կատարուած կ'երեւի մանաւանդ չատ ազդերու միացեալ զօրութեամբ։ Եղեկիէլ որ ժամանակակից էր՝ Թերեւս զայս կամի ակնարկել ի վերջնում մասին ԼԱ. գլխոյն ուր կը խօսի զԱսորեստանէ, և զորոյ սկիզբը բերինք ի վերոյ։ «Մեծացաւ մեծութեամբ (Ասորեստան), և հասին ծայրք նորա յամպս։ Ցեսի զՀպարտութիւն նորա և մանեցեալ զնա ի ձեռս իշխանաց ազգաց։ Արարին զնա ի կորուստ, և հանին սատակեցին զնա օտարք ժանտագործք յազգաց, և տապալեցին զնա ի վերայ լերանց։ Ցամենայն ձորս անկան ոստք նորա, և խորտակեցաւ ստեղն նորա ընդ ամենայն դաշտս երկրի, և իջին ի հովանւոյ նորա ամենայն ազգք ազանց, և յատակեցին զնա, և ի գլորել նորա հանգիստ եղեւ ամենայն թռչնոց երկնից, և ի ստեղն նորա հասին ամենայն գազանք վայրի։»

Եղեկիէլի այս այլաբանական յօդուածը եթէ իմաստ մը ունի այս է։ Եղեկիէլ ԼԱ. գլխոյն առաջին մասին մէջ խօսելով զԱսորեստանէ, ինչպէս տեսանք, նմանեցուցած այս մեծ և հզօր պետութիւնը Լիբանանու նոճւոյ մը որ բարձրացեալ և տարածեալ բունած էր բոլոր երկիր։ Հիմա այս երկրորդ մասին մէջ կը ցուցնէ թէ այս մեծ նոճին կործանեցին ոստք նորա, ժանտագործ ազգեր, զորս Եղեկիէլ կը նմանեցնէ վայրենի թռչնոց և գազանաց երկրի, որ ընդ հովանեաւ, այսինքն ընդ իշխանութեամբ, նորա էին, և ի գլորել նորա գան հանգիստ, այսինքն զաղատութիւն իւրեանց։ Եթէ Եղեկիէլի միտքն այս է, ճշմարիտ է։ Արդարեւ առ կենդանութեամբ Եղեկիէլի, այն է՝ Ասորեստանի կործանման սկիզբը, ազատութիւն գան ազգերը։ Բայց այս ազատութիւնը երկար չտեւեց։ Ասորեստանի աշխարհակալութեան ոգին անցաւ Բաբելացւոց և Մարաց, ուստի և Ասիոյ աշխարհավարութիւնը նոր և աւելի որոշ կերպարանք առաւ, զոր դիտել կարեւոր է ոչ միայն ընդհանուր այլ և մեր ազգային պատմութեան համար։

20. Նաբուզոդոնոսոր յառաջ տարաւ և կատարեց սեմական կամ արամէական ազգաց միութեան գործը։ Պատերազմին 604 նախ քան զԲր. առ Եփրատ գետով ի Քարքամիս (Երեմ. խԶ. 1,2), ուր յաղթութեամբ Նեքաւով, եգիպտոսի թագաւորը, որ յետ անկման Ասորեստանի եկած էր յԱսիա միւսանգամ առնուլ եգիպտական իշխանութիւնը եփրատեան երկիրներուն վրայ, ամէն արգելք վերացաւ բաբելացի աշխարհակալին առջեւ։ Ոչ միայն Հրէաստան, փիլիստիա, եգիպտոս, այլ և մանր մանր թագաւորութիւնք կամ իշխանութիւնք սեմական ցեղից որ ի Պաղեստին և ի շրջակայս, ինչպէս

եդոմ, Մովաբ, Ամմոն, Արաբացւոց ցեղեր, զորս Թերեւս իբրեւ անշնան Թողած էին Ասորեստանցիք, նուաճեցան հետզհետէ։ Թագաւորաց չորրորդ գիրքը կը յիշէ նախ համառօտիւ Նեքաւովայ յարձակումն Ասորեստանցւոց երկիրներուն վրայ յայնկոյս Եփրատայ. «Ցաւուրսն յայնոսիկ ել փարաւոն Նեքաւով, արքայ եգիպտացւոց, ի վերայ թագաւորին Ասորեստանեայց առ Եփրատ գետով» (Դ. Թագ. ԻԳ. 29). և ապա յաջորդ գլխոյն մէջ կ'ակնարկէ զպարտութիւն և զկորուստ նորա. «Եւ ոչ եւս,» ասէ, «յաւել արքայն եգիպտացւոց ելանել յերկրէ իւրմէ, քանզի առ արքայն Բաբելոնի ի հեղեղատէն եգիպտացւոց մինչեւ ցգետն Եփրատ, զամենայն ինչ որ էր արքային եգիպտացւոց» (Դ. Թագ. ԻԴ. 7)։ Պաղեստինու պղտց նուաճումն յայտնի է մարգարէական գիրքերէն։ Եհովա պատուէր կու տայ Երեմիայի կապանք և անուր զրկել Պաղեստինու թագաւորաց, խնայնելով թէ պիտի մնանուէին Նաբուզոդոնոսորայ ձեռքը. «Արա դու քեզ կապանս և անուրս, և առաքեսցես զայն առ թագաւորն եդովմայեցւոց, և առ թագաւորն Մովաբացւոց, և առ թագաւոր որդւոցն Ամմոնայ, և առ թագաւորն Տիւրոսի, և առ թագաւորն Սիդոնացւոց, ի ձեռն հրեշտակաց նոցա որ գան յերուսաղէմ առ Սեդեկիա արքայ Յուդայ, և պատուիրեսցես նոցա ասել ցտեառս իւրեանց. Այսպէս ասէ Տէր զօրութեանց, Աստուած Իսրայելի. Ես արարի զերկիր և որ ինչ ի վերայ երեսաց երկրի, զօրութեամբ խմով և բազկաւ խոով բարձու, և տայ զնա ում և կամ իցէ առաջի աչաց իմոց. և արդ ես եմ որ ետու զամենայն երկիր ի ձեռս Նաբուզոդոնոսորայ արքային Բաբելացւոց, ծառայի խմոյ, և ծառայեսցեն նմա ամենայն ազգք. և եղիցի ազգ և թագաւորութիւն որ ոչ ծառայեսցեն Նաբուզոդոնոսորայ արքային Բաբելացւոց, և որք միանգամ ոչ մուծցեն զպարանոցս իւրեանց ընդ լծով արքային Բաբելացւոց, սրով և սովով և մահուամբ արասցից այգեկութիւն ի վերայ ազգին այնորիկ, մինչեւ ատակեացին ի ձեռաց նորա» (Երեմ. իէ. 2–8)։ Եգիպտացւոց պարտութենէն ետքը դիւրին էր տեսնել թէ Պաղեստին պիտի չկրնար դիմանալ Բաբելացւոց զօրութեանը. ուստի հաւանական է թէ Երեմիա Յուդայի օգնութիւնը խնդրելու եկող պատգամաւորաց տուաւ միեւնոյն խրատը զոր կու տար հեռատեսութեամբ իւր ազգին, յորդորելով զնոսա լինել անձնատուր Նաբուզոդոնոսորայ՝ ազատելու համար ի սպառ կործանելէ։ Արդարեւ բոլոր երկիրը չտուեցաւ Նաբուզոդոնոսորայ, և ոչ ամէն ազգ և թագաւորութիւն ծառայեցին գոռոզ աշխարհակալին. բայց Պաղեստինու ազգաց համար կատարուեցաւ երեմիայի դուշակութիւնը։ Յուդայի նուաճումը կը պատմեն Թագաւորաց

դէրք (Դ. Թագ. ԻԴ. ԻԵ.). իսկ փիւնիկեցւոց կամ Տիւրոսի համար եղե-
կիէլ ժամանակակից արդէն առնուած կը դնէ ի Նաբուգոդոնոսորայ
յառաջ քան զմտանել Բաբելացւոց յԵգիպտոս : « Նաբուգոդոնոսոր
արքայ Բաբելացւոց աշխատեցոյց զղօրս իւր աշխատութեամբ մե-
ծաւ ի վերայ Տիւրոսի . . . վասն այնորիկ այսպէս ասէ Տէր . Ահա-
սասիկ տայ Նաբուգոդոնոսորայ արքայի Բաբելացւոց զերկիրն Եգիպ-
տացւոց , և առցէ զբազմութիւն նորա , և աւարեսցէ զաւար նորա ,
և կողոպտեսցէ զկողոպուտ նորա , և եղիցի այս վարձ զօրայ նորա .
վասն հարկին յորում ծառայեաց ինձ ի Տիւրոս , ետու նմա զեր-
կիրն Եգիպտացւոց » (Եզեկ. ԻԹ. 18, 19, 20) : Եգիպտոս , Յունդա և
փիւնիկէ լինալէն ետքը հաւանական չէ թէ եղած , Մովաբու և
Ամմոնացւոց պէս տակաւ զօրութիւններ կրցան դիմանալ հզօր հակա-
ռակորդին : Նաբուգոդոնոսոր , յետ ի գլուխ հանելոյ , գէթ ան-
ուամբ , Սեմական ազգաց միութիւնը , գարձաւ ի Բաբելոն զբազիլ
մեծամեծ չինութիւններով : Մինչեւ Ասիոյ վիճակն այսպէս տեւեց
առ յաջորդեօք Նաբուգոդոնոսորայ մինչեւ ցանկումն Բաբելոնի :
Ուստի թողլով որ ինչ զՆաբուգոդոնոսորայ և զյաջորդաց նորա
պատմին ի գիրսն Դանիելի , որ իբրեւ վերջին ժամանակի գործ և
մեզ ի պատմել հրաշալիս չունի պատմական յարդ , դանք առ Մարս
և Պարս :

Բ· ՄԱՐՔ ԵՒ ՊԱՐՍՔ

1· Աշխարհագրական դիրք Մարաց եւ Պարսից : 2· Մարք նախ քան զաճկումն Ասորեստանի՝ ըստ Յունաց : 3· Մարք յետ անկման Ասորեստանի՝ ըստ Յունաց· Աժդահակ եւ Կիւրոս· վ ետայի այլաբանութիւնը : 4· Մարք՝ ըստ Հրէից գրոց : 5· Հայք առ Մարօք՝ ըստ Հրէից գրոց : 6· Հայոց յարաբերութիւնք ընդ Մարս· Քսենոփոն , Խրատք Կիւրոսի : 7· Հայք դրացի Մարաց· Հայոց Մարաստանն ըստ վիպասանաց : 8· Պատմութիւն մը ի Քսենոփոնէ : 9· Քսենոփոնի պատմութեան յարգը : 10· Պատճառք անկման Բաբելոնի ըստ Հրէից գրոց : 11· Պատճառք անկման Բաբելոնի ըստ Յոյն պատմագրաց : 12· Միացեալ տերութիւն Մարաց եւ Պարսից ըստ Հրէից գրոց· Կիւրոս : 13· վարչական դրութիւն արեւելեան միապետութեանց· Կիւրոս , Կամբիւս , Դարեհ Վշտասպեայ : 14· Պատմական համառօտութիւն մը զՀայոց : 15· Հայք ի Կիւրոսէ մինչեւ Դարեհ Վշտասպեայ· Թէ ինչ կը պատմէ Խորենացին : 16· Դարեհի նոր վարչական դրութեան հետեւանքը· Հայոց դեմ պատերազմ· Պիսիդունի արձանագրութիւնը : 17· Սրբատեաց թագաւորութեան վախճանը· Արմենիա նահանգ Պարսից : 18· Անուանք Արմենիա , Հայք : 19· Պատմական դիտողութիւն զՀայ ցեղէն եւ զԱրբատաց :. 20· Արմենիա յետ Դարեհի մինչեւ Աղեքսանդր մեծ : 21· Սատրապք Արմենիոյ : 22· Գլխաւոր յատկութիւն Արմենիոյ ժողովրդոց ըստ Հերոդոտոսի եւ Քսենոփոնի : 23· Հայք նովիւ եւ երկրագործ· Մշեցիք· Ջիաբուժութիւն : 24· վկայութիւն մը ի Քսենոփոնէ : 25· Հայք ընդ վաճառաշահ ազգս : 26· Ընշաղարութեան արժանի յօդուած մը ի Քսենոփոնէ :

1· *Մարք և Պարսք , երեւելին ի մէջ արիական ցեղից , կը բնակէին յայնկոյս Տիգրիսի , և էին քան զայլ արիական ցեղս մծատգոյնք երկրաւ Ասորեստանեայց . լերանց գօտի մը միայն կը բաժնէր զնոսա Տիգրիսի արեւելեան հովտէն յորում էր Ասորեստան : Պարսք բռնած էին այն լեռներէն անդին հարաւային մասն առ ծոցովն որ ցարդ յանուն նոցա կը կոչուի « Ծոց Պարսից : » ի Հիւսիսոյ Պարսից էր Մարաց երկիրը որ կը ձգուէր մինչեւ կասպից ծով : Մարաց այս ընդարձակ երկիրը երկու բաժնելով աշխարհագիրք , առաջին (Հարաւային) մասը կ'անուանեն Մեծ Մարք որ երկրորդական գօտւով մը կը բաժնուէր վերին (Հիւսիսային) մասէն որ փոքր Մարք կը կոչուի : Հրէից մատեանք առ Սաղմանասարաւ և առ Նախորդաւ նորա յայտնապէս Մարաց կ'ընծայեն այս վերին մասն , ինչպէս յայտնի է յանուանէ Գովզան գետոյն առ որով բնակեցոյց Սաղմանասար իսրայելի գերիները . « եւ բնակեցոյց զնոսա առ Գովզան գետով ի Քաղա և ի Քաբովր և ի քաղաքս Մարաց » (Դ· Թագ· ԺԷ· 6) :*

Գովզան, որպէս արդէն ասացաւ, էր մին ի գետոց որ ի հարաւոյ ի հիւսիս հոսելով կը թափին կասպից ծովը։

2. Մարաց, ինչպէս նաեւ Պարսից եւ ուրիշ արիական ազգաց, հին պատմութիւնը շատ մութ եւ անստոյգ է։ Ըստ լեզուաբանական եւ ազգաբանական հետազօտութեանց իբր ապացուցեալ կընայ համարուիլ թէ, Արմենիոյ, փոքրն Ասիոյ եւ ուրիշ երկիրներու հնաեւրոպական ազգաց պէս, Մարք եւս ուրիշ արիական ցեղերու հետ, եկած էին յերկիր իւրեանց նախապատմական ժամանակ, քան զինքեանս հնագոյն ազգ երն, ղուրանեանս եւ ղրուշեանս, վանելով կամ ընկղմելով յիւրեանս (Մասքեր. Գլ. ժԲ.)։ Ըստ Հերոդոտոսի, որ Ցոյն պատմիչներուն հնագոյնն է, Մարք ի սկզբան այլ եւ այլ ազատ ցեղերու բաժնուած էին։ Իբր 708 ին նախ քան ՔԲ., Դիովկէս եղաւ որ զաւակլինն միացնելով այն ցեղերն, օրէնք եւ կարգ դրաւ։ Հերոդոտոս ղԴիովկ կը համարի նաեւ շինիչ եօթնպարսպեան եկբատանայ, մայրաքաղաք մեծ եւ ամուր, ուր ժողովեց Դիովկէս Մարաց երեւելիներն եւ զօրաւորները։ Դիովկիսի յաջորդեց, ըստ նոյն Հերոդոտեայ, փրաւորտ (655–638), որ յետ հնազանդեցուցանելոյ զՊարս սպանաւ ի կռուի ուրիք ընդդէմ Նինուէի։ Բայց Մարաց աէրութեան բուն հիմնադիր կը համարուի կիաքսար Ա. (638–595) ըստ Հերոդոտեայ որդի փրաւորտի։ Մինչ կիաքսար Նինուէի դէմ յարձակելու կը պատրաստուէր, Սկիւթացիք մեծ բազմութեամբ եկան (615) ի հիւսիսոյ ոչ միայն Մաց, այլ եւ դրեթէ բոլոր Ասիոյ վրայ։ Յետ իբր եօթն ամաց կիաքսար դաւով սպանելով Սկիւթացւոց զլխաւորներն ի խնջոյս, վանեց այս յիշուշակաները, եւ օգնական դանելով իւր զիսբերլացիս՝ առաւ զՆինուէ եւ կործանեց Ասորեստանի աէրութիւնը։

3. Ցունաց պատմիչները, Հերոդոտոս, Կտեսիաս, Քսենոփոն, ինչպէս նաեւ մեր Խորենացին, բազում ինչ հակառակ միմեանց կը պատմեն զՄարաց յետ անկման Ասորեստանի։ Ըստ Հերոդոտոսի, իբր տասն ամաք յետոյ քան զառն Նինուէի, կիաքսար Ա. յետ նուաճելոյ զՊարս եւ զայլ արիական ցեղն որ յանկոյս Տիգրիսի, արշաւեց ի փոքր Ասիա, ուր քան զայլ հնաեւրոպական ցեղս հզօրագոյն էին յայնժամ Լիւդացիք, որոց կը թագաւորեր Ալիատէս (625–565)։ Վեցամեայ պատերազմէ մը ետքը, օր մը ի ճակատել երկուց կողմանց ի մարտ, եղեւ խաւարումն արեգական։ Երկուստեք չարագուշակ համարուած այս բնական երեւութեին հետեւանքը եղաւ հաշտութիւն (610) եւ խնամութիւն ի մէջ երկուց թագաւորաց որ, եթէ պարտ եղե հաւատալ Հերոդոտեայ, իրարու բազուկ ցանելով, յարեներն հոսելոյ ի վիրաց անոի կնքեցին դաշինքը։

Ալիւս դեռ եղաւ սահման ի մէջ երկուց ազգաց, և կիաքսար դառնալով յԵկբատանս մեռաւ 595 ին, թողլով զթագաւորութիւնն որդւոյ իւրում Աժդահակայ, յետ որոյ աէրութիւնն Մարաց անցաւ ի կիւրոս Պարսիկ, թոռն Աժդահակայ ի դստերէ նորա Մանդանեայ։

Հերոդոտոսի պատմութիւնն զծնունդենէ և զննդենէ կիւրոսի նշանաւոր է իւր ծագմանը կողմանէ։ Աժդահակ, ըստ Հերոդոտոսի, երազ կը տեսնէ թէ որդին որ ի Մանդանեայ ծնանելոյ էր՝ պիտի թագաւորէր վոխանակ հաւսն իւրոյ, ուստի ի ծնանել մանկան պատուիրեց Աժդահակ Արբակ անուն նախարարի մը տանել և սպանանել զնա գաղտ։ Արբակ չկատարեց հրամանը, և կիւրոս մնանելով Աժդահակայ հովուին քով, երբ տասնամեայ էր, ճանչցուեցաւ և ղրկուեցաւ առ հայր իւր ի Պարս։ Կիւրոս ի չափ հասեալ և ղրկուեցաւ առ հայր իւր ի Պարս։ Կիւրոս ի չափ հասեալ կ'ապստամբեցնէ զՊարս ընդդէմ Մարաց, Աժդահակ կը բըռնէ, և կիւրոս կ'առնու թագաւորութիւնը։

Հերոդոտոսի պատմութիւնը զԱժդահակայ և զկիւրոսէ յառաջ եկած է հին կրօնական այլաբանութենէ մը որ կը դանուի Հնդկաց նուիրական գրոց միոյն, Վեսայի, մէջ։ Ժամանակաւ Աժի – տահակը թրիդա աստուածութիւնը սպանելով զԱժի – տահագա արձակէր։

Ըստ կռեսեայ, կիւրոս ոչ թոռն էր և ոչ ազգական Աժդահակայ, այլ բոլորովին օտար, և ապստամբելով կալաւ զԱժդահակ և թագաւորութիւնը դարձոյց առ Պարս։ Ըստ Խորենացւոյն, Հայոց թագաւորը Տիգրան սպաննելով զԱժդահակ որ կամէր դաւով սպանանել զնա՝ երեսփ զտէրութիւնն Մարաց։ Ըստ Քսենոփոնի, Աժդահակ (595–560) խաղաղութեամբ կը մեռնի ի թագաւորութեան իւրում, և կը յաջորդէ նմա որդին կիաքսար Բ. (560–536), առ որով առնը-ուեցաւ (538) Բաբելոն, և որովհետեւ անորդի էր կիաքսար, յաջորդեց նմա քեռորդին կիւրոս։ Ուստի ըստ Քսենոփոնի, Հարբատութեան կամ տիրող ազգատոհմի փոփոխութիւն էր այս քան նուաճումն յօտարէ։

Ի ցոյն պատմագրաց որ յաւանդութենէ առեալ կու տան այս տեղեկութիւնները զՄարաց և զՊարսից՝ և ոչ մին ժամանակակից է։ Ժամանակակից կամ դէթ մօտագոյն ժամանակաւ են Հրեից մատեանք յորս Մարաց վրայ սակաւ միայն դրուած կը գտնենք։

4. Մարք, ըստ Հրեից գրոց, ինչպէս տեսանք, առ Ասորեստանեօք հպատակ էին նոցա, և յանկման Ասորեստանի չեն յիշուիր յանուանէ։ Ի գիրս Հրեից Մարք, իբրեւ աղատ թագաւորութիւնները, կը սկսին յիշուիլ յառման Բաբելոնի։ «Ահաւասիկ յարուցից ի վերայ նոցա (Բաբելացւոց) զՄարս, որ առ ոչինչ համարին զարծաթ, և ընդ ոսկի ոչ ախորժեն» (Ես. ԺԳ. 17)։ «Զարթոյց Տէր զոգի թագաւորացն Մարաց, զի բարկութիւն նորա ի վերայ Բաբելոնի» (Երեմ. Ծ Ա. 17)։ «Առէք նշան ի վերայ երկրիդ, փող հարէք ընդ ազգս ամենայն, կազմեցէք ի վերայ դորա դունդս . . . կոչեցէք ի վերայ նորա զազգս և զթագաւորս Մարաց և զկուսակալս նոցա և զամենայն նախարարս նոցա, և պատրաստեցէք զամենայն երկիր իշխանութեան նոցա» (Երեմ. Ծ. 27, 28)։ Այս վկայութիւնները, որ շատ եւս քով դրուած չեն քան զանկումն Բաբելոնի, կը տեսնուի նախ թէ Մարք այլ և այլ թագաւորութեանց կը բաժանուէին, ինչպէս յայտնի է յոգնակի թիւէն վերի օրինակներուն մէջ ըստ երբայեցերէն բնագրին. «Զարթոյց տէր զոգի թագաւորացն Մարաց.» «կոչեցէք ի վերայ նորա ազգս և թագաւորս Մարաց.» «եւ առի զբաժակն ի ձեռանէ Տեառն, և արբուցի ամենայն ազգաց առ որս առաքեաց զիս Տէր . . . փարաւոնի արքային Եգիպտացւոց . . . և ամենայն թագաւորացն Մարաց» (Երեմ. Իե. 17, 19, 25)։ Դիտել պարտ է զի Հրեից մատեանք Մարօք կ'իմանան բոլոր արիական ցեղերը։ Երկրորդ, կը տեսնուի թէ Մարաց գրացի ազգերը պահած էին զանկախութիւն իւրեանց, քանզի յառման Բաբելոնի, իբրեւ Մարաց գործակից աղատ թագաւորութիւններ կը յիշուին

յանուանէ նաեւ Արմենիոյ հնաեւրոպական թագաւորութիւնք. «Հրաւիրեցէք ի վերայ նորա զթագաւորութիւնս Արարատայ, Մինւեայ և Ասքանազայ» (Երեմ. Ծ Ա. 27)։ Այսպէս, ըստ Հրեից գրոց, արիական ազգերը, որոց մէջ գլխաւոր էին Մարք, յետ անկման Նինուէի եղան աղատ և զօրացան, մինչեւ կարող լինել, ուրիշ համացեղ, գլխաւորապէս Արմենիոյ, ազգայ հետ գալով առնուլ զԲաբելոն, և բառնալ ի սպառ բաբելական կամ քաղդէական պետութիւնը։

5. Յետ այսչափ ըլլալ առնելոյ զարիական ազգայ, մանաւանդ զՄարայ, յանկմանէ Ասորեստանեայց մինչեւ ցանկումն Բաբելոնի, տեսանք համառօտիւ զԱրմենիա։ Դ. թագաւորաց ԺԹ. 37 համարէն դէթ ընդհանրապէս ցուցուեցաւ թէ Արմենիա, մանաւանդ Արարատ, սկսած երկիր և թագաւորութիւն էր առ Ասորեստանեօք, դէթ Ի. դարուն սկիզբը նախ քան զՔր. (Տես էջ 41)։ Արարատեան ազգին յարաբերութիւնն ընդ Ասորեստանեայս բարեկամական էր թէ թշնամական՝ յայտնի չէ։ Թէ ի խորենացւոյն և թէ բեւեռագիրներէն բերուած վկայութիւնք առ այս, ինչպէս տեսանք (Էջ 42–47), դէթ առ այժմ հաւատարմութեան արժանի պատմութիւններ չեն։ Իբրեւ պատմականապէս ապացուցեալ կրնանք համարիլ սակայն թէ Արմենիոյ թագաւորութիւնք, յանուանէ Արարատեանն, միացեալ սկսած յետ անկման Ասորեստանի առ Մարօք, մինչեւ կալ գործակից դառնել Մարաց յառմանն Բաբելոնի։ Այսչափ միայն կը մակաբերուի Հրեից գիրքերէն զՀայոց։

6. Ոչինչ ընդհատ ստուգութեամբ կրնայ մակաբերուիլ ի Քսենոփոնէ թէ Հայոց յարաբերութիւնն ընդ Մարս բարեկամական կամ դէթ դաշնակցական էր։ Այս վկայութիւնն արդարեւ Քսենոփոնի «խրատք կիւրոսի» (Κύρου παιδεία) կոչուած գիրքէն է որ տեսակ մը վիպասանութիւն կրնայ համարուիլ, բայց չէ անմտաբար ի պատմական ստուգութենէ։ Տարակոյս չկայ թէ այս խրատական վէպին մէջ, Աժդահակայ, կիաքսարայ, կիւրոսի և այլոց բերածը դրուած բանք, ըստ ձեւոյն, վիպասանական են. բայց արիական դաստիարակութեան սկզբունքը յորոց վերայ կը հիմնէ Քսենոփոն իւր խրատները, ինչպէս նաեւ պատմական դէպք, չկարեն լինել կեղծ, քանզի Քսենոփոն կը գրէր այս խրատն առ կրտսերն կիւրոս որ 100 ամօք միայն յետոյ էր քան զիւր նախնին կիւրոս մեծ։ Քսենոփոն ոչ միայն, հաճախայն Հրեից գրոց, զՀայս ի վաղուց ազատ թագաւորութիւն կը դնէ առ կիաքսարաւ, այլ և դաշնակից և ընտանի Մարաց և Պարսից։ Հայոց այս յարաբերութիւնը շատ բնական կ'երեւի, եթէ նկատենք այս երկու ազգաց աշխարհագրական դիրքը։ Մարաց

երկրին երեւելի մէկ մասն այնպէս դէրկընդխառն էր ընդ երկրին Հայոց, մինչեւ Մար.ք կամ Մարաստան անուամբ կազմել յետ ժամանակաց Արմենիոյ միացեալ թագաւորութեան մէկ գաւառն առ Արշակունեօք:

3. վերագոյն ցուցաւ թէ Մարաց երկիրն երկու կը բաժնուէր, Հարաւային կամ Մեծ Մար.ք, և Հիւսիսային կամ փոքր Մար.ք, որ կը ձգուէր մինչեւ կասպից ծով, և առ Մասեօք՝ մինչեւ ցերասխ և անդր եւս: Ցայսմ կասպիական մասին, այն է ի փոքր Մարս, դրացի էին Հայք (Արարատեան թագաւորութիւնը) Մարաց: Երասխ և Մասիք հասարակաց էին այս երկու ազգաց, այնպէս որ Մովսէս Երայական բնագրին խօսքն զտապանէն թէ նստաւ « ի լերինս Արարատայ, » ի թարգմանութիւնս լինի է « ի լերինս Կորդուաց, » կամ, « Մարաց: » Թէ Մասեաց արեւելեան մասն ի հնումն Մարաստան էր, և յետ անցանելոյ նորա ի Հայս առ Արշակունեօք տակաւին կը կոչուէր Մար.ք, յայտնի է Հայոց հին երգերէն ուր ասի զԱրտաւազդայ որդւոյ Արտաշիսի, թէ « Անց գնաց և չդինեաց ի մէջ Մարաց զՄարակերտ » (Խոր. Ա. Լ.): Խորենացին կը վկայէ թէ Մարակերտ էր ի դաշտին Շուրարայ որ Մասեաց արեւելեան դին կ'ընկալ: Մարակերտ « է ի դաշտին որ անուանեալ կոչի Շարուրայ » (Խոր. անդ.): Այս Մար.ք էին ի սկզբան առ Արշակունեօք հզօր նախարարութիւն, Մուրացան կոչուած: Խորենացին, Հայոց երգերէն առնելով, այս նախարարութեան սահմանը կը ցուցնէ հին աշխարհագրական անուններով, և նախարարութիւնը կը համարի սերեալ Աժդահակայ Մարաց թագաւորին ընտանիքէն զորս դերեալ կը պահէ ի Տիգրանայ առաջնոյ, որ, ըստ Մարաբասեան պատմութեան, Աժդահակայ հետ կռուելով յաղթեց, և չնչեց Մարաց տէրութիւնը: « Իսկ զՆոյշ զառաջին կինն Աշդահակայ, և զբազում ի սերմանէ Աշդահակայ աղջկունս հանդերձ պատանեկօք և այլ բազում գերեօք, որչափ թէ աւելի քան զբիւր մի, բնակեցուցանէ յարեւելեայ ուսոց մեծի լերինն՝ մինչեւ ի սահմանս Գողթան, որ են Տամբատ, Ոսկեղայ, Դաժգունք, և որ այլք առ եղերք գետոյն (երասխայ) դաստակերտք, յորոց մինն է վրանջունիք, մինչեւ հանդէպ ամրոցին Նախջուանու, և զերիս աւանսն զԼորամ և զՋուղայ և զԼօշակունիս: Իսկ ի միւս կողմանէ գետոյն զբոլոր դաշտն, որոյ գլխին Աժդանական, մինչեւ ցնոյն ինքն ամուրն Նախճաւանոյ: Բայց զնախատացեալ կինն Անոյշ բնակեցուցանէ որդւովքն իւրովք յանդորրութեան սպառուածի փլածի մեծի լերինն, զորմէ լեալ ասեն յահագին ինն չարժմանէ: Իսկ պաշտօնեայս տայ Անուշ Հայ ինոյն Մարաց, որ առ ստամբ լերինն բնակեցան » (Խոր. Ա. Լ.):

Բայց, ինչպէս արդէն տեսանք, Տիգրանայ և Աժդահակայ պատերազմը վերայէն առնուած վէպ է, որուն պատմական կերպարանքը տուած է Խորենացւոյն աղբիւրը: Մուրացան նախարարութիւնը չնչուեցաւ առ Արտաշիս (Խոր. Բ. ԾԱ.), բայց Մասեաց արեւելեան կողմն համար Մար.ք անունը մնաց մինչեւ չորրորդ դար: Առ Բուզանդայ տեսք այսպէս կոչուած կը դանեմք Հայոց այն մասը: Ա.յս պատմիչն յիշելով Շապհոյ զօրաց արշաւելն ի Հայս առ Արշակ որ այն արշաւանաց ժամանակ Ատրպատականի կողմը կը գերանուէր, ասէ. « Գունդք հասանէր առ թագաւորն Արշակ, և ասեն նմա. Դու աւադիկ առաջոյ սպասես թշնամեացն, նոքա յԱտրպատականի, իսկ թշնամին զթիկամբ անկեալ կոտորեցին զաշխարհս: . . . Ապա վասակ սպարապետ . . . թողոյր զթագաւորն Արշակ յամուր տեղւոջ ուրեմն յերէից Մոց հանդերձ սպասաւորօքն, ինքն գայր հասանէր ի միջնաշխարհն Հայոց, ի գաւառն Այրարատու » (Բուզ. Դ. ԻԴ.): Բուզանդ առ նովին Արշակաւ և ապա առ Պապ ուրիշ նահանգաց հետ երկիցս ապստամբեալ կը յիշէ ի Հայոց Մարաց աշխարհ մը որով վերոյիշեալ երկիրը կ'իմացուի. « Ապստամբեցեալն յԱրշակայ ար.քայէն Հայոց ամուր գաւառն Տմորեաց, և ամուր աշխարհն Կորդուաց: Ցետ այսորիկ ապստամբեաց ի թագաւորէն Հայոց տունն Հայոց թագաւորին որ էր զՊարսպատական աշխարհաւն, յետս եկաց ի թագաւորէն Հայոց ամուր պնծոցն Մոկաց, յետս եկաց յար.քայէն Հայոց և աշխարհն կաղբից » (Բուզ. Դ. Ծ.): « Սպարապետան Հայոց Մուշեղ (առ Պապաւ) հարկանէր զյանուսիկ որ ապստամբ եղեն ի թագաւորութենէն Արշակունեաց: Նախ հարկանէր զտուն թագաւորին Հայոց որ յԱտրպատականին էր, . . . և զայլ գաւառս ապստամբեալս յար.քայէն Հայոց, զկորդուս և զկորդիս և զՑմորիս, . . . և զնոսմանս Մոց, քանզի և նոքա ապստամբեցին յար.քայէն Հայոց, . . . հարկանէր և զերկիրն Արձախայ: »

8. Քաղնոփոն յայտնի կը ցուցնէ Հայոց բարեկամական կամ դաշնակցական յարաբերութիւնն ընդ Մարս հետեւեալ պատմութեամբ, որ եթէ ոչ ըստ ձեւոյն գէթ ըստ էութեան պատմական է: Կիւրոս որ, ինչպէս վերագոյն յիշուեցաւ, սպարապետ կարգեալ էր ի կիաքսարայ ի պատերազմին Մարաց ընդդէմ Բաբելոնի, յետ տեղեկանալոյ Մարաց զօրութեան, կը հարցունէ ցԿիաքսար. « Ասէիր թէ թագաւորն Հայոց արհամարհեց զքեզ. և այժմ լսելով զդալթնամբ ոյն ի վերայ մեր, ոչ զօրք կու տայ և ոչ առակ: » « Այնպէս է, » ասէ Կիաքսար. « ուստի վարանեալ եմ. չեմ գիտեր թէ երթամ Հայոց վրայ ի պատերազմ, թէ լաւ է առ այժմ թողուլ, գուցէ

ուրիշ թշնամեաց վրայ յաւելլունք նաեւ ղՀայս ։» Կիւրոս ասէ. « Հայոց քաղաքներն ամՈւր տեղեր են թէ ի դիւրի ։ » « Ամուր տեղեր չեն, » ասէ Կիաքսար, « ունին սակայն լեռներ յորս կարեն ամրանալ վաղվաղակի, և դիւրին չէ առնուլ զնոսա բայց եթէ երկար պաշարմամբ որպէս արար հայր իմ։ » « Եթէ ղրկես զիս բաւական հեծելովք, » ասէ Կիւրոս, « աստուածոց օգնութեամբ կարեմ առնել այնպէս, զի թէ զօրք տան Հայք և թէ ստակ. և յուսամ թէ աւելի բարեկամ լինին մեզ քան զոր էին երբեմն ։ » Ուրախ եղաւ Կիաքսար, և կը յուսար թէ Կիւրոս կարող էր առանց պատերազմի վճարել այս գործը, մանաւանդ գիտեր թէ Կիւրոս ծանօթ էր արքայորդւոյն Հայոց իբրեւ որսակից նմա ի մանկութեան ։ Կիւրոս ըստ նախկին սովորութեան իւրում հեծեալ և հեռաւոր զօրօք և որսոյ պատրանօք անկաւ յուղի, յետ մատուցանելոյ զՀոս Աբամադդայ վասն յաջողութեան գործոյն ։ Մինչ կ'երթային, նապաստակ մը ելաւ, և արծուի մը խոյանալով առաւ նապաստակը և տարաւ ի բլուր մը ինչ մօտակայ ։ Կիւրոս բարենշան համարեցաւ այս դէպքը, որպէս թէ յաջողելոց էր որսին նպատակը ։ Երբ Կիւրոսեանք մօտեցան Հայոց սահմանը, ազդ եղեւ թագաւորին Հայոց թէ Կիւրոս պարսիկ ելած է յորս. և արդարեւ Կիւրոս և որ ընդ նմայն էին՝ կ'որսային կինճ, եղջերու, այծեամ և ցիւռ որ շատ էին այն կողմերը (Խոր. Գ. ԾԵ.)։ Այս միջոցին երեց որդի թագաւորին Տիգրան բացակայ էր, և թագաւորը լսելով Կիւրոսի գալը խռովեցաւ, քանզի ամրոցներ կը չունէր հակառակ դաշանց ։ Իսկոյն պատգամաւոր եկաւ թագաւորին թէ Կիւրոս կու գայ զօրօք, և ոչ այլ ինչ խնդրէ ի քէն, բայց ըստ նախկին դաշանց տալ զօրս և արծաթ ։ Հասկցաւ թագաւորը Կիւրոսի գալուստեան նպատակը, և իսկ և իսկ կրասեր որդին Շաւասպ հանդերձ կանամբք և մանկտւով և գանձուն ղրկեց լեռները, և ինք կ'ապաստարեր զօրքը կանչել, մինչ գուժկան հասաւ թէ կանայք և մանկտին անկան գերի, քանզի Քրիւսանտաս զօրապետ Կիւրոսի գաղտնի ճամբով բռնած էր լերանց ճամբան ։ Վարանեցաւ թագաւորը, և խոյս տալով հաղիւ կարաց ամրանալ բլուր մի, զոր Կիւրոս վաղ հասնելով պաշարեց, և պատգամ ղրկեց թագաւորին. « Ի՞նչ է, » ասէ, « միտքդ. Ձեռալով անդ մեռնի՞լ ի սովոյ թէ իջնել և կռուիլ ընդ մեզ ի դիւրի ։ » « Միտքս կռուիլ չէ, » ասէ թագաւորն ։ Նորէն եկաւ պատգամաւորը թէ, « Ընդէ՞ր ուրեմն չես իջներ ։ » « Ի՛իջնեմ, » ասէ թագաւորն, « բայց ո՛վ լեցի դաստառը ի մէջ մեր ։ » « Զով որ դիք կու տան, » պատասխանեց Կիւրոս ։ Իջաւ թագաւորը, մինչ Կիւրոս կը կենար բակ առեալ ի զօրաց ։

Ան միջոցին դարձաւ յուղեգնացութենէ երէց որդի թագաւորին Տիգրան որ, որպէս ասացաք, որսակից լեալ էր ժամանակաւ Կիւրոսի, և տեսնելով հայրը և մայրը և զկին իւր բռնուած՝ լացաւ ։ « Ի դէպ ժամու հասար, » ասէ ցնա Կիւրոս, « լուր ուրեմն հօրդ քոյ ։ » Կիւրոս կոչեց Պարսից և Մարաց զօրավարներն որ առ իւր էին, և Հայոց մեծամեծներէն զորս մօտ գտնուեցան, նաեւ կանանցն թոյլ տուաւ լինել ունկնդիր ։

Կիւրոս հարցուց նախ թագաւորին թէ ինչ պատճառաւ դրժեց ուխտն ընդ Մարաց, նաեւ պատերազմի պատրաստութիւն կը տեսնէր ։ « Դու խոստացար, » ասէ, « հաւուն իմում Աժդահակայ լինել նմա օգնական նիզակակից զօրօք և արծաթով ի հարկի և առանց բուն թիւնները չլինել. բայց սոցա հակառակը գործեցիր ։ » « Այո, » ասէ թագաւորն, « քանզի ազատութեան ցանկացայ, և լաւ համարիմ ազատութիւն թողուլ որդւոցս ։ » « Բարւոք է, » ասէ Կիւրոս, « ազատութեան համար կռուիլ. բայց աղէ, ասա, եթէ դաշնակիցներդ մին դրժէր ուխտն և ձեռք էյնար, զի՞նչ առնէիր նմա ։ » « Ջճշմարիտն ասելով, կը հանդի՛ղ չնա իշխանութենէն, » ասէ թագաւորն, « ինչ որ ունէր կ'առնուի, և եթէ ընդդէմ դառնար՝ կը սպաննէի ։ » Երբ զայս լսեց Տիգրան, հանեց խոյրը գլխէն, և փողփողակաւ վերջաւորները քակեց նետեց, և կանայք կու լային, կը ճչէին, որպէս թէ կորեաւ թագաւորը, կորեան և ինքեանք ։ Կիւրոս հրամայեց լռել, և դառնալով առ թագաւորն ասէ. « Որովհետեւ այս են իրաւունք քո, կը հարցուներմ, ի՞նչպէս արժան է մեզ վարիլ ընդ քեզ ։ » Թագաւորը լռեց, և որդին Տիգրան աճապարելով խօսեցաւ երկար ։ « Որովհետեւ զարժանն խնդրես, » ասէ, « ով Կիւրէ, ես խրատ տամ քեզ ներել հօրս որ արդահատելի է, զի առ սեր աղատութեան արար. բայց փոխանակ մեծ եւս աղատութեան, գտաւ ինչ որ չէր յուսար. ահա կայ ի ձեռս քո. ուստի եթէ կրկին թողուս նմա զաղատութիւնն, ոչ ապաքէն երկիցս բարեկամ արասցես զնա քեզ ։ » Կիւրոս որ խնդայր ի միտս իւր, զի կատարեցաւ ինչ որ խոստացած էր Կիաքսարայ, կրկին զան զառաջինն բարեկամ առնել զՀայս, ասէ. « Բարւոք է, միւսանգամ հաստատեմք բարեկամութիւնը, բայց ինչ օգնութիւն պիտի տաք մեզ զօրաց և արծաթոյ ։ » « Ցուցնեմ քեզ, » ասէ թագաւորն, « բոլոր զօրութիւնս և գանձս, և առ՝ որչափ ինչ պատշաճ կը դատիս առնուլ ։ » Կիւրոս ասէ. « Ո՛րչափ զօրք ունիք և ո՛րչափ արծաթ ։ » « Ութ հազար հեծեալ և չորս բիւր հետեւակ, » ասէ թագաւորն. « իսկ արծաթ, հանդերձ այնու զոր եթող հայր իմ, աւելի է քան երեք հազար տաղանդ ։ » Կիւրոս առաջիկայ պատերազմին համար բաւա-

կան համարեցաւ զօրաց կէսն առնուլ, « քանզի միւս կէսն, » ասէ, « պիտոյ է ձեզ կորդուաց համար ընդ որս միշտ ի կռուի էք: » Իսկ արծաթոյ հարիւր տաղանդ միայն խնդրեց. հարիւր տաղանդ եւս փոխ վասն իւր հատուցանելոյ պայմանաւ: « Մի այդպէս խօսիր, ով կիւրէ, » ասէ Թագաւորն, « ապա թէ ոչ չտաս ինձ համարձակութիւն. գիտացիր որ բոլորը քո են: Իսկ որպէս զի կենդ առնուս, ինչ կու տաս, » ասէ կիւրոս ընդ խաղ: « Որչափ տալ կարող եմ, » ասէ Թագաւորն: « Հապա մանկտւոյդ համար, » կրկնեց կիւրոս: « Դարձեալ որչափ կարող եմ, » ասէ Թագաւորն: « Ուրեմն, » ասէ կիւրոս, « բոլոր ստացուածոյդ կրկինը տալու ես: » Ցետոյ դառնալով առ Տիգրան, « Եւ դու, » ասէ, « ով Տիգրան, ինչ փրկանք կու տաս կնոջդ համար: » Տիգրան որ նորոգ ամուսնացեալ էր և մեծ դուրթ ունէր առ կինն, ասէ. « Ջանձն իմ գլխովին տամ, եթէ հարկ լինի, առ ազատել կինս յաղախնութենէ: » « Դու, Տիգրան, » ասէ կիւրոս, « առ կինդ. ես չեմ համարիր զնա դերի, զի դու մեծ ես. դու եւս, ով Թագաւոր, առ կինդ և մանկտիդ, փրկանք չեմ պահանջեր վասն նոցա: » Կիւրոս հրաւիրեց զամենեսին յընթրիս, և յետ ընթրեացն ասէ. « Գնացէք իւրաքանչիւր յիւր տեղի. » և մեկնեցան Թագաւորը և բոլոր ընտանիքը դեսպագօք: « Մինչ կ'երթային, » ասէ Քսենոփոն, « ոմն կը դովէր կիւրոսի իմաստութիւնը, այլ ոմն՝ ժուժկալութիւնը, և այլ ոմն՝ հեզութիւնը, ոմանք եւս գեղեցկութիւնը և հասակին վայելչութիւնը: Տիգրան հարցուց կնոջը. « Քեզ եւս գեղեցիկ թուեցաւ կիւրոս: » « Ես չնայեցայ ընդ նա, » ասէ կինն: « Հապա ընդ ո՞ նայեցար, » ասէ Տիգրան: « Ընդ այն, » ասէ կինն, « որ ասաց թէ զանձն իմ գլխովին տամ, եթէ հարկ է, զի մի լինիցի կինս իմ աղախին: »

Ի վաղիւն Թագաւորն ընծաները ղրկեց կիւրոսի և զօրաւարները. պատրաստեց նաեւ զօրքը և արծաթը. կիւրոս հարցուց թէ ով պիտի երթայ զօրավար Հայոց դնդին, Թագաւորը թէ որդին. և որոշուեցաւ Տիգրան որ չկամեր բաժնուիլ ի կիւրոսէ: Կիւրոս և Տիգրան ընտիր ընտիր հեծելովք Մարաց և Հայոց ելին շրջել ընդ երկիրն, և յարմար տեղ կը փնտռէին վասն պահակի, քանզի Տիգրան առաջարկած էր կիւրոսի բերդ չինել և յանձնել մեր կամ պարսիկ պահանորդաց յերաշխաւորութիւն: Կիւրոս տեսնելով Հայոց շատ տեղերն անմշակ և ամայի, հարցուց պատճառը: « Կը տեսնեմ սա լեռներն, » ասէ Տիգրան. « կորդուացիք կը բնակին հոն, և ժամանակ ժամանակ իջնելով կը կողոպտեն մեր թշնաւոր գիւղացիներն. այս պատճառաւ այն կողմերը թողուած են ամայի: « Կիւրոս խորհեցաւ այն լեռներուն ամուր կողմը չինել պահակն ի մէջ

Հայոց և կորդուաց, իբր երաշխաւորութիւն Հայոց կողմանէ, մինչ անդամայն իբրեւ պատուար ընդդէմ յեղուզակութեան կորդուաց: Հետեւեալ օրը երբ Տիգրան եկաւ չորս հազար հեծելով և բիւր մի աղեղնաւորօք և նոյնչափ նիզակաւորօք, կիւրոս յայտնեց նմա զիւր խորհուրդ, ընդ որ հաճեցան Հայք: Կիւրոսի և Տիգրանայ առաջին գործն եղաւ սաստկութեամբ յարձակիլ ի վերայ կորդուաց, որ չկրցան երկար դիմանալ: Կիւրոս բռնելով կորդուաց գլխաւորներէն զոմանս, համոզեց զնոսա թէ օգուտ լինելոց էր վասն կորդուաց և Հայոց պահակ և բերդապահ զօրք ունենալ հոն Մարաց և Պարսից: « Դուք, » ասէ կիւրոս, « աղքատ էք և յեղուզակութեամբ կ'ապրիք, քանզի մշակելի երկիր և հողագործութիւն չունիք. ահա Հայոց դաշտերն բաց են առաջի ձեր. գացէք, պարապեցէք, մշակութեան. և դուք, Հայք, փոխանակ այսր արածեցէք ձեր հօտերն յարօտս կորդուաց: » Զայս լսելով երկոքին կողմանք, գոհացան. « Այսպէս միայն, » ասէին, « մարթի լինել հաստատ խաղաղութիւն: » Պատանդ տուին իրարու, և ի մէջ երկոցունց կուսակցաց դաշինք ազատութեան և ամուսնութեան, մշակութեան և ճարակի, և փոխադարձ օգնութեան՝ եթէ վտանգ հասներ միւսմ յայնժամ ի մէջ Հայոց և կորդուաց: » Երբ ամենայն ինչ այսպէս յարդարեցաւ, Տիգրան խնացուց հօրը, և խոկոյն եկան հիւսունք և գաղատաց ի Հայոց, և չինեցաւ պահակը:

Ցետ ոչ բազում աւուրց մեկնեցաւ կիւրոս հանդերձ իւրայովքն և Հայական զօրօք: Ցուզարկաւոր կ'երթային Թագաւորը, նաեւ դվնոյն Հայոց և դստերք և կրտսեր որդին և օրիորդք Թագաւորին. բազումք և բազում յերեւելեաց հանդերձ զօրուն, մինչեւ հրաժարել ի միմեանց: Բայց Տիգրան ինաց առ կիւրոսի, և էր նիզակակից նմա յամենայն պատերազմունս նորա: Ցառման Բաբելոնի յանուանէ յիշի առ Քսենոփոնեայ, Տիգրան զօրավար այրուձիոյն Հայոց, և եմբաս՝ հետեւակազօրուն:

Ց. Այս պատմութիւնը բոլոր պարագայիւք իբր պատմական չի կրնար առնուիլ, բայց թէ չէ առանց ամենեւին պատմական հիման, առ այս բաւական ապացոյց են խիտ առ խիտ պատմական անճարտութիւնք, հեղինակին մերձաւորութիւնը ժամանակաւ, քանզի Քսենոփոն իբր ութսուն ամաց միայն յետոյ է քան զկիւրոս, հրաշեաց մուտ չտալը պատմութեան մէջ, և մանաւանդ միաբանութիւնն ընդ Հերէից գրոց. զգօրինակ, թէ խնամութեամբ և ոչ պատերազմաւ անցաւ Մարաց տէրութիւնն ի Պարսս, թէ եղաւ ուրիշ Թագաւոր ի մէջ Աժդահակայ և կիւրոսի, թէ կիւրոս էր գլխաւոր

գործող յառման Բաբելոնի, թէ քաղաքն առնուեցաւ դարձմամբ գետոյն, և թէ այն պատերազմին մէջ գործակից էին Մարաց ուրիշ հնաեւրոպական ազգեր յանուանէ Հայք, այս ամենայն պատմական դէպքեր են զորս Քսենոփոն կը յիշէ միաբան ընդ Հրէից գրոց:

10. Մարդարէից մատեանք յորս, ինչպէս տեսանք, կ'ակնարկուի Բաբելոնի անկումն ի ձեռն Մարաց կամ արիական ազգաց, չեն ցուցներ թէ ինչ էր այս անկման պատճառը: Եհովա առ ի խընդրել զվրէժ ժողովրդեան իւրոյ Իսրայելի ի Բաբելացւոց՝ յարոյց ընդդէմ նոցա զՄարս: Երեմիա Ծ. և ԾԱ. գլուխներուն մէջ յիշելով Բաբելոնի անկումը, ստէպ կը կրկնէ վրէժխնդրութիւն բառը. «Ձա-կատեցարուք շուրջ զԲաբելոնիս. զի վրէժխնդրութիւն յԱստուծոյ է. խնդրեցէք վրէժս ի դմանէ. որպէս արարն՝ արարէք դմա:» «Այսպէս ասէ Տէր զօրութեանց, Աստուած Իսրայելի. Ահաւասիկ ես խնդրեցից վրէժ յարքայէն Բաբելացւոց և յերկրէ նորա, որպէս խնդրեցի վրէժ յարքայէն Ասորեստանեայց:» «Կաղմեցէք աղեղունս, լցէք զկապարճս, զի զարթոյց տէր զոգի թագաւորացն Մարաց, զի բարկութիւն նորա ի վերայ Բաբելոնի, և ջնջեսցէ զնա զի վրէժխնդրութիւն Տեառն է, վրէժխնդրութիւն տաճարի նորա:» Եհովա, իբրեւ բացարձակ տէր, դատաւոր և վրէժխնդիր, ինչպէս պատժեց իւր ժողովուրդն ի ձեռն Բաբելացւոց, նոյնպէս կը պատժէ զԲաբելացիս ի ձեռն Մարաց: Մարդարէ մը, իբրեւ պաշտօնեայ Եհովայի, քան զայս ուրիշ պատճառ չէր կրնար տալ դիպաց:

11. Բայց ըստ Հերոդոտոսի և ըստ Քսենոփոնի, Մարաց պատերազմին առիթ տուաւ դաշնակցութիւն մը որ եղաւ ի մէջ Լիւդացւոց և Բաբելացւոց ընդդէմ Մարաց: Մինչ Նաբուդոդոնոսոր Սեմական ազգաց միութիւնն ի գլուխ կը հաներ թագաւորութիւններ ջնջելով, քաղաքներ աւերելով և ազգեր խախտելով, հնաեւրոպական ազգաց մէջ այս միութիւնը կը կատարուէր դաշնակցութեամբ և խնամութեամբ: Ըստ Քսենոփոնի, յառաջ քան զկնքասար Բ. պաշտպանողական և յարձակողական դաշինք կար ի մէջ Մարաց մէկ կողմանէ, Պարսից և Հայոց՝ միւս կողմանէ: Բարեկամական դաշնադրութիւն մը, ըստ Հերոդոտոսի (տես էջ 52, 3·), հաստատուեցաւ ի մէջ Կիաքսարայ և Լիւդացւոց: Խնամութեան գալով, Աժդահակ իւր դուստրը տուաւ Պարսից էչխանին Կամբիւսեայ, Աստիագես արքայ Լիւդացւոց զդուստր իւր զԱրիենիս՝ (Հերոդ. Ա.) Աժդահակայ, և Տիգրան՝ զքոյր իւր Տիգրանուհի Աժդահակայ: Թէպէտ այս վերջին երկու խնամութիւնք, մանաւանդ վերջինը, կատարեալ պատմական ստուգութիւն չունին, կը ցուցնեն սակայն թէ այն առենուան արիական կամ հնաեւրոպական ազգաց

մէջ խնամութիւնը սովորական էր: Լիւդացիք եղան, ըստ Հերոդոտոսի, առաջին որ խորհեցան միացնել բոլոր հնաեւրոպական ճիւղն, ինչպէս Բաբելացիք միացուցած էին արամէականը: Ան ի գլուխ հանել զայս գործ, հարկ էր նախ խորտակել Մարաց զօրութիւնը, և այս պատճառաւ շահեցան զԲաբելացիս և զԵգիպտոս: Ըստ Քսենոփոնի Բաբելացիք դրգռեցին զՄարս: Կիաքսար տեսնելով մեծ զօրութիւն յարուցեալ յիւր վերայ, սկսաւ պատրաստել զդէմ ունել, ուստի և կանչեց գալ Պարսից զօրօք զիւր քեռորդին զկիւրոս, որում և յանձնեց սպարապետութիւնը: Այսպէս ըստ Ցուննայ:

12. Հրէից մատեանք յառման Բաբելոնի յանուանէ չեն յիշեր զկիւրոս, կու տան սակայն մակաբերել թէ Կիւրոս միջամուխ և գործակից էր ի կատարման այնը զ որ ծոյ: Եհովա, ըստ Եսայեայ, բռնեաւոր էր ի կատարման այնը զ որ ծոյ. բռնեաւոր կը լսվ զձեռանէ Կիւրոսի կը հնազանդեցնէ նմա ազգերը. լեռներ կը հարթուին, պղնձէ դրունք կը խորտակին, քաղաքներ կը բացուին, այլևս կը հանդերձ. «Այսպէս ասէ Տէր Աստուած ցօծեալն իւր ցԿիւրոս. կալայ զաջոյ ձեռանէ նորա հնազանդեցուցանել առաջի նորա զազգս, և քաղաքք մի փակեսցին: Ես երթայց առաջի քո, զլերինս հարթեցից, զդրունս պղնձիս խորտակեցից, և զնիգս երկաթիս փըշրեցից. և տայց քեզ զգանձս խաւարինս, և զաւանդս աներեւոյթս բացից քեզ» (Ես. Խե. 1–3):

Հրէից դիրքերն առանց յիշելոյ Մարաց տերութեան անցնելն ի Պարս, յետ անկման Բաբելոնի խակ և իսկ յիշելով զկիւրոս, և նոր հարստութիւնը կոչելով յանուն Մարաց և Պարսից, կու տան մակաբերել թէ այս անցումը եղաւ խաղաղութեամբ, և թէ փոփոխութիւնն այն էր հարստութեան կամ տիրող ազգատոհմի փոփոխութիւն, զորոյ մանաւանդ պարագաները կ'աւանդէ մեզ Քսենոփոն, այսինքն թէ ինչպէս առ ի չգոյէ արու մանկան, իգական ճիւղիս անցաւ տերութիւնն ի կիւրոս պարսիկ, մար ի մօրէ:

Արդարեւ եղը և նէեմիա որ ժամանակակից են Պարսից՝ Մարաց և Պարսք անուններըը միանգամայն չեն գործածեր, այլ ի դերս Դանիելի և Եսթերայ միայն, որ յետ անկման Պարսից տերութեան գրուած են, կը գտանենք Պարսից տերութիւնն այսպէս կոչուած, բայց որովհետեւ Եսթերայ գիրքն ըստ մասին պատմական աղբերէ մը առնուած կը թուի, կրնանք այն կրկին կոչումն իբրեւ հաստատութիւն համարել Քսենոփոնի պատմութեան զանցմանէ պետութեան Մարաց ի Պարս:

Զիարդ և իցէ տարակոյս չկայ թէ յետ անկման Բաբելոնի կիւրոս եղաւ միահեծան տէր բոլոր արեւմտեան Ասիոյ, և քաղդէացոց տիրապետութեան յաջորդեց մեղմ և արդար իշխանութիւն մը

ընդ որով բոլորովին անկեալ ազգեր անգամ առին դէթ ինքնօրէնութիւն մը, ինչպէս յայտնի է Հրեից դերութեան դարձէն: Կիւրոսի այս աղնուական դործը կը վարձատրէ Եսայեայ Թե· գլուխը փառաւոր դովեստով մը նոյն իսկ Եհովայի բերնէն. « Ես յարուցի զնա, » ասէ Եհովա, « արդարութեամբ թագաւոր, և ամենայն ճանապարհք նորա ուղիղ են » (Ես. Թե· 13): Բայց Կիւրոսի աղնուականութեանն աւելի անաչառ վկայ է, ըստ աւանդութեան Հեբրոդոտոսի, նոյն իսկ Պարսից ազգը որ զկիւրոս կ'անուանէր Հայր, զկամբիւս՝ բռնակալ, զԴարեհ՝ հարկահան: Δαρεῖος μὲν κάπηλος, Καμβύσης δὲ δεσπότης, Κῦρος δὲ πατὴρ (Հերդոտ. Գ· 39):

13. Ասիոյ հին աշխարհակալաց վարչութեան սկզբունքն էր առնել հարկատու ազգերը, և եթէ կ'ապստամբէին, ջնջել: Այսպէս արարին Ասորեստանցիք և յաջորդք նոցա Բաբելացիք եղամայ, Միջագետաց, Ասորւոց և Պաղեստինու ազգերուն: Այս դրութիւնն արդարեւ տեղի կու տար ստէպ ապստամբութեանց. բայց առ Կիւրոսիւ և առ յաջորդաւ նորա Կամբիւսեաւ (529–522) որ իւր թագաւորութեան դրեթէ բոլոր ժամանակն անցուց եգիպտոս նուաճելու, դադրած էին ապստամբութեան ձայները: Առ այս նպաստած կ'երեւի ոչ միայն Կիւրոսի մեղմ և զգօն կառավարութիւնը, այլ և համբաւ զինուց նորա: Արդարեւ յետ խորտակելոյ Կիւրոսի զարմանալի արագութեամբ երկու մեծ տէրութեանց, Լիւդացւոց և Բաբելացւոց զօրութիւնը, դժուարին էր դոնէ ժամանակ մը խլրտել մանր մանր ազգաց: Կիւրոսի զինուց ազդեցութիւնը համառօտ բայց ազդու կը նկարագրէ Եսայեայ ԽԱ· գլուխը (Համար 2,3)· « Զարհուրեցուսցէ զթագաւորս, և տացէ հողոյ զսուրս նոցա, և իբրեւ զխուխ մերժեսցէ զնեառս նոցա, և արասցէ զնոսա փախստական, և անցցէ խաղաղութեամբ զճանապարհս ոտից իւրոց: » Ցետ Կամբիւսեայ առ Շմերդիս կորեաւ Պարսից զօրութեան ահը, և սկսան ապստամբութիւնք, ուստի և Դարեհ Վշտասպեայ (522–486) վերսկսելով վարչութեան սկզբունքը, ինքնօրէն իշխանութիւններն առ բար նահանգ. վարչութեան կերպ մը որուն հետեւեցան յետոյ Հռոմայեցիք: Այսպէս Դարեհ եղաւ դատակ սատրապական դրութեան, որ տեւեց մինչեւ Աղեքսանդր մեծ:

14. Ցասացելոց սակի մինչեւ ցարդ ՀԱյոյց առ Ասորեստանեօք և Մարօք իբրեւ արդարեւ պատմութիւն, կը հետեւի թէ, ի վերջ կոյս Ը. դարուն նախ քան ՔԲր. կամ առ Սենեքերիմաւ, Հայաստան ազատ երկիր էր որ կը կոչուէր Արարատ ի Հրեից, և, եթէ պարտ է հաւատալ բեւեռագիրները կարդացողներուն, Ուրարդի կամ Արարդի՝ Ասորեստանեայց· թէ այս երկրին մէջ կար բնիկ թա-

գաւորութիւն մը, ի Հրեից Արարատեան թագաւորութիւն կոչուած, թէպէտ յայտնի չէ թէ այս թագաւորութիւնը մեր Արարատեան նահանգը միայն կը պարունակէր թէ աւելի ընդարձակ մաս մը. և թէ, թէպէտ այս թագաւորութեան յարաբերութիւնն առուդիւ յայտնի չէ թէ ինչպէս էր ընդ Ասորեստանեայս, բաւական յայտնի է սակայն թէ, արարատեան ազգն, իբրեւ մերձաւոր ծագ մամբ, թերեւս նաեւ կրօնիւք, Մարաց, էր բարեկամ նոցա, մինչեւ լինել մին ի նիզակակցաց Մարաց յառման Բաբելոնի: Ա յսպէս այն ժամանակուան Ասիոյ աշօտ և չլոթ պատմութեան մէջ կը դանենք մեր ազգային դոյութեան թել մը, որոյ ծայրը թէպէտ անտեսանելի է մեզ նախապատմական ժամանակին մէջ, յայտ դալով սակայն յԸ. դարուն, կու դայ մինչեւ նախ քան ՔԲր. 518, որ է թուական պատերազմին Դարեհի ընդ Հայս:

15. Առ Կիւրոսիւ տեսաք զՀայս իբրեւ առանձին թագաւորութիւն միջամուխ յառման Բաբելոնի. անտի մինչեւ Դարեհ վերատապեայ (522–486) ստոյգ ինչ և ուրոյն յիշատակութիւն չունիմք զՀայոց:

Խորենացին յետ դնելոյ զՏիգրան բարեկամ և գործակից Կիւրոսի, և կարգելոյ զնա ի համարի մեծամեծ աշխարհակալաց, մինչեւ տալ նմա հնազանդեցուցանել զԲոյնս ընդ իւրով իշխանութեամբ զամս ոչ սակաւ, և օգնականութեամբ Կիւրոսի յինքն յափշտակել զտէրութիւնն Մարաց և Պարսից, կու տայ նմա, մինչեւ յԱղեքսանդր մեծ, յաջորդս ութ, որոց վերջինն, Վահէ, որպէս թէ հակառակելով Աղեքսանդրի կը մեռնի: « Սա (Տիգրան) ամենեցունց թագաւորացն մերոց հարստադոյն (հզօր) և խոհեմագոյն . . . որ և զԲոյնս ոչ սակաւ ժամանակս ընդ իւրեւ նուաճեալ հնազանդեր. և զսահմանս մերոյ բնակութեանս ընդարձակեալ ի հինան մեր հասուցանէ յեզերս ծայրից բնակութեանց » (Խոր. Ա· ԻԴ·): Եւ այլուր (Գիրք Ա· Գլ· ԼԱ·) ասէ. « Բազում անուանեալ Տիգրանք, մի է և միայնակ ի Հայկազանցս, որ զԱժդահակ սպան, և զտուն նորա ի դերութիւն վարեաց, և զինոյզ մայրն վիշապաց. ⁂ յօժարութեամբ ընկերս առնելով զհետեւողսն Մարաց և Պարսից յինքն յափշտակեաց: » Թողլով առ այժմ զայս պատմութիւն զորմէ պիտի խօսինք ի տեղւոջ, դանք յիշել ինչ որ պատմի զՀայոց ի ժամանակակից աղբիւրս որ համեմատութեամբ առատագոյն են ի Դարեհէ և այսր քան անտի յառաջ:

16. Դարեհի նոր վարչական դրութիւնը, որ էր, որպէս ասացաք, պարսկական մեծ միապետութեան այլ եւ այլ մասերն որ ինքնօրէն թագաւորութիւններ կամ իշխանութիւններ էին՝ սատրա-

պութեանց վոխել, կամ, ուրիշ բառերով, աւատականութիւնը (féodalité) ջնջելով՝ վերին իշխանութիւնը կեդրոնացուցանել ընդ իւրով ձեռամբ, ի սկզբան առիթ տուաւ ծանր դժգոհութեանց։ Նոր կարգադրութեան դլխաւոր դիմադարձներէն մին եղաւ Արմենիա, յորոյ վերայ Դարեհ հնգեցս բանակ ղրկեց ընդ հրամանատարութեամբ երկուց ղօրավարաց յորոց մին էր Արմէն ազգաւ։ Օրերդ 518ին նախ քան զքր. կը դնէ Դարեհի Հայոց դէմ պատերազմն որ բաւական երկար յիշուած է ի դարեհեան արձանագրութեան որ ի Պիսիդուն։

Պիսիդուն 556 մեդր բարձրութեամբ ապառաժ է ի հիւսիսոյ Քերմանշահի, ի վերայ ճանապարհին որ ի մէջ Պաղտատու և Համատանայ (Եկբատան)։ Այս ապառաժին կողերուն վրայ քանդակուած է դարեհեան արձանագրութիւնը, յորմէ լսաիներէն թարգմանութիւն մը առած է Րոլինսոն (Լրդր. Ասիակ. Ընկ. հատ. ժ.), և Օրերդ նոր դաղիերէն թարգմանութիւն մը (Հանդ. Հնաբ. Դեկտ. 1846)։ Ի վերջնոյ առի առնուելով հետեւեալ կտորը։ «Ցետոյ,» ասէ Դարեհ, «յղեցի ի Հայս զծառայ իմ Դատարսէս Հայ։ Խօսեցայ առ նա այսպէս. Գնա, զարկ զայս ապստամբ ժողովուրդ որ ոչ հնազանդի ինձ։ Խաղաց գնաց Դատարսէս նուաճել զՀայս։ Ապստամբք կռուեցան ընդ նմա։ Աբամազդ չնորհեց ինձ զիւր օգնութիւն, զօրք իմ սպանին զբազում ի բանակէ թշնամւոյն։ Երկրորդ անգամ յարձակեցան ապստամբք ի վերայ Դատարսէսի. Աբամազդ չնորհեց ինձ զիւր օգնութիւն, և զօրքս սաստկութեամբ զարկաւ ապստամբաց բանակը։ Ապստամբք երրորդ անգամ յարձակեցան ի վերայ Դատարսէսի. Աբամազդ չնորհեց ինձ զիւր օգնութիւն, և զօրք իմ դարձեալ սպանին զբազում ի զօրաց թշնամւոյն։ Ցետ այնորիկ Դատարսէս ապասց ինձ, մինչեւ չգքայ ի Մարս։»

«Ա,յս երեքին ճակատք, որ չէին երեք յաղթութիւնք,» ասէ կիւլմէն, «չկրցան նուաճել զՀայս, քանզի հարկ եղեւ Դարեհի նոր զօրավար և նոր բանակ ղրկել ի վերայ նոցա. Նա մանաւանդ թուի թէ Հայք վանեցին զՊարսս արտաքոյ սահմանաց իւրեանց յԱսորեստան, ուր սպասց Դատարսէս նոր հրամանաց Դարեհի յետ պարտութեան իւրոյ. պարտութիւն արդարեւ ծանր, քանզի չեւ եւս նուաճեալ էր Մարաց ապստամբութիւնը։»

Հայոց վրայ Դարեհի երկրորդ արշաւանաց զօրավար էր Ոմիսէս։ «Ոմիսէս,» ասէ արձանագիրն, «էր ի ծառայից իմոց. յղեցի զնա ի Հայս և խօսեցայ առ նա այսպէս. Խաղա, գնա, ջնջէ այն ապստամբ զօրքը որ ոչ հնազանդի ինձ։ Ցետոյ Ոմիսէս գնաց նուաճել զՀայս։ Ապստամբք խաղացին ի վերայ Ոմիսեսի տալ ընդ նմա պա-

տերազմ։ Ասորեստանի մէջ կայ երկիր մը . . . անուն. հոն եղաւ կռիւը։ Աբամազդ չնորհեց ինձ զիւր օգնութիւն. զօրք իմ սպանին զբազում ի զօրաց ապստամբաց։ Երկրորդ անգամ խաղացին թշնամիք ի վերայ Ոմիսեայ տալ ճակատ։ Ի Հայս դոյ տեղի մինչ անուանեալ Ազախիդարա (?). Հոն եղաւ կռիւը։ Աբամազդ չնորհեց ինձ զիւր օգնութիւն. զօրք իմ սպանին զբազում ի թշնամեաց։ Ցետոյ Ոմիսէս սպասեց ինձ ի Հայս մինչեւ ցգալուստ իմ ի Մարս։»

17. Կ'երեւի թէ Աբարատեան թագաւորութիւնն վերջապէս չկրցաւ դիմանալ զօրութեան Դարեհի, որ անդր քան զլերինս Կորդուաց ի հիւսիս կոյս մինչեւ ի կուր, և ի Մարաց մինչեւ ի կապադովկիա միացնելով իրրեւ ուրոյն նահանգ, կոչեց Արմին։

18. Ոմանք Արմին կամ Արմենիա բառին այլեւայլ մեկնութիւններ տուած են։ Խորենացին Աբրամայ կը հանէ Արմէն անունը (Խոր. Ա. ժԲ.)։ Արդի հնաբաններէն ոմանք (տես էջ 7. 7.)՝ յԱրմենակայ։ Բայց Արմին կամ Արմինք անունն ըստ Պարսից (Խոր. Ա. ժԲ.), յորմէ Արմենիայն ըստ ցուցման, առաջին անգամ կը գրաւնէնք գործածուած յարձանագրութիւնս Դարեհի վշտասպեայ, իրր 500ին նախ քան զՔր։ Ցառաջ քան զԴարեհ զՀայաստան Արմինք կամ Արմենիա կոչուած չեն գաներ ուրեք։ Ցետ Դարեհի այն երկրին համար սովորական եղաւ այս անունը, և այս է պատճառ որ ցոյն պատմիչք որ յետ Դարեհի են, հնագոյնն անգամ ի նոցանէ Հերոդոտոս, Արմենիա բառը կը գործածեն, մինչ Սեմականք ոչ այլ անուն գիտէին մեր երկրին համար եթէ ոչ Աբարատ։ Թէ ինչ կը նշանակեն այս անուանք, ինչպէս նաեւ Հայք անունն, առ այժմ ոտոյգ ինչ ասել չէ մարթ, սա միայն յայտնի է թէ, ինչպէս որ Աբարատ Սեմականաց կողմէն տրուած անուն է, և Արմին՝ Հնաեւրոպականաց կամ Յաբեթաց, նոյնպէս վերջին անունն, Հայ, բոլորովին ազգային է և ընտանի։

19. Բայց զինչ և իցէ նշանակութիւն Հայ բառին, ըստ մեզ անտարակուսելի է թէ Հայք էին ազնուագոյնն ի ցեղից Արմենիոյ, որպէս և երկիր նոցա Արարատ, մինչեւ Սեմականաց Արարատեան իմանալ շատ անգամ բոլոր Արմենիոյ երկիրը։ Պատմութեան հակառակ չենք խօսիր, եթէ ընդ փարպեցւոյն կոչենք զԱրարատ «գլուխ աշխարհիս Հայոց,» ոչ միայն վասն բնական դրիցն իրրեւ «միջոց աշխարհին,» այլեւ վասն բարոյական ազդեցութեանն, քանզի հոն եղաւ միշտ նիստ թագաւորաց մերոց. գրեթէ ամենայն երեւելի դէպք պատմութեան մերոց կը յիշեցնեն մեզ զԱրարատ. հոն սկսաւ և անտի տարածեցաւ քրիստոնէութիւնն, ընդ նմին և հայ դպրութիւն և քաղաքակրթութիւն ընդ բոլոր Արմենիա։ «Քանզի

յայրարատեան գաւառին ի Թադաւորանիստ կայեանն բղխեցին Հայոց տանն Թորգոմայ ընտրհ.ք քարոզութեան Աւետարանին պատուիրանացն Աստուծոյ » (Ագաթ. ճԽ.)։

Հին արարատեան թագաւորութիւնն լինաւ առ Դարեհիւ, բայց յիշատակ նորա մնաց, այնպէս որ յետ իւր երկերիւր և յիսուն կամ երեքհարիւր ամաց դարձեալ ի նմին նահանգի, առ Երասխաւ, սկսաւ Հայոց երկրորդ հարստութիւնն այն է Արշակունեաց, որպէս տեսաք ի սորին, ոչ առանց պահելոյ նոյն Արարատեան անունը (Բուզ. Դ. ժ.)։

19. Թէ Արմենիա առ Դարեհիւ եղաւ նահանգ Պարսից և այնպէս տեւեց բաւեց մինչեւ Աղեքսանդր Մեծ, յայտնի է յայլորդ ժամանակակից պատմութենէ։ Առ Բեհիստունիւ յայլորդաւ Դարեհի (486), Հերոդոտոս ժամանակակից յանուանէ կը յիշէ զԱրմենիա ի կարգս հարկատու ազգաց տէրութեանն Պարսից։ Հերոդոտոս կը յիշէ զՀայս ի մեռսանեներորդ բաժնին որ ձգէր ի Պակտիացւոց (ազգ մինչ սահմանակից Հնդկաց) մինչեւ ի Սեաւ ծով, և կու տար 400 տաղանդ արծաթոյ ի բովուց։ « Պակտիացիք, Հայք և սահմանակից նոցա մինչեւ Եւքսինոս (Սեաւ) ծով կու տան տաղանդս չորեքհարիւր » (Հերոդ. Դ. 92)։ Բայց ունիմք զնորին իսկ Դարեհի վկայութիւնը։ Յարձանագրութիւնս Պերսեպոլեայ, որ են Դարեհի և Բեհիստունի, Հայք Աջ անուամբ կը յիշուին իբրեւ եօթներորդ նահանգ արեւմտեան ի կարգս հարկատու ազգաց զանդիկ կրօնիւք։ (Լասսէն. Րիդդեր, Իրան. առ Գաթրճ. Տիեզ. պատ. հա. Ա. էջ 341 և 351)։

Յետ Դարեհի մինչեւ Աղեքսանդր Մեծ կային Թագաւորք վեց Պարսից. Բեհիստունիս (486–465), Արտաշէս երկայնաբազուկ (465–424), Դարեհ Հարճորդի (423–404), Արտաշէս ուշիղ (404–358), Արտաշէս Ովքոս (358–337) և Դարեհ վերջին, Կոդոմանոս, (337–334)։ Բոլոր այս Թագաւորաց ժամանակ Հայք կամ Արմէնք մնային հաւատարիմ Պարսից, մանաւանդ, որպէս վկայէ Բեհիստունի ականատես առ Դարեհիւ հարճորդւով և առ ուշիղն Արտաշիսիւ, յարեւմտեան մասին Արմենիոյ։ Բայց կային և ազատ ցեղեր ի կողմանս Տայոց և Բասենոյ, նա մանաւանդ Կորդուաց, որ ապստամբ էին Պարսից Թագաւորներէն, և երբ յարձակաւմ կը կրէին, իսկոյն կ'ապաստանէին ի լերինս իւրեանց կանամբք և որդւովք և աղխիւք, և քարինս մեծամեծս գլորելով ի վերուստ, չապին Թոյլ Թշնամւոյն մերձենալ։ Ըստ պատմութեան պարսիկ առաջնորդին Յունաց բիւրոյն, Պարսից Թագաւորն անգամ մը հանած էր Կորդուաց վրայ իբր երեքտասան հազարէ կազմեալ բանակ, և ոչ օք ի նոցանէ դարձաւ ազգ առ գժուարութեան երկրին։ Բայց այս ցեղերը մինչ խաղաղու-

թեամբ էին ընդ սատրապին գօրք անգամ կու տային։ Ջիարդ և իցէ Հայք ի Դարեհէ և այսր դրեթէ յամենայն պատերազմունս Պարսից կը յիշուին Արմէն անուամբ ընդ ձեռամբ Պարսիկ զօրավարաց։ ի պատերազմին Քեռքսի ընդդէմ Յունաց (483) յիշին ի հերոդոտեայ ընդ այլ ազգս և Արմէնք « վառեալ գինուք ըստ փոխադացւոց, ընդ զօրավարութեամբ Արտոքմեայ որ գդարեհի վշտասպեայ դուստրն ունէր կին » (Հերոդ. Է.)։ Յապստամբութեան կիւրոսի կրտսերոյ ընդդէմ Ուշղին Արտաշիսի (401), Արմէնք, թէպէտ դրացիք կապադովկացւոց որոց նախարար էր կիւրոս, մնացին հաւատարիմ Արտաշիսի, որպէս պատմէ Քսենոփոն (Անաբ. կիւր. Դ. գԼ. Դ.)։ ի պատերազմին Դարեհի վերջնոյ ընդ Աղեքսանդր. Դ գԼ. Դ.)։ ի պատերազմին Դարեհի վերջնոյ ընդ Աղեքսանդր, կը յիշուին դարձեալ Արմէնք։ « Հայք քառասուն հազար հետեւակաց յղեցին, յաւելին ի նոյնս և եօթն հազարս հեծելոց » (կ. կուրտ. պատ. Աղեք. հա. Ա. էջ 272. Թրգմ. Հ. ց. Գաթրճ.)։ Այս ամենայն մեծաւ մասամբ ժամանակակից վկայութիւնք բաւական են ցուցանել թէ Արմենիա էր նահանգ Պարսից ընդ իշխանութեամբ պարսիկ սատրապներու։ Առ Քսենոփոնիս պարսկերէնը տիրող լեզուն եղած էր Արմենիոյ ժողովրդոց։ Զօրավարք ցունաց բիւրոյն ջրուոր կանանց հետ անգամ որոց հանդիպեցան ի յանցանել իւրեանց ընդ Արմենիա՝ խօսեցան պարսիկ թարգմանաւ։

21. Արմենիոյ սատրապք ընդհանրապէս էին ազգականք կամ ենան մասին սատրապն էր Որոնդաս անուն ոմն, վեսայ Ուշղին Արտաշիսի, իսկ արեւմտեան մասին՝ Տերիբազ, ի ցեղէն Հիդառնեայ, միայն յեօթն նախարարաց որոց նստուցեալ էր զԴարեհ ի գահ։ Տերիբազայ հետ դաշնադրութեան անգամ մտին զօրավարք բիւրոյն ցունաց։ Մին ի զօրավարաց սորին էր Քսենոփոն, առաջնորդ վերջապահաց բիւրոյն, որ և պատմէ զայսոսիկ։ Տերիբազայ էր առանձինն պալատ առ Եփրատայ, և իշխանութիւն ըմպելոյ արծաթի բաժակաւ. ունէր նա յատուկ հայարար, տակառապետ և այլ պաշտօնեայս. արտօնութիւնք որ Թագաւորազանց յատուկ էին յայնժամ։

22. Հերոդոտոս և Քսենոփոն ժամանակակիցք, մանաւանդ վերջինն որ ականատես եւս էր, կը նկարագրեն Արմենիոյ ժողովուրդն իբրեւ խաղաղ և երկասէր. երկու փառաւոր յատկութիւնք որ և առ մեզ ճանչցուեցան Հայոց վրայ։ Պարտ է խոստովանիլ սակայն թէ Արմենիոյ ժողովրդոց երկասիրութիւնն արուեստներու և ձեռագիտութեան մէջ չէր։ Մեր լեզուն բառերէն սպասփ միայն կրնանք հետեւցնել թէ առ Հայս ի վաղուց կային հասարակ արո-

ուեսաք, որպիսի են չինողութիւն, դարբնութիւն, ոսկերչութիւն, հայգարարութիւն և այլ նոյնպիսիք, քանզի կը գանուին հայերէն այս արուեստներու վերաբերեալ անթիւ հին և բնիկ արմատ բառեր: Բայց լոկ բանասիրական դիտողութիւն մը բաւական չէ պատմութիւն մը հաստատել:

23. Արմենիոյ ժողովրդոյ երկասիրութիւնը մանաւանդ հովուութեան, մշակութեան և տարեւառի կողմանէ էր: Հերոդոտոս յատկապէս հովիւ կ'անուանէ զՀայս: « Հայք հովիւք ի վերոյ քան զԱսորեստանեայս բնակին » (Հերոդ. Ա.): Քաճենովհան Արմենիոյ ժողովրդեան դեռնափոր տուներուն մէջ տեսաւ հովիւ և երկրագործ ժողովրդեան մը բոլոր հարստութիւնը: Ամէն տեսակ ընտանի անասուն ի խաշանց և յարջառոց, ղորօրինակ այծ և ուղ, ոչխար և գառն, եզն և կով և որթ պահելու համար մեծամեծ դաշտեր կային այն գեռնափորոց մէջ: Հայք այս անասունները կը մնուցանէին գալար խոտով: Կային նաեւ այն գեռնափորներուն մէջ համբարանոցք ի ցորենով և գարւով և արմտեօք: Եթէ բանասիրութիւնը կարէ օգնել մեզ յայսմիկ, մշակ բառին նայելով պիտի համարձակինք ասել թէ Մշոյ ժողովուրդը մանաւանդ նշանաւոր էր յերկրագործութեան, մինչեւ հայերէն երկրագործը կոչել չդէ որ մշեցի կը նշանակէ:

Եթէ Մշոյ ընդարձակ և գեղեցիկ դաշտն յարմար էր հողագործութեան, անասուն և մանաւանդ ձի բուծանելու յարմար էր Արմենիոյ արեւմտեան մասն, երկիր ջրաէտ, ճարակաշատ, ուր էր գառառն կարնոյ « արգաւանդահող և շատաջուր, » ըստ խորենացւոյն, և ուր դաշտք ունէին « գլխանձրութիւն խոտոյ, » և բազմացուցանէին « զանասուն պաճարս, մեծահասակս, քաջամարմինս . . . համակեալս ի գիրութեան » (Խոր. Գ. ՝Ա՛Թ.): Արդարեւ Արմենիոյ այն մասին ձիերն, գէթ յայնժամ, ընտիր էին քան զՊարսից և զՄարաց ձիս. հոն կը դարմանուէին և անկէ կ'երթային Պարսից թագաւորին ձիերն ընդ խնամով սատրապին, որ և տարին 20,000 մորուկ երիվար կը ղրկէր թագաւորին ի պաշտօն Միհր աստուծոյն: Թերեւս այս սրբազան նուիրին չնորհն էր որ Արմենիոյ այն մասին սատրապն ունէր արտօնութիւն ձի հեծցնելու թագաւորն, երբ առաջիկայ կը գանուէր: Արմենիոյ այս մասին ժողովրդոյ առեւտրոյ յատուկ ճիւղ լեալ թուի ի վաղուց ձի և ջորի տանել երեւելի վաճառաշահ քաղաքներ: Եղեկիէլ, երբ 600 ին նախ քան զՔր., յողբան որ ի վերայ Տիւրոսի՝ ի թիւս վաճառական ազգաց Թուի ակնարկել զՀայս յաւելն. « Եւ ի տանէ Թորգոմայ ձիով և ջորւով լցին զվաճառս քո » (Եզեկ. ԻԷ. 14):

24. Այսպէս մեծաւ մասամբ հովուութեամբ և մշակութեամբ

պարապեալ ժողովուրդ մը հարկաւ ամէն տեսակ առաջադիմութիւն կը վայելէր: Ցոյնք յետ եօթնօրեայ ճանապարհորդութեան ընդ ափսիայս կորդուաց դրեթէ նօթի, հիացան, յիմարեցան, երբ հասնելով ի Հայս, գտան ամբաւ առատութիւն ուտելեաց և ըմպելեաց. հայ՝ ի ցորենոյ և ի գարւոյ. միս՝ ամէն տեսակ անասնոց, գառին, ուղոյ, որթոյ, խոզի և հաւուց. ըմպելիս՝ ընտիր և զօրաւոր գարւոյ գինի զոր երկայն և բարակ եղեգամբ ծծելով կ'ըմպէին: Ցոյնք շատ տեղ գիւղերու մէջ գտան նաեւ հին և անուշահոտ գինի, տեսակ տեսակ իւղեր, ինչպէս խոզի ճարպ, կնճիթ, ի գառն նշոյ և ի բեւեկնոյ մզեալ իւղեր, նաեւ իւղս անուշանս վասն օծանելեաց: Եթէ ճշմարիտ է այս նկարագիր Քսենոփոնի (որ երբեմն ականատես կը խօսի ի գիրսն որ կոչի Աշշատանք կիւրոսի և նահանջ Ցունաց բիւրուն, Դ. դպրութիւն, Գլ. 1–6), չի՛ք տարակոյս թէ, եթէ ոչ յառաջ՝ գէթ յերկերիւրամեայ միջոցին իշխանութեան Պարսից, էր « գար ոակի անգէորգութեան և մշակութեան Հայոց աշխարհին » (Հ. Ց. Գիրճ. Տիեզ. պատ. հա. Ա. էջ 343):

25. Այսպիսի և այսչափ բերովք առատ երկիր մը, մեծամեծ ջրոյ ճանապարհօք յարեւմուտս, ի հարաւ և յարեւելս, որպիսի էին Տիգրիս, Եփրատ և Երասխ, չկարեր ինձալ առանց տարեւառիկ փոփոխման ընդ երեւելի վաճառաշահ երկիրս, որպիսի էին Փիւնիկէ, Բաբելոն և Մարաստան յորոց պաշարեալ էր Արմենիա: Հայոց վաճառականութեան Եփրատաւ ի Բաբելոն վկայէ Հերոդոտոս: Նաեւ Հայոց որ, ըստ նոյն պատմագրի, կ'երթային ընդ Եփրատ ի Բաբելոն՝ էին այլ և այլ մեծութեամբ, յիւրաքանչիւր նաւի կային մի կամ աւելի իշեան. Հայք կը չինէին այս նաւերը ծառի կոճղներէ բոլորակ, և կը պատէին մորթով: Այս նաւերուն մեծերը կը տանէին մինչեւ 1,000 տաղանդ բեռ: Հայ նաւավարք յետ հասանելոյ ի Բաբելոն, թափելով (պարպելով) զբեռինն, նաւերուն փայտը և յարդը կը վաճառէին, և մորթերը բառնալով էշերուն վրայ կը տանէին յամաքաւ յերկիրը Խուրեանց, քանզի գետոյն սրընթացութեան տգիտութիւն դէպ ի վեր նաւարկել անհնար էր: « Նաւք նոցա որ երթան ընդ գետ անդր ի Բաբելոն՝ բոլոր բոլորակք և ի մաշկէ են, զորս Հայքն հովիւք որ ի վերոյ քան զԱսորեստանեայս բնակեալ են՝ յօրինեալ կազմեն ի ծառոյն կարելոյ և պատեն մորթովք . . . ոչ յետին կողմն նաւին յայտնի և առաջին կողմն սուր, այլ մանաւանդ ի կերպարանս վահանի է բոլորակ չուրջանակի: . . . Այսոյ նաւուց և մեծամեծք գոն և՝ մանունք. ամենեւին իսկ մեծամեծքն տանին բեռն իրրեւ հազար տաղանդ. իւրաքանչիւր նաւ ի նաւացն ունի չինքեան էշ մի. որ մեծամեծքն են՝ աւելի եւս: Իրրեւ ի բա-

բերն նաւավարքն հասանիցեն և դրեռնն թափիցեն՝ զկայան և զյարդն ամենայն տան գնոց, և զմորթն հանեալ յէշեն՝ վարեալ տանին ի կողմանս Հայոց աշխարհին, քանզի ի վեր կոյս գետոյն չմարթի նաւարկել վասն ուժգնութեանն, և յայն սակս իսկ ոչ ի վայրէ այլ ի մորթոյ նաւքն գործին» (Հեր. Ա. Թրգ. Հ. ց. Գիրճ.)։

Ինչպէս կորդուացիք վարձականութեամբ, նոյնպէս Հայք վաճառականութեամբ, ինչպէս կ'երեւի, կուր գետով ընդ Ծովն Կասպից և ընդ Ովքոս, կ'երթային առեպ ի Հնդիկս։ Ըստ Քսենոփոնի, երբ Կիւրոս կամեցաւ պատգամաւոր ղրկել ի Հնդիկս, ի կորդուաց և ի Հայոց միանգամայն ինդրեց առաջնորդ։ «Ով Հայաստանեայդ, և դուք, բաղդէացիք (կորդուք),» ասէ Կիւրոս, «ասացէք ցիս, եթէ առաքիցեմ ես զոմն յիմոց ասաի առ արքայն Հնդկաց, առաքիցէ՞ք և ի ձերոց այսի առաջնորդս ի ճանապարհին։ . . . Ի վաղիւ անդր առաքեր Կիւրոս զպատգամաւորն. իսկ Թագաւորն Հայոց և Քաղդէացիքն յղէին ընդ նմա զորս բաւականս իսկ համարէին գործակից լինել, և զպատշաճան գնկիւրոսէ խօսել» (Քսեն. Խր. Կիւր. Թրգմ. Հ. ց. Գաթրճ. էջ 169, 171)։

26. Արդէն յիշեցինք (էջ 71) թէ ինչպէս Քսենոփոն, մին ի զօրավարաց Ցունաց բիւրուն որ եկած էին յօգնութիւն կրասերոյն Կիւրոսի յարեւելս, դրեց այն արշաւանաց և Ցունաց դարձին պատմութիւնը, ուր կը գտնուին ակնարկութիւնք զտնտեսական կեանց ժողովրդոց Ասիոնիոյ այնր ժամանակի։ Ցերթալն ի պատերազմ ընդ Կիւրոսի, սաչալ միայն կը յիշէ Քսենոփոն թէ հասնելով յափունս երասխայ գտան անթիւ գիւղեր լի յորենով և գինւով, և յետ Ցնալոյ այն կողմերն երեք օր՝ առատ պաշարով մեկնեցան։ Ի դարձին իւրեանց գկնի պարսուածքն և մնհուան Կիւրոսի, յետ անհնարին վտանգաց և տառապանաց ղորս կրեցին ի Պարսից, որոշեցաւ երթալ ընդ Հայս։ Ցոյնք ունէին առաջնորդս ճանապարհի և թարգման պարսիկ ի բնակաց երկրին։ Բայց հարկ էր անցնիլ ընդ լերինս Կորդուաց, անոնք արդարեւ դժուարին և վտանգաւոր։ Կորդուաց գիւղերն էին լերանց հովիտներուն մէջ ընդ որս էր ճանապարհն։ Կորդուացիք սովոր էին ի մերձենալ թշնամւոյ թողուլ գլեռնս իւրեանց և ելանել լերանց գլուխները, քանզի գիտէին «յանդգնադոյնս արշաւել ընդ խոտաքորտս և ընդ վիսուտ տեղիս,» որպէս ասէ Խորենացին զՄոկաց (Խոր. Գ. Ծե.) որ էին գրեթէ համայնեղք ընդ Կորդուաց։ Կորդուացիք գիտէին նաեւ մեծ դիւրութեամբ քարեր տեղալ, և զի աղեղնաւոր էին կորովի, կը գործածէին աղեղնս և նետս անհեղեղ մեծութեամբ։ Նետերուն երկայնութիւնն էր իբր երկու կանգուն, այնպէս որ Ցոյնք սկսան այն նետերն իբրեւ

տէզ գործածել։ Նոյնպէս վկայէ և Դիոդորոս Սիկեղացի (Դպր. ԺԴ.), Թերեւս առեալ ի Քսենոփոնէ։ Ի սկզբան Կորդուացիք մեծ ջնաս տուին Ցունաց լերանց գլուխներէն։ Ի Ցունաց մեռան գլալարդ և նետահար ոչ սակաւք, յորոց յանուանէ յիշէ Քսենոփոն գքաջն Կղէարքոս լակեդեմոնացի, և զԱմիխիկրատէս աթենացիս որ մեծ ցաւ տուին Ցունաց։ Ապա հետեւեալ հարկ եղեւ Ցունաց, յառաջ քան զմերձենալն ի չէնս Կորդուաց, զօրարաժին ղրկել կանխել բռնել բարձունքը։ Ապա զօրն ապահովութեամբ կը բնակէր գիւղերն ուր կը գտնէր առատ պաշար։ Իսկ գինին, ասէ Քսենոփոն, այնչափ առատ էր որ բռնել գուբեր գտնուեցան լի այսու ըմպելեաւ։ Ցոյնք նաեւ շատ պղնձի անօթներ կամ ղարդեր գտան ի տունս Կորդուաց։ Ցետ երբ չորեքհարիւր ամաց Ղուկուղոս Հռոմայեցին գտաւ նաեւ ոսկւոյ և արծաթոյ մեծ գանձ առ Կորդուացիս, իսկ ցորեան, եթէ պարտ է հաւատալ Պլուտարքոսի, իբր երեք միլիոն քոռ։

Ցոյնք յետ եօթն օր ճանապարհորդելոյ ընդ Կորդուս անհնարին դժուարութեամբ, եկան ի գետ մի որ գկորդուս բաժանէր ի Հայոց։ Բազմահմուտն Ածուիլ կը համարի թէ Խովքար էր այս գետը, Տիգրիսի ճիւղերէն մին, առ որով եղեւկիւղ տեսաւ Եհովայի վտառքը։ Ջհովքար չէ պարտ չփոթել ընդ Քարօրասայ կամ Քաւորասայ Միջագետաց որ Թաւրի յեփրատ։ Ցունաց այս օթեւանը շատ հեշտ թուեցաւ անցեալ տառապանաց յիշատակաւ, և քաղցը գնոսն չնորհեց զօրուն։ Բայց առաւօտուն փոխուեցաւ տեսիլը։ Ցոյնք կոյս գետոյն տեսնուեցան հեծեալք սպառազէն, որ կը թուէր թէ կամէին արգելուլ Ցունաց անցքը։ Ի վերոյ քան զայրուձին կար հեռաւոր տեսակ գունդ մը ի Հայոց և ի Խալտեաց ճակատեալ ի պատերազմ։ Խալտեաց համար կը պատմուի, ասէ Քսենոփոն, թէ են աբանք։ Խալտեաց հետ կը պատերազմէին Հայք։ Ցոյնք են ասպարք մեծամեծք յուշատ և պատերազմող։ Զէնք նոցա են սաղարք մեծամեծք յուսեաց, և գեղարդունք։ Ցոյնք զինուորական հնարիւք խաբելով թշնամին անցան գետը քարուտ և ծանծաղ տեղէ մը։ Թշնամիք, որ էին վարձկան զօրք Որոնդատայ սատրապին արեւելեան Ասիոյ, տեսնելով Ցունաց յառաջապահներն յայնկոյս գետոյն՝ քաշուեցան։

Ի պատճառս տեսիլ պատերազմոյ ընդ կորդուս, Հայոց գիւղերն իբր հինգ վարսախ հեռու էին գետէն։ Առաջին գիւղն ուր եկան Ցոյնք՝ էր մեծ, լի պաշարով։ Սատրապն ունէր հոն պալատ, և տուներէն չատերն ունէին աշտարակ։ Այս երկիրն էր արեւմտեան Ասիոնիա ընդ իշխանութեամբ Տերիրազոյ որ էր բարեկամ Թագաւորին։ Թագաւորը չի հեծցնող ի պաշտօնէ այս սատրապն էր։ Տեսորին։

ընթաղ սպայիւք ոմամբք եկն չառապաւ, և կամէր խօսել Թարգմանաչ: կը խոստանար բարեկամութիւն ցուցնել Յունաց, եթէ Յոյնք հաճէին դիւղեր չայրել, այլ պարէնիւ միայն չառանալ: Յոյնք յանձն առին, և այնպէս կռնեցաւ դաշն: Ա.յս Տերիբազ է, սատրապ արեւմըտեան Ալմենիոյ, որուն յանձնեց յետոյ Աղեքսանդր Պարսից նահապետութիւնն ի պատերազմին ընդդէմ Կիպրոսի (366), մինչ Որոնդաս, սատրապ արեւելեան Ալմենիոյ, փեսայ Թագաւորին, էր հրամանատար ցամաքային զօրուն: Յոյնք իբր հնդհատասան վարպաս երթալով յարեւմուտս կայս Հիւսիսոյ, ամենայն ուրեք կը գտնէին դիւղեր լի պաշարօք, ուրեք ուրեք նաեւ պալատներ: Բերոյ ընտիրը կը գտնուէր այս դիւղերուն մէջ. պախրէ, յորեան, գինի հին անուշահոտ, չամիչ, ընդեղէն ամէն տեսակ, ադդի ադդի իւղեր բազում յոյժ ղորս բնակիչք կը գործածէին փոխանակ ձիթոյ, ղոր օրինակ հալած ճարպ խոզի, կնճիթ, ի գառն նշոյ և ի բեւեհինոյ մղեալ իւղեր, նաեւ նոյն տեսակերէն հանուած ոգիներ: Մինչ Յոյնք կը պատրաստուէին խաղալ յառաջ, Տերիբազու բանակէն պարսիկ մը պատմոյ թէ Տերիբազ կը խորհէր յարձակիլ ի վերայ Յունաց լերան մը կիրճը ընդ որ միայն էր անց: Արդարեւ Տերիբազայ ղօրքը փորձեցին արդելուլ Յունաց անցքը, բայց չկարացաւ զդեմ ունել յարձակման նոցա՝ փախան: Իբր քսան երիւար, Տերիբազայ վրանը, արծաթի գահոյք և սոմանք, նաեւ հացարարք և մատուռակք սատրապին անկան ի ձեռս Յունաց: Թուի թէ ճանապարհն Յունաց էր ընդ Տարօն և ընդ Բարձր Հայս (Անդեղտուն), ուր մօտ ի կաղբին անցան Յոյնք գնիւրատ, քանզի ասէ Քսենոփոն թէ չէին անտի հեռի ակունք Եփրատայ, և թէ պատահեցան ձերմակներու: Անտի յառաջ գժուարին եղաւ չուն ի պատճառս յորդութեան ձեան: Քիրիսոփոս իւր յառաջապահներովն ընդ երեկս հասնելով գիւղ մի, տեսաւ կանայս և տղկուն որ մօտաւոր աղբերէ մը ջուր կը տանէին: Կանայք հարցանեն Յունաց թէ դյք են: Թագաւորին կողմէն գրկուած ղօրք են առ սատրապն, ասէ Թարգմանն պարսկերէն: Սատրապն չէ աստ, ասեն կանայք, այլ է աստի վարպաս մի հեռու: Քիրիսոփոս ջրուոր կանանց հետ մտնելով գիւղը գնաց առաւանդաւ, և ղօրքը բանակեցան անդ: Քսենոփոն վերջապահ էր եկած յայլ գիւղ, իբր քսան ասպարիզօք հեռու Քիրիսոփոսի գիւղէն: Քսենոփոն ճաշեց այն իրիկուն ընդ աւանապետին և ընդ գառներ նորա, հարան լինելոցայ, որոյ այրն գացած էր որսալ նապաստակ: Տունք գեղջն էին ընդարձակ գետնափորք, նեղ նեղ լուսամուխք: Մարդիկ կ'իջնէին սանդղով, անասունք՝ ընդ մուտս առ ի չեղ գործեալ, քանզի այն գետնափորներուն մէջ կը պահ-

ուէին իբրեւ ի գոմս այծք և ոչխարք և եղինք, նաեւ հաւք պէսպէս, և խոր՝ անասնոց համար: Կային և համբարք յորենոյ, գարեւոյ, ընդեղինաց, և գինի ի գարեւոյ թակոյկներու մէջ, և եղեգունք այլ և այլ մեծութեամբ: Երբ կը ծարաւէր ոք, այն եղեգանց մին առնելով ի բերան միւռ ծայրիւ, և միւս ծայրը մխելով գինւոյն մէջ, կը խմէր ծծելով: Ա.յս ըմպելին աստիկ է, ասէ Քսենոփոն, եթէ ըմպի անապակ, բայց սովորելոց ախորժելի է: Քսենոփոն վարձ խոստացաւ աւանապետին, եթէ առաջնորդէր Յունաց մինչեւ սահմանագլուխը: Հայրենասէր աւանապետն ուրիշ վարձ չկընդրկեց բայց միայն զաղաւութիւն Հայ գերեաց: Ի վաղիւ անդր Քսենոփոն աւանապետին հետ գնաց գտնել զՔիրիսոփոս: Ո'ր գիւղ և կը հանդիպէր, կը գտնէր յոյն զինուորներն ի խնջոյս և յուրախութեան, և դրեթէ ամենայն ուրեք սեղանի վրայ գառն և ուղ, խոզենի և որթ և հաւ. իսկ հայ առատ յորենոյ և գարեւոյ: Քիրիսոփոսի գիւղը գալով, գտին և զնա և զղօր ընդ նմայն էին ի խրախութեան, և Հայ պատանիս որ կը ծառայէին նոցա իւրեանց խուժ հանդերձիւ: Քիրիսոփոս և Քսենոփոն հարցին յաւանապետն պարսիկ Թարգմանէն թէ ինչ երկիր էին, և առին պատասխանի թէ ի Հայս: Հարցին դարձեալ թէ որոյ համար կը բուծանէին Հայք այնչափ ձի. պատասխան արուեցաւ թէ Թագաւորին համար ի սակ հարկի: Քսենոփոն ընտրեց առաւ ձի մի ի ձիոյ նուիրելոց արեգական, և յանձնոփոն ընտրեց առաւ ձի մի ի ձիոյ նուիրելոց արեգական, և յանձնեց աւանապետին զոհել. յետոյ առաւ մորուկ մի վասն իւր, և մէն մի մորուկ՝ վասն իւրաքանչիւր զօրավարի: Յոյնք առին զաւանապետն ընդ իւրեանս իբրեւ առաջնորդ մինչեւ սահմանագլուխը, և թողին ընտանիքը բայ յորդւոյն որ յանձնուեցաւ Եպիսթենայ Ամիպսոլեցւոյ: Քիրիսոփոս զճանապարհային կասկածելով զաւանապետն որպէս թէ անապատ տեղ կ'առաջնորդէր, քանզի երեք օթեւան գացին առանց հանդիպելու գիւղ մի, գանեց զծերունին: Աղնիւն Քսենոփոն չհաճեցաւ ընդ խոստութիւն Քիրիսոփայ, և յանդիմանեց զնա, և յիրաւի, քանզի ի խոր խոցեալ աւանապետին ընդ ապաշնորհ գնացս յոյն զօրավարին փախաւ գիշերայն: Բայց Հայ պատանին, որդի աւանապետին, ճնայ առ Եպիսթենայ, և էր նմա սիրելի և հաւատարիմ:

Գ· ՄԱԿԵԴՈՆԱՅԻ

1· Մակեդոնիա միջեւ Ադեքսանդր Մեծ : 2· Արշաւանք յարեւելս· Պատճառք այս արշաւանաց : 3· Այլ պատճառք տկարութեան պարսկական պետութեան· բռնութիւն եւ գեղխութիւն : 4· Մեծութիւն աշխարհակալութեան Ադեքսանդրի : 5· Ադեքսանդրի աշխարհակալութեան արդիւնքն առ յաջորդօք նորա· գիտութիւնք, ցունարեն լեզուն· 6· Յաջորդք Ադեքսանդրի· Սելեւկեանք : 7· Արմենիա ի՞նչ օգուտ քաղեց յունական քաղաքակրթութենէ : 8· Հայոց նախնական ժամանակի պատմութեան վերջին շրջանը, յԱդեքսանդրէ միջեւ Տիգրան Մեծ : 9· Արմենիա առ Ադեքսանդրիս եւ առ յաջորդօք նորա ըստ ո՛չ ժամանակակից պատմագրաց : 10· Արմենիա առ յաջորդօք Ադեքսանդրի ըստ ժամանակակից եւ գրեթէ ժամանակակից պատմագրաց· Արտաշատ : 11· Արշակունի ցեղին ծագումը : 12· Արշակունի բառին նշանակութիւնն ըստ արիական լեզուաց : 13· Արշակունիք՝ բնիկ թագաւորական ցեղ ըստ ինագոյն մատենագրաց մերոց : 14· Ազգականութիւն ի մէջ Արշակունեաց եւ Պարթեւաց :

1. *Ի հիւսիսոյ Յունաց, անդր քան զԹեսաղիա, ի մէջ Թրակիոյ և Իլլիւրիկիոյ, էր լեռնայինն Մակեդոնիա, թագաւորութիւն փոքր և աննշան, մինչեւ կոչել բարբարոս ի Յունաց : Արդարեւ այնպիսի էր Մակեդոնիա դէթ յառաջ քան զՓիլիպպոս Բ. Թագաւոր նորա (360 նախ քան զՔր.), առ որով մեծացաւ և զօրացաւ Մակեդոնիա, մինչեւ նուաճել նախ ազգեցութեամբ և ապա զինուք զՅունաստան, զյաղթողն ահագին զօրութեան աշխարհակալացն Պարսից : Փիլիպպոս մեռաւ 336 ին, մինչ կը պատրաստուէր յարձակել յարեւելս, զորմէ զոր կատարեց որդի և յաջորդ Փիլիպպոսի, Ադեքսանդր, յերկոսասնամեայ կարճ ժամանակի թագաւորութեան իւրոյ (336–323) :*

2. *Ադեքսանդրի արշաւանքն յարեւելս չէր յանկարծադէպ· երբ 70 ամօք յառաջ փորձեց զայս Ագեսիլաոս Թագաւոր Սպարտացւոց, որ անյնելով յԱսիա եհար զՊարսս և յառաջացաւ մինչեւ ի Կապադովկիա (395)· դաշնակցութիւն մը որ կազմուեցաւ պարսկական ոսկւով ի Յունաստան ընդդէմ Սպարտացւոց՝ դարձոյց զԱգեսիլաոս ի հայրենիս իւր, և զերծաւ Պարսից պատերազմը մօտաւորապէ

այլ սեղան պատրաստել ըստ տարազու լակեդեմոնացւոց : Որովհետեւ մեծ էր այս երկու սեղաններուն տարբերութիւնը , Ժիծաղեցաւ Պաւսանիաս , և կոչել տալով Ցունաց զօրավարներն , ասէ . « Ով Ցոյնք , կոչեցի զձեզ որպէս զի տեսնէք զանմտութիւն պարսիկ զօրավարին , որ ունելով այսպիսի սեղան , եկաւ յափշտակել զմերն որ այսպէս ողորմելի է : »

4. Այսպիսի տէրութեան մը վրայ դնայ Աղէքսանդր 35,000 զօրօք : Աւելորդ է երկար խօսիլ զարագ աշխարհակալութենէն Աղէքսանդրի , որ 334 ին նախ քան զԲր. անցաւ Հելլեսպոնտոս և 324 ին արդէն տէր էր ծանօթ աշխարհի մեծ մասին , այն է Յունդրիական ծովէ մինչեւ ի Ծովն Հնդկաց , և ի Սկիւթացւոց մինչեւ Եթովպիա : Աղէքսանդրի աշխարհակալութեան նիւթական մեծութեան վրայ այսչափ , բայց այն աշխարհակալութիւնն ունի նաեւ բարոյական կողմ մը զորմէ երկայնագոյն խօսել հարկ է , որպէս զի դիտնանք թէ որպիսի քաղաքակրթութեան հետ կը մտնենք ի հաղորդութիւն : Աղէքսանդրի աշխարհակալութեան բարոյական մեծութիւնը կը կայանայ յայնմ , որ այս աշխարհակալութիւնն , ընդհանրապէս խօսելով , փոխեց Ասիոյ կեանքը : Փոխանակ ասիական ղեղծ դանդաղութեան մտաւ յունական պինդ ժրութիւն , դիտական և առեւտրական : Աղէքսանդրի աշխարհակալութիւնն արար զոր ինչ առնէ քաղաքակիրթ ազգ մը եւս մեսյած երկրի մը մէջ , ինչպէս առ մեօք Անգղիա ի Հնդիկս և Գաղիա յԱլճերի : Ըստ բանիոյ մատենագրաց որ Աղէքսանդրի պատմութիւնը գրեցին , այս աշխարհակալին մեծագոյն նպատակն էր հաստատել յԱսիա , երկրագնտիս այն գեղեցիկ բայց դժբախտ մասին մէջ , ընկերական և քաղաքական կազմութիւն մը բոլորովին նոր , այսինքն փոխանակ այն բռնի և նիւթական կեղծ միութեան զոր լաւագոյն զմուսա ածել չկրցան հին աշխարհակալք Ասիոյ , հաստատել ճշմարիտ բարոյական միութիւն յունական դաստիարակութեամբ և գիւրացնելով ընդհանուր հաղորդակցութեան և վաճառականութեան միջոցները : Անհաւատալի չէ այսպիսի դաղափարներ ունենալ աշխարհակալ մը որ առ ոտս Արիստոտելի կրթուած էր : Բայց թէ Աղէքսանդր ունէր արդարեւ վերոյիշեալ նպատակը , չունիմք առ այս այլ պատմական երաշխաւորութիւն բայ ի վկայութենէն հեռաւոր պատմագրի մը , Դիոդորոսի Սիկելղացւոյ , որ կը պատմէ թէ Աղէքսանդր ի գրի հարած էր այն նպատակը մտոր մտամբ , և թէ այն գիրը գտնուեցաւ Աղէքսանդրի առանձին թուղթերուն մէջ : Բայց Աղէքսանդր ունէր թէ չունէր այնպիսի նպատակ չէ փոյթ , արդեամբ այնպէս եղաւ անդէն առաջին յաջորդօք նորա :

5. Աղէքսանդրի յաջորդաց պատմութեան վրայ երկար և ուրոյն տեղեկութիւն տալ աւելորդ է . պարտ է գիտել սակայն թէ Աղէքսանդրի աշխարհակալութեամբ սկսած յունական քաղաքակրթութիւնը չմարեցաւ մահուամբ նորա , այլ նախ հեթանոսական և ապա քրիստոնէական ձեւով , մինչեւ Արաբացւոց արշաւանքն առ յաջորդօք Մահոմեթի , տեւեց , ունենալով ինքեան ոսոխ , բայց ոչ յաղթող , արեւելեան քաղաքակրթութիւն մը առ Պարթեւօք և առ Սասանեանօք . քաղաքակրթութիւն մը՝ բաղմօք նման Ասորեստանցւոցն և Պարսից որոց դուստր էր : Առ Պաղմեաւ (323–285) և առ Սելեւկոսիս (312–279) , առաջին թագաւորօք եգիպտոսի և Ասորւոց , գիտութիւնք և արուեստք , ինչպէս նաեւ վաճառականութիւնը , ծաղկած էին ըստ յունական ոճոյ այս թագաւորայ երկիրներուն մէջ : Աղէքսանդրիա իբրեւ երկրորդ Աթէնք բարձր ի գլուխ կը պարծէր : վկայ է մուսէոնն Աղէքսանդրիոյ հաստատեալ ի Պտղոմեայ : Դրեթէ ամէն ծանօթ գիտութիւն , փիլիսոփայութիւն , ուղղաբայ : Դրեթէ ամէն ծանօթ գիտութիւն , փիլիսոփայութիւն , ուսողութիւն , բնագիտութիւն , բժշկականութիւն , բանասիրութիւն , դպրութիւն , ունէր անդ գլուխ առանձին սրահ : Կար մատենադարան մի մեծ ի մուսէոնի , և ուրիշ մը ի Սերապէոն , այլ չինուած հանդերձ մեհենիւ նուիրեալ ուսման և գիտութեան : Պերգամոյ , փոքր թագաւորութիւն ի փոքրն Ասիա , 283 էն նախ քան զԲր. , սկսաւ մրցիլ , իբրեւ միւս եւս Աթէնք , ընդ Աղէքսանդրիոյ ոչ միայն գիտութեամբ և մատենադարանիւն , այլ և փոխանակ պապիրոսի գիւտիւ մագաղաթին , յոյր ձեռն պահուեցան և հասին առ մեզ այնչափ ընտիր մատեանք :

Ցոյն լեզուն տարածուելով ընդ բոլոր Ասիա և Եգիպտոս , չուտով եղեւ պաշտօնական լեզու դաստիարակութեան , վարչութեան և առեւտրոյ : Ըստ վկայութեան Ցերոնիմոսի , բայ ի Գաղատիոյ չկար երկիր յԱսիա ուր չխօսուէր յունարէն : Այս ազդեցութիւնն արդարեւ տակաւ էր ի Մարս և ի Պարսկաստան ուր կրօնական ատելութիւնք հակառակ էին հելլենականութեան , բայց ոչ այնպէս ի Հայս , ի Պարթեւս և ի Բակտրիա : Ըստ Պլուտարքոսի որ իբր կէս դար յետոյ է , Հայոց թագաւոր մը Արտաւազդ անուն կը գրէր ողբերգութիւններ Սոփոկլի լեզուաւ : Այս Արտաւազդ է որդի Տիգրանայ Մեծի , զոր մեր խորենացին կը նկարագրէ իբրեւ « գիմաստուն թենէ անհոյթ , » « գիշավայրիս և գիսոյս սրածող , » « ծառայ և սատուկ որովայնի , » (Խոր. Բ. Իբ.) : Արդարեւ զարմանալի է տեսնել Պարթեւ թագաւորաց դրամներուն վրայ ոչ միայն յունարէն լեզուն , այլ և « յունասէր » վերադիրը : Ցունարէնի ազդեցութեամբ ծնաւ ասորերէն մը (Syriaque) , իբր մատենագրական լեզու , և մեր

Ե· դարու ոսկեղինիկ մատենագրութեան առաջին ոճոյն քերականական կանոնաւորութիւնը ո՛չ ապաքէն այն մատենագիրներուն յատնարէնի ղեկն հետեւողութեան արդիւնքն էր : Շատ կ՚երկարինք, և կը չեղինք մեր նպատակէն, եթէ յիշենք արուեստից, առեւտրոյ, աշխարհավարութեան, դեսպանութեան, չինութեան, գաղթականութեան վերաբերեալ ինչ որ եղաւ առ յաջորդօք Աղեքսանդրի յԱսիա :

6. Յետ մահուն Աղեքսանդրի մին ի զօրավարաց նորա Պերդիկկաս, որում՝ ի մեռանելն տուած էր Աղեքսանդր զիւր մատանին, եղաւ խնամակալ տէրութեան, մինչ միւս զօրավարք այլեւայլ նահանգներ բռնելով կը տիրէին առանց անուան թագաւորի : Ջինի մահուն Պերդիկկայ, միւս զօրավարք, յետ երկար պատերազմաց, բաժնեցին տէրութիւնը, և Ասիա ինկաւ բաժին Սելեւկոսի (312–279) : Այս բաժնին մէջ էր Արմենիա, որ այնուհետեւ համարեցաւ իրրեւ գաւառ ընդ իշխանութեամբ Սելեւկեանց, թագաւորաց Ասորւոց :

Սելեւկոսի յաջորդաց գլխաւորներն են, Անտիոքոս Ա· Սոլտեր (279–261), Անտիոքոս Բ· Թէոս (261–246), Սելեւկոս Բ· Կալինիկոս (246–225), Անտիոքոս Գ· Մեծ (225–186), Սելեւկոս Դ· Փիլոպատոր (186–174), Անտիոքոս Դ· Եպիփան (174–164), Անտիոքոս Ե· Եւպատոր (164–162), Դեմետրիոս Սոլտեր (162–150), Դեմետրիոս Նիկատոր (146–125), և այլք որ չեն նշանաւոր :

7· Արդ տեսանենք թէ ինչ օգուտ քաղեց Արմենիա յունական քաղաքակրթութենէն որ մտաւ յԱսիա աշխարհակալութեամբ Աղեքսանդրի : Արմենիա, յառաջ քան զերիսաունեւութիւնն, դրեթէ ոչինչ օգտեցաւ յունական քաղաքակրթութենէն : Առ ակարութեան նոր տերանց իւրոց Սելեւկեանց, չուտով զօրացաւ հոն հին արեւելեան տարրը : ՅԱրմենիա յարեաւ արդարեւ նոր Արտաշեան թագաւորութիւն մը, ի մերոյ հին Աբգարեան թագաւորութեան, Աշխարհունեայ թագաւորութիւն անուամբ, մեծ քան զհին Արտաշեանն, բայց բոլորովին ասիական :

8· Հայոց նախնական ժամանակի պատմութիւնն ինչպէս էր մութ և ընդհատ առ Ասորեստանեօք և Մարս, նոյնպէս է այսու հետեւ, այսինքն յԱղեքսանդրէ մինչեւ Տիգրան մեծ : Այս ժամանակին համար եւս չունինք մտածուած աղբիւր· արդարեւ կը գտանենք ինչ ինչ յիշեալ ի հին պատմագիրս Հայոց առ Աղեքսանդրիւ և առ յաջորդօք նորա, մանաւանդ առ Սելեւկեամբք, բայց այս պատմագիրներն չատ ժամանակակից չեն, և երբեմն հակառակ միմեանց : Այսպէս ինչ որ Դիոդորոս Սիկղեացի, Պլուտարքոս, Կուրտիոս, Յուստինոս և Ապպիանոս կը յիշեն, իբր երեքհարիւր և աւելի ամօք յառաջ են քան զնոսա, ուստի և չեն կրնար իրրեւ ստոյգ ընդունուիլ : Պողիբիոս միայն, իրրեւ արդարեւ ժամանակակից, արժանի է կատարեալ հաւատարմութեան, և յետ Պողիբեայ Սարապոն՝ իրրեւ մօտագոյն ժամանակաւ : Ցետ յուշ առնելոյ զայսոսիկ իրրեւ կարեւոր, տեսանենք թէ ինչ կը յիշեն զՀայոց հին պատմիչք ոչ ժամանակակից և ժամանակակից :

9. Աղեքսանդր Մեծ անձամբ չեկաւ իւր նոր տէրութեան հիւսիսային կողմը, ոչ ի Կապադովկիա և ոչ յԱրմենիա, կամ՝ վասն զի ժամանակ չունեցաւ, և կամ, որ աւելի հաւանական է, վասն զի ընդհանուր վաճառականութեան համար, որ էր մին ի գլխաւոր նպատակաց նորա, յարմարագոյն դատեցաւ զբաղել հարաւային կողմը : Հիւսիսային նահանգներն, ինչպէս Կապադովկիա և Հայք, յանձնուեցան պարսիկ սատրապներու որ հաւատարիմ գտնուած էին Աղեքսանդրի : Այսպէս Արմենիա յանձնուեցաւ, ըստ Դիոդորոսի և Կուրտեայ, Միհրան անուն ումեմն (330–323), սատրապ Լիւդիոյ որ անձնաւորեալ եղած էր Աղեքսանդրի :

Ցետ մահուն Աղեքսանդրի Պերդիկկաս եղ կուսակալ ի վերայ Արմենիոյ, ըստ Յուստինոսի՝ փրատափեռնէս, ըստ Դիոդորոսի՝ Նէոպտղեմոս անուն զոմն, այր խիստ և ամբարտաւան, որ և մերժեցաւ ի Հայոց որոց գլխաւոր էր Արդուարդ զոր թագաւոր կ՚անուանէ Դիոդորոս : Եւմենէս որ առած էր կապադովկիոյ կուսակալութիւնը (323) վանելով զԱրիարաթ Բ., թագաւոր կապադովկիոյ, հրամանաւ Պերդիկկայ երթալով ի Հայս, հաւանեցոյց զԱրդուարդ միւսանգամ ընդունել զնէոպտղեմէոս իրրեւ վերակացու Մակեդոնացւոց կողմէն գէթ ի նշան հպատակութեան առ Մակեդոնացիս : Բայց յետ սակաւուց Նէոպտղեմէոս գրգռեցաւ ի պատերազմ ընդդէմ Եւմենեայ, և սպանաւ ի ճակատուն մեծամարտութեամբ ի ձեռանէ նորին իսկ Եւմենեայ : Արդուարդ, ըստ Դիոդորոսի, յետ մահուան Եւմենեայ հաստատեց զԱրիարաթ Գ., զորդի Արիարաթայ Բ. ի ապաւինելոյ ի Հայս, յաթոռ թագաւորութեան հօր նորա : Ըստ ոմանց (Զամչ. պատմ. Հ.յ. Ա· էջ 130) Արդուարդայ յաջորդեց Հրանտ կամ Որոնդ : Ըստ Զամչեանի Արդուարդայ և Որոնդեայ Հրանտ կամ Որոնդ : Ըստ Զամչեանի Արդուարդայ և Որոնդի իշխանութեան ժամանակն է իրր 78 տարի, այն է մինչեւ 247 նախ քան զՔր· : Եթէ հաստատուի այս պատմութիւնը, կը հետեւի թէ արդէն իսկ առ առաջին Սելեւկեան թագաւորօք, այն է իրր յամէ անտի 325 նախ քան զՔր·, կար յԱրմենիա ընկէր իշխանութիւն կամ թագաւորութիւն մը · բայց այս պատմութիւնը, որպէս ասացաւ, ստուգութեան կարօտ է :

10. Ստոյգ է սակայն թէ Մեծին Անտիոքոսի վերջին տարիները

(190–186) արդէն կը թագաւորէր , ըստ Պողիբիոսի ժամանակակից պատմագրի , Աքմենիոյ մեծ մասին վրայ Արտաքսիաս , այսինքն Արտաշէս , ոմն , և էր մին ի սատրապրողաց դաշին որ , Հռոմայեցւոց աղաչանաւթեամբ , կռուեցաւ (180) ի մէջ թագաւորաց վիրքոն Ասիոյ , Եւմենեայ Բ. ի՝ արքայի Պէրգամենոյ , Պրուսիասայ՝ արքայի Բիւթանիոյ և Արիարաթայ Ե. ի՝ արքայի Կապադովկիոյ մեկ կողմանէ , և միւս կողմանէ փառնակայ՝ արքայի Պոնտոսի , հաւուն Մեծին Միհրդատայ : Պողիբիոս յետ ի մէջ բերելոյ յիշեալ դաշնադրութեան գլխաւոր կէտերն , ասէ . « Այս դաշնադրութեան միջամուխ էր (վերին) Ասիոյ թագաւորներէն Արտաշէս որ կը թագաւորէր ի վերոյ մեծագոյն մասին Աքմենիոյ » (Պողիբ. գ. գլ. Իգ.) :

ԶԱրտաշէս կը յիշէ նաեւ երեւելի յոյն աշխարհագիրն Սարաբոն որ չէր հեռի ժամանակաւ ինքն Արտաշիսէ : Ըստ Սարաբոնի , այս Արտաշիսի ժամանակ չկենցաւ Արտաշատ : « Արտաշատ , » ասէ Սարաբոն , « կոչի երբեմն և Արտաշիսաշատ (Արգ. քսիասպտ) , քանզի հիմնեցաւ ի ձեռն Աննիբաղայ վասն Արտաշիսի արքայի առ երասխաւ . քաղաք մեծ և գեղեցիկ , որ և է սովորական նիստ թագաւորացն Հայոց , ի մուտս դաշտին երասխայ : Շինեցաւ ի թերակղզւոջ ուրեմն զոր կազմէ արմուկն մի երասխայ , որ և Թանայ յերից կողմանց զպարիսպ քաղաքին , մինչ չորրորդ կողմն քաղաքին որ է առ պարանոցաւ թերակղզւոյն՝ փակեալ է խրամով և պատուարաւ , թողլ զերկոսին ամրոյն որ չեն կարի հեռի ի քաղաքէն , տեղիք դանձուց Տիգրանայ և Արտաւազդայ » (Սարար. գ. գլ. ԺԴ. 6) : Այսպէս Անտիոքոս մեծ՝ ի պարտել սորա ի Հռոմայեցւոց գնաց առ Արտաշէս ի Հայս : Թէ արդարեւ Աննիբաղ գնաց առ Արտաշէս , և թէ ըստ խրատու նորա չկենցաւ Արտաշատ , թողուն զ զայսոսիկ , ասացեալ է սակայն թէ առ Մեծաւ Տիգրանաւ , իբր 75 կամ 80 ամօք յետոյ քան զԱրտաշէս , կար Արտաշատ իբրեւ նշանաւոր քաղաք Մեծին Հայոց , որպէս յայտ է ի Բուզանդայ . « Խաղացուցին (զօրքն Շապհոյ) յԱրտաշատ քաղաքն լինն հազար երդ Հրեայս զոր ածեալն էր ի գերի Տիգրանայ արքայի արշակունւոյ յերկրէն Պաղեստինացւոց » (Բուզ. Դ. ԾԵ.) : Ցետոյ յիշելով ուրիշ քաղաքայ Հրեայ գերինները , կը յաւելու . « Մեծ արքայն Տիգրան զամենայն գերեւռելիսն զայն բնակեցոյց ի քաղաքն Հայոց յիւրաքանչիւր ժամանակին » (Անդ.) :

Սարաբոն որ ծագեցաւ ի վերջ կոյս Ա. դարուն նախ քան զքր. , և ի սկզբան Ա. դարուն յետ Քրիստոսի , ուստի եւ է գրեթէ ժամանակակից Տիգրանայ Մեծի , իբրեւ սերտագոյն վերոյիշեալ Արտաշիսի կը համարի զՏիգրան Մեծ : Ահա Սարաբոնի խօսքը . « Այս

երկրին (Աքմենիոյ) վերջին հանճարօտ պատմութիւնն այս է , ի ժամանակէ անտի Պարսից մինչեւ առ մեզ : (Աքմենիա) յետ լինելոյ ընդ իշխանութեամբ Պարսից և ապա Մակեդոնացւոց , հուսկ ուրեմն էանց ի ձեռս թագաւորաց Ասորւոց (Սելեւկեանց) . . . բայց առ ուրեմն Արտաքսիաս (Արտաշէս) և Զարեհ (Զարեհ) , (բնիկ) ղօրավարք Անտիոքոսի Մեծի , բաժանեցան ի մէջ իւրեանց զԱրմենիա , և վարեցին զերկիրն ի սկզբան յանուն և հաւանութեամբ Անտիոքոսի . ապա տեսեալ զտէր իւրեանց (զԱնտիոքոս) յաղթեալ և ի Հռոմայեցւոց , փութացան անցանել ի կողմն Հռոմայեցւոց , և լեալ ենքնագլուխ առին զանուն թագաւորի : Տիգրան (մեծ) , սերունդ Արտաքսիասայ , իբրեւ այնպիսի , կալաւ զբուն Աքմենիա (զՄեծ Հայս) , այսինքն զամենայն մասն երկրին որ ձգի զաշխարհս Մարաց , Աղուանից և վրաց մինչեւ ի Կոպքիս և ի ծովեղերեայն կասպատովկիա : Ինչպէս ժամանակի ծոփացին Արտանէս , սերունդ Զարեհադրայ , ունէր զհարաւակողմն Աքմենիոյ , մանաւանդ զմասն յարեւմտից հարաւոյ . այլ յետ սակաւ միոյ ընկերեաց յաթոռն և սպանաւ ի Տիգրանայ , որ այսպէս ձեռաց միահեծան տէր բովանդակ երկրին » (Սարաբ. գ. գլ. ԺԱ. 15) :

Եթէ , ըստ Սարաբոնի (որ , որպէս ասացաք , ժամանակակից էր Տիգրանայ և Արտաւազդայ , ծննդեամբ կասպատովկացի , ազգաց Հայոց , և հմուտ իրաց արեւմտեան Ասիոյ) , Տիգրան Մեծ , արշակունի , էր սերունդ վերոյիշեալ Արտաշիսի և ի յաջորդաց նորա , որ կը հետեւի թէ արշակունի թագաւորաց ցեղն էր բնիկ Հայ , որ սկսեալ առ Մեծաւն Անտիոքոս իբրեւ կուսակալութիւն ընդ իշխանութեամբ Սելեւկեանց , եղաւ թագաւորութիւն , մինչեւ եհաս ի ծագ փառաւորութեան իւրոյ Մեծաւ Տիգրանաւ , որով կը սկսի մեր պատմութեան պատմական ժամանակը :

11. Թորնեանցին բաղդովին տարբեր կը պատմէ արշակունեաց ծագումը : Ընդհանրապէս կը կարծուի թէ Արշակունի կը նշանակէ արշաւէտ , այսինքն սերունդ Արշակայ առաջին թագաւորին Պարթեւաց : Բայց զթագաւորս Պարթեւացւոցամ ղցեղ նոցա արշակունի կոչուած ոչ ուրեք գտանեմք , մանաւանդ զի բոլոր թագաւորք Պարթեւաց Արշակայ սերունդքն չէին , քանզի թագաւորք Պարթեւաց ոչ թէ միշտ որդի ի հօրէ կ'առնուին թագաւորութիւնը , այլ ընտրանաւ : Արշակ կոչումը որ կը նշանակէ թագաւոր՝ բոլոր Պարթեւ թագաւորաց բուն անուններուն հետ կից կը գտնուի իբրեւ պատուանուն , ինչպէս փարաւոն տիտղոսը՝ եգիպտացւոց : Այսպէս Պարթեւաց առաջին թագաւորը (որ , որպէս կարծի , կը կոչուէր Դահ , ի ցեղէն Դարհի վերջնոյ Պարսից թագաւորին որ յետ վերջին

պարտութեան իւրոյ ՅԱղէքսանդրէ ապաւինած էր ի Բակտրիա, Բահլ՝ ըստ Խորենացւոյն, Բ. Բ.) կը կոչուի Արշակ Ա., յաջորդ նորա Տրդատ՝ Արշակ Բ., յաջորդ սորա Արտաւան՝ Արշակ Գ., սորա յաջորդն Պրահատ՝ Արշակ Դ., յաջորդ սորա Փրահատ՝ Արշակ Ե., յաջորդ սորա Միհրդատ Ա.՝ Արշակ Զ., որ է Արշակ Մեծ Խորենացւոյն:

Ա. Հայս միայն կը գտնենք թագաւորական ցեղ մը արշակունի կոչուած: Խորենացին այս արշակունի ցեղը կը համարի սերեալ ի Պարթեւաց, և արշակունի անունը կը հանէ ոչ ՅԱրշակայ առաջնոյ, այլ ՅԱրշակայ Զ.է, որ է Միհրդատ Ա. (Արշակ Բ. կամ Արշակ մեծ ըստ Խորենացւոյն), որպէս թէ ի յիշատակ այս Արշակայ որ իւր եղբայրը վաղարշակ թագաւոր կացոյց Հայոց՝ արշակունի կոչեցաւ վաղարշակայ տոհմը: «Յարքայէն Պարսից Արշակայ և վաղարշակայ եղբօրէ նորա ղոր մերոյ ազգիս թագաւորեցոյց, որ յետ նորա եղեն թագաւորք աշխարհիս մերոյ ի նորին սերմանէ, որդի ի հօրէ առնելով զհերութիւնն՝ անուանեցան արշակունիք ՅԱրշակայ» (Խոր. Բ. Ա.): Ըստ պատմութեան Խորենացւոյն Արշակ մեծ ապստամբելով Մակեդոնացիներէն կը թագաւորէ «ի վերայ ամենայն աշխարհէից,» և սպանելով զԱնտիոքոս ի Նինուէ (՛), կը հնազանդեցնէ «զամենայն պետութիւն ընդ իւրով ձեռամբ.» և անշարժ պահելու համար իւր թագաւորութիւնը, թագաւորութեան գրեթէ «կէսը» կու տայ իւր եղբօրը վաղարշակայ, թագաւորեցնելով զնա ի վերայ Հայոց: «Քաղաք թագաւորութեան տայ նմա զմծբնին, և սահմանս հաստանէ նմա զմանն ինչ յարեւմտեայ Ասորւոց, և զպաղեստին և զԱսիա և զամենայն Միջերկրեայս (փոքր Ասիա) և զթիաւղիա (Թեսաղիա՛), ի ծովէն Պոնտոսի մինչեւ ի տեղին ուր կաւկաս յարեւմտեանն յանդի ծով, և զԱտրպատականն» (Խոր. Ա. Ը.): վաղարշակ կը պատերազմի և կը յաղթէ եգերացւոց, Պոնտոսի, փռիւգիոյ, կապադովկիոյ և փոքուն Հայոց թագաւորներուն, և տեսնելով ի Հայս «խառն ի խառն զամենայն և վայրենի,» բազում և մեծամեծ կարգաց վրայ կը յաւելու նաեւ սա մեծ բարերարութիւնն ազգին, որ Նինուէի դիւանէն Մարիբաս անուն գիտուն ասորւոյ մը ձեռօք բերել կու տայ «սոյդ» պատմութիւն մը Հայոց: Իսկ վաղարշակայ թոռն Արտաշէս այնչափ կը զօրանայ մինչեւ «սփոռնէս էր ի պատուի աշխարհին տիրել, և զամ տառնչին պէս պատկեր հարկանել և զԱրշակն (Պարթեւաց թագաւորը) ընդ իւրով հնազանդութեան կացուցանել ընտիրս Պարսից:» Արտաշէս զգուստր իւր զԱրտաշամն կու տայ կին «Միհրդատայ ուժեղին Վրաց բդեշխի» (այն է Մեծն Միհրդատ, որ ի հատուց անտի էր թագաւոր Պոնտոսի, ոչ Վրաց բդեշխ) և յանձնէ նմա հիւսիսային լերանց (կովկասու) և Պոնտոս ծովուն կուսակալութիւնը (՛): Անթիւ զօրօք կը խաղայ յա-

րեւմուտս, կը բռնէ Լիւդացւոց թագաւորը կրիւոս (!!!). ոչ միայն ասիական ցուներ, այլ և բուն ցուներուն մեհեաններըը կողոպտելով, երեւելի յոյն անդրիադրոներէ յօրինեալ դիւց պատկերներ բերել կու տայ ի Հայս, և այսպէս յետ դարձուցանելոյ բուռ ցուներուն և աբեղաներ, կը սպաննուի իւր զօրքէն (Խոր. Բ. Գ–ԺԳ.):

Ա. Այս պատմութիւնը զոր Խորենացին վաւերական աղբիւրներէ, այն է ի Մար Իբասայ Կրճեայ ժամանակակից պատմագրէ, և Ալփրիանոսի ձեռամբ եգեսիոյ և Սինոպայ դիւաններէն առնուած կը դնէ, մեծաւ մասամբ անհիմն և անառեղի է, և եթէ կայ ինչ ինչ ճշմարիտ, կը վերաբերի Տիգրանայ և Միհրդատայ պատմութեան: Ուստի Արշակունեաց ի Պարթեւաց կամ ի վաղարշակայ սերելոյն վէպն դնելով այն պատմութեան քով զոր վաղարշակ բերել տուած է Նինուէի դիւաններէն, լուծաւ զոր ինչ բանասիրութիւն և ազգային աւանդութիւնն ասեն զարշակունի բառէն և զցեղէն:

12. Արշակունի բառին նշանակութիւնը գիտնալու համար պէտք չունինք խորենացւոյն և այլոց վկայութեան: Արիական լեզուաց ուսումը, կամ լաւ եւս ասել, համեմատեալ բանասիրութիւնը (philologie comparée), որ մեր դարուն յատուկ է, բաւական է ճշդիւ տալ մեզ արշակունի բառին նշանակութիւնը: Արշակունի կը նշանակէ արքունի, թագաւորական, Հայերէն Աւըշ անունէն որ զանգիկ կամ հին պարսկերէն լեզուին Ւշէուշ (Խաերքսէս) բառին կրճատեալը կամ աղաւաղեալն է, և կը նշանակէ արքայ, ինչպէս նաեւ Ւշէրշէն անքրիտ լեզուին Ւշէրշէն է: Դիտողութեան արժանի է որ Արշակ անունը թագաւորաց միայն կը տրուէր, այնպէս որ մեր պատմութեան մէջ ուրիշ մը Արշակ կոչուած չենք գտներ, մինչ Արտաւազդ, Արշաւիր, Արտաշէս, Տիգրան, Տիրան որ թագաւորաց սովորական անուններ են՝ կոչուած են շատեր: Հայք որոց պաշտօնական լեզուն, գէթ առ պարսիկս, պարսկերէն էր, արիական բառով արշակունի կոչեցին հին արարատեան թագաւորական ցեղը:

13. Զայս բառին ակնարկել հնագոյն է մանաւանդ քան մերոյ որ զԱրշակունիս գիտեն իբրեւ բնիկ պետս երկրին: Ա. յապէս, ըստ Ագաթանգեղոսի, Տրդատ ի հրովարտակին որ առ նախարարս Հայոց՝ բոլոր Հայ նախարարութիւնը և ազգը կ'անուանէ բնիկ ձեռաւորսն և ձեռասուն, այսինքն՝ սեպհականութիւն Արշակունեաց, «Ամենայն նախարարք, մեծամեծք և գործակալք և շինականք, բնիկ և յետոյ միկունեան, ապարապետ Արշակայ վերջնոյ, ըստ Բուզանդայ, ի մեռանելն կը խրատէր զորդի իւր զԱրտաշիր «հնազանդ կալ . . . և մեռանել ի վերայ բնակ պետին աշխարհիս, Աբգարեանց»: Նոյն Մա-

նուէլի ցաւ էր ղի մեռանէր յանկողնի և ոչ ի պատերազմի ի վերայ հայրենեաց և բնիկ թագաւորին. « Սկսաւ (Մանուէլ) լալ, » ասէ Բուզանդ, « և ասել թէ ես ի մանկութենէ համակ սնայ ի պատերազմունս, և ընդէր ոչ եհաս ինձ մեռանել ի պատերազմի . . . ղի լաւ էր ինձ եթէ ի պատերազմի մեռեալ էի ի վերայ աչխարհի . . . և ի վերայ Աբլակոնեաց, բնիկ թերանց աչխարհս » (Բուզ. Ե. Խդ.):

Թէ արշակունի ցեղն հին արարատեան թագաւորական ցեղն էր՝ Հայոց պատմութեան շատ պարագաներէն յայտնի է: Արշակունիք էին բուն տէարք Արարատեան նահանգին, իբրեւ սեպհական կալուածոյ այն ցեղին, և իբրեւ տէարք արարատեան նահանգին, այն է իբրեւ սերունդք հին արարատեան թագաւորաց, կը վայելէին բոլոր Հայոց վրայ թագաւորելու իրաւունքը, այնպէս որ արարատեան նահանգը բնակիլ առանց դիտութեան թագաւորին, կը համարուէր նշան թագաւորութիւնը յափշտակելու: Վարդան Մամիկոնեան, սպարապետ Արշակայ որդւոյ Տիրանայ, յամբաստանելն ղինել ասէ ցԱրշակ. « Ո՞չ գիտես, ղի խորհեալ է գնել սպանանել ղքեզ, ղի ինքն փոխանակ քո թագաւորեսցէ: Ահա տես, արքայ, զնչան իրին, ղի բնակեցաւ գնել ՅԱյրարատ, ի կալուածս ձեր թագաւորացդ » (Խոր. Գ. Իբ.): Միւս բոլոր նահանգները կամ նախարարութիւնները կը համարուէին իբրեւ ի վաղուց և յիրաւանց աւատ (fief) այս հին արարատեան ցեղին: Արշակունեաց կամ արարատեան ցեղին այս աւատատիրութեան (suzeraineté) կամ թագաւորութեան իրաւունքն այնպէս հին և սեպհական էր, որ ուրիշ որ և իցէ ցեղ թագաւոր ընդունելի չէր Հայոց, այնպէս որ ապստամբ նախարարք անդամ, եթէ արշակունի ցեղէն չէին, չհամարձակէին թագ կապել կամ թագաւորի տիտղոս առնուլ: Երբ, յետ մահուն Տրդատայ, Սանատրուկ որ արշակունի էր՝ ապստամբելով թագաւորեց ի փայտակարան, նաեւ Աղձնեաց Բդեչխը Բակուր, մին ի չորից դահերէց իշխանաց թագաւորին, « զնոյն խորհեցաւ առնել (այսինքն ապստամբել), » ասէ խորենացին, « թէպէտ ոչ թագաւորել, ղի ոչ էր արշակունի, այլ տիրագլուխ կամեցաւ լինել » (Խոր. Գ. .): Հռոմայեցիք և Սասանեանք անդամ ատիպեալ էին յարգել Արշակունեաց այս իրաւունքը, երբ կամէին հաճեցնել ազգը: Օգոստոս կայսր, ինչպէս կը պատմէ ինք ի կտակին իւրում, յետ երկիւղս տալոյ օտար ցեղէ թագաւոր, տեսնելով Հայոց դժգոհութիւնը, տուաւ թագաւոր զՏիգրան ումն, ex regio genere Armeniorum oriandus, այսինքն « սերեալ յարքունի տոհմէն Հայոց » (Յիշատ. Անկիւր. կէտ մէն, Հնախօս, արեւել.): Ըստ խորենացւոյն, Թէոդոս յետ Պապայ թագաւորեցոյց զվարդան, արշակունի. « Բարեացապարան Թէոդոս . . . թագաւորեցոյց վոխանակ Պապայ զվարդան ումն ինձմէն տոհմէ Արշակունեաց » (Խոր. Գ. Խ.): Շապուհ յետ թագաւորեցուցանելոյ զԽոսրով յարշակունի ցեղէ, առ նախարարս Հայոց որ, առ ի չդոյէ արշակունի թագաւորի, ցրուած էին՝ կը գրէ այսպէս. « թագաւորեցուցաք ձեզ զԽոսրով ի դէնէ ձերմէ և յազգէ բնիկ ձեր պերոզեան » (Խոր. Գ. Խբ): « Իբրեւ լսան նախարարքն Հայոց, » կը յաւելու խորենացին, « թէ կացոյց Շապուհ թագաւոր արշակունի . . . , դարձան ի բնակութիւնս իւրեանց » (Խոր. Գ. Խգ.):

Այսքիկ բաւական են ցուցնելու թէ Արշակունիք էին հին արարատեան թագաւորաց սերունդ որ, յառաջ իսկ քան զմեծն Արշակ խորենացւոյն, միւսանգամ հաստատեցին հին արարատեան թագաւորութիւնը դարձեալ նոյն տեղը, այն է յարարատեան նահանգին առ երասխաւ, և յորոց, ինչպէս տեսանք վերը, երկու յոյն պատմիչք, Պողիբիոս և Սարապոն, մին ժամանակակից, և միւսն մօտագոյն ժամանակաւ, կը յիշեն զԱրտաշէս. իսկ վերջինը, Սարապոն, կը յիշէ իբրեւ սերունդ Արտաշիսի և ի յաջորդաց նորա, առանց ամենեւին յիշելոյ ոչ զվաղարշակ և ոչ զերկու մին յաջորդս նորա, զԱրշակ և զԱրտաշէս, որոց անուններն և պատմութիւնը կը գտանեք առ խորենացւոյն միայն, և ոչ այլ ուրեք ի պատմութեան:

14. Արդարեւ մեր պատմութենէն յայտնի է թէ կոչ ազգականութիւն ի մէջ Հայ արշակունի և պարթեւ թագաւորաց, և թէ Արշակունիք իբրեւ նախնեաց իւրեանց սեպհական կը համարէին Պարսից կամ Պարթեւաց տերութիւնը: Ըստ Բուզանդայ, Տիրանայ սենեկապետը փիլոսոփայ ամբաստանեց զՏիրան առ վարազ Շապուհ, պարսիկ իշխան Ասորեստանի, որպէս թէ Տիրան կը խորհէր Պարսից թագաւորութիւնն, իբրեւ իւր նախնեաց սեպհականութիւն, հանել ի Սասանեանց. « Ի կայսր և ի ղօրս նորա յուսացեալ, » ասէր փիլոսոփայ, « խորհի Տիրան (արքայ Հայոց) հանել զթագաւորութիւնն Պարսից յազգէն Սասանայ, ղի ասէ թէ Մեր լեալ է և հարցն մերոց այն տերութիւնն » (Բուզ. Գ. Ի.): Այլուր կը պատմէ Բուզանդ թէ, մինչ առ Շապհոյ էր Արշակ որդի Տիրանայ, Շապուհ փորձելու համար թէ Արշակ պիտի ճնար հաւատարիմ եթէ Շապուհ արձակէր զնա ի Հայս, ըստ խրատուն քաղցեից կամ կախարդաց Պարսից, հող բերել տալով Հայաստանէ, տարածեց գաղտ վրանի մը յատակը: Արշակ, մինչ պարսիկ հողին վրայ էր, խնամարհութեամբ կը խօսէր ընդ Շապհոյ ասելով, « Ահաւասիկ ծառայ քո ի ձեռս քո կամ. արա զիս զինչ և կամիցէ . սպան զիս, զի ես ծառայ քո առ

.քեզ կարի յանցաւոր եմ, մահապարտ եմ։» Բայց երբ Շապուհ բռնելով ղՃեռանէ Արշակայ բերաւ զնա Հայ հողին վրայ, Արշակ սկսաւ ամբարտաւանութեամբ և խրոխտալով խօսիլ ընդ Շապհոյ այսպէս. «Ի բաց կաց յինէն, ծառայ չարագործ, ոչ բացակաւ տեր բանին քոյ. այլ ոչ թողից քեզ և որդւոց քոց ղվրէժ նախնեաց իմոց, զմահն Արտաւանայ արքայի. այժմիկ ձեր, ծառայից, զմեր, տեր բանց ձերոց, զբարձ կալեալ է. բայց ոչ թողից, եթէ ոչ տեղիդ մեր առ մեզ եկեսցէ» (Բուզ. Դ. ԾԴ.)։ Ա.յս պատմութիւնն արդարեւ առասպել է, բայց կը ցուցնէ թէ Հայ արշակունիք, յետ խոսրովու, հօր Տրդատայ, Պարսից տէրութիւնը կը համարէին սեպհական նախնեաց իւրեանց, և զՍասանեանն՝ եկամուտ և յափշտակիչ, վասն զի Պարթեւաց վերջին թագաւորն Արտաւան, զոր Արտաշէր սասանեան սպան և յինքն վտարեց Պարսից տէրութիւնը, եղբայր էր խոսրովայ, հօր Տրդատայ։

Ա.յս աւանդութիւնը թէ Արտաւան և խոսրով եղբարք էին՝ կը դանենք ի մէջ Հայոց ի չորրորդ դարու, և յայս աղբակաւութիւն հային վերոյիշեալ բանք եղեալք ի բերանս Տիրանայ և Արշակայ։ Ա.յս կը տեսնուի նախ ի բանից Ագաթանգեղոսի, որ յետ յիշելոյ զսպանումն Արտաւանայ յԱրտաշրէ, ասէ զխոսրովայ թէ «էր ի մեծի տրամութեան վասն բնութեան եղբայրն ընդ աղբատոհմին... և էր (խոսրով) դեսպան արարեալ ղի իւրեանց (Արտաւանայ և խոսրովու) տոհմայինքն (եղբարք և աղբականք) ի թիկունս եկեսցեն»... այլ նոքա «միամտեալ և հաւանեալ էին ի տէրութիւնն Արտաշրի, քան ընդ տէրութիւն իւրեանց աղբատոհմի և եղբայրն» (Ագաթ. Ա.)։ Հայոց նահապետ առ Թէոդոս կայսր առ եղիշէի, զՆոյնակ որ սպան զխոսրով հայրն Տրդատայ՝ հօրեղբայր կը կոչէ Տրդատայ. «վասնորոյ և նախնին մեր Տրդատիոս յիշելով զառաջին սէրն ձեր, ի տղայութեան վախուցեալ ի հայրապան մարդախողխող հօրեղբոյն իւրոյ ապրեալ անաւ յերկրիդ Ճունաց» (եղիշ. տպգր. վենետ. 1828, էջ 123)։ Արդ, Անոյշ եղբայր էր Արտաւանայ, ինչպէս կը տեսնուի յանկարկուտութենէ Ագաթանգեղոսի (Ագաթ. Բ.), և մնասականդ ի պատմութենէն զոր կը բերէ խորենացին խուռհբուստանուն պարսիկ հեղինակէ մը զրմէ ասէ լեալ դպիր Շապհոյ թագաւորին Պարսից։ Ըստ այս պատմութեան, կային երեք ցեղք աղգակից Արտաւանայ, յորոց երկուքն նախանձ ունելով ընդ Արտաւանայ ի պատճառս թագաւորելոյ նորա, միաբանած էին ընդ Արտաշրի որդւոյ Սասանայ. վն միայն չմիաբանելով ընդ Արտաշրի՝ վտանգած էր, այն է վէհսաճան, կամնարականաց նախնին։ Ահա բանք խորենացւոյն. «Ցետ սպանանելոյն զԱրտաւան և թագաւորելոյն

Արտաշրի որդւոյ Սասանայ, երկու ցեղք Պահլաւին (Արտաւանայ և խոսրովու ցեղն ըստ այն պատմութեան Պահլաւ կամ պահլաւեան կը կոչուէր) որ ասպահապետի և սուրենեան Պահլաւն անուանին, նախանձ պահելով ընդ թագաւորեալ ցեղին իւրեանց հարուածոն ազգին, կամաւ յանձն առին թագաւորել Արտաշրի որդւոյ Սասանայ.» բայց կարն անուանեալ Պահլաւն «մտերմութիւն պահելով առ եղբայրն ազգականութեան տան (Արտաւանայ) ընդդիմացան պատերազմաւ Արտաշրի որդւոյ Սասանայ» (խոր. Բ. ՀՄ.)։ Ա.յս երրորդ եղբօր, որ ըստ պարսիկ հեղինակին կը կոչուէր վէհսաճան, թոռն էր կամնար որ առ Տրդատաւ եկն ի Հայս, և իբրեւ մօտ ազգական, այսինքն իբրեւ հօրեղբօր թոռն, մեծ սիրով և պատուով ընդունուեցաւ ի Տրդատայ, մինչեւ նորին իսկ Տրդատայ լինել հնքհայր ի մկրտել կամնարայ (խոր Բ. Ղ.), ինչպէս նաեւ ցեղ նորա կամնարականք ի մեծ պատուի էին իբրեւ երկրորդ յետ տէրող տան (խոր Դ. ԼԱ. խԸ. կե.)։ Խորենացին Արտաւանայ, խոսրովու և միւս երից եղբարց մերձաւորութիւնն ընդհանուր կ'առնու, իբրեւ ազգականութիւն կամ ցեղի մերձաւորութիւն, բայց պատմութեան պարագաները, «հարազատութիւն,» «եղբայրութիւն» բառերը, և մանաւանդ Հայոց նահին առ եղիշէի, կը ցուցնեն բառական թէ Արտաւան, խոսրով և Անոյշ եղբարք էին։

ԳԼՈՒԽ Գ.

ՄԸՐ ԻՐԱՍ ԿԱՄ ԽՈՐԵՆԱՑԻՆ

1. Հայոց նախնական ժամանակի պատմութեան ուրիշ աղբիւր մը. Մար Իբաս: 2. Մարիբասեան պատմութիւնն ընդհանրապես: 3. Խորենացին իբրեւ մատենագիր եւ իբրեւ պատմիչ: 4. Հայոց պատմութիւն մը ունենալու առաջին խորհուրդն, ըստ Խորենացւոյն: 5. Նինոսէի դիւանը. Հայոց հնագոյն պատմութիւնը պարունակող մատեան մը: 6. Հայկ՝ աշխարակալինութեան հսկաներէն, առաջին նահապետ: 7. Նկարագիր Հայկայ, ապստամբութիւն նորա, փախուստ եւ գինութիւնք ի Հայս: 8. Յարձակումն Բելայ. պատերազմ եւ յաղթութիւն Հայկայ: 9. Մահ Հայկայ Արմենակ՝ երկրորդ նահապետ. Խոռ., Մանաւազ, Բազ. Առաջին գաղթականութիւն՝ յԱբագած: 10. Արմայիս՝ երրորդ նահապետ. Շինութիւն Արմաւիրի. Երասխ կը կոչուի. Շարա եւ Շիրակ. Հին գեղջկական առակ մը: 11. Ամասիա՝ չորրորդ նահապետ. Երկրորդ գաղթականութիւն՝ ի Մասիս. Շինութիւնք՝ փառախոտ, յոյակերտ: 12. Գեղամ եւ Հարմա հինգերորդ եւ վեցերորդ նահապետք. Շինութիւնք՝ Գեղաքունի, Գեղամի [Գառնի]. Սիսաւակ. Սիւնիք: 13. Արամ. Պատերազմ ընդ Մարս. Նինոս: 14. Պատերազմ ընդ Ասորւոց եւ յարեւմուտս: 15. Արայ. Պատերազմ նորա ընդ Շամիրամայ եւ մահ: 16. Շինութիւնք Շամիրամայ ի Հայս. մահ նորա. Առասպելք Հայոց զՇամիրամայ: 17. Հայաստան յետ մահուան Արայի. Արայեան Արայ, Անուշաւան: 18. Հայաստան յետ Անուշաւանայ. Քսան եւ վեց իշխանք: 19. Ազդ Խորենացւոյն. Հայկակ. Զարմայր: 20. վարքակես, պարոյր. Բարձումն տերութեան Ասորեստանի: 21. Յաջորդք Պարոյրի մինչեւ Տիգրան. Հրաչեայ: 22. Տիգրան: 23. Աժդահակ կը քշնամանայ ընդ Տիգրանայ. Երազ, խնամութիւն, պատերազմն եւ մահ Աժդահակայ. Մարաց գերութիւնը: 24. Յաջորդք Տիգրանայ. վահագն. վահե. Անտերնջութիւն միջեւ ի վաղարշակ:

1. *վերագոյն (էջ 3, 4) ի խօսել մեր զաղբերայ նախնական ժամանակի պատմութեան Հայոց, Թողաք յիշել զՄար Իբաս, կամ զպատմիչն յորմէ առնու Խորենացին զիւր «Հայկազանց պատմութիւն» որ, ի չնորհս համբաւատուր հեղինակին եւ աղբերին ուստի հանուած կը պատմուի, մեծ ընդունելութիւն գտած է յաղգին աւելի քան* 1300 *ամաց հետէ:*

2. *Մեր պատմութեան այն ժամանակին վրայ, որ աղգին հնութագրեալ սկիզբներն, այսինքն ի Հայկայ, մինչեւ Ալեքսանդր Մեծ երկայն միջոց մը, իբր* 2,000 *տարի, կը պարունակէ, մարիբասեան աղբիւրէն Խորենացւոյն միջոցաւ մեզի տրուած տեղեկութիւնք,*

զոր ամբողջ մէջ պիտի բերենք հանդերձ բնագրով, կարի համառօտ եւ անօսր են, այնպէս որ, այն պատմութիւնը որ կը տրուի մեզ յանուն Մար Իբասայ, թէեւ լինէր վաւերական եւ ստոյգ, չկարէր համարուիլ իբրեւ անբնդհատ պատմութիւն այն հին երկար ժամանակին: Արդարեւ մարիբասեան պատմութիւնն ոչ միայն զմեզ գոհացուցանող տարեգիր չէ, որպէս պարտէր լինել ըստ անուանն եւ ծագման զոր կը պնդէ ունենալ, այլ եւ իրօք չի պարունակեր զՀայոց աւելի քան զոր կը պարունակեն ուրիշ հին պատմութիւնք եւ հին աղգային աւանդութիւնք զայնր ժամանակի Հայոց: Յանուանեալ մարիբասեան պատմութեան կան արդարեւ հատուածք լինչ, որպէս Հայկայ, Արամայ եւ Տիգրանայ պատերազմաց նկարագիրք, որ չատ աւելի ընդարձակ են քան որչափ կը պահանջուի տարեգրէ մը, և բուն իսկ այս պատճառաւ կասկածելի. բայց այն պատմութիւնը, եթէ ամբողջ նկատուի, բոլորովին ցանցառ է, աղբատ յոյժ պատմական դիպուածք: Արդարեւ ղարմանք է որ Հայկայ մինչեւ մաղերուն գանդուրը, կուռքին մէջ ղրկելն իւրոյ վիրագին մարմնոյն որ դէն դիպեցուցանելն անդամ նկարագրող պատմութիւնն՝ յետոյ յանկարծ կը պապանձի և ամբողջ դարերու վրայէն լռութեամբ անցնելով, ոչ այլ ինչ գտանէ ի յիշել՝ բայց անուններու երկայն ցանկ մը: Իւր այս աղբատութեամբն հանդերձ, մեր հին պատմութեան իբրեւ անգին աղբիւր պիտի ընդունէինք մարիբասեան ծագկաբաղը, եթէ տեղի չտար մեզ տարակուսելոյ ղատաստութենէ և զվաւերականութենէ իւրմէ:

Աւելի սակաւ էին թուով, բայց աստուածութեան կողմանէ անդին, այն ըստ դիպաց լման և անաղարտ տրուած տեղեկութիւնք ղոր բերաք ուրիշ հին աղբիւրներէ, ինչպէս ի Հրէից գրոց, ի Հերոդոտոսէ, ի Քսենոփոնէ և այլոցմ: Այն տեղեկութիւնք արդարեւ ոչ իբրեւ տիւ կը լուսաւորեն մեր պատմութեան այն հին և աղօտ ժամանակը, բայց իբրեւ լուսոյ չառաւիղներ ժամանակ ժամանակ ծագելով մեր պատմութեան վրայ՝ մաս մը տեղ կը լուսաւորեն, ոչ առանց արձակելոյ դէթ աղօտ չող մը ընդհանրոյն վրայ:

3. *Մեք զմարիբասեան պատմութիւնն գիտեմք խորենացւոյն միջոցաւ միայն. բուն աղբիւրը ծանօթ չէ մեզ: Խորենացւոյն թէ իբրեւ մատենագիր և թէ իբրեւ պատմիչ առաւելութիւններն չեն կրնար ուրացուիլ: Ընդհանրապէս խօսելով, իբրեւ հայերէն մատենագրութիւն, Խորենացւոյն դիրքը մեր նախնի մատենագրութեան ծնացորդաց մէջ երեւելիներէն մին է: Ոչ բոլորովին յատակ, բայց ինքեան յատուկ ընտիր բառերով, հակիրճ այլ պերճ և հարուստ, միանգամայն զուարթ ոճով, մանաւանդ նկարագիրներու մէջ, Հո-*

բենային կը հաւասարի իւիք իրօք քան զնա առջիններուն որպիսի են Ագաթանգեղոս, Բուզանդ, Եղիշէ, իսկ քան զնա յետնոց, Եղիշէի, Փարպեցւոյն և այլոց մէջ, խորենեան ոճոյն սուրերն անգամ չի տեսնուիր: Հայկայ պատերազմին, ինչպէս նաեւ Զիրաւի ճակատուն, տեղագրութեանց մէջ՝ Արագածու գաշտին և երուանդակերտի, նկարագիրներն և ուրիշ ոչ սակաւ նկարագիրք, ոչ մեր յոյց միայն, ցոյն և Հռոմայեցի մատենագրաց մէջ անգամ հազիւ ունին զիւրեանց նմանն. գրեթէ չիք գլուխ ուր չհոյ տեսանելի մատենագրական հանճար հեղինակին. ամէն դէպ, ամէն պարագայ ընդ երչաւ խորենացւոյն առնու գեղեցկութիւն, վսեմութիւն, ոյժ և կենդանութիւն: Պարբերութիւն չկայ, խմաստ չկայ որ բոլոր գիրքին հիմը կազմող բարձրութենէն անկանի կամ նուաստանայ: Միով բանիւ խորենացւոյն պատմութիւնը բազմարուեստ ճարտարագործ պատկերներու թանգարան է որ կը հիացնէ և կը յագեցնէ տեսանողը մինչեւ ցգնայլուքն: Սոյդ է թէ խորենեան ոճոյն մատենագրական գերազանցութիւնը բնագրին կից է, ինչպէս մարմնոյ մը յատկութիւնը մարմնոյն հետ. գէթ մինչեւ ցարդ թարգմանոյ մը յատկութիւն մը չկրցաւ կազապարել այս բնագիրն ինչպէս որ է իւր բանասիրական գոյներովը. այնպէս որ խորենացին իրրեւ մատենագիր, պարտ է նոյն իսկ խորենացւոյն մէջ տեսնել: Մի միայն թեզիր, պարտ է նոյն իսկ խորենացւոյն մէջ տեսնել: Մի միայն թերութիւն ոճոյ նորա են ստէպ զեղչմունք և զարտաւղութիւնք որով կամի կարճառօտ և ազդու երեւել, բայց, հակառակ կանոնաց լեզուի, երբեմն այնպէս կը խրթնանայ մինչեւ յանել լաբիւրինդոս արկանել զընթերցողն:

Ոչինչ ընդհատ երեւելի է խորենացին նաեւ իրրեւ պատմագիր: Դիպաց զանազանութիւն և հարատութիւն ստէպ պատմական չեղուածներով, որ կամ անձանց և տեղեաց նկարագիրներ են և կամ հանճարեղ դիտողութիւններ, միանգամայն ազգային երգերու և աւանդութեանց ստէպ յիշատակութիւնք, ապացոյց են պատմական հմտութեան և ճաշակի նորա. երկու գլխաւոր յատկութիւնք՝ որ մեր հին պատմիչներէն և ոչ միոյն, իսկ արտաքիններէն սակաւուց քով կը տեսնուին: Ա.յսպիսի և այսչափ եզական յատկութեանց հետ ցաւ է տեսնել մեր ծերունի պատմագիրը քննադատութեան կողմանէ թերի:

Խորենացին կ'ընդունի առանց քննութեան, և կը պատմէ առանց ապացուցի: Զօրօրինակ. Մար Իբաս ի վաղարշակայ կը ղրկուի Նինուէ, և հոն ի վաղուց պահուած դիւանէ կը բերէ Հայոց պատմութիւն մը. վաղարշակ իրրեւ անգին գանձ կը պահէ զայն մեծ զգուշութեամբ յարքունիս իւր, նաեւ զմանն ինչ անտի կը հրա-

մայէ դրոշմել ի վիմի: Ա.յսօրիկ պատահին ընդ. 650 կամ 700 ամօք յառաջ քան զնոյն ինքն խորենացին: Հարիւրաւոր տարիներու միջոցին Հայոց մէջ պատահած բոլորովին ներքին դէպք, դաղթականութիւնք, չինութիւնք, պատերազմներ, իշխանաց յաջորդութիւնք հանդերձ անուամբք նոցա, այս ամենայն որպէս թէ կը գրուին և կը պահուին Նինուէի դիւանին մէջ, և Աղեքսանդր Մեծ թարգմանել կու տայ այս և ուրիշ դէպքեր պարունակող մատեանն ի ցոյն լեզու: Ա.յս ամենայն կը կատարուի ութ հարիւր, հազար և թերեւս հազար հինգ հարիւր տարի յառաջ քան զխորենացին, և բարեմիտ պատմագիրն զայսոսիկ որպէս թէ յիւրում ժամանակի և առաջի աչաց իւրոց պատահեալ երեր, կ'ընդունի առանց քննելու և առանց բնաւ երկբայելու: Պատմագիր մը չկարէ իւր պատմութեան մէջ իրրեւ լեալ ի մէջ բերել դէպք մը որում լինք ականատես չեր, առանց վնասելու և յուցնելու այն դիպաց ստուգութեան վստահութիւնը: Խորենացին կը ջանայ նաեւ ծածկել իրրեւ գաղանիք մարդասան մատենին վերաբերեալ իւր անգին գիւտը, չկամելով ամենեւին ասել մեզ թէ գիտէր և ուր ձեռք բերաւ այն բնագիրը, կամ թէ ինչ լեզուաւ էր այն, յուսարէն թէ ասորերէն: Նոյն գաղանիքը կը պատէ բուն իսկ բնագրին խմբագրութեան պատմութիւնը: Ա.յս խմբագրութեան վրայ խորենացւոյն խօսքերն այնպէս չփոթ և կեղակարծ են, որ այն աղբեր ծագման և մատենագրութեան միջոցներուն և եղանակին վրայ որոշ գաղափար ունենալ անհնար է: Մերթ կը տեսնենք Նինուէի արքունի դիւանին մէջ այն պատմութեան ոչ թէ քաղդէարէն բնագիրը, այլ յունարէն թարգմանութիւնը, և կը կարդանք թէ ինծմե պարունակեալքն բուն հնոց և նախնեաց խօսքերն էին: «Ազաչեմ . . . հրամայես առաջի առնել զդիւանն արքունի ընդդէմ առնդ (Մար Իբասայ) . . : Արշակ . . . հրամայէ առաջի առնել նմա զդիւանն արքունի որ ի Նինուէ . . : Թուղեալ սորա (Մար Իբասայ) զամենայն մատեանն, զոսանէ մատեան մի հելլէն գրով . . . հրամանաւ Աղեքսանդրի ի քաղդէացւոց բարբառոյ փոխեալ ի յոյն, որ ունէր գրած հնոց և ընտիրացն բանս (խոր. գիրք Ա. գլ. թ.): Մերթ կը կարդանք թէ այն (Հայկազանց) պատմութիւնը բուն արքունի մատեաններուն մէջ գրուած չէր, քանզի քաղդէացիք պէտք չունէին օտար և հեռաւոր աշխարհաց հին համբաւներն կամ զրոյցներն իրենց թագաւորաց մատեաններուն մէջ գրել. մանաւանդ զի պարծանք ինչ չէր նոցա օտար ազգաց քաղաքակրթութիւններն յիշատակել, այլ քանի մը ֆռէզ և աննշան մարդիկ այն պատմութիւնը վիպասանութիւններէ հաւաքեցին: «Ա.յսօրիկ (Հայկազանց վրայով պատմուածներն) ի բուն մատեանս նոփաստոցն ոչ յիշա-

տակեցան . . . զի ոչ հարկ լինէ և ոչ պէտք կարեւորք էին նոցա (Քաղդէացւոց) զազգայ օտարաց և զաչխարհայ իւրացեայ, և զհամբաւս հինս և զրոյցս նախնականս յիւրեանց թագաւորաց մատեանս գրել. մանաւանդ զի և ոչ պարծանք լինէ (էին) նոցա . . . օտար ազգաց քաջութիւն և գործք արուեստից: Սակայն է ֆոռոնց ոմանց և յանդգնից որոց է ֆռատոնականին այս ֆոռնէ ֆոզվէլ» (Խոր. Գիր.ք Ա. Գլ. ԺԴ.): Դարձեալ ուրիշ տեղ սորին հակառակը կը կարդանք, թէ մեր նախնեաց (Հայկազանց) գործքերը և անուններն, իբրեւ Քաղդէացւոց, Ասորեստանեայց և Պարսից կողմանէ դրուած գործակալք ներու գործքեր և անուններ, այն ազգերուն բուն պատմութիւնքն ձեռք դրուեցան, և թէ զանազ նոյն ինքն խոշենոյէն հանեց այն ազգերուն դիւանները: « Եթէ ասիցեն. Ուստի՞ ձեռ զնախնեացն մերոց բազմաց այսպէս ֆոռնել զանուանս և զ գործս, ասեմ. ի հնոցն դիւանաց Քաղդէացւոց, Ասորեստանեայց և Պարսից, վասն մտելոց անուանց և գործոց նոցա է ֆոռես պատ, իբր գործակալաց և վերակացուաց աշխարհիս ի նոցանէ կացելոց » (Խոր. Գիր.ք Ա. Գլ. ԻԱ.):

Այսպէս մեր ծերուկի պատմագիրն, ինք իրեն հակառակ, մարիւ բասեան պատմութիւնը Քաղդէացւոց արքունի դիւանին մէջ դնելով, մերթ ասէ թէ այն պատմութիւնը գրուած բուն Քաղդէացիք էին, և մերթ փոքունց ոմանց և անհայտից կու տայ զայն հաւաքել. մերթ հանել կու տայ զայն Մար Իբասայ ձեռքով Նինուէի դիւանէն, և մերթ հաղցանողայց թէ ուսոյ գտաւ այն պատմութիւններն՝ պատասխան կու տայ թէ ինչ հանեց Քաղդէացւոց, Ասորեստանեայց և Պարսից դիւաններէն:

Զխորենացւոյն այսչափ լինչ ասել բաւական համարելով, տեսնենք թէ ինչպէս ձեռք բերուեցաւ այս մարիբասեան պատմութիւնն, և ինչ բաներ կը պարունակէր այն:

1. Ըստ խորենացւոյն, նախ վաղարշակ յղացաւ Հայոց պատմութիւն մը ունենալու խորհուրդը. վաղարշակ՝ որ իբր 150 ինն նախ քան զՔր. յեղբօրէն իւրէ ի մեծէն Արշակայ դրուած էր թագաւոր Հայոց և Միջագետաց, և որ պատուէր ընդունած էր յեղբօրէն իւրմէ թագաւորութեան և քաջութեան հոգ տանել: Ահա խորենացւոյն պատմութիւնը, « վաղարշակ իւր իշխանութիւնը կարգի դնելով և հաստատելով զթագաւորութիւն իւր, կամեցաւ գիտել թէ այք և որպիսի մարդիկ տիրած էին Հայաստանի յառաջ քան զնա, քանզի թէ վատայ տեղը կը բռներ: Եւ դտեալ Ասորւոց ոմն Մար Իբաս կատինա, ուշիմ և վարժ քաղդէացի և յոյն դպրութեամբ, կը ղրկէ արժանի ընծայիւք առ Արշակ, երեց եղբայր իւր, բանալ նմա զդիւանն արքունի, և գրել առ Արշակ այսպէս. « Արշակ, երկրի և ծովու թագաւոր, որոյ անձն և պատկեր՝ աստուածոյ է, իսկ բախտ՝ քան զամենայն թագաւորայ և քան զմեզ լայնութիւն այնչափ ի վեր, որչափ ի վեր են երկինք քան զերկիրս. կրտսեր եղբօրէդ և նիզակակից որ ի քէն կարգեցաւ թագաւոր Հայոց՝ ողջոյն ամենայն յաղթութեամբ: Որովհետեւ պատուէր ընկալայ ի քէն քաջութեան և իմաստութեան հոգ տանել, անփոյթ չեղէ քո խրատուն, այլ խնամ տարեալ հոգւոյդ զամենայն որչափ միտք և բողութիւն իմ բաւեցին: Եւ արդ որովհետեւ քո խնամով հաստատեցաւ թագաւորութիւնս, խորհեցայ գիտել թէ այք յառաջ քան զիս տիրած են Հայոց, և ուստի են նախարարութիւնք երկրիս. քանզի աստ ոչ կարգ կը տեսնուին, ոչ մեհենից պաշտամունք, և ոչ երկրին գլխաւորներուն առաջինն և վերջին յայտնի են. չի՛ք լինչ օրինաւոր, այլ ամենայն լինչ խառն ի խուռն և վայրենի: Ուստի կը խնդրեմ տերութենէդ հրամայել զդիւանն արքունի բանալ մարդուն որ քո հզօր տերութենդ տալու պիտի գայ, որպէս զի դանելով զեղբօր քո և որդւոյ ըղձալին, չուտով բերէ. և լաւ գիտեմ թէ զուարճութիւնը զոր կ'զդանք քոյ կամաց հնազանդելով, քեզ եւս ուրախութեան պատճառ է: Ողջ լեր, երեւելիդ ի դիւցազունս: »

Սորա (վաղարշակայ) կարգեալ գիշխանութիւն իւր մեծապէս, և հաստատեալ զթագաւորութիւն իւր, կամ եղեւ գիտել սորա թէ այք և որպիսի արք տիրեալ են ի վերայ աշխարհիս Հայոց մինչեւ ցնա. զբաջաց արդեօք եթէ զլատաց անցեալ ունիցի զտեղի: Եւ գտեալ զոմն Ասորի Մար Իբաս կատինայ, ուշիմ և վարժ քաղդէացի և յոյն գրով, զոր յղէ առ մեծ եղբայրն իւր Արշակ արժանի ընծայիւք, բանալ նմա զդիւանն արքունի: Եւ գրէ առ նա ձեւ բանից օրինակ զայս. Արշակ թագաւոր երկրի և ծովու, որոյ անձն և պատկեր որպէս և է իսկ մեր աստուածոց, իսկ բախտ և պատահումն ի վեր քան զամենայն թագաւորաց և մտաց լայնութիւն՝ որչափ երկինք ի վերայ երկրի. վաղարշակ կրտսեր եղբայր քո և նիզակակից, որ ի քէն կարգեալ արքայ Հայոց. ողջ լեր ամենայն յաղթութեամբ: Քանզի պատուէր ընկալայ ի քէն քաջութեան և իմաստութեան հոգ տանել, ոչ երբէք անփոյթ արարեալ զքոյումն խրատուս, այլ խնամ տարեալ հոգւոյդ ամենայնի որչափ միտք և հաղորդութիւն բաւեցին: Եւ այժմ ի քումմէ խնամակալութենէդ զեռեղեալ թագաւորութիւնս, խորհուրդ ի մտի եղեւ գիտել թէ այք ոմանք յառաջ քան զիս իցեն տիրեալ աշխարհիս Հայոց և ուստի նախարարութիւնքս որ ասա կան: Զի ոչ կարգք լինչ լեալ աստ յայտնի, և ոչ մեհենից պաշտամունք, և ոչ գլխաւորաց աշխարհիս առաջինն յայտնի է և ոչ վերջինն, և ոչ այլ լինչ օրինաւոր, այլ խառն ի խուռն ամենայն և վայրենի: Վասն որոյ աղաչեմ զքո տերութիւնդ, հրամայես բանալ զդի-

ւանդ արքունի ընդդէմ առնդ եկելոյ առաջի քոյոյ հզօր տէրութեանդ, զի գտեալ զըղձալին եղբօր քո և որդւոյ, բերցէ զատոյդն վուխտապէս. և զմեր հեշտութիւն, որ ի կամակատարութենէ լեալ, քաջ գիտեմ խընդութիւն քեզ լեալ: Ողջ լեր, երեւելիդ բնակութեամբ ի մէջ դից:»

5. «Արշակ,» ասէ Խորենացին, «ընդունելով զթուղթն ի ձեռաց Մար Իբասայ, մեծ լըջմտութեամբ կը հրամայէ բանալ առաջի նորա Ննինուէի դիւանը, ուրախանալով որ այսպիսի մտաց տէր էր եղբայրն առ որ հաւատացած էր իւր թագաւորութեան կէսը: Մար Իբաս (դիւանին) բոլոր գիրքերը խուզելով կը գտնէ մտահան մի յունարէն յորոյ վերայ գրուած էր այսպէս. «Այս գիրք որ կը նաւ թարգմանուեցաւ քաղդէարէնէ ցունարէն»: Այս գիրք կը յիշէր նախ զԶրուան, Տիտան և ցապետոսթէ (այսինքն՝ Սեմ, Քամ, ցաբեթ), և այս երեք նահապետաց սերունդքն երեւելի մարդոց անուններըը դարերով կը շարէր կարդաւ:» «Այս գիրքն, ասէ խորենացին, «հանելով Մար Իբաս մեր ազգին հաւատոյ պատմութիւնը կը բերէ առ վաղարշակ ի Մծբին յոյն և ասորի լեզուաւ: վաղարշակ առնելով զայս պատմութիւն իբր իւրոյ դանձուն առաջինը, մեծ զգուշութեամբ կը պահէ յարքունիս իւր և մաս մը այն պատմութենէն կը հրամայէ արձանի (քարի) վրայ գրոշմել: Ասկէ (արձանէն թէ գիրքէն) մեք ստուգիւ տեղեկանալով ահա կը պատմենք:»

Եւ ընկալեալ Արշակայ Մեծի զգիրն ի ձեռաց Մարիբասայ կատինայ, մեծաւ լըջմտութեամբ հրամայէ առաջի առնել նմա զգիւանն արքունի որ ի Նինուէ, միանգամայն եւ ուրախացեալ այնպիսի միտս ունել եղբօր իւրոյ, որում զկէս թագաւորութեան իւրոյ հաւատացեալ էր: Եւ խուզեալ սորա զամենայն մատեանսն, գտանէ մատեան մի հելլէն գրով, յորոյ վերայ էր, ասէ, վերնագիրն այսպիսի. Այս մատեան հրամանաւ Աղեքսանդրի ի քաղդէացւոց բարբառոյ վտխեալ ի ցոյնն, որ ունի զբուն հնոյ և զնախնեացն բանս: Որոյ (մատենին) սկիզբն լեալ ասէ զԶրուանն, զՏիտանն և զցապետոսթէ, յորում և զիւրաքանչիւր ոք ի ծննդոց երից նախաբարականացս այսոցիկ արանց զարս անուանիս կարգաւ չարադասել յիւրաքանչիւր տեղիս մինչեւ ցբազում ամս: Ցայսմ մատենէ Մար Իբաս կատինա զմերոյ ազգին միայն հանեալ զպատմութիւն հաւատոյ, բերէ առ արքայ վաղարշակ ի Մծբին յոյն և ասորի դրով: Զոր առեալ վաղարշակ ... առաջին իւրոյ գանձուն համարելով զնէր յարքունիսն ի պահեստի մեծաւ զգուշութեամբ, և զման ինչ ի յարձանի հրամայէ դրոշմել: Ցորմէ մեր հաւատոյ ի վերայ հասեալ կարգի զրուցացս, երկրորդեմք այժմ քոյ հարցասիրութենդ:

6. Ցետ ասելոյ զայսոսիկ Խորենացին Մար Իբասայ գիրքէն կը բերէ սա հատուածը. «Ի հատուածներուն մէջ առաջիններն ահեղ և երեւելի են և ամէն բարեաց պատճառ. աշխարհի և բազմամարդութեան սկիզբն դարձեալ նոքա են: Ի սոցանէ սերեցան հսկայք, անհեղեղք, յաղթանդամք մարմնով և վիթխարիք, որք և ամբարտաւանութեամբ յղանալով ծնան աշտարակաշինութեան ամբարշտ խորհուրդը, և զայն գլուխ հանելու չկանացին. բայց ոստուածոյ բարկութենէն ահագին հով մը փչելով ցրուեց ամբարտակը, և մարդոց անլուր լեզուներ տրուեցան, և այնպէս աղմուկ և չփոթութիւն անկաւ ի նոսա: Այս հսկաներէն մին էր յապետոսթեանն Հայկ, անուանի և քաջ նահապետն, կորովի աղեղնաւոր:» «Բայց այս խօսքերը թողունք,» ասէ խորենացին, «քանզի նպատակ մեր ոչ (Մար Իբասայ) ամբողջ պատմութիւնը գրել է, այլ չկնաւ ցուցնել մեր բուն և առաջին նախնիներն որ են, նոյն գիրքէն առնելով սեմ, ցապետոսթէ, Մերոդ, Սիրաթ, Թակլաթ, այն է՝ ցաբեթ, Գոմեր, Թիրաս, Թորգոմ. և յետ սոցա կու գան, ըստ նոյն պատմագրին, Հայկ, Արմենակ, և որ ի կարգին, զորոց անուններն յառաջագոյն յիշեցինք:» Այսինքն՝ Արմայիս, Ամասիա, Գեղամ, Հարմայ, Արամ և Արայ գեղս յիշած է խորենացին առաջին դպրութեան ե. գլխոյն մէջ:

Սկիզբ և երեւելիք առաջինքն ի դից, և աշխարհի մեծամեծ բարեաց պատճառք, որ սկիզբն աշխարհի և բազմամարդութեան: Եւ ի սոցանէ հատեալ գտան ազգ սկայից, անհեղեղք, յաղթանդամք մարմնով և վիթխարիք, որք յղացեալ ամբարտաւանութեամբ ծնան զամբարիշտ խորհուրդ աշտարակաշինութեանն և ի նոյն լինելին ի գործ անկեալք. յոր հողմ ահագին իմն և աստուածային չնչեցեալ ի դից ցասմանէ ցրուէ զամբարտակն, և մարդկանն անլուր բարբառս իւրաքանչիւր ունէք բաշխեալ աղմուկ չփոթի ի մէջ արկանէին: Ցորոց մի էր և յապետոսթեանն Հայկ, անուանի և քաջ նախարարն, կորովածիգ և հաստաղեղն: Այս կարգ զրուցաբանութեան դադարումն առեալ, զի հանդէս է մեր ոչ զպատմութեանն ողջաբանութիւն գրել, այլ չկնալ ցուցանել զառաջինսն մեր և զբուն հին նախնիս: Արդ ի նոյն մատենէ սկսեալ ասացից. Ցապետոսթէ, Մերոդ, Սիրաթ, Թակլաթ, որ է Ցաբեթ, Գոմեր, Թիրաս, Թորգոմ: Ցետ որոյ նոյն ժամանակագիրք յառաջ մատուցեալ ասէ. Հայկ, Արմենակ, և զայլսն ի կարգի, զորոց յառաջագոյն ասացաք:

7. Այսպէս յետ յօրինելոյ զազգահամար Հայկայ և տոհմի նորա, Խորենացին սկսանի զպատմութիւն նոցա, որպէս թէ ի Մար Իբասայ առնելով բառ առ բառ, ինչպէս յայտնի է ասէ բառէն:

«Այս Հայկ, ասէ (Մար Իբաս), գեղապատշաճ և անձնեայ, քաջագանդուր, խոյատակն և հաստաբազուկ, քաջ և երեւելի ի հըսկայս, դէմ կեցաւ ամենուն որ բոլոր հսկայից և դիւցազանց վրայ իշխել կը մտաբերէին: Հայկ ընդդիմացաւ նաեւ Բելայ որ բազմահսկայ և ուժեղ հսկայից մէջ ուշեց բռնանալ, երբ մարդիկ հանդերձեալ էին յրուել երկրիս երեսին վրայ: Քանզի մինչ իւրաքանչիւր մոլեգնեալ, սուր ի կող ընկերի իւրոյ մխելով, կը ջանար տիրել ամենուն վրայ, Բելայ յաջողեցաւ տիրել բոլոր երկրի: Հայկ չուզեցաւ հնազանդել Բելայ, յետ ծնանելոյ զորդի իւր զԱրմենակ ի Բաբելոն, որդւովք և դստերօք և որդւոց որդւովք, իբր երեքհարիւր զօրաւոր մարդկամբ և ուրիշ ընդոծնօք, նաեւ օտարներով որ ինա յարեցան և բոլոր աղխիւ, եկ գնաց դէպ ի հիւսիս Արարատայ երկիրը, ուր բնակեցան լերան մի ոտքը դաշտի վրայ ուր կը բնակէին յառաջագոյն յրուեալներէն սակաւք, զորս Հայկ հնազանդեցուց, և բնակութեան համար կալուածներ հաստատելով տուաւ ժառանգութիւն Արմենակայ որդւոյն, կադմեայ: Այս կ'արդարացնէ հին անդիր ազգայներ:» «Եւ ինքն (Հայկ), ասէ (Մար Իբաս),» կը յաւելու Խորենացին, «ուրիշ աղխիւ յառաջ կ'երթայ դէպ ի հիւսիսային արեւմուտք, և կը բնակի բարձր դաշտի մը վրայ, և լեռնագաշտակը կ'անուանէ Հարք. այսինքն թէ Հոս բնակեցան Թորգոմեան ազգին նախահարք: Շինէ և գիւղ մի յիւր անուն Հայկաշէն:» «Հոս կը յիշուի նաեւ Թէ,» ասէ Խորենացին, «այս դաշտին հարաւային կողմը երկայնանիստ լերան մի ստորոտով կանխաւ կը բնակէին քիչ մարդիկ որ ինքնակամ հնազանդեցան դիւցազին:» Այս եւս, ըստ Խորենացւոյն, կ'արդարացնէր անդիր ազգայները:

Այս, ասէ (Մար Իբաս), Հայկ, գեղապատշաճ և անձնեայ, քաջագանդուր, խոյատակն և հաստաբազուկ· սա ի մէջ սկսաւ քաջ և երեւելի լեալ, ընդդիմակաց ամենեցուն որ ամբառնային զձեռն միապետել ի վերայ ամենայն սկսաւ և դիւցազանց: Սա խրոխտացեալ ամբարձ զձեռն ընդդէմ բռնաւորութեան Բելայ, ի տարածանել ազգի մարդկան ընդ լայնութիւն ամենայն երկրի, ի մէջ բազմակոյտ սկսաւ, անհուն խօլաց և ուժաւորաց: Քանզի անդ մոլեգնեալ այր իւրաքանչիւր սուր ի կող ընկերի իւրոյ ձգելով ջանային տիրել ի վերայ միմեանց, ուր պատահմանէք ի դէպ ելանէին Բելայ բռնանալ ունել զամենայն երկիր: Որում ոչ կամեցեալ Հայկայ հնազանդ լինել Բելայ, յետ ծնանելոյ զորդի իւր զԱրմենակ ի Բաբելոնի, չու արարեալ գնայ յերկիրն Արարատայ որ է ի կողմանս հիւսիսոյ, հանդերձ որդւովք իւրովք և դստերօք և որդւոց որդւովք, արամբք զօրաւորօք թուով իբրեւ երեքհարիւր և այլովք ընդոծնօք և եկօք յարեցեալովք ի նա, և բոլոր աղխիւ: Երթեալ բնակէ ի լեռնոտին միում ի դաշտավայրի, յորում սակաւք ի մարդկանէ յառաջագոյն յրուելոցն դադարեալ բնակէին, զորս հնազանդ իւր արարեալ Հայկ, չինէ անդ տուն բնակութեան կալուածոյ, և տայ ի ժառանգութիւն կադմեայ, որդւոյ Արմենակայ: Այս արդարացուցանէ զանգիր հին ասացեալ զրոյցս: Եւ ինքն խաղայ, ասէ, այլով աղխիւն ընդ արեւմուտս հիւսիսոյ, գայ բնակէ ի բարձրաւանդակ դաշտի միում, և անուանէ զանուն լեառնադաշտակին Հարք. այսինքն, ասէն բնակեալքս ազգի տանն Թորգոմայ: Շինէ և գիւղ մի և անուանէ յիւր անուն Հայկաշէն: Ցիչի և աստանօր պատմութիւնս. Հարաւոյ կողմանէ դաշտիս այսորիկ առերկայնանստիւ միով լերամբ բնակեալ յառաջագոյն արք սակաւք՝ ինքնակամ հնազանդել դիւցազինն: Արդարացուցանէ և այս զասացեալ զրոյցս անդիրս:

8. «Եւ յառաջ տանելով,» ասէ Խորենացին, «Մար Իբաս զրանս իւր, կը պատմէ այսպէս. Ցիտանեանն Բել յետ հաստատելոյ զիւր թագաւորութիւն ամենուն վրայ, զվին յորդւոյ իւրոյ կը զրկէ քանի մը հաւատարիմ մարդկամբ դէպ ի հիւսիս առ Հայկ որպէս զի հնազանդելով ապրի խաղաղութեամբ. բնակեցար, ասէ (Բել), սառնամանեայ ցրտութեան մէջ, բայց տաքցնելով մեղմացուր հպարտ բարուդ սառուցեալ ցրտութիւնը, և հնազանդելով ինձ հանգարտութեամբ ապրէ ուր և հաճոյ է քեզ յերկրիս իմում: Իսկ Հայկ խիստ պատասխաններով եւս դարձուց Բելայ պատգամաւորները: Դրկուողը կը դառնայ Բաբելոն:

Բել զօրք ժողվելով, հետեւակ զօրայ մեծ բազմութեամբ կուդայ Հայկայ վրայ դէպ ի հիւսիս Արարատայ երկիրը, կադմեայ տանը մօտ. կադմոս կը փախչի առ Հայկ, առջեւէն սուրհանդակ ղրկելով թէ, Գիտցիր, ով մեծ դիւցազն, զի Բել քաջ և երկայնահասակ հսկայ մարտիկ դայ ի վերայ քո: Ես իմանալով զմերձենալ նորա ի տուն իմ, փախայ և կու գամ ահա վտութով: Աճապարէ խորհել զինչ առնել արժան է: Իսկ Բել իւր յանդուգն և անճոռնի բազմութեամբ, լեռնէ վար թափող սաստիկ հեղեղի պէս, զօրաւոր մարդոց ուժոյն և քաջութեանն ապաւինեալ, կը փութար հասանել Հայկայ բնակութեան տեղը: Աստի ուշիմ և խոհեմ հսկայն (Հայկ) աճապարելով կը ժողվէ զիւր որդիս և զթոռունս, քաջ և աղեղնաւոր բայց թուով չատ նուազ մարդիկ, նաեւ զայլս որ էին ընդ իւրով ձեռամբ, և կը հասնի աղի ջուր և մանր ձուկեր ունեցող ծովակի մը եղերը: Հոն կոչելով զզօրս իւր ասէ. երբ Բելայ բազմութեան դէմ կ'երթանք, ջանանք պատահել տեղւոյն ուր կը կենայ Բել քաջայ բազմութեան մէջ, այնպէս որ կամ մեռնինք և մեր կարասին

Բելայ ձեռք ելնայ, և կամ մեր մատանց յաջողութիւնը ցուցնենք ի նա, ամբոխը ցրուի և ստանանք յաղթութիւնը:

Եւ յառաջ խաղալով ասպարէզս ինչ, բարձր լերանց վրայ դաշտաձեւ տեղ մը կը հանդին, և գետի մը ալ դին բարձր տեղ մը կը կենան պատրաստ: Վեր նայելով տեսան Բելայ անկարգ ամբոխին բազմութիւնը որ երկրին երեսին վրայ յանդուգն յարձակմամբ կ'արշաւէր: Իսկ Բել մեծ ամբոխիս հանդարտ կը կենար գետին ձախ դին բլրակի մը վրայ երբեւ ի դիտանոցի: Հայկ տեսաւ թէ Բել այս խմբին առջեւ կեցած էր ընտիր ընտիր վառելովք, և ի մէջ խմբի նորա և ծնացեալ զօրաց երկար միջոց կար: Բել զվհանոց ունէր երկաթի նշանաւորօք վերջօք, ի վերայ թիկանց և լանջաց նորա պղնձի տախտակներ, բարձից ու բազկաց վրայ պահպանակ, մէջքը զօտեւորեալ, ձախ աղդեր վրայ երկայրի, աջ ձեռքը նիզակ, ձախը վահան, և ընտիր ընտիրներ յաջմէ և յահեկէ նորա: Հայկ տեսնելով զԲել և յալ և ի ձախ կողման նորա ընտիր մարդիկ կուռ վառեալ, զՇրմենակ և եղբայրներն յաջմէ, իսկ կադմոս և միւս որդիներէն ուրիշ երկուք ձախմէ դնելով, վասն զի կորովիք էին յաղերն և ի սուսեր, լինք անցաւ յառաջ, և զկնի իւր դնելով ծնացեալ զօրքը երեքանկիւնի ձեւով, սկսաւ հանդարտ յառաջ խաղալ:

Երկու կողման հսկայք իրարու մօտ հասնելով, ահագին դղրդիւնամբ սկսան չահատակել, այնպէս որ յահ և ի տագնապ արկանէին զիրեարս: Երկու կողման հսկաներէն ոչ սակաւք, յաղթանդամ մարդիկ, որոյ բերնի պատահելով յերկիր կը տապալէին, և պատերազմն երկուսակ կը ծնար անորոշ: Աբգայն տիտանեան տեսնելով այս անակնկալելի դիպուածը զարհուրեցաւ, և դարձեալ ելաւ ի բլուրն ուստի իջած էր, քանզի խորհեցաւ ամբոխին մէջ ամրանալ մինչեւ ի հասանել բոլոր զօրուն, որպէս զի նորին ճակատ կազմէր: Ագեղնաւորն Հայկ իմանալով զայս, յառաջ կ'երթայ, մօտ կը հասնի թագաւորին, պնդով կը քաշէ լայնալիճը (աղեղը), հանդիպեցուցանէ զերեքթեւեանն (նետը) (Բելայ) կրծից տախտակին, այնպէս որ կռնակէն թափանցելով սլաքը՝ գետին կ'իյնայ, և այսպէս հպարտացեալն Բել գետին թաւալելով հոգին կը փչէ: Իսկ զօրքը տեսնելով զայս ահագին գործ քաջութեան դարձնելով զբեաս իւրեանց փախան:»

« Զայսմանէ այսչափ բաւական է, » ասէ Խորենացին. « բայց կուռին տեղը դաստակերա չհնելով (Հայկ) կոչեց Հայք ի յիշատակ յաղթութեան իւրոյ և այս պատճառաւ դաւառը հիմա կը կոչուի Հայոց Ձոր. իսկ բլուրն ուր քաջ մարտիկներովն ինկաւ Բել՝ անուանեց Հայկ Գերեզմանս, որ հիմա Գերեզմանք կը կոչուի: Բայց Հայկ

դեղերով պատեց Բելայ դիակը և հրամայեց տանել Հարք, և բարձր տեղ մը թաղել ի տեսիլ կանանց և որդւոց: Իսկ երկիր մեր յանուն նախնեացն մերոյ Հայկայ կը կոչուի Հայք:»

Եւ յառաջ մատուցեալ զբանս իւր (Մար Իբաս) ասէ. ի հաստատել տիտանեանն Բելայ զթագաւորութիւնն իւր առ ամենեսեան, առաքէ ի կողմն հիւսիսոյ զմի ոմն յորդւոց իւրոց առ Հայկ արամբք հաւատարմօք, զալ նմա ի հնազանդութիւն և կեալ խաղաղութեամբ: Բնակեցեր, ասէ, ի մէջ յրտութեան սառնամանեաց, այլ չեռուցեալ մեզկեա զցրտութիւն սառուցեալ քո հպարտացեալ բարուդ, և հնազանդեալ ինձ, կեաց ի հանդարտութեան, ուր և հաճոյ է քեզ յերկրիս իմում բնակութեան: Եւ ի բաց դարձուցեալ Հայկայ զպատգամաւորան Բելայ, խոստեցաւ թեամբ պատասխանեաց: Դառնայ առաքեալն անդրէն ի Բաբելոնն:

Ապա զօրաժողով լինի ի վերայ նորա տիտանեանն Բել ամբոխիս հեռեւակ զօրաց, զոյ հասանէ ի հիւսիսի յերկիրն Արարատայ մերձ ի տունն Կադմեայ: Փախստական լինի կադմոս առ Հայկ, քալ ընթացիկս առ ի իւր առաքէ. Գիտեա, ասէ, ով մեծդ դիւցազանց, զի դիմեալ գոյ ի վերայ քո Բել յաւերժիւք քաջօք, և երկայնապիղօք հասակօք սկսիւք մրցողօք: Եւ իմացեալ եմ զմերձ լինելն նորա ի տուն իմ, փախեայ, և դամ աւասիկ տագնապաւ: Արդ աճապարեա խորհել որ ինչ գործելոց եւս իսկ Բելն, յանդուգն և անճոռնի զօրութեամբ ամբոխին, որպէս յորձան ինչ սաստիկ ընդ ղառ ի վայր հեղեալ, փութայր հասանել ի սահմանս բնակութեան Հայկին, ի սիրտ և ի մարմին վտահացեալ արանց զօրաւորաց: Աստ ուշիմ և խոհեմ սկայն, քաջագանգուրն և խայտակն, աճապարեալ հաւաքէ զորդիս իւր և զթոռունս, արս քաջս և ազեղնաւորս, թուով յոյժ նուազունս, և զայլս եւս որ ընդ իւրով ձեռամբ, հասանէ յիշղ ծովակի միոյ որոյ ազի են ջուրքն, մանուսնելով ձկունս յինքեան: Եւ կոչեցեալ զզօրս իւր, ասէ ցնոսա. Ձեզ անցեալ կայ ի մէջ խոտան քաջացն Բել: Զի կամ մեռցուք և ազիս մեր լանելն մեր հանդէպ ամբոխին Բելայ, դիպեալ ջանասցուք տեղւոյն ուր անցեալ կայ ի մէջ խոտան քաջացն Բել: Զի կամ մեռցուք և ազիս մեր ի ծառայութիւն Բելայ կացցէ, և կամ զաջողութիւն մատանց մերոց ի նա ցուցեալ, ցրուեսցի ամբոխն և մեք եղիցուք յաղթութիւն ստացեալք:

Եւ յառաջ կոյս անցեալ բովանդակ աճպարէզս, հասանեն ի միջոց ինչ դաշտաձեւ լերանց բարձրագունից, և յաջմէ ջուրցն հոսանաց ի բարձրաւանդակումն կուռ կալով ի տեղւոջ: Ի վեր ղեկեաս ամբարձեալ, երեւեցաւ նոցա բազմութիւն անկարգ հրոսակի ամբոխոյն Բելայ ցան և ցիր յանդուգն յարձակմամբ ընդ երեսս երկրին սուրալով. իսկ Բել յեց և հանդարտ ամբոխիս մեծաւ ի ձախմէ ջուրցն ի վերայ ոստոյ միոյ իբրեւ ի դիտանոցի: Ծանեաւ Հայկ զխումբ վառելոյ ջոկատին, յորում Բել առաջի ամբոխին եկեալ հասեալ ընթերիւք և վառելովք ոմամբք. և երկար միջոց ճանապարհի ընդ նա և ընդ ամբոխն. և ինքն գլխանոց ագուցեալ երկաթի, նշանաւորօք վերջօք, և տախտակս պղնձիս թիկանց

և լանջայ, և պահպանակ բարձից և բաղկաց, զօտեւորեալ զմէջն, և յահեկէ զսինն երկասյրի, և նիզակն արի ի ձեռին իւրում աջոյ, և յահեկումն վահան, և ընտիրք յաջմէ և ի ձախմէ: Եւ տեսեալ Հայկին զթիտանեանն կուռ վառեալ, և զարս ընտիրս ընդ նմա աջինս և ահեկինս, կարգէ զԱրմենակ երկու եղբարբք ընդ աջմէ, և զկազմս և զայլս երկուս յորդւոց իւրոց ի ձախմէ, զի արք կորովիք էին յաղեղն և ի սուսեր, և ինքն առաջի, և զայլս հրոսակին զկնի իւր կարգեաց, երեքանկիւնի իմն կարգեաց ձեւով, հանդարտ յառաջ մատուցանելով:

Եւ հասեալ երկոցունց կողմանց սկայիցն ի մխեանս, ահագին ղղրդիւն ի վերայ երկրի առնէին չհատակելովն, և ահս պակուցանողս տարազուք յարձակմանցն զխիմեամբք արկանէին: Անդ ոչ սակաւք յերկոցունց կողմանց սկայիցն արք յաղթանդամք բերանով որով դիպեալք, տապալ յերկիր կործանէին, և մարտն յերկոցունց կողմանց մնայր անպարտելի: Զայսպիսի անակնունելի զխրուած տարակուսանաց տեսեալ արքայն տիտանեան զարհուրեցաւ, և ինոյն բլուր աստի էջն՝ վերջոտնեալ ելանէ. քանզի խորհէր ի միջոցի ամրանալ ամբոխին, մինչեւ հասցէ բովանդակ զօրն, զի միաւանդամ ճակատ յօրինեսցէ: Զայս իմացեալ աղեղնաւորին Հայկայ, յառաջ վարէ զինքն, մօտ հասանէ յարքայն, լի քարշէ պինդ զլայնալիճն, դիպուցանէ զերեքթեւեանն կրծից տակատակին, և չէշտ ընդ մէջ թիկանցն թափանցիկ լեալ յերկիր անկանի սլաքն. և այսպէս ճոխացեալն տիտանեան կործանի յերկիր զարկուցեալ, և փշէ զոգին: Իսկ ամբոխն տեսեալ զայսպիսի ահագին գործ քաջութեանն, վախեան իւրաքանչիւր դեպ երեսաց իւրեանց: Եւ վասն այսորիկ այսչափ բաւական լիցի: Բայց զտեղի ճակատուն չինէ (Հայկ) դաստակերտ, և անուն կոչէ Հայք, վասն յաղթութեան պատերազմին. այսորիկ ազգաս և գաւառն այժմ անուանի Հայոց Ձոր: Իսկ բլուրն, ուր քաջամարտիցն անկաւ Բէլ, անուանեաց Հայկ Դերեզմանս, որ այժմ ասին Գերեզմանք, բայց զդիակն Բելայ պաճուճեալ իմն դեղովք, առ, հրամայէ Հայկ տանել ի Հարք, և թաղել ի բարձրաւանդակ տեղւոջ, ի տեսիլ կանանց և որդւոց իւրոց, իսկ աշխարհս մեր կոչի յանուն նախնւոյն մերոյ Հայկայ՝ Հայք:

«Ցետ այսորիկ,» ասէ Խորենացին, «ուրիշ շատ բան կը պատմուի այն (Մար Իբասայ) մատենին մէջ. բայց ես կ'առնում միայն ինչ որ պէտք է իմ հաւաքմանս: Հայկ, ասէ (Մար Իբաս), կազմի շատ բան տուաւ աւարէն, յընդոծնոց իւրոց եւս երեւելի մարդիկ, և հրամայելով նմա երթալ իւր առաջին բնակութեան տեղը, ինք գնաց Հարք, և շատ տարիներ ապրելով մեռաւ երեց որդւոյն Արմենակայ յանձնելով բոլոր ազգը:

Արմենակ իւր եղբայրներէն երկուքը, Խոռ և Մանաւազ և Մանաւազայ որդին Բաղ բոլոր աղխու իւրեանց կը թողու Հարք:

Մանաւազ կը ժառանգէ Հարք. որդի նորա Բաղ՝ աղի (Վանայ) Ծովուն հիւսիսային արեւմտեան եզերը, գաւառն ու Ծովը յիւր անուն (Բզնունիք) անուանելով: Իսկ Խոռ (Ծովուն) հիւսիսային կողմը կը բազմանայ և կը ծաղկեցնէ երկիրը շինութեամբք:

Արմենակ առնելով բոլոր բազմութիւնը, կ'երթայ դէպ ի հիւսիսային արեւելք, և կ'իջնէ բարձր լեռներէ պարսպեալ խոր դաշտավայր մը ընդ որ յարեւմտից կ'անցնին կարկաջասահ գետեր: Դաշտը դէպ արեւելք երկայնելով կ'երթայ. լերանց ստորոտէն եւս ոչ սակաւ ականակիտ աղբերք բխելով կը ժողվուին և փոքր գետեր ձեւանալով, առ եզերք դաշտին առ ստորոտով լերանց կը հոսեն հեղասահ: Իսկ հարաւային լեռն սպիտակ դադաթամբն ի սկզբան շիտակ դէպ ի վեր բարձրանալով, յետոյ տակաւ կը ծռի, և իբրեւ թէ ծերացեալ կ'երեւի միւս երիտասարդ լերանց մէջ: Այս խոր դաշտին մէջ կը բնակի Արմենակ, դաշտին հիւսիսային կողմն մէկ մասը կը շէնցնէ, ինչպէս նաեւ լերան ստորոտը նոյնպէս հիւսիսէն, և լեռը կ'անուանէ յիւր անուն Արագած, և կալուածներն Ոռն Արագածու: Այս Արմենակ յետ բազում ամաց ծնաւ զԱրմայիս, և յետոյ շատ տարիներ ապրելով մեռաւ:

10. Արմայիս կը շինէ իւր տուն բնակութեան առ եզերբ դետոյն ի վերայ բլրոյ և յիւր անուն կը կոչէ Արմաւիր և զգեան յանուն Թոռին իւրոյ Արտասայ՝ երասխ: Իսկ զորդին Շարայ, յոլովնուն թոռին իւրոյ Արտասայ՝ երասխ: Իսկ զորդին Շարայ, յոլովծին և շատակեր, բոլոր աղխու կը ղրկէ մօտաւոր դաշտ մը, բարի և արգաւանդ, ուր ոչ սակաւ գետեր կը քալեն, Արագած կոչուած լերան եռին հիւսիսային կողմէ: Ասի թէ այն գաւառը Շարայի չատակերութեան և Շիրակայ բեզմնաւորութեան կը յիշէ դեղչիկան առակ մը. «Թէ քո Շարայի որկորն է, մեր Շիրակայ ամբարքն չեն: «Այս Արմայիս», ասէ Խորենացին (ի Մար Իբասայ առնելով), «յետ կելոյ շատ տարիներ ծնաւ իւր որդին Ամասիա:»

Ամասիա Արմաւիր բնակելով, յետ ամաց կը ծնանի զԳեղամ, յետ Գեղամայ զփառոս և զՑոլակ: Ցետոյ գետն ի վեր երթալով հարաւային լերան մօտ, կը շինէ հոն ի խորչ մի լեռնոտին մեծամեծ ծախիւք երկու տուն. մին դէպ արեւելք լերան ստորոտէն բղխող աղբերականց մօտ, իսկ միւսը նոյն տան արեւմտեան կողմը հեռի գայող մարդու մը ոտիւք իբր կէս օրուան ճամբայ հեռագոյն: Երկու որդւոց իւրոց արեւոյն փառոխի և կայտառին Ցոլակայ կու տայ Ժառանգութիւն այս տուներըն, յորս բնակելով առաքն յանուն իւրեանց կոչեցին այն տեղերը, փառախառ և Ցոլակերտ: Ամասիա յիւր անուն Մասիս կոչելով լեռը դարձաւ Արմաւիր ուր և մեռաւ:

12. Գեղամ յետ ամաց ղՀարմայ ղոր ծնած էր յԱրմաւիր, թողլով անդ, գնաց դէպ ի միւս լեառն որ հիւսիսային արեւելեան կողմն էր ծովակի մը եղրը: Հարմայ ծովակին եղրը կը զարդարէ չինուած և բնակչօք, լեռը կ'անուանէ յիւր անուն Գեղ, և չէնն ու ծովակը՝ Գեղաքունի: Հոն ծնաւ Գեղամ իւր որդին Սիսակ, սեգ, անձնեայ, բարեգեղ, կորովաբան և գեղեցկազեղ: Ցընչից իւրոց մեծ մաս մը և շատ ծառաներ տալով Գեղամ Սիսակայ, հատանէ նմա ժառանգութեան սահման ծովակէն դէպ արեւելք մինչեւ գաշտ մը: Երասխ գետ անձաւները կտրելով նեղ տեղերէ կ'անցնի, և ահագին դղրդմամբ կ'իջնէ այս գաշտը: Հոն բնակելով Սիսակ, չինութեամբ կը զարդարէ երկիրը, ղոր յիւր անուն կը կոչէ Սիւնիք: Պարսք ասէ, խորենացին, աւելի որոշ կ'անուանեն Սիսական: Իսկ Գեղամ վերադիչեալ գաշտին մէջ առ առորոտով նոյն լերան յամուր ձորակի ձեռակերտ չինելով կը կոչէ յիւր անուն Գեղամի, որ յետոյ ի Թուռանէ նորա Գառնկայ կոչեցաւ Գառնի: Գեղամ մեռաւ պատուելիւղով որդւոյ իւրում Հարմայի բնակել յԱրմաւիր: Ա.յս Հարմայի որդին էր Ա.րամ:»

Բազում ինչ ցկնի այսորիկ պատմի ի մատենին. այլ մեք որ ինչ պիտոյն մերոյ հաւաքմանս է չարեացուք: Ցկնի այսորիկ գառնալ ասէ (Մար Իբաս) Հայկայ ի նոյն տեղի բնակութեան, և կազմեալ Թորին իւրում բազում ինչ յանկածէ պատերազմին պարգեւեաց, և յիւրոց ընծայս արս անուանիս: Հրամայէ ընդն տեղի բնակութեան ունել նմա զառաջնոյ իւրոյ տանն, և ինքն երթեալ դադարէ յանուանեալ տեղին Հարք: Սա կեցեալ ամս, ծնաւ ղԱրմենակ ի Բաբելոնի, որպէս վերագոյն ասացաք: Ցետ որոյ կեցեալ և այլ եւս ամս ոչ սակաւս մեռանի, յանձն առնելով զբովանդակ ազգն Արմենակայ որդւոյ իւրոյ: Իսկ նորա թողեալ զերկուս յեղբարց իւրոյ զՄոռ և զՄանաւազ ամենայն ազգիւն իւրեանց ի կոչեցեալն Հարք, և դորդի Մանաւազայ զԲաղ. յորոց Մանաւազ ժառանգէ զՀարք, իսկ որդի նորա Բազ՝ յարեւմտից հիւսիսոյ զեղր ծովուն ազգ, և զգաւառն և զծովն անուանէ իւրով անուամբն: . . . Իսկ Մոռն ի կողմանս հիւսիսոյ (ծովուն) բազմանայ, կարգէ զՀէնս իւր: . . . Իսկ Արմենակայ առեալ զամենայն բազմութիւնն խաղայ յարեւելս հիւսիսոյ, և երթեալ իջանէ ի խորին դաշտավայրն մի ի բարձրադագաթանց պարապեալ լերանց, զեաս կարկաջասահս յարեւմտից ընդ մէջ անցանելով, և զդաշտն արեւելից իմն գոգաձս իւր որսայսեալ, ձիգ յարեգակն կոյս զերկայնութիւն պարզեալ, և առորոտով լերանցն բազում ականակիտ բղխեալ աղբիւրք, որ զեաց հաւաքումն եղեալ հեզաբար առ սահմանօք նոցա, ծնիւք լերամբք և եղերօք դաշտին, պատանիք ոմանք իբր երիտասարդուհեօք ճեմիցին: Այլ հարաւային արեւելակողմն լեառն, ապիտակափառ ունելով գագաթն, ուղղորդ ի յերկրէ

բուսեալ, երեքօրեայ քաջազօտուց առնն չըջապատեալ ճանապարհաւ, և առ փոքր փոքր ի չեչտումն անկեալ, ծեր ոմն արդարեւ լեառն ի մէջ երիտասարդացեալ լերանց: Ցայսմ խորութեան գաշտի բնակեալ Արմենակայ, չինէ զմասն ինչ ի հիւսիսոյ կողմանէ գաշտին, և զոմն լերինն ի նոյն կողմանէ, և զլեառն անուանէ յանկագոյն յիւր անուն Արագած, և զկալուածան՝ Ոտն Արագածու:

Այս Արմենակ կեցեալ ամս, ծնաւ զԱրմայիս, և յետոյ կեցեալ ամս շատ, մեռաւ: Իսկ որդի նորա Արմայիս չինէ իւր տուն բնակութեան ի վերայ ոտից միոյ առ եզերբք գետոյն, և անուանէ զնա յիւր անուն Արմաւիր. և զանուն գետոյն յանուն Թորին իւրոյ Արաստայ՝ Երասխ: Եւ զորդին իւր զՇարայ, զյոլովածին և զչատակեր, առաքէ ամենայն ազխիւ իւրով ի դաշտ մի մօտաւոր, արգաւանդ և բարի, յորում գնան ջուրք ոչ սակաւք, ի թիկունս հիւսիսոյ լերինն, որ անուանեցաւ Արագած, յորոյ անուն և զգաւառն առեն անուանել Շիրակ: Վասն որոյ արգարանալ Թուխ առասպելին որ ասի ի մէջ գեղչկաց. «Թէ քո Շարայի որկորն է, ասեն, մեր Շիրակայ ամբարքն չեն»: Այս Արմայիս կեցեալ ամս, ծնանի զորդի իւր զԱմասիա, ի վերայ որոյ կեցեալ այլ եւս ամս, մեռաւ:

Ամասիա բնակեալ յԱրմաւիր յետ ամաց ծնանի զԳեղամ, և յետ. Գեղամայ զՓառոս արի և զՑոլակ. և յետ ծնանելոյ զոսոս՝ անցանէ զգետումն մերձ ի լեառնն հարաւոյ, և չինէ անդ առ խորխիբ լեռնարանն մեծագոյն ծախիւք երկուս տունս, զմին՝ յարեւելս կոյս մօտ յաւետարանս որ առ առորոտով լերինն ելանեն. իսկ զմիւսն՝ յարեւմուտս կոյս նորին տանն, բացագոյն իբր մեծօր հասարակօրոյ միոյ հետեւակազնացի առնն ճանապարհի: Եւ ետ զնոսա ի ժառանգութիւն երկուց որդւոց իւրոց, արւոյն Փառոսի և կայտառին Ցոլակայ. յորս բնակեալ՝ յիւրեանց անուն զտեղիսն կոչեցին, ի Փառոսայ՝ Փառոսոտ, և ի Ցոլակայ՝ Ցոլակերտ: Բայց զլեառնն Ամասիա անուանէ իւր անուամբ Մասիս, և ինքն դարձեալ յԱրմաւիր, եկաց ամս սակաւս, և մեռաւ:

Իսկ Գեղամ յետ ամաց անցանելոյ ծնաւ զՀարմայ յԱրմաւիր. և թողեալ զՀարմայ յԱրմաւիր հանդերձ որովք բնակէրն, և ինքն գնաց դմիւս լերամբն արեւելեան հիւսիսոյ յեզր ծովակի միոյ: Շինէ զեղր ծովակին, և թողու անդ բնակիչս. և յիւր անուն և սա զլեառնն անուանէ Գեղ, և զչէնսն՝ Գեղաքունի, որով կոչի և ծովն: Սոսա ծնաւ զորդի իւր զՍիսակ, զայր սեգ և ազնեայ, բարեգեղ, կորովաբան և գեղեցկագեղն: Սմա զմեծ մասն յընչից իւրոց տուեալ, և ծառայս՝ անձինս բազումս, սահմանս հատանէ նմա ժառանգութեան ի ծովէն ընդ արեւելս մինչեւ ցգաշտ մի, որ գեան երասխ հատեալ զբարանձաւս լերանց՝ անցանէ ընդ խոխոմաձիգս և նեղս, ահագին զընդընդմամբ իջանէ ի գաշտն: Սոսա բնակեալ Սիսակ, լնու չինութեամբ զսահմանս բնակութեան իւրոյ, և զաշխարհն կոչէ իւրով անուամբ Սիւնիք. այլ Պարսք յառաջագոյն իսկ Սիսական կոչեն:

Բայց ինքն Գեղամ գառնայ անդրէն ի գաշտ անդր, և առ ոտամբ

նորին լերինն ի ձորակի մի ամրոջ չինէ ձեռակերտ մի, և կոչէ զանուն նորա Գեղամ, որ յետոյ ի Գառնկայ թոռանէ նորա անուանեցաւ Գառնի: Այս Գեղամ, որպէս ասացաք, յետ ամաց կենաց իւրոց ծնաւ զՀարմայ. յետ որոյ և այլ եւս, և մեռաւ: Եւ հրամայեաց որդւոյ իւրում Հարմայ բնակել յԱրմաւիր: Իսկ Հարմայ կեցեալ ամս, ծնաւ զԱրամ:»

13. Խորենացին յետ նկարագրելոյ այսպէս զգաղթականութիւնն և զլինուելիւնս Հայկայ և յաջորդաց նորա մինչեւ Արամ, Արամայ գործերը կը սկսի պատմել: Արամ, ասէ Խորենացին, վասն զի աշխատասէր և հայրենասէր էր, ինչպէս կը ցուցնէ նոյն պատմագիրը (Մար Իբաս), լաւ կը համարէր հայրենեաց համար մեռնիլ քան թողուլ օտարածնաց կոխել իւր երկրին սահմանները և իւր համազգեաց վրայ տիրել:

Այս Արամ, ասէ (Մար Իբաս), քիչ տարի յառաջ քան զտիրելն Նինոսի Ասորեստանեայց և Նինուէի, չրջակայ ազգերէն նեղ-ուելով ժողվեց ընտանի մարդոց բազմութիւն մը որ աղեղ և նիզակ գործածել քաջ գիտէին, թուով իբրեւ յիսուն հազար, բոլորը նոր-բաւի և ուժեղ: Արամ այս զօրքով կ'երթայ Հայոց սահմանին վրայ մար երիտասարդաց դէմ որոց առաջնորդ էր մար ոմն Նիւքար անուն հպարտ և պատերազմասէր, որպէս ասէ նոյն պատմագիրը (Մար Իբաս): Նիւքար ոտնակոխ առնելով Հայաստանի սահմանները ծառայեցուց երկու տարի: Ի վերայ սորա յարձակելով Արամ յանկարծ յառաջ քան զծագել արեգական, զարկաւ բոլոր բազմութիւնը, և զնիւքար բռնելով բերաւ Արմաւիր, և հոն պարսպին աշտարակին ծայրը ճակատէն երկաթի ցցով պատին գամել հրամայեց ի տեսիլ անցորդաց և հոն եկող մարդոց, և զերկիր նորա մինչեւ Զարասպ կոչուած լեռը նուաճեց մինչեւ ի թագաւորելն Նինոսի Ասորեստանի և Նինուէի:

Իսկ Նինոս որ թագաւորեց ի Նինուէ, դիտելով յաւանդութենէ թէ նախնին իւր ելել սպանուած էր ի Հայկայ, ունէր ոխ ի մտի և տարիներով կը սպասէր պատեհութիւն գտնել Հայկայ բոլոր սերունդը չնչելու: Բայց վախնալով (յԱրամայ) թէ թերեւս ինքս հասնի իւր թագաւորութեան, ծածկեց զչարութիւն իւր, և հրամայեց Արամայ անկասկած վարել զիշխանութիւն իւր, նաեւ ետ նմա հաստատութիւն մարդաբաւ վարսակալ կապել, և երկրորդ նորա կոչուիլ:»

« Սա (Արամ) այր աշխատասէր և հայրենասէր եղեալ, որպէս յուցանէ նոյն պատմագիրը, լաւ համարէր զմեռանիլն ի վերայ հայրենեացն

քան թէ տեսանել զորդիս օտարածնաց կոխելով զսահմանս հայրենիս, և հարազատից արեան նորա տիրել արանց օտարածնաց:

Այս Արամ, սակաւուք ամօք յառաջ քան զտիրելն Նինոսի Ասորեստանեայց և Նինուէի, նեղեալ յազգացն որ չուրջ զիւրեաւ, և ժողովէ զբազմութիւն ընտանի արանց քաջաց և ազեղնաւորաց, և որ ի տէգ նիզակի կամակարողք, նորատիք և հարուստք յոյժ և յաջողաձեռնութիւն իսկ և երեսաւորք, որ ի սիրտ և ի պատրաստութիւն իբր թէ բիւրս հինգ: Պատահէ մեզայուցն երիտասարդաց որոց առաջնորդեր Նիւքար ոմն ասացեալ մագէս, այր հպարտ և պատերազմասէր, որպէս յուցանէ նոյն ինքն պատմագիրն, յեղերս սահմանացն Հայոց: Որոց միանգամ քաջանաբար հինիւ սմբակակոխ արարեալ զսահմանս Հայոց, ծառայեցոյց ամս երկուս: Որում յանկարծօրէն ի վերայ հասեալ Արամ յառաջ քան զծագել արեգականն սատակեաց զբազմութիւն ամբոխին, և զնոյն ինքն զնիւքարն կոչեցեալ մագէս ձերբակալ արարեալ ածէ յԱրմաւիր, և անդ ուրեմն ի ծայրս աշտարակի պարսպին ցից վարեալ երկաթի ընդ ճակատն յորմն վարսել հրամայէ, ի տեսիլ անցաւորաց և ամենայն եկելոց անդր. և զաշխարհն նորա մինչեւ ցլեառն անուանեալ Զարասպ ի ծառայութիւն հարկի կալաւ մինչեւ ցթագաւորութիւնն Նինոսի ի վերայ Ասորեստանի և Նինուէի:

Իսկ Նինոս թագաւորեալ ի Նինուէ, յիշատակ քինու զնախնւոյն իւրոյզբերելոյ ունէր ի մտի, ի զրուցոյ ուսեալ. և զայս խորհէր հատուցանել յամս ձիգս, նկատել որսալ զյաջողութիւն աւուրց, բառնալ չընջել զամենայն ճեռ սերմանեալ յարանց քաջին Հայկայ: Այլ երկիւղ կասկածանաց խարդաւանակ լինելոյ իւրոյ թագաւորութեանն զայսպիսի համարեալ իրագործութիւն, ծածկէ զչարութիւնն, և հրամայէ նմա (Արամայ) զայն իշխանութիւն անկասկածաբար ունել, և համարձակութիւն տայ նմա վարսակալ ածել մարգարտաւ և երկրորդ նորա կոչել:»

14. Խորենացին յետ պատմելոյ զպատերազմն Արամայ Հայաստանի արեւելեան կողմը Մարաց դէմ, ասէ. «Համառօտիւ պատմեցաք մենք նաեւ Արամայ կռիւներն Ասորեստանի դէմ և Հայաստանի արեւմտեան կողմը, ինչպէս որ նոյն (Մար Իբասայ) դիրքին մէջ կը պատմուի: Եւ կը շարունակէ այսպէս.

Արամ յետ ի գլուխ հանելոյ զկռիւն ընդդէմ արեւելեայց, նոյն զօրութեամբ կը քալէ Ասորեստանի (թերեւս կամի ասել Ասորւոց) կողմը: Հոն կը գտնէ ապականիչ ոմն երկրին իւրոյ չորս բիւր հեծեալ զօրօք և հինգ հազար հեծելովք, հսկաներու ցեղէն բարձրահասակ անուն, որ խիստ հարկերով կը նեղէր, և անապատ գործուցած էր չրջակայ տեղերը: Ընդ նմա պատերազմելով Արամ սպան զբազումս ի զօրաց նորա, և զնաց մի ի նոցանէ արար հալածական անդր քան զլերինս կորդուաց, մինչեւ ի դաշտն Ասորեստանի: Իսկ

Բարշամ Աբանայ զինակիրներուն պատահելով ապանաւ : Աբամ Աստբեստանի դաշտին մեծ մասն արար հարկատու երկայն ժամանակ :

Պատմենք արդ ինչ որ գործեց Աբամ յարեւմուտս ընդդէմ տիտանեանց : Աբամ յառաջին ղօրս իւր յաւելլով չորս բիւր հեւեակ և երկու հազար հեծեալ, եկաւ կապադովկացւոց կողմը, ի տեղին որ այժմ կեսարիա կոչի : Եւ որովհետեւ արեւելեան և հարաւային սահմաններըը նուաճելով յանձնած էր երկուց ցեղից, այսինքն, արեւելեանը՝ Սիսակեանց, և Աստբեստանի կողմը՝ կադմեայ տան, այն կողմերուն համար երկիւղ չունէր, ուստի և երկայն ժամանակ մնալով յարեւմուտս, կը պատահի տիտանեաններէն Պայապիս անուն ումեմն (որդւոյ) Բաղեայ, որ բռնած էր զերկիրն ի մէջ երկուց մեծ ծովուց, Պոնտոսի և Ովկիանոս (Սեւ ծովուն և Միջերկրականին, այն է զկոյրն Ասիա): Ընդ սմա կը կռուի Աբամ, և Պայապիս յաղթուելով կը փախչի ասիական ծովուն կղզիներէն մին : Իսկ Աբամ իւր ազգէն Մշակ անուն զոմն թողլով անդ տան հաղարաւ, ինքն դառնայ ի Հայս : Բայց կը հրամայէ այն երկրին բնակչաց ուսանել հայերէն, այս պատճառաւ այն երկիրը կը կոչուի Պրոտին Արմենիան, որ կը նշանակէ առաջին Հայք : Մշակ հոն վճռը պարապապատ քաղաք չինելով, յիւր անուան կը կոչէ Մշակ, զոր տեղացիք չկարելով հնչել ուղիղ, Մաժաք կ'անուանէին : Աբամ այն տեղերէն մինչեւ իւր տահմանը բնակչօք կը ընու չատ անբնակ երկիրներ, որ երկրորդ, երրորդ, նաեւ չորրորդ Հայք անուանեցան : Այնպէս անուանի եղաւ այս Աբամ որ ուրիշ ազգեր զերկիր մեր յանուն նորա (Արմենիա կամ Արմինիք) կոչեցին :

Աբամ տարիներ ապրելով ծնաւ զԱբայ, և յետոյ եւս չատ տարիներ ապրելով մեռաւ :

Կարգեցուք զդէմն յիշատակօք բանից և որ ինչ զկնի այսորիկ առնէր (Աբամայ) գործք քաջութեան պատմին յարեւմուտս ի նոյն մասանէ, և որ ընդ Աստբեստանեայս կռիւն : Նոյն այս Աբամ յետ վճարելոյ ճակատոյն որ ընդ արեւելեայս, խաղայ նոյն ղօրութեամբ զկողմամբք Աստբեստանի . գայնէ և անդ զոմն ապականիչ երկրին իւրոյ՝ չորիւք բիւրովք վառելովք հեւեակօք և հինգ հազար հեծելազօրու, Բարշամ անուն, յազգէ սկայիցն . որոյ սատակպոյն նեղեալ հարկաց խստութեամբ՝ անազատ ղբովանդակ ըզքակային իւր առնէր : Սմա ճակատու պատերազմի ի դիմի հարեալ Աբամ, հալածական ընդ մէջ կորդուաց ի դաշտն Աստբեստանի արկանէ, զբազումս ի նոցանէ սատակելով. իսկ Բարշամ առաջի զինակրացն նորա պատահեալ մեռանի . . . : Ջմեծ մասն դաշտացն Աստբեստանի կալաւ ի ծառայութեան հարկի Աբամ բազում ժամանակս : Այլ որ ինչ յարեւմուտս կոյս ընդ տիտանեանցն է սորա

գործ քաջութեան՝ ասել կայ մեզ առաջի : Այս յարեւմուտս չարժեալ, ի վերայ առաջնոյն չորիւք բիւրուս հետեւակ զօրու և երկու հազար հեծելովք, հասանէ ի կողմանս կապադովկացւոց, ի տեղի մի որ այժմ ասի կեսարիա, եւ քանզի զարեւելեայն և զհարաւայինն նուաճեալ, ի ձեռն յանձնեալ էր երկուց ցեղից այսոցիկ, Սիսակեանցն՝ զարեւելս, եւ որք ի կադմեայ տանէն՝ զԱստբեստանին, ոչինչ այնուհետեւ կասկած չիոթից ուստեք ունէր : Վասնորոյ յերկարեալ ժամանակս լինել յարեւմուտս՝ պատահէ նմա Պայապիս Բաղեայ տիտանեան՝ պատերազմաւ, որ բռնացեալ ունէր զմիջոց երկուց ծովուց մեծամեծաց, զՊոնդոսն և զՈվկիանոս : Որում ի դիմի հարեալ վանէ, փախստական արկանելով ի կղզի ինչ ասիական ծովուն : Եւ ինքն թողեալ զոմն Մշակ անուն յազգէ իւրմէ, և բիւր մի ի զօրաց իւրոց ի վերայ աշխարհին, և ինքն դառնայ ի Հայս : Բայց հրամանն տայ բնակչաց աշխարհին ուսանել գլօսս և զբեզուս հայկական . վասն որոյ մինչեւ ցայս օր ժամանակի անուանեն զկղզիացն զայն Պոտին Արմենիան, որ թարգմանի առաջին Հայք : Եւ զգաստակերան զօր չինեալ յանուն իւր Մշակ կողմնապետան Աբամայ՝ փոքրագունիւք պարապեալ որմովք, անուանէին հինք աշխարհին Մաժաք, որպէս ոչ կարելով ուղղախօսել : . . Ըստ նմին օրինակի ի տեղեացն այնոցիկ մինչեւ ցքուն իւր տահմանն, զբազում անբնակ երկիր եւլից բնակչօք, որք երկրորդ և երրորդ անուանեցան Հայք, այլեւ չորրորդ : Այսպէս հզօր և անուանի եղեալ, յանուն սորա մինչեւ ցայսօր, որպէս ամենեցուն յայտնի է, որ չուրջ զմեօք ազգք զաշխարհս մեր անուանեն : Բազում և այլ գործ քաջութեան ի նմանէ գտանին կատարեալ, այլ մեզ բաւական լիցի ասացեալս : . . . .

Աբամ յետ ամի կենաց իւրոց ծնաւ զԱբայն . զկնի որոյ և այլս բազումս կեցեալ ամաց, մեռաւ : »

15. Աբայի զ ալով, Խորենացին կը պատմէ զայս օրինակ . «Աբայ սակաւ ամօք յառաջ քան զվախճանիլն Նինոսի խնամակալեց իւր Հայրենեաց, ընդունելով Նինոսէ միւռնոյն չնորհքը զոր ընդունած էր Հայր նորա, Աբամ : Բայց վաւաչտան Շամիրամ չատ տարիներէ հետէ լուեալ զդեղեցկութենէ Աբայի, կը ցանկար հասնել իւր փափաքին, բայց յայտնի լինչ առնել ոչ համարձակեր : Իսկ յետ վախճանելոյ Նինոսի կամ փախչելոյ նորա ի կրետէ, համարձակ պատուելով զախտ իւր, ընծաներով առաքէ հրեշտակ առ Աբայն գեղեցիկ, բազում ազաչանօք և պարգեւներու խոստմամբ, գալ ի Նինուէ, և, կամ ամուսնանալով ընդ Շամիրամայ թագաւորել բոլոր Ասորեստանի, և կամ կատարելով զկամս Շամիրամայ, մեծ պարգեւով և խաղաղութեամբ դառնալ ի տեղի իւր :

Ցետ առաքելոյ առեալ պատգամաւորս, Շամիրամ տեսնելով թէ Աբայ ոչ հաւանի, սաստիկ բարկանալով կ'առնու զօր բազում և

կու գայ ի Հայս ի վերայ Արայի, բայց ոչ այնչափ սպանելու, որչափ ողջ բռնել տալու մտօք զԱրայ, առ ի տալ կատարել նմա զԱնկուԹիւն իւր, քանզի առ սաստիկ ցանկական մոլեգնուԹեանն, երբ կը լսեր զանուն Արայի, չամչուԹեամբ կը վառէր, որպէս ԹէՀ զնոյն ինքն զԱրայ կը տեսնէր: Շամիրամ եկաւ յանուն Արայի Աբարատ կոչուած դաշտը: Երբ ճակատ պիտի մղուէր, պատուիրեց զօրապետներուն ամենայնիւ ջանալ ողջ բռնել զԱրայ, բայց ի կըռուին պարտեցան զօրք Արայի, և Արայ սպանաւ Շամիրամայ պատանիներէն: Ցետ յաղԹուԹեանն տիկինը դիակապուտները կը ղրկէ ի տեղի ճակատուն, դիականց մէջ խնդրել զիւր ըզՀալին և զտարփածուն: Արայ քաջամարտակաց մէջ կը դանուի մեռեալ, և Շամիրամայ ապարանից վերնատունը կը դրուի:

Երբ Հայք նորէն պատերազմի դըդռեցան Շամիրամայ դէմ առ ի պահանջել զվրէժ մահուան Արայի, Շամիրամ ասէ ցնոսա. Հրամայեցի աստուածոց իմոց լիզուլ զվէրս Արայի և կենդանացնել: Արդարեւ Շամիրամ կը յուսար կենդանացնել զԱրայ իւր վհկական արուեստին դիւթուԹիւններով, քանզի էր ցնորեալ տուփական ցանկուԹեամբ: Բայց երբ նեխեցաւ դիակը, հրամայեց ընկենուլ զդէն ի վիհ մեծ և ծածկել, և իւր հոմանիներէն զմին ծածուկ զարդարելով, այսպէս համբաւ հանեց. Աստուածները լիզելով զԱրայ կենդանացուցին և լցին մեր վախաքը, ուստի այսուհետեւ եւս առաւել պաշտուելու և փառաւորուելու արժանի են ի մէնջ, իբրեւ հեշտացուցիչք և կամակատարք: Եւ նոր պատկեր կանգնելով յանուն դիւաց, կը պատուէ մեծապէս զոհիւք, որպէս ԹէՀ առ ի ցուցանել ամենեցուն ԹէՀ այն աստուծոյն զօրուԹիւնն էր որ կենդանացոյց զԱրայ: Այս համբաւը տարածելով բոլոր Հայոց երկրին մէջ, զադրեցոյց խռովուԹիւնը:

Արայ յետ կելոյ ամն բազում ծնաւ էր զկարդոս:

Արայ սակաւ ամօք յառաջ քան զվախճանիլն Նինոսի խնամակալեաց իւրոց Հայրենեացն, նոյնպիսում ընորհի արժանաւորեալ ի Նինոսէ որպէս և Հայր իւր Աբամ: Բայց վաւաշն այն և բորբորիտն Շամիրամ ի բազում ամաց լուեալ զգեղեցկուԹենէ նորա, ցանկայր հասանել. այլ ոչինչ յայտնապէս զայսպիսիս իչխէր գործել: Իսկ յետ վախճանելոյն կամ փախստական լինելոյ Նինոս ի կրետէ, համարձակ պատուելով Շամիրամայ զախտն, առաքէ հրեշտակս առ Արայն գեղեցիկ՝ ընծայիւք և պատարագօք, բազում աղաչանօք և խոստմամբ պարգեւաց, զալ առ նա ի Նինուէ, կամ առնուլ կնուԹեան և Թագաւորել ի վերայ ամենայնի որոյ տիրէր և Նինոս, և կամ կատարել զկամս ցանկուԹեան նորա և դառնալ մեծաւ պարգեւօք և խաղաղուԹեամբ ի տեղի իւր:

Եւ բազում անգամ երԹեւեկուԹիւն հրեշտակագնացուԹեանն լինելոյ և ոչ հաւանել Արային, ի սաստիկ ցասման լեալ Շամիրամայ, ի վախճանի պատգամաւորուԹեանն առնու զբաշխուԹիւն զօրաց իւրոց, և փութայ երԹալ հասանել յերկիրն Հայոց ի վերայ Արայի: Բայց որչափ դիմայ էր նշանակել, ոչ այնչափ ինչ ի սպանանել զնա և ի հալածել փութայր, քան ԹէՀ ի նուաճել կամ զբռամբ ածել, զի լցցէ զկամս ցանկուԹեան իւրոյ. զի առ ի յոյժ ցանկական մոլեգնուԹեան, ի բանն որ զնմանէ՝ որպէս ի տեսուԹիւն չամչուԹեամբ վառեալ էր: Գայ հասանէ տագնապաւ ի դաշտն Արայի, որ և յանուն նորա անուանեալ Աբարատ: Եւ ի լինել ճակատուն պատուէր տայր զօրապետաց իւրոց, ԹէՀ դէպ լինելի, հնարել սպրեցուցանել զԱրայն: Իսկ ի լինել մարտին՝ հարկանի նիզ

կը համարի, այսինքն թէ Շամիրամ գժտելով ընդ Զրադաշտի առ որ բոլորովին հաւատացած էր աերութիւնը, պատերազմի կ'ելլէ, և յաղթուելով կը փախչի Հայաստան, ու կը սպանուի յորդւոյ իւրմէ ի Նինուասայ որ կը թագաւորէ Ասորեստանի: Ի հաստատութիւն պատմութեան Մար Իբասայ ղՇամիրամայ՝ Խորենացին կը յիշէ Հայոց հին առասպելները յորս ասէ թէ կը պատմուէր Շամիրամայ հեռի վախճան և մահ ի Հայս: Շամիրամ, ըստ առասպելին, ծառաբաւի, խնդրէ ջուր և ըմպել, սուսերաւորք կու գան մօտ, և յուռութք (կախարդանք) Շամիրամայ կընետուին ի ծովը, ուսոի առակ էր թէ, Ուլունք Շամիրամայ ի ծով: Ահա խնդաստ առասպելք՝ Խորենացւոյն բառերով. «Եւ աշխարհիս մերոյ առասպելք զքաղաքահմուտ ասորին արդարացուցանեն, ասա ուրեմն զնոսն առնել Շամիրամայ և զհետեւակ վախճան, և զպատբուն և զիղձս ջրոյն և զարբուն, այլ և ի մօտ հասանել սուսերաւորայ, և դյուռութեան ի ծով, և բան ինձանէ. 'Ուլունք Շամիրամայ ի ծով'»: Թուի թէ Հայոց մէջ հին քուշեան Անահտայ, կամ Ասորեստան-Հայց Աստղիկ, Շամիրամայ, վրայ կար դեղեցիկ վիպասանական երդմը, զորոյ, բարբ, խնդաստ միայն կու տայ Խորենացին: Թուի թէ Հայ առասպելը վերջապէս ղՇամիրամ, զօրէն Նինուայ դստեր չարագործին Տանտաղոսի, կը պատմէր վախճան ի քար· ուսոի կը յանդիմանէր Խորենացին, «Այլ թէ ախորժիս առասպել, և Շամիրամ քար առնլին քան զնիոբէ:»

17. Խորենացին ոչ ասէ յայտնապէս, սակայն թուի ակնարկել, թէ յետ Արայի Հայաստան եղաւ նահանգ կամ հարկատու իշխանութեամբ Ասորեստանեայց, քանզի Ի. գլխոյն սկիզբը կը սկսի յառաջ տանել զպատմութիւն իւր այսպէս. «Շամիրամ, արդէն ի կենդանութեան իւրում, ղորդին Արայի որ ծնած էր ի սիրելի կնոջէ նորա Նուարդայ, և էր երկոտասանամեայ ի մահուան հօրն, առեր Արայի կոչելով Արայ, կը դնէ վերակացու Հայոց, մեռցնելով նմա զերկիրն: Յետ այսորիկ կը պատմէ, ասէ, (անտարակոյս Մար Իբաս) զայս օրինակ. Արայեան Արայ կը մեռնի Շամիրամայ (Զրադաշտի դէմ) պատերազմին մէջ, թողլով որդի ուժգին և հանճարեղ, Անուշաւան անուն, որ Սօս կը կոչուէր, քանզի ըստ պաշտամանց (այսինքն ըստ յայնժամուս կրօնից Հայոց) ձօնեալ էր Արմաւրի հայական սօսիներուն, որոց տերեւներուն օդէն հանդարտ կամ սաստիկ չարժման նայելով սովոր էին առնել դուշակութիւնս Հայոց, և այս երկար ժամանակ: Այս Անուշաւան բաւական ժամանակ արհամարհութիւն կրեալ ի Նինուասայ, ծնաց արքունի դուռը, բայց բարեկամաց օգնութեամբ յաղողեցաւ իբրեւ հարկատու տիրել նախ մասին իրիք Հայաստանի, և ապա՝ բոլորին:»

Այլ անդէն իսկ ի կենդանութեան իւրում Շամիրամ զծնեալն ի Նուարդայ սիրելւոյ կնոջէն Արայի, որ էր երկոտասան ամաց մնացեալ ի մահուանն Արայի, վասն առաջին իւրոց խանդաղատանացն որ առ Արայն զեղեցիկ, կոչէ զանուն նորա Արայ, և կարգէ զնա ի վերակացութիւն աշխարհիս, մեծարութեամբ հաւատացեալ ի նա . . . : Բայց յարէ (Մար Իբաս) գկարգ բանիցս ղկնի այսորիկ օրինակ ըստ. Արայեանն Արայ մեռանի ընդ Շամիրամայ ի պատերազմի, թողլով արու զաւակ ամենահարուստ և չատահանճար յիր և ի բան ղԱնուշաւանն, որ Սօս անուանիւր, քանզի ձօնեալ էր ըստ պաշտամանց ի սօսիան Արմաւնեկայ որ յԱրմաւիրն, զորոյ սաղարթուցն սօսափիւն ըստ հանդարտ և կամ սաստիկ չնչելոյ օդոյն եւեթ ուստ չարժումն, սովորեցան ի հմայս աշխարհիս հայկազանց, և այս բազում ժամանակս: Այս Անուշաւան բաւական ժամանակս արհամարհութիւն կրեալ ի Զամեսեայ (Նինուասս), տուայտի ի դրան արքունի, իսկ օգնեալ ի բարեկամաց, չահի գմասն ինչ աշխարհիս հարկահանութեամբ խնամել, զկնի ապա և զբոլորս:

18. Խորենացին ԺԹ. գլխոյն մէջ յետ Անուշաւանայ մինչեւ Ասորեստանի թագաւորութեան կործանումը կը դնէ քսան և վեց անձանց անուննները, իբր վերակացուաց կամ հարկատու իշխանութեամբ Ասորեստանեայց: Այս անուններն են.

Պարէտ	Առնակ	Զարմայր
Արբակ	Շաւարշ	Պերճ
Զաւան	Նորայր	Արբուն
Փառնաս	Վստահակար	Բազուկ
Սուր	Գառակ	Հոյ
Հաւանակ	Հրանտ	Ցուսակ
Վաշտակ	Ընձաք	Կայպակ
Հայկակ	Գղակ	Սկայորդի
Ամպակ	Հօրոյ	

19. Բայց յառաջ քան զայս Խորենացին մթին ոճով յառաջաբան մը կը դնէ իրրեւ ազգ որոյ խնդաստ այս է. «Կը դնեմ հոս մեր ազգին աւազագոյն մարդիկը և նախնիները և ինչ որ զմիոյ միոյ ի նոցանէ զրոյցք կամ գործք կը պատմուին, ոչ թէ ի մտաց ստեղծելով, այլ առնելով ի գրոց և ի բանից խնդաստուն և այսոքիկ հմուտ մարդոց, յորոց և չանացի հաւաքել մեր հին պատմութիւնը: Ես ճշմարտութեամբ և ուղղամտութեամբ կը պատմեմ զայսոսիկ, բայց թէ ե՛ն ճշմարտախօս նաեւ այնք յորոց հաւաքեցի՝ այն Աստուծոյ միայն է գիտելի, քանզի մեք օտար և հեռի եմք ի նո-

ցանէ ժամանակաւ : Բայց, զիարդ և իցէ, հաւատալի կամ սակաւ ինչ թերի ի ճշմարտութենէ, պիտի պատմեմ, քանզի պատմութեանս կարգը կը պահանջէ յիշել զայսոսիկ : »

Յարմարեալ կարգեցից ի վերս յայսոսիկ զաշգիս մերոյ զաւագոյն զարս և գնահատս, և որ ինչ վասն սոցա զրոյցք և իրակութիւնք, ոչ ինչ կամամատածական . . . , այլ որ ինչ ի զրոց . . . և որ ինչ ի բանից արանց իմաստնոց եւ յայսոսիկ քաջահռչակաց, յորոց մեք արդաբաղէս ջանացաք հաւաքել զհնագրութիւնս : Եւ ասեմք լինել արդարան ի պատմութեանս յայսիկ ըստ մերոյ յօժարութեան և ուղղամտութեան . իսկ ըստ որոց հաւաքումն, Աստուծոյ լինել յայտնիս, և մարդկան գովելիս կամ բասելիս, և մեք այնոցիկ օտար և բացակացեալ : . . . Այսոցիկ այսպէս կարգելոց, կամ հաւատալ կամ զոյզն ինչ կասեալ յարգարոյն, սակայց քեզ և որ ինչ զինի այսոցիկ ի հիւանդ պատմութենէ պիտոյից :

Խորենացին, ինչպէս կը տեսնուի, կամի ասել թէ Անուշաւանայ յաջորդաց անուններըը և գործերը, մինչեւ Պարոյր կամ մինչեւ ցանկանալն Ասորեստանի տէրութեան, առած է ուրիշ աղբիւրէ կամ արժանահաւատ մարդոց վկայութենէ, և կը խոստանայ պատմել բազում ինչ զնոցանէ, բայց կը պատմէ ոչինչ. միայն զՀայկակայ ասէ թէ էր առ Բելզբոսիս, և սպանաւ ի պատճառս խռովութեան զոր յարոյց յանխորհուրդս : Եւ Զարմայրի համար, զոր կը դնէ առ Տրովական պատերազմաւ, ասէ թէ Ասորեստանի Տեւտամոս Թագաւորէն Եթովպացի զօրօք օգնական գրկուելով Պրիամայ՝ սպանաւ Հեղլենացւոց քաջերէն, բայց կամի Աքիլլեսէն և ոչ յայլմէ քաջէ :

« Զհայկակայ ասեն լինել առ Բելզբոսիս, և ամբոխս իմն արարեալ անխորհուրդս, և մեռանել ի նմին » (Խոր. Ա. ԺԹ.) : « Վասն եղիականի պատերազմին պատմի առ Տեւտամաս Ասորեստանեայց, և մեր Զարմայր ի ծառայութեան Ասորեստանեայց սակաւուք ընդ եթովպացի զօրուն օգնական պատերազմեալ, և անդ ի քաջացն Հեղլենացւոց վիրաւորեալ մեռանի. այլ կամիմ յԱքիլլեայ, և մի յայլ ումեքէ ի քաջացն » (Խոր. Ա. ԼՒ.) :

20. Խորենացին, կամ, պղրխը նորա Մար Իբաս, վերոյիշեալ 29 անձանց (Աբրայէ մինչեւ ցՈկայորդին) իշխանութեան միջոցը որ իբր 1000 տարի է, (քանզի կը համեմատէ ղժամանակ նոցա առաջ իբր 29 երբայեցի նահապետաց, յիսահակայ մինչեւ Ցովրամ, 1896–880) այսպէս դրեթէ լռութեամբ կ'անցնի՝ ասելով. « Կ'երկարի յոյժ, եթէ մանր յիշենք այս պատմութեան մէջ զբանս և զգործս նահապետաց : Ուստի թողլով զայնս որ չեն կարեւոր, ասասցուք որ ինչ հարկաւորն է : Ցետ Շամիրամայ կամ Նինոսի, Ասորեստանեայց թագաւորութեան ժամանակ ապրող Հայ իշխանաց վերջինն էր Պարոյր առ Սարդանապաղաս : » Ցետոյ կը սկսի պատմել թէ ինչպէս « վարբակէս մար, խորագէտ և քաջ պատերազմող, տեսնելով Ասորեստանեայց վերջին թագաւորին Սարդանապաղայ հնամարդի բարքը և հեշտասէր թուլութիւնը, առաստաձեռնութեամբ յինքն յանկոյց ոչ սակաւ քաջ և պիտանի մարդիկ որ զայնու ժամանակաւ նեցուկ և հաստատութիւն էին Ասորեստանի կառավարութեան : Զքաջ նախարարն մեր զՊարոյր եւս յինքն յանկուցանէ, թագաւորութեան ձեւ և շուք խոստանալով նմա . և նիզակ և աղեղն և սուր գործածելու յաջողակ չատ մարդիկ ժողվելով, կ'առնու զթագաւորութիւնն ի Սարդանապաղայ, և տիրելով Ասորեստանի և Նինուէի, վերակացուներ կը դնէ Ասորեստանի, իսկ աթոռը կը փոխէ ի Մարս : Ուստի կուգամ ահա մեր թագաւորներուն որ տիրեցին Հայոց մինչեւ ի ժամանակս Պարթեւաց : »

Կարի չատ լինի, թէ զամենայն որ ինչ արժան է՝ ասիցեմք ի ճառիս զնախակարգելոց արանց զբանս և զգործս : Թողլով զոչ կարեւորագոյնսն ի բանից, ասացուք որ ինչ հարկաւորն է : Վերջին սոցա՝ որք առ Ասորեստանեայց թագաւորութեամբն, և որք ի Շամիրամայ կամ թէ ի Նինոսէ, զմերն ասեմ Պարոյր առ Սարդանապաղաս : Սա ոչ փոքր ինչ օգնականութիւն գտեալ ի վարբակայ մարէ, բառնալով (որ երբեմն) զթագաւորութիւնն ի Սարդանապաղայ : . . . Քանզի վարբակէս, գաւառաւ մեդացի (մար), խորամանկագոյն ի կենցաղավարութեան և ի մարտն երեսաւոր, ծանուցեալ զանմարդի բարս և զհեշտասէր թուլամտութիւն յուլութեան թուլոյն կոնկոլիոյ (Սարդանապաղայ), խոհացուցանէ բարուցն և ձեռացն առաստութեամբ ի քաջացն և ի պիտանեայ արանց բարեկամս, որով և աշխարհակալութիւնն Ասորեստանի առ այնու ժամանակաւ վերին յայտնապէս մեծաւ հաստատութեամբ : Ցինքն և զքաջն մեր նախարար յանկուցանէ զՊարոյր, թագաւորութեան ձեւ և շուք խոստանալով նմա, և բազմաբոխս յարի արանց, և որ ի տէգ նիզակի և յաղեղն և ի սուսեր աջողաձեռք : Եւ այսպէս զթագաւորութիւնն ի Սարդանապաղայ և ի տիրել Ասորեստանի և Նինուէի : Բայց այլ վերապաղայ յինքն առեալ, տիրէ Ասորեստանի և Նինուէի : Բայց այլ վերակացուս կարգեալ Ասորեստանի, փոխէ զթագաւորութիւնն ի Մարս : . . . Սրգ այժմ անցից ի թիւս արանց, մանաւանդ թագաւորաց (Հայոց), մինչեւ ցեկերութիւնն Պարթեւաց :

21. Հոս Խորենացին Պարոյրէն մինչեւ Տիգրան 9 թագաւոր դնելով, այսինքն

Պարոյր	Պաճոյճ	Միւս Հայկակ
Հրաչեայ	Կոռնակ	Երուանդ սակաւակեաց
Փառնուաս	Փաւոս	Տիգրան

առանց ամենևին յիշելոյ գործ ինչ ի սոցանէ, Հրաչեի համար միայն ասէ թէ այսպէս կոչուեցաւ, վասն զի պայծառերես և բոցակնագոյն էր, և թէ լինելով ժամանակակից Նաբուգոդոնոսորայ որ Հրեաները գերեց՝ խնդրեց և առաւ ի նմանէ Հրեայ գերիներէն եւ րեւելի ումն Շամբաթ անուն, յորմէ են ասէ, ըստ Մար Իբասայ, Բագրատունիք:

Հրաչեայ սա կոչի վասն առաւել պայծառերես և բոցակնագոյն իմն լինելոյ: Աւ սովաւ ասեն կեցեալ զնաբուգոդոնոսոր արքայ Բաբելացւոց որ գերեաց զՀրեայս: Եւ սորա (Հրաչեի) ասեն զմի ի գլխաւորաց եբրայեցւոցն գերելոց խնդրեաւ ի Նաբուգոդոնոսորայ, Շամբաթ անուն, ածեալ բնակեցոյց մեծաւ պատուով, և ի սմանէ ասէ պատմագիրն (Մար Իբաս) լինել զազգն Բագրատունի:

Ի թագաւորայ ասալ ինուանց, զՀրաչեէ միայն համառօտիւ այսչափ խօսելով, խորենացին կու գայ առ Տիգրան, զորմէ փառաւոր գովեստ մը կը յօրինէ, և ապա Աժդահակայ դէմ պատերազմը երկայն և մանր պատմելով կը վերջացնէ իւր Հայկազանց պատմութիւնը: Ահա Տիգրանայ վրայ դրուածը զոր ի Մար Իբասայ առած է:

22. Գանք, ասէ, այսուհետեւ Տիգրանայ և գործոց նորա: Տիգրան մեր բոլոր թագաւորաց հզօրագոյնը և խիստանագոյնն է, և քաջ քան զամենեսին: Կիւրոսի աշակերտելով երբարձ Մարաց իշխանութիւնը, նաեւ ծայները նուաճելով հնազանդեցուց ոչ սակաւ ժամանակ: Մեր երկիրն ընդարձակելով հասոյց ի նախկին սահման իւր: Եղաւ նախանձելի իւրոց ժամանակակցաց, և յետնոց եւս ըղձալի, ինքն և ժամանակ իւր: Քանզի որ ողջամիտ և քաջութիւնն և խիստ տուութիւն սիրող մարդ ոչ զուարճասցի յիշատակաւ սորա, և ոչ յորդորիցի նմին նման լինել: Քաջերու դլուխ անցնելով արութիւնները գործեց և զաղգ մեր բարձրացոյց: Զմեզ որ ընդ լծով էաք՝ արար լծակիր և հարկապահանջ բազմաց: Բազմացոյց ոսկւով և արծաթով դանձեր, պատուական քարեր, արանց և կանանց համար պերազգ գունովք և անկուածովք զգեստներ, որովք տգեղքն իւրեւ զգեղեցիկս սքանչելի կ'երեւէին, իսկ գեղեցիկքն՝ դիւցազունք ժամանակին: Զօրքը որոց զէնք էին առաջ պարսատիկ և չերտա, և հետի կ'երթային դրեթէ մերկ, առ հասարակ վառեցան ազեղամբք, սուսերօք և նիզակօք, և պատեալ զրահիւք և վահանօք՝ ձիով կ'երթային, այնպէս որ երբ ի մի վայր կու գային, տեսիլ նոցա և շողիւն պահպանակաց նոցա և գինուց բաւական էր ահիւ հա-

լածել զթշնամին: Միով բանիւ Տիգրանայ ժամանակ խաղաղութիւն և չինութիւն էր, և ամենայն ոք մնանէր իւրով և մեղաւ:

Զայսոսիկ և զայլ բազում ինչ սոցին նման արար երկրի մերում այս Տիգրան երուանդեան, խարտեաշն և գանգրահեր, երեսօք գունեան և մեղուական, անձնեայ և թիկնաւէտ, առոյգ-արարած և գեղեցկատես, պարկեշտ ի կերակուրս և յըմպելիս, և ի զուարճութիւնս օրինաւոր: Ցերդս վիպասանայ զորս նախնիք մեր կ'երգէին՝ ասի զսմանէ թէ և ի հեշտութիւնս մարմնոյ էր չափաւոր, նաեւ մեծախոհ, պերճասէր, և յամենայնի պիտանի մարդկութեան: Զինչ կայ լինել աւելի սիրելի ի մտաւենս յայսմիկ քան թէ երկարել զոլովոյս և զպատմութիւն սորա: Իբրեւ թագաւոր զամենայն ինչ զգուշաւոր և զպատմութիւն սորա: Իբրեւ թագաւոր զամենայն ինչ արդարութեամբ դատէր, իբր թէ իւրոց մտայ ծախաւ կը կշռէր իւրաքանչիւր մարդոյ վարքը: Ոչ մեծերուն կը նախանձէր, և ոչ տառապեալները կ'արհամարհէր, այլ իւր խնամոյ վերարկուն ի վերայ ամենեցուն հաւասար կը տարածէր:»

Բայց անցցուք այսուհետեւ և որ ինչ յաղագս Տիգրանայ և որ ի նմանէ գործք: Քանզի սա ամենեցունց թագաւորացն մերոց հարստասէր և խոհեմագոյն, և արանց այնոցիկ և ամենեցուն քաջ: Որ եւ կիւրոսի աշակերտել, զմարացն ի բաց բառնալով գիշխանութիւնն. և զՁոյնս ոչ սակաւ ժամանակս ընդ իւրեւ նուաճեալ հնազանդէր: Եւ զսահման մերոյ բնակութեանս ընդարձակեալ ի հինսն մեր հասուցանէ յեղերս ծայրից բնակութեանց, և ամենեցունց որ առ իւրովքն էին ժամանակաւ՝ նախանձելի, և յետնոցս ըղձալի ինքն և ժամանակ իւր:

Զի ոք ի ճշմարիտ արանց, և որոց ի բաս արութեան և խոհականութեան սիրելութիւն կացցէ, սորա յիշատակաւ ոչ զուարճասցի, և յորդորիցի այսպիսի այր լինել, Աբանց կացեալ գլուխ, և արութիւն ցուցեալ, զազգս մեր բարձրացոյց, և զընդ լծով կացեալս՝ լծազերս և հարկապահանջս կացոյց բազմաց. մերս ոսկւով և արծաթով և քարանց պատուականաց և զգեստուց և պէս պէս գունոց և անկուածոց՝ արանց հասակաց և կանանց միանգամայն բազմացոյց, որով ապեղպղնքն իբրեւ զգեղաւորս երեւէին աքանչելիք, և գեղաւորքն ըստ ժամանակին առ հասարակ գիւցազնացեալք: Հետեւակամարտքն ի վերայ ուսոց ձիոց բերեալք, և պարսաւորքն առհասարակ դիպաղեղունք, և չերտաւորքն ի սուսեր և ի տէգ նիզակի վառեալք, մերկքն վահանօք և զգեստիւք երկաթոյ պարատածկեալք: Որոց ի մի վայր հասելոյ բաւական էր տեսիլն միայն, և որ ի նոցայն պահպանակաց և գինուց փայլմունք և շողիւնք, զթշնամիսն արտահալածել: Խաղաղութեան և չինութեան բեղուն, իւղով և մեղու զհասակս ամենեցուն պարարեալ:

Զայս և որ այլ այսպիսիք բազումք, եբեր մերոյ աշխարհիս խարտեաշ այս և աղեբեկ ծայրիւ հերաց երուանդեանս Տիգրան, երեսօք

գունեան և մեղուակն, անձնեայն և թիկնաւէտն, առոյգաբարձն և գեղեկոտն, պարկեշտն ի կերակուրս և յըմպելիս, և ի խրախճանութիւնս օրինաւոր. զորմէ ասէին ի հինոն մեր, որք բամբասմըն երգէին, լինել սմա և ի ցանկութիւնս մարմնոյն չափաւոր, մեծիմաստն և պերճաբան, և յամենայն որ ինչ մարդկութեան պիտանի: Եւ զինչ ինձ ի դիրս յայս արգեօք ելցէ բան սիրելի, քան թէ որ յաղագս սորա էին գովեստք և պատմութիւնք յերկարել: Արդարադատ և հաւասարասէր կրնաս ունելով յամենայնի, զամենայն ուրուք կենցաղ մտացն լծակաւ կշռէր: Ոչ ընդ լաւագոյնսն խանդայր, և ոչ զնուաստան արհամարհէր, այլ ամենեցուն հասարակաց հնարէր զննամոցն իւրոց ի վերայ տարածել զգեստս:

23. Ցետ յօրինելոյ զայս գովեստ զՏիգրանայ, խորենացին ի Մար իբասայ առնելով կը սկսի պատմել Աժդահակայ կատածը Տիգրանայ կիւրոսի հետ մտերմութենէն, երազը, նենգաւոր խնամութիւնը Տիգրանայ հետ, պատերազմը, յաղթուելն ի Տիգրանայ և Մարաց դերութիւնը:

«Ցաւուրսն յայնոսիկ,» ասէ (Մար Իբաս), «ոչ սակաւ վտանգ կար Մարաց թագաւորին Աժդահակայ ի միաբանութենէն կիւրոսի և Տիգրանայ, և այս պատճառաւ սաստիկ ծփանաց մէջ էր Աժդահակ: Գիշեր մը այսպիսի ալեկոծեալ խորհուրդներով անկողին մտնելով, այն ինչ ի քուն եղեւ, երազին մէջ տեսաւ ինչ որ յարմնութեան իւրում ոչ տեսած էր և ոչ ականջով երբէք լսած. ուստի ընդոստ ելլելով քունէն, չապասեց ըստ սովորութեան խորհրդականց ժողովին գումարման, այլ գիշերային կանչեց աւագանին, և նոցա յանդիման նայելով կը հառաչէր ի խորոց սրտէ, և երբ խորհրդականք հարցուցին այս հառաչման պատճառը, ուր ուրեմն հեծութեամբ սկսաւ յայտնել զիւրոյ սրտին խորհուրդ և զկասկած, միանգամայն երազոյն ահագին տեսլէն այսպէս.

Երազիս մէջ կը թուէր ինձ, սիրելիք, անծանօթ երկիր մը դանուիլ երկրէս վեր շատ բարձր լեռան մը մօտ, որոյ գագաթն սառնամանեօք պատեալ կ'երեւէր, և ասէին թէ Հայաստան էր այն երկիրը: Մինչ ես ապշեալ կը նայէի լեռնիվեր, կին մին ծիրանագեստ, երկնադոյն քողով, նստած երեւցաւ այն բարձր լերան ծայրը, աչեղ, բարձրահասակ, կարմրայտ, և որդեծնութեան ցաւով բռնուած: Երկար դիտելով այս հիանալի տեսիլը, տեսայ որ կինը յանկարծ երիք դիւցազունք ծնաւ, հասակաւ և բնութեամբ կատարեալ: Առաջինը հեծնելով առիւծու վրայ պլպլաւ դէպ արեւմուտք, երկրորդը նստաւ ընձուղ վրայ և ի հիւսիս արշաւեց, իսկ երրորդն անարի վիշապ մը սանձելով կը յարձակէր մեր երկրին վրայ:

Այսպիսի խառն երազոյ մէջ, կը թուէր ինձ կալ արքունեացս

տանեայ վրայ, և յարկին վերին երեսը կը տեսնէի գեղեցիկ շատ բուսանօք զարդարեալ և զմեզ պսակող դիք էին անդ հրաշալի տեսլեամբ, իսկ ես և դուք զհիւք և խնկովք կը պատուէինք զնոսա: Այս միջոցին յանկարծ վեր նայելով տեսայ որ վիշապին վրայ հեծնողն իբրեւ զարծուի սլացեալ թեւօք կու գար մեր վրայ, որ և մօտ հասնելով կամեր կործանել զիս: Բայց ես, Աժդահակ, խորոց կենալով ի միջի, իմ վրաս կրեցի այն յարձակումը քաջաբար կուռելով ընդ դիւցազնոյն: Նախ նիզակներով յօշոտեցինք իրարու մարմին, այնպէս որ արեան վտակներ հոսելով մեր արեգակնատես ապարանից երեսը ներկեցին կարմրագոյն: Բայց ինչ երկարեմ, կռուտն վախճանն էր իմ կործանումս. ուստի և ի սաստիկ քրտան և ի տագնապէ ընդոստ յարեայ ի քնոյ, և դրեթէ անկենդան եմ, քանզի ուրիշ ինչ կը նշանակէ այս տեսիլը, եթէ ոչ ի հայկազնոյն Տիգրանայ ինչ կը նշանակէ այս տեսիլը: Եւ ոմն արդեօք, յետ նայ մեր վրայ դալոյ բուռն յարձակումը: Եւ ոմն արդեօք, յետ աստուածոյ, կրնայ օգտակար իրաս տալ ինձ. անշուշտ թագաւորակից առնեմ ինձ զայնպիսին:'

Աժդահակ շատ խմաստուն խորհուրդներ լսելով խորհրդակիցներէն, չնորհակալութեամբ ետ նոցա պատասխանի օրինակ զայս.

'Ձեր խմաստուն խորհուրդները լսելով, սիրելիք, ասացիք զոր ինչ ես կը խորհիմ օգտակար յետ աստուածոյն օգնականութեան: Թշնամեայ խորհուրդներն ի դերեւ հանելու աւելի օգտակար միջոց չկայ քան դաւել զնոսա սիրոյ պատրուակաւ: Եւ այս ոչ կաշառով հնար է և ոչ պատիր բանիւք, այլ սա կերպով զոր ես յարմարահնար է և ոչ պատիր բանիւք, այլ սա կերպով զոր ես յարմարագոյն կը տեսնեմ: ԶՏիգրան դաւաճանելու շատ յարմար միջոց է վասն մեր օրիորդն Հայոց Տիգրանուհի: Խնամութիւնն ապաքէն կը դիւրացնէ երթեւեկութիւնը, և այսու առթիւ կրնանք ինչ կամ պատիւ խոստանալով մտերմացոյ Տիգրանայ տալ խողխողել զնա սրով, և կամ դեղոյ հնարիւք սպանանել, և կամ զարս հաւատարիմս և ձգել զնա ընդ մերով ապստեղութեամբ:'

Խորհրդականք Աժդահակայ հաճեցան ընդ այս խորհուրդ, և իսկոյն առաջարկութիւնն սկսաւ ի գործ դրուիլ: Մարաց աւագանենէն մին զրկուեցաւ առ Տիգրան մեծամեծ դանձիւք և նամակաւ մի որոյ պատճէնն այս էր:

'Սիրելի եղբայրութիւնդ դիտէ թէ չիք ինչ օգտակարագոյն յաչխարհի յաստուածոյ պարգեւեալ մեզ, քան բազմութիւն սիրելեաց, մանաւանդ խմաստնոյ և հզօրագունից: Քանզի այսպէս մեր վրայ արտաքուստ խռովութիւններ չեն դար, և եթէ գան՝ շուտով կը հերքուին. իսկ ներքուստ ամենեւին չեն կրնար ծագել:

Աղդ իմ տեսեալ բարեկամութեան այս մեծ օգուտը, խորհեցայ ի մէջ ձեր և իմ հաստատուն և խորագոյն սէր հաստատել, որպէս զի երկոքինս ամէն կողմանէ ամրացեալ ողջ և անշարժ պահենք զաէրութիւն մեր: Այս սէրը լիովին պիտի կատարուի կարծեմ, եթէ Հայոց մեծաց օրհորդն, Տիգրանուհի, քոյր ձեր, հաճիք տալ ինձ կնութեան: Կարծեմ թէ լաւ համարելոց ես դի Տիգրանուհի լեցի տիկնաց տիկին Մարաց: Ողջ լեր, թագակից մեր և սիրելի եղբայր:,

Ջերկարեմ խօսքս, ասէ Մար Իբաս, պատգամաւորը կաւ դայ և կը կատարէ գործը, քանզի Տիգրան չդիտելով դաւաճանութիւնը կը հաճի տալ Աժդահակայ կնութեան զքոյր իւր Տիգրանուհի, զոր և շուտով կը յուղարկէ ինչպէս օրէն է թագաւորաց, և Աժդահակ մեծ պատուով ընդունելով զՏիգրանուհի առնէ զնա իւր կանանց առաջինը, ոչ միայն առ նենգութեան սրտին, այլ և վասն գեղեցկութեան օրհորդին:

Աժդահակ, կ'ըսէ (Մար Իբաս), յետ հաստատելոյ զՏիգրանուհի ի տիկնութեան, չառնէր ինչ առանց կամաց նորա բոլոր թագաւորութեան մէջ, այլ անոր խօսքովը կը գործէր, և ամենուն պատուիրած էր հրամանի նորա հնազանդել: Յետ առնելոյ զայս այսպէս, սկսաւ մեղմով յայտնել դաւաճանութեան խորհուրդը: Ջի՞ս դիտեր, ըսաւ, եղբայրդ Տիգրան իր կնոջը Ջարուհոյ թելադրութեամբ սկսաւ նախանձել տիկնութիւնդ Արեայ վրայ: Հիմա ուրիշ բան չուզեր եթէ ոչ զիս սպաննել տալ, որպէս զի Ջարուհի լեցի տիկին բոլոր Արեայ, և իրրեւ աստուածուհի պաշտուիլ: Հիմա ճնայ քեզ ընարել զմի յերկուց ասաի, կամ եղբայրասէր լինել և ամօթալի կործանումէ յանձն առնուլ Արեայ առջեւ, և կամ անձինդ օգուտը խորհելով այս չարեայ առաջն առնուլ:

Բայց խորամանկ խրատուն հետ կար ի ծածուկ նաեւ Տիգրանուհոյ մտքը, եթէ ըստ խրատու Աժդահակայ չվարուէր: Բայց խորագէտն Տիգրանուհի խմանալով դաւը, քաղցրութեամբ պատասխանեց, և դաւաճանութեան խորհուրդը դաղտ խնայուց Տիգրանայ:

Աժդահակ չդիտնալով զայս, պատգամաւորայ ձեռօք հրաւիրեց զՏիգրան երկու թագաւորութեանց սահմանին մօտ տեղ մը իրարու հետ տեսնուիլ, որպէս թէ կարեւոր ինչ ունէր հաղորդել նմա, և թէ գրով կամ պատգամաւորի բերնով չկրնալով, պարտէր բերան ի բերան խօսիլ: Բայց Տիգրան որ գիտէր Աժդահակայ խորամանկութիւնը, գրով յայտնեց Աժդահակայ թէ գիտակ էր ծածուկ նենգութեան նորա: Այսպէս չարութիւնը յայտնուեցաւ,

այնպէս որ չէր կրնար այնուհետեւ խորամանկութեամբ ծածկուիլ, ուստի և յայտնի դրդռեցաւ պատերազմը:

Ապա թագաւորն Հայոց կապադովկիոյ, վրաց և Աղուանից երկիրներէն, ի մեծ և ի փոքր Հայոց ընակիչ մարդիկ ժողվելով խաղաց Մարաց վրայ, և Աժդահակ սոսկացեալ պատահել պատերազմաւ հայկազին ոչ սակաւ ամբոխիւ: Բայց կռիւը երկարեցաւ մինչեւ հինգ ամիս. քանզի կը վարաներ Տիգրան, երբ կը խորհէր իւր սիրելի քոյրը, և կը չկամար ամէն կերպով հնար գտնել զՏիգրանուհի ազատելու: Վերջապէս հարկ եղաւ ճակատ տալ:

Բայց կը գովեմ, ասէ Խորենացին, զՏիգրան, քաջահատակն, ամենեւին բոլոր անդամօք համեմատ, առոյգ, և որ ուժով չուներ զօք ինքեան հաւասար: Եւ ինչ երկարեմ խօսքս, երբ կռիւը սկսաւ, նիզակաւ իբր չուր ճեղքելով երկաթի զրահը, կը շամիրէ զԱժդահակ ի սէգ նիզակի իւրոյ, և երբ ետ կը քաշէ ձեռքը, թռչին մէկ մասը նիզակին հետ դուրս կը բերէ: Սակայն կռիւն սքանչելի էր, քանզի քաջք քաջաց պատահելով, դիւրաւ չէին տար տեղի, ուստի և կռիւը երկարեցաւ ժամերով, և Աժդահակայ մտքը միայն վախճան տուաւ գործին: Այսպէս աճեցաւ և բազմացաւ Տիգրանայ վտառքը:

Սա եւս կը պատմուի թէ, ասէ Խորենացին, յետ կատարելոյ զայս ամենայն Տիգրան կը յուղարկէ զքոյր իւր Տիգրանուհի մեծ ամբոխիւ թագաւորապէս Հայաստան, այն աւանը զոր չինեց յիւր անուն կոչելով Տիգրանակերտ, և չրջակայ գաւառները սեպհականեց ի նոյն նմա: Այն կողմանց ոստան կոչուած ազատ մարդոց համար եւս ասէ (Մար Իբաս) թէ Տիգրանուհոյ զարմէն են:

Իսկ Աժդահակայ առաջին կինը զԱնոյշ և թագաւորական տուն նէն ազգկուներ և պատանիս բազում և ուրիշ գերիներ իբր տան հազար, բնակեցոյց մեծ լերան (Մասեաց) արեւելեան կողմը տալով նոցա սահման մինչեւ Գողթան զՏամբատ, Ոսկիողայ, Դաժդոյնս և ուրիշ դաստակերտս գեաին եղերքը յորոց մին վրանջունիք մինչեւ Նախճաւանու ամրոցին դիմացը, ինչպէս նաեւ սա երեք աւաններըն Խրամ, Ջուղա և Խոշակունիս. իսկ գետոյն միւս կողմէն՝ բոլոր դաշտը, որոյ ծայրն է Աժդանական, դարձեալ մինչեւ նոյն նախճաւանոյ ամրոցը: Իսկ Աժդահակայ կինը զԱնոյշ իւր որդւովք բնակեցոյց մեծ լերան ընդարձակ վրածին ծայրը զորմէ ասի թէ ակեցոյց մեծ լերան ընդարձակ վրածին ծայրը զորմէ ասի թէ հագին չարժէ մը եղած է: Անուշայ տուաւ Մարաց աղգէն պաշտօնեաներ եւս, որ լերան ստորոտը բնակեցան:

էր, ասէ (Մար Իբաս), յաւուրն յայնս ոչ սակաւ ինչ վտանգ որ ի Մարացն Աժդահակայ, ի միաբանութենէ կիւրոսի և Տիգրանայ: Վասն

որոյ և ի սաստկութենէ ծփանաց խորհրդոյն լինել նմա ի տեսլենէ երա-
զոյն երեւութանալ ի քուն զիչերոյ , զոր ոչ երբէք յարթնութեան ետես
աչօք և ոչ ի լուր ականջաց լուաւ : Ուստի և ընդոստ ի քնոյն լինելով ,
ոչ յամէ ըստ սովորութեան կարգին ի ժամ խորհրդականութեանն , այլ
այն ինչ զիչերոյն ժամս ունելով ոչ սակաւս , ձայնէ զխորհրդակիցսն , և
արտաւմ երեսօք յերկիր հայելով ի խորոց սրտին մռնչէ յոգւոյհանու-
թեամբ : Եւ ի զվան էրն ի խորհրդակցացն հարցանել՝ յերկարէ ժամս
ինչ զպատասխանիսն , և ուր ուրեմն հեծութեամբ սկիզբն արարեալ
յայտնէ զամենայն որ ի ծածուկ սրտին խորհուրդ և կասկած , ընդ նմին
և զիրս ահագին տեսլեանն :

‘Էր ինձ,’ ասէ , ‘ով սիրելիք , լինել այսօր յերկրի անծանօթում ,
մերձ ի լեառն մի երկար յերկրէ բարձրութեամբ , որոյ գագաթն սաստ-
կութեամբ սառնամանեաց թուէր պատեալ , և ասէին զոգեղս յերկրին
հայկազանց զայս լինել : Եւ ի նայել ինձ յերկարագոյն ի լեառնն , կին
ոմն ծիրանազգեստ՝ երկնագոյն ունելով զիւրեաւ տեռ , նստեալ երեւե-
ցաւ ի ծայրի այսպիսւոյ բարձրութեան , աչեղ , բարձրահասակ և կար-
մրայտ , երկանց ըմբռնեալ ցաւով : Եւ յերկարագոյն նայելն իմ յայսպիսի
երեւումն և ի հիացման լինել , ծնաւ կինն յանկարծ երիս կատարեալս
ի զիւցազանց հասակաւ և բնութեամբ : Առաջինն զերանան ածեալ ի վե-
րայ առիւծու՝ սլանայր յարեւմուտս , և երկրորդն ի վերայ ընծու՝ ի հիւ-
սիսի հայելով , իսկ երրորդն զվիշապն անարի առնձեալ , ի մերոյս վերայ
չհասատակեալ յարձակէր աշերութեանս :

Եւ ի մէջ այսպիսեաց խառն երազոյ թուէր ինձ կալ ի վերայ տան-
եաց իմոց աբբունեացս , և զնոյն ինքն վերին երեսս յարկացս տեսա-
նել զեզեցիկ և բազմագոյն շաւարուանօք զարդարեալ , և զսակաւդն
զմեզ զդիսն մեր հրաշատեսիկ տեսլեամբ ի վերայ կացեալ , և զիս ձեւք
հանդերձ զնոսա պատուեալ զոհիւք և խնկովք : Եւ յանկարծ ի վեր հա-
յեցեալ , զայն որ ի վերայ վիշապին հեծեալ կայր , արծուանման սլաց-
եալ թեւօք տեսի յարձակեալ , որ մօտ հասեալ խորհէր կործանել զդիսն :
Իսկ ես Աժդահակ խորոց ընդ մէջ անկեալ , և յիս զայնպիսի եղեալ
յարձակումն ընկալայ մարտ ընդ սրանչելոյն առնելով զիւցազանն : Եւ
նախ ի տէգ նիզակաց զմարմինս երկաքանչիւրոցս յօշելով վտակս արեան
ի վայր հոսեցուցաք , և զարեգակնատես երեսս ապարանիցս արեան հոս-
եալ ցուցաք ծով : Այսպէս և զկնի այլովք զինուք ժամս ոչ սակաւս :

Բայց զինչ օգուտ ինձ և խօսիլ երկարութիւն , զի վախճան կործան-
իմն էր կործանումն . ուստի և ի քրտան ասստիկ վտանգի եղեալ , վախ-
եաւ յինէն քունն , և այսուհետեւ ոչ թուիմ կենդանի : Զի ոչ այլ ինչ
նշանակէ երեւութիցս շարժումն , եթէ ոչ որ ի հայկազեանն Տիգրանայ հա-
սանելոց է մեզ բռնութեան յարձակումն : Բայց ով արդեօք , յետ աստուա-
ծոյն օգնականութեան , բանիւ և գործով մեզ յօգուտ խորհելով , ոչ զինքն
կարծիցէ թագաւորակից մեր լինել , , Եւ բաղում ինչ ի խորհրդակցացն
լուեալ օգտութեան մտածութիւն , չնորհակալութեամբ պատուէ զնոսա :

‘Բաղում ինչ հանճարով և իմաստութեամբ ի ձէնջ լուեալ , ով սիրե-
լիք , ասացից և որ ինչ իմ յետ աստուածոյն օգնականութեան յայսոսիկ
օգտակար բան և մտածութիւն : Քանզի ոչ ինչ առ թշնամեացն զգու-
շութիւն՝ վեհագոյն բերէ օգնականութիւն , և ծանօթութիւն նոցայցն
առաջի արկելոյն գործոց , քան թէ որ ի ձեռն սիրոյն զղաւելն ոք խոր-
հիցի : Եւ զայս զարձեալ ոչ ի ձեռն գանձուց , և ոչ ի ձեռն բանից պատ-
րաստ այժմ առ մեզ հնարաւորութիւն է կատարել , եթէ ոչ որպէս
կամք են ինձ այժմ գործել : Եւ այն է նիւթ կատարման խորհրդոյս և
հնարք որոգայթից , զեզեցիկն ի կանայս և խոհեմ , քոյր նորա Տիգրա-
նուհի : Զի այսպիսի իսկ արտաքուստ և եկամուտ հարաշատութիւնք հա-
մարձակ զղաւելն ի ձեռն երթեւեկութեան անյայտաբար ընդարձակ մար-
թացուցանեն վարժել , կամ յանկարծօրէն իւրոց մտերմաց , ընչիւք և
խոստմամբ պատուոյ , տալ հրաման սրով խողխողել և կամ զեղոյ հնա-
րիւք , և կամ զմտերիմս նորա և զկուսակալս գանձիւք ի նմանէ ի բաց
մերկանալ . և այսպէս իբրեւ զանզօր տալ ի բուռն առցուք :’

Եւ աղդոյ համարեալ բարեկամացն զայսպիսի խորհուրդ , նիւթեն
և զդործն . ի ձեռն միոյ ուրումն ի խորհրդակիցացն տուեալ բազմութիւն
դանձուց , և ի ձեռն թղթոյ օրինակաւս այսոսիկ յուղարկէ :

‘Գիտէ սիրելի եղբայրութիւնդ քո , ոչ ինչ օգտակարագոյն ի կեանս
աշխարհիս ի զիոյն մեզ պարգեւեալ քան զսիրելեաց բազմութիւն , և այս՝
իմաստնոց արդեւք և հզօրագունից . զի այսպէս և արտաքուստ ոչ ի
վերայ համարձակին խռովութիւնք , և եկեալքն վաղվաղակի հերքին .
իսկ ի ներքս ոչ զմուտն յումեքէ գտեալ այսպիսւոյ չարութեան , հա-
լածեալ լինին : Արդ զայսպիսի չահ օգտութեան որ ի բարեկամութենէ
լինի , տեսանելով , խորհեցայ եւս հաստատուն և խորագոյն զէրն որ է
ի մէջ մեր՝ հաստատել . զի երկոքեանս յամենայն կողմանց ամրացեալք ,
ողջ և անշարժ զտէրութիւն մեր կալցուք : Եւ այս լինի ի տալն քում
ինձ զքոյր քո Տիգրանուհի ինձ կնութեան . թէ արդ
ղորիորդն Հայոց մեծաց զքոյր քո Տիգրանուհի ինձ կնութեան . թէ ար-
դեւք և բարի համարեսցիս դմա , զի թագուհեաց թագուհի լիցի : Ողջ
լեր , թագակից մեր և սիրելի եղբայր :’

Եւ առանց յերկարելոյ զբանս ասացից : Գայ առաքեալն և կատա-
րէ յաղագս օրիորդին գեղեցկի . զի յանձն առեալ Տիգրանայ տայ զքոյր
իւր Տիգրանուհի Աժդահակայ կնութեան : Ոչ եւս գիտելով զառ ի նմա
նէ գաւաճանութիւն , յուղարկէ զքոյր իւր որպէս օրէն է թագաւորաց :
Զոր առեալ Աժդահակայ , ոչ միայն վասն նենդին որ ի սրտին իւրում ,
այլ վասն գեղեցկութեանն , առաջին կարգէ կանանց իւրոց , և զչարու-
թիւնն ի ներքոյ ոստայն հինու :

Զկնի այսորիկ ասէ (Մար Իբաս) , թէ ի հաստատել Աժդահակայ
զՏիգրանուհի ի տիկնութիւն , ոչ ինչ առանց կամաց նորա ի թագաւո-
րութեանն իւրում գործէր , այլ բերանով նորա կարգէր զամենայն , և
հրամանի նորա ամենեցուն հնազանդ լինել հրամայէր : Եւ յորինեալ
զայս այսպէս , սկսանի մեղմով մատուցանել նմա պատրանս . ‘Ո՞չ գի-

տես, ասէ, եթէ եղբայր քո Տիգրան խանդացաւ զսիկնուքիւնդ քո ի վերայ Արեաց, ի կնոջէ իւրմէ ի Զարուհեայ զրկռեալ: Եւ զինչ լինիցի այն, եթէ ոչ նախ ինձ մեռանել, և ապա լինել զՋարուհի ի վերայ Արեաց, և զաստուածուհեաց ունել զտեղի: Բայց արդ ընտրելի է քեզ այժմ զմի յայսցանէ. կամ լինել եղբայրասէր և կործանումն խայտառակելի յանդիման Արեաց յանձն առնուլ, և կամ զանձին իմանալով զբաւի՝ խորհուրդ օգտակար ի մէջ բերել և յաղագս առաջակայիցն հոգալ:

Բայց էր ի մէջ այսպիսւոյ խորամանկութեան թագուցեալ և գմեռանելն Տիգրանուհեայ, եթէ ոչ ինչ ըստ կամաց խորհեսցի մարապարսացոյն: Այլ իմացեալ խորապիտոյ դեղեցկին զայսպիսի դաւաճանութիւն, պատասխանի առնէ սիրոյ բանս Աժդահակայ, և արագագոյն ի ձեռն մտերմաց պատմէ եղբօրն զնենդութիւնն: Եւ (Աժդահակ) ձեռնարկէ այնուհետեւ ի գործն ի ձեռն պատգամաւորութեան, գալ նոցա ի միաբանութիւն տեսութեան, ի տեղի միջոց սահմանաց երկոցունց թագաւորութեանց, իբր բան ինչ և գործ հարկաւոր հասեալ, որ ի ձեռն գրոյ և հրեշտակութեան կատարել ոչ է կարողութիւն, եթէ ոչ և դէմք երկոցունցն հանդէպ լինիցին: Այլ դիտելով Տիգրանայ զառաքելոյ իրին կատարումն, ոչինչ յորոց խորհէրն Աժդահակ՝ ծածկէր, այլ ի ձեռն գրոյ յայտնէ որ ինչ ի նորայն խորութեան սրտին: Եւ ի յայտնել այսպիսւոյ չարութեանն՝ ոչ ինչ այնուհետեւ էր բան և խորամանկութիւն, որ զայսպիսիս առաջաստէր գչարութիւն, այլ յայտնի այնուհետեւ գրգռէր խազմն:

Եւ ժողովէ արքայն Հայոց ի սահմանացն կապադովկացւոց, և որչափ ընտիրք վրաց և Աղուանից աշխարհին, և զամենայն ընտիրս Հայոց մեծաց և փոքունց: Եւ խաղայ ամենայն զօրութեամբ իւրով զկողմամբք Մեդացւոց: Վասնզ հասանէ այնուհետեւ Աժդահակայ պատահել պատերազմաւ հայկազինն՝ ոչ փոքր ինչ ամբոխիւ: Եւ երկայնէր հակառակութիւնն մինչեւ ցամիսս հինգ. քանզի հիւանդանայր դործն արագ և առողջ, յորժամ զմտաւ ածէր Տիգրան յաղագս քեռն իւրոյ սիրելւոյ: Եւ այսպէս զկնս իրացն հնարէր յարդարել, զի ապրելոյ ճար լիցի Տիգրանուհեայ: Ի պատահման այսորիկ և ժամ մարտին մերձենայր:

Բայց դովիմ զքաջհասակն գիմ և զնիզակաւորն և զամենեւին բոլոր անդամովք համեմատն և ի դեղեցկութիւն աւարտեալ հասակի. քանզի առոյգ ամենայնիւ ըստ իրեաս պատշաճեալ, և ուժով ոչ զոք իւր ունելով զոյգ: Եւ զի երկայնեմ զբանս, քանզի ի լինել պատերազմին, նիզակաւ սպառս զջուր հերձեալ զերկաթի ամուր հանդերձն, շամփրէ զԱժդահակ յընդարձակ տեղ նիզակին, և յամփոփել միւսանգամ զձեռն՝ արտաքս զկէս մասն թոքին հանդերձ գինեան ի դուրս բերէ: Բայց մարտն էր սքանչելի, զի քաջք դիպեալ քաջաց, ոչ վաղվաղակի թիկունս ի միմեանց դարձուցանէին. վասն որոյ յերկարեալ քարշէր գործ պատերազմին ժամս ձիգս: Իսկ վախճան գործոյն առնէր մահն Աժդահակայ, և այսպիսի դիպուածս ի բարեբախտութիւն յաւելեալ յաճախէր փառս Տիգրանայ:

Պատմի և այս, թէ զկնի այսպիսի իրաց կատարման, (Տիգրան) յուշարկէ թագաւորապէս գքոյր իւր Տիգրանուհի մեծ ամբոխիւ ի Հայս, յաւանն զոր չինեաց իւրով անուամբ Տիգրան, որ է Տիգրանակերտ, և զգաւառան զայնոսիկ ի ծառայութիւն նմա հրամայէ: Եւ զաստանն անուանեալ կողմանցն այնոցիկ ազատութիւն ի զարմից սորա ասէ լեալս իբր թագաւորական զարմ:

Իսկ զԱնոյշ զառաջին կինն Աժդահակայ, և զբազումս ի սերմանէ Աժդահակայ ազգկունս հանդերձ պատանեկօք և այլ բազում գերեօք, բնակեցուցանէ յարեւելեայ ուսոց որչափ թէ աւելի քան զբիւր մի, բնակեցուցանէ յարեւելեայ ուսոց մեծի լերինն՝ մինչեւ ի սահմանս Դողթանն, որ են Տամբատ, Ոսկիտղայ, Դաժդայնք, և որ այլք առ եզերբ գետոյն դաստակերտք, յորոց մին է վրանջունիք, մինչեւ հանդէպ ամրոցին Նախջուանայ. և գերիս մին է վրանջունիք, մինչեւ հանդէպ ամրոցին Նախջուանայ. և գերիս աւանսն զԱրտամ և զՋուղայ և զԱռչակունիս: Իսկ ի միւս կողմանէ գեա

ուան անիշխանութեան միջոց պարապ թողլով, յաջորդ դրոց մէջ կու գայ Արշակունեաց։

Սորա (այսինքն Տիգրանայ) որդի Բաբ, Տիրան, Վահագն, զորմէ ասեն առասպելք. 'Երկնէր երկին և երկիր, երկնէր և ծիրանի ծով. երկն ի ծովուն ունէր զկարմրիկ եղեգնիկն. ընդ եղեգան փող ծուխ ելանէր, ընդ եղեգան փող բոց ելանէր, և ի բոցոյն պատանեկիկ վաղէր, նա հուր հեր ունէր. ապա թէ բոց ունէր մուրուս, և աչկունքն էին արեգակունք։' Զայս երգելով ոմանց բամբռամբ, լուաք իսկ ականջօք մերովք։ Յետ որոյ և ընդ վիշապաց ասէին յերդն կռուել նմա և յաղթել, և կարի ի մեծ նմանագոյնս ղՀերակլեայ նահատակութեանցն նմա երգէին։ Այլ ասէին զսա և աստուածացեալ. և անդ յաչխարհին Վրաց զորա չափ հասակի կանգնեալ պատուէին զՀուխք։ Եւ սորա են զարմք Վահունիք։ Սորա (Վահագնի) Առաւան, սորա Ներսեհ, սորա Զարեհ, սորա Արմոզ, սորա Բագամ, սորա Վան, սորա Վահէ։ Սա ընդվզեալ մեռանի յԱղեքսանդրեայ մակեդոնացւոյ։

Ցայսմհետէ մինչեւ ցթագաւորութիւնն Վաղարշակայ ի Հայս՝ ոչ ինչ ճշմարտագոյն ունիմ պատմել քեզ. քանզի չվոթ իմն ամբոխից լեալ, այր զարամբ ելանէին տիրել աշխարհիս. և վասն այսորիկ դիւրամուտ ի Հայս լեալ Արշակ մեծ, թագաւորեցուցանէ զեղբայր իւր Վաղարշակ ի վերայ աշխարհիս Հայոց։

ԳԼՈՒԽ Զ.

ՔՆՆԱԴԱՏՈՒԹԻՒՆ ՄԱՐԻՒԱՍԵԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ

1. Մարիբասեան պատմութիւնը ծնունդ է քրիստոնեական ժամանակի։ 2. Նամակ վաղարշակայ եւ առաքումն Մար Իբասայ կեղծիք են։ 3. Այս ենթադրութիւնը եւ զպարագայս նորա բելադրող պատճառը։ 4. Զարմանալի պատահում մը։ 5. Նինուէ քաղաքը չկար առ վաղարշակա։ 6. Թէ եւ լիներ Նինուէ առ վաղարշակա, ի հնուց մնացեալ դիւանք կամ մատեան չկարեր լինել անդ։ 7. կարեւոր գիտելիք գքաղդէարիենէ եւ գասորեաց չկարեր լինել անդ։ 8. Նինուէ դիւանին քաղդէական մատեանը ո՞ր քաղդէարիենով գրուած էր։ 9. Հին քաղդէարիեն լեզուաս մնացորդ գտնուա՞ծ է երբէք։ 10. Բանք հնոց գբերոսոսէ բաւական չեն ցուցանել թէ հին քաղդէարիեն մատենագրութիւն կար։ 11. Նաբատեան երկրագործութիւնն կոչուած գիրքն հին քաղդէական աղբերէ չէ։ 12. Մար Իբաս ո՞ր ասորերէնով թարգմանեց։ 13. Եզրակացութիւն։ 14. Երից նահապետաց եւ Հայկայ ազգաբանութիւնը զոր մարիբասեան պատմութիւնն ի քաղդէական մատենէն առեալ կը դնէ՝ կեղծիք է։ 15. Խորենացւոյն վկայութիւնը թէ Աբիւդենոս կը յիշէր Հայկայ ազգաբանութիւնը՝ կը պարունակէ մեծ անտեղութիւն։ 16. Խորենացին զԱբիւդենոս Եւսեբիոսէ միայն գիտէր։ 17 Մարիգասեան պատմութիւնն զծագմանէ հայ ցեղին, թէ ըստ ժամանակին [գկնի ջրհեղեղի] եւ թէ ըստ տեղւոյն [ի Բաբելոն], հակառակ է յունաց զոր կուտան մեզ արդի երկրաբանական, լեզուաբանական եւ պատմական տեղեկութիւնք։ 18. Եզրակացութիւն. Հնութիւն հայ ցեղին։ 19. Քաղդէական մատենին ընծայուած գաղափարք քրիստոնէական են, ոչ թէ քաղդէական հեթանոսական։ 20. Անդէպ է հաւատալ քաղդէական մատենի կամ տարեգրի մը մէջ Հայկայ ցեղին պէս երկայն ցեղարգիր։ 21. Եւս աւելի անդէպ է հաւատալ Հայկայ յաջորդներուն մանր պատմութիւնը քաղդէական դիւանին մէջ։ 22. Յատուկ անուանք ի պատմութեան Մար Իբասայ եւ ստուգաբանութիւնք եւս աւելի կասկածելի կը գործեն այն պատմութիւնը։ Խոռխոռունի։ Հարք։ 23. Անդէպ է Մարիբասեան պատմութեան գՀայաստան ամայի ենթադրելն առ Հայկա. եւ առ յաջորդօք նորա։ 24. Փնութիւն գպատմութենէն Արամայ։ Զարմանալի խոստովանութիւն մը։ 25. Դիտողութեան արժանի այլ կէտ։ 26. Առաջին, երկրորդ, երրորդ եւ չորրորդ Հայք կոչմանց պատմական ծագումը։ 27. Անուանք տուեալք Հայաստանի այլեւայլ ժամանակ։ 28. Նինոսի եւ Արամայ յարաբերութիւնը. Այս պատմութեան բուն աղբիւրը։ 29. Թէ Արամայ եւ Նինոսի թուականն ուստի առնուած է։ 30. Արայի վիպը։ 31. Հայոց առասպելն գՇամիրամայ. Արայի վիպին բարոյական իմաստը։ 32. Փասն եւ հօրն Հայ իշխանք. Թէ ուստի են Հայկակայ ապստամբութեան եւ Զարմայրի Տրովական պատերազմն երբայուն պատմութիւնները։ 33. Զփախստեանէ որդւոց Սենեքերիմայ ի Հայս. Հակասութիւն մը։ 34. Դի-

տողութիւն զՔագրատունեաց : 35. Ժամանակագրական սխալ մը : 36. Ջկործանմանեի պետութեան Ասորեստանի առ. Սարդանապաղաս. Այլ հակասութիւն : 37. Դիտողութիւն գՊարսից. Ցովհաննես կաթողիկոս : 38. Ցաջորդք Պարսից. Այլ հակասութիւն : 39. Դիտողութիւն զպատմութենէ Տիգրանայ : 40. Այս պատմութեան գլխաւոր պարագաները որ անդէպ են : 41. Դարձեալ հակասութիւն : 42. Տիգրանայ եւ Աժդահակայ մէջ անցից անտեղութիւնը : 43. Մար Իբասայ ընծայուած պատմութիւնն զԱժդահակայ նմանութիւն է Հերոդոտոսի պատմութեան : 44. Դիտողութիւն զգերութենէն Մարաց : 45. Վերջի առասպելը : 46. Ընդհանուր եզրակացութիւն :

1. Այս է ահաւասիկ Հայկազանց պատմութիւնը զոր, ըստ խորենացւոյն, բերաւ Մար Իբաս Նինուէի դիւանէն առ Վաղարշակ : Թէ այս պատմութիւնը վէպ է մանաւանդ քան վաղեմի դիւանէ մը հանուած ստոյգ տարեգիր, այնպէս յայտնի է սկիզբէն մինչեւ վերջը, որ իբրեւ ազգային վաւերական պատմութիւն դնելով զայն առաջի լուսաւորեալ աշխարհի, ոչ այլ ինչ կը շահինք եթէ ոչ յուցնել խորին տգիտութիւն պատմութեան, և յեսին դիւրահաւատութիւն : Արդարեւ անաչառ քննելով Մար Իբասեան պատմութեան ներքին և արտաքին պարագաները, կը գտնենք զայն քրիստոնէական ժամանակի ծնունդ, որ չկարէ լինել հնագոյն քան վերջին դար քրիստոնէութեան : Այսմ ապացոյց են իբր թէ հեթանոսական անուններով և ոճով, բայց ըստ էութեան և պարագայից ծննդոց դիրքին առնուած պատմութիւնն գծագմանէ մարդկային ազգին յերից որդւոց Նոյի, զաշտարակաշինութենէ, գխառնակութենէ լեզուաց, գբաժանմանէ ազգաց և զազգաբանութենէ ցաբեթի յորմէ Մար Իբասեան պատմութիւնը կու տայ սերել զՀայկ, ծաղիկ ազգին իբրեւ հակայ դիւցազն մանաւանդ քան իբրեւ նահապետ : Մար Իբասեան պատմութիւնն առեղծող անձն, ով որ է, կու երեւակայելոյ ընդունէ քաղաք դէռ կանգուն իբր 150ին նախ քան զքր., և դնելոյ անդ ի վաղնջուց ծնայեալ դիւան, և հրամանաւ Աղէքսանդրի քաղդէարենէ յունարէն թարգմանեալ և Հայոց նախադոյն ժամանակին պատմութիւնը պարունակող մատեան, այն պատմութիւնը յիշեալ դիւանէն հանել տալու յարմարագոյն ըստ արդարեւ չէր կրնար գտնել քան զվաղարշակ, Հայոց առաջին արշակունի թագաւորը, զերդայր Արշակայ զոր հնարողն պատմութեան կը կարծէ ակրող, ինչպէս Բաբելոնի, նոյնպէս Նինուէի :

2. Նախ կը հարցունենք թէ ուսոյ ունեցաւ վաղարշակ Նինուէի դիւանին մէջ Հայոց պատմութիւն մը վինտռել տալու խորհուրդը, մինչեւ զրկել զՄար Իբաս առ Արշակ այնպիսի անեղկեցութեամբ որպէս թէ ստուգիւ գիտէը թէ կային հոն Հայոց պատ-

մութիւնը պարունակող դրեան. « Հրամայես (ցես) բանալ զդիւանդարբունի առաջի առնդ . . . զի գտեալ զըզձալին եղբօր քո և որդւոյ, բերցէ ջոջէն ֆոֆոպես : » Զայս ասացաք ենթադրելով թէ իբր 150 ին նախ քան զՔր. կար վաղարշակ անուն անձ մը, եղբայր Պարթեւաց թագաւորին Արշակայ, ի նմանէ կարգեալ թագաւոր Հայոց և Միջագետաց, քանզի ինչ որ կը գրէ խորենացին զվաղարշակայ և զերկուց յաջորդաց նորա՝ չէ պատմական, որպէս տեսցուք յետոյ : Բայց թողունք զայս առ այժմ : Թողունք նաեւ վաղարշակայ ընծայուած նամակին աւելորդ և անբնական յատկութիւնը որ նամակին անհարազատութիւնը կը մատնեն : Ո՛չ ապաքէն ները որ նամակին անհարազատութիւնը կը մատնեն : Ո՛չ ապաքէն աւելորդ և անբնական էր վաղարշակայ յիշեցնել Արշակայ թէ էր « կրտսեր եղբայր նորա, » և թէ « ի նմանէ կարգեալ էր թագաւոր Հայոց. » պարագաները՝ որ արդէն ծանօթ էին Արշակայ : Ոչինչ ընդհատ անբնական էր նաեւ անյայտ և անծանօթ բանի մը համար, որպիսի էր Հայոց պատմութեան դանուիլն ի դիւանին, ասելն վաղարշակայ ցեղբայր իւր. « Բայց զդիւանդ այս մարդուն, որպէս զի ղարշակայ ցեղբայր իւր. « Բայց զդիւանդ այս մարդուն, որպէս զի եղբօրդ ըզձալին գտանելով, ստոյգը բերէ փութապէս : »

3. Մանաւանդ դիտողութեան արժանի են սակայն Մար Իբասայ առաքման պարագաները որ կը յուցնեն թէ այս առաքումն, հանդերձ պարագայիւք, պատմական պատճառէ մը թելադրուած կեղծիք է : Սահակ Բագրատունի Հայոց պատմութիւն մը գրել կ'առաջարկէ Մովսէսի խորենացւոյ, որ արդարեւ զայնու ժամանակաւ առաջին և թերեւս մի միայն կարող անձն էր յագդին այնպիսի գործ մը լուսաւորել : Կերպով մը որ մեզ անծանօթ է, Մովսէս կը ստանայ իբր հին քաղդէական մատեան մը առնուած կեղծ աղբիւր մը հնագոյն ժամանակի պատմութեան Հայոց : Այս աղբիւրն հնարողին հարկ էր յուցնել թէ ինչ առթիւ, յոյր ձեռն և ուստի ձեռք բերուած էր այն : Քաղդէական հին մատեան մը ոչ կրնար գտնուիլ, եթէ ոչ Բաբելոն կամ Նինուէ : Աղբիւրն հնարողն այս վերջին քաղաքը կ'ընտրէ իբրեւ տեղի քաղդէական մատենին, թէպէտ ի ժամանակին յոյժ տարբեր էր Նինուէ Բաբելոնէ : Այս մատեանը դանուած կը դնէ, այն է 150 ին նախ քան զՔր. առ վաղարշակաւ, Նինուէ ի վաղուց անհետ եղած էր, և եթէ չէր եւս անհետ լեալ, յԱսորեստանեայց և ի քաղդէացւոց ծնայեալ դիւան և մատեան չկարէին լինել անդ, որպէս տեսցուք ի տարբեր. բայց աղբիւրն հնարողը չկարաց և չէր կարող գիտել այս պարագաները. պատմական և բանասիրական դիտութիւնք այնր դարուն չզօրէին այնչափ հեռուն երթալ : Արդ, յետ գտանելոյ տեղւոյ քաղդէական մատենին, կը գտնուի նաեւ զայն անոի հանել տուող անձը, այն է Նինուէի կողմանց էշխող Մեծին Արշակայ պարթեւի եղ-

բայրը վաղարշակ, որ, ըստ Խորենացւոյն կամ ըստ բանից այն աղբիւրը հնարողին, ոչ միայն Թագաւոր կարգեալ էր յեղբօրէն ի վերայ Հայոց և Միջագետաց, այլև պատուէր ընկալեալ ի նմանէ «քաջութեան և իմաստութեան հոգ տանել,» և ինքն եւս լեալ ուսումնասէր, փափաք մեծ ունէր գիտել Հայոց ազգին անցեալը: Եւ որովհետեւ քաղդէարէն մատենէ մը չկարէր օգուտ քաղել վաղարշակ, այս դժուարութեան եւս հնարը կը դտնուի. նախ Աղէքսանդր Մակեդոնացի Թարգմանել կուտայ զայն մատեան ի յոյն լեզուս, և ապա յոյն և ասորի լեզուաց հմուտ Մար Իբաս Թարգմանելով զայն ի յունէ յասորի, կը բերէ առ վաղարշակ: Ոչ միայն վաղարշակ կրցաւ հասկնալ (այսպէս պարտ է ենթադրել) յունարէն կամ ասորերէն Թարգմանութիւնը, այլեւ Խորենացին, որոյ միայն ձեռքն ինկաւ մին կամ միւսն յերկուց Թարգմանութեանց անտի, կամ թերեւս երկոքին եւս, յետ իբր 600 և աւելի ամաց, այնուհետեւ ոչ ուրուք ձեռքն կընալով մինչեւ ցայսօր:

4. Այս հանճարեղ ենթադրութեան, այն է վաղարշակայ թեղադրութեամբ և Մար Իբասայ աշխատութեամբ Հայոց պատմութեան մը ստացման ենթադրութեան մէջ, կէտ մը կայ զոր պարտ է զգուշանալի պատահում կոչել, եթէ պատահում է և ոչ մանաւանդ խորհուրդ, և որ յանգի ի մեծ դժուարութիւն Խորենացւոյն և Մեկենասայ նորին, Սահակայ բագրատունւոյ, քանզի վերոյիշեալ ենթադրութեամբ ի մէջ վաղարշակայ և Սահակայ, ինչպէս նաեւ ի մէջ Մար Իբասայ և Մովսէսի կը դոյանայ պանծալի համեմատութիւն մը. Սահակ իբրեւ եռանդուն փափաքող և թելադիր ազգային պատմութեան մը խմբագրութեան լինի երկրորդ վաղարշակ, և Խորենացին, իբրեւ յաջողակ և գործունեայ գրիչ այն պատմութեան, երկրորդ Մար Իբաս կասկնա, այսինքն սրամիտ կամ հնարագէտ: (Տես և Վիքդ. Լանկլ. Հաւաք. պատ. Հ.յց. հտ. Ա. էջ 8:)

5. Մարիբասեան պատմութիւնը, որոյ բնագիրն անծանօթ է մեզ, ընդունելու համար իբրեւ արդարև հանեալ ի դիւանէն Նինուէի, պարտինք լինել նախ աներկբայ թէ առ վաղարշակաւ Նինուէ քաղաքը կը կենար իւրով բազմադարեան հնութեամբք, յորոյ մին էր հարկաւ դիւանն որ կ'ենթադրուի ձեռնհաս անդ հարիւրաւոր ամաց հետէ, այն է ի ժամանակէ անտի Ասորեստանեայց, Քաղդեացւոց և Պարսից: Ստուգիւ դիտենք սակայն թէ հարիւրաւոր ամօք յառաջ քան զվաղարշակ չկար Նինուէ: Հերոդոտոս, իբր 450 ին նախ քան զՔր. Նինուէի մնացորդն անցնելով զաւերակ նորա անդամ չգտաւ. իսկ Քսենոփոն, քան զնա իբր 50 ամօք յետոյ, Նինուէի անունն անգամ չի յիշեր, թեպետ առ աւերակօք նորա բա-

նակեցաւ. նոյնպէս ի ժամանակս արշաւանաց Աղէքսանդրի, իբր 180 տարի յառաջ քան զվաղարշակ, չի յիշուիր այն աշխարհածանօթ քաղաքը:

6. Բայց մարիբասեան պատմութիւնն ընդունելու համար իբրև արդարև հանեալ ի դիւանէն Նինուէի, բաւական չէ միայն ստուգիւ գիտել թէ կար Նինուէ առ վաղարշակաւ, այլ պարտ է գիտել նաև ստուգիւ թէ կրնար դտնուիլ հոն հին ասորեստանցիներէն կամ քաղդէացիներէն ձեռացեալ դիւան կամ մատեան: Ըստ արդի պատմական և բանասիրական ստոյգ տեղեկութեանց դիտենք սակայն թէ, ոչ Ասորեստանեայց և քաղդէացւոց, և ոչ իսկ Մարաց և Պարսից ժամանակին կրնար դտնուիլ հին մատեան և դիւան, այսինքն տարեգիր կամ մատենադարան (դրատուն), քանզի դիւան բառն այս երկու նշանակութիւնն ունի առ մեզ: Ասորեստանեայք և Բաբելացիք կամ քաղդէացիք, ինչպէս նաև նոցին դրացի արիական կամ հնաեւրոպական ազգերը, չունէին այբուբենական գիր և ոչ մատեան. գիր նոցա էին բեւեռագիր կոչուած նշանք, իսկ դիւանք կամ մատեանք, եթէ արժան է այսպէս կոչել, քարինք և աղիւսք նոյն նշանագրօք: Հայերէն սա հին բառերն, աղյանաքրոնեն, այսինքն քարի վրայ փորագրութիւն, և դաչինք կնիք, որով, առ իշդոյ այլ ազգ գրութեան, դաչնագրութեանց ի քարի դրոշմուիլը կ'ակնարկուի, բաւական կը ցուցնեն թէ Հայք եւս, ինչպէս նոցին դրացիք Ասորեստանեայք, Մարք և հին Պարսք, այն հին ժամանակներըը ոչ այլով օրինակաւ դիտէին գրել, եթէ ոչ կռելով, այսինքն փորագրելով. ինչպէս նաև նշանագիր բառը որ հին հայերէն լեզուաւ գիր կամ տառ կը նշանակէ՝ բեւեռագիր կ'ակնարկէ մանաւանդ գիր կամ տառ, որ համեմատութեամբ չատ նոր են ի մերում լեզուի նշանագրի մտօք, առաջինը (գիր)՝ ըստ այս նշանակութեան, վերջինը (տառ)՝ բոլորովին նոր, յետ անկման լեզուին մեծաւաճ: Այբուբենական գիրն արդարև հին է, դէթ իբր հազար ամօք յառաջ քան զքրիստոնէական թուականն, բայց առ փիւնիկեցիս՝ որոց կը վերաբերի այս գիւտին առաջին գործածութիւնը, թերեւս նոյն իսկ գիւտն, և յորոց առած են եբրայեցիք առ Սամուէլիւ կամ առ Թագաւորօք: Իսկ առ քաղդէացիս, և Ասորիս, որպէս և առ Պարսս, այբուբենի գործածութիւնն համեմատութեամբ աւելի նոր է: Յետ Դարեհի և քսերքսէս սկսան Պարսիկք գիր և գիւան ունենալ, ինչպէս յայտնի է գիւտն բառէն եւս որ արիական է:

7. Խորենացին խօսելով զմատենէն զոր որպէս թէ գտած էր Մար Իբաս ի գիւանի անդ Նինուէի, երկու սեմական լեզու կը յիշէ,

քաղդէարէն՝ որով գրուած էր բուն մատեանը, և ասորերէն՝ որով Մար Իբաս Թարգմանելով բերաւ այն մատենէն Հայոց վերաբերեալ մասը։ Նախ՝ քաղդէարէն կը կոչուի Ասորեստանի և Բաբելոնի կողմերը խօսուած հին լեզուն որ և արեւելեան արամերէն կը կոչուի. իսկ ասորերէն կը կոչուի՝ հին Ասորւոց երկրին և Միջագետաց լեզուն, որ և կը կոչուի հիւսիսային արամերէն։ Երկրորդ՝ քաղդէարէն կը կոչուի ասորերէնով և եբրայեցերէնով խառն այն գաւառական լեզուն որ էր Հրէից կամ Պաղեստինու յատուկ յետ գերութեան, և որով գրուած են Եզրասայ և Դանիելի գրոց մէկ մասը, և ուրիշ հրեական գրեան, այսինք Միշնա, Թարկում և Թալմուտ կոչուած գիրքերը. և այս պատճառաւ այս քաղդէարէնը կը կոչուի գրոց քաղդէարէն կամ Թարկումական և Թալմուտեան քաղդէարէն, (chaldéen biblique, targumique, talmudique, syro-chaldaïque), և ասորերէն կը կոչուի վերջին կամ նոր ասորերէնը որ յետ քրիստոնէութեան ծագեցաւ և կը կոչուի քրիստոնէական արամերէն (aramaïsme chrétien, syriaque)։

8. Արդ, կը հարցունենք. Նինուէի դիւանին քաղդէական մատեանը որ քաղդէարէնով գրուած էր. էին քաղդէարէնով, այսինքն արեւելեան արամերէնով կամ հին Ասորեստանեայց և Բաբելացւոց քաղդէարէնով՝ թէ Հրէից քաղդէարէնով։ Հին քաղդէարէնով գրուած չկարէ ենթադրուիլ, քանզի այն լեզուն այբուբենական գիր կամ դպրութիւն չունէր, և այն ժամանակէն մնացած այբուբենական գրով գրուած ամենեւին չկայ։ Եթէ երբէք այն լեզուաւ գրուած է, բեւեռագիր կոչուած նշանագիրներով գրուած է, և թերեւս բեւեռագիր արձանագրութենց միոյ տեսակին լեզուն այն հին քաղդէարէնն է։

Արդարեւ կարծուած է թէ հին քաղդէացիք գիր և մատենագրութիւն ունէին, և թէ այն հին քաղդէական մատենագրութենէ բաղում մը թարգմանուած էր ի հնումն ի ցոյն լեզու։ Այսպէս եւ սերեայ վկայութեամբ, ըստ Աղեքսանդրի բազմավիպի, (որ էր ցոյն մատենագիր յառաջնում դարու նախ քան զԲր.) Բերոսոս անուն քաղդէացի մատենագիր մը Աղեքսանդրի ժամանակ, «ի տիս Աղեքսանդրի Փիլիպպեայ, κατ Αλέξανδρον τὸν Φιλίππου τὴν ἡλικίαν», հին քաղդէարէնէն թարգմանեց պալեայգրեան որ «ի Բաբելոնի բազում ղպրուքեամբ պահէին յերկկերիս և ի հնդեասան բիւրոց ամաց, յորս (էր) գիր պատմութեանց զերկնից և զերկրի և զծովի և զնախերան արարչութենէ, և զթագաւորաց և զնոցուն իրաց և զդարձոց, և զկրճնդեղէն։» (Աս Եւսեբ. Քրոն. Ա. հա)։

Նաև ցովսեպոս հրեայ պատմիչն զԲերոսոսայ ասէ թէ ի հին

(քաղդէական) մատենից առնելով գրեց մեր (Հրէից) պատմին վրայ հանդոյն Մովսէսի. «Ձառեցից այժմիկ զոր ի քաղդէացւոց մի ըստ միոջէ գրեալն և զպատմեալս, յորս կայ բազում միաբանութիւն և առ այլ եւս մեր գիրս։ Եւ միայ այսոցիկ Բերոսոս է, այր քաղդեացի յազգէ, և երեւելի յամենեսին որ զիւրաքանչիւր թեամբ գային. քանզի և զաստեղագիտութեանն մատեանս և որ ինչ ի քաղդեից ճարտարութիւն իմաստութեան պատմէր, նա եհան ի ցունաց լեզու։ Նոյն իսկ Բերոսոսն մտադիւր ղհետ երթեալ առաջնոյն մատենից (քաղդէացւոց)՝ վասն ջրհեղեղին և բնաջինջ մարդկան ապականութեանն լինելոյ՝ զնոյն ձեւ ըստ Մովսիսի պատմութեանն վիպագրեաց. և վասն արկղակերտ տապանին որով Նովքոս (Նոյ) նախնին մերոյ ազգիս (Հրէից) ապրեցաւ, և երթեալ դարձեալ ի գլուխս լերանց Հայաստան աշխարհին. և ապա մի ըստ միոջէ ի Նովքայ համարեալ, և զնոցին ժամանակս յաւելեալ, ի Նաբուպաղասարոս, ի Բաբելոնի և քաղդէացւոց թագաւորն, եկեալ հասանէ» (Աս Եւսեբ. Քր. Ա. հա)։

10. Բայց արդի քննադատութիւնը չի կրնար պատմական յարգ ընծայել յանուն Բերոսոսի տրուած հատակոտորներու, և ոչ զնոյն ինքն Բերոսոս ճանաչել իբրեւ արդարեւ պատմական անձ և քաղդէացի։ Արդարեւ զարմանք է որ արեւական անուն կրող քաղդէացի մը, առ Մեծաւ Աղեքսանդրիս, ի քաղդէարէնէ յունարէն մատեան մը թարգմանէ, և այս մատեանները կը ճնան անծանօթ աշխարհի, նա մանաւանդ կը կորսուին, և ապա յանկարծ, յառաջնում դարէ անտի քրիստոնէութեան, կը ծանօթանան ոչ իբրեւ ամբողջ, այլ իբրեւ հատակոտոր, հեթանոսական առասպելախառն դուռնով, եկեղեցական նպատակաւ գրող հեղինակաց ոմանց, որպիսի են Յովսեպոս և Եւսեբիոս, իբրեւ հզօր ապացոյց հաստատելու հին հրեական աւանդութիւնները։ Ապա, որպէս ասէ Բրնան, հմուտ հին արեւելեան մատենագրութեան, մանաւանդ սեմական, նոյն։ «Առողջ քննադատութիւնը չի կրնար իբրեւ վաւերական ընդունել ինչ որ յոյն, գլխաւորապէս եկեղեցական, պատմութիւնը կ'ընծայեցնէ մեզ յանուն Բերոսոսի, Աբիւդենայ, Մանեթոնի, Սանքոնիաթոնի, իբրեւ միացորդս հին արեւելեան կորուսեալ մատենագրութեան։»

11. Զարդիս արաբերէն մատեան մը գտնուեցաւ «Նաբատեան երկրագործութիւն» անուամբ։ Ըստ բանից այսր մատենի, Նաբատացի կոչուած շատ հին ազգ մը յարեւելս, որպէս թէ ծագկեալ մատենագրութիւն ունէր զբնակութենէ, զբժշկականութենէ, զբուսաբանութենէ, զբնագիտութենէ, զաստեղագիտութենէ և զայլ

դիտութեանց, և թէ այս մատեանը Նաբատացւոց մատենագրութենէն ծնացորդ էր: Ոմանք յեւրոպացի գիտնոց կարծեցին թէ Նաբատացիք հին քաղդէացիք էին, ուստի և այն մատեանն էր հին քաղդէական դպրութեան ծնացորդ, արաբերէն թարգմանեալ, և աստի կամեցան հետեւցնել թէ առ հին քաղդէացիս կամ Բաբելացիս և առ Ասորեստանեայս դոյր դպրութիւն և մատենագրութիւն: Բայց յետոյ ճիշդ քննութեամբ տեսնուեցաւ թէ Նաբատեան երկրագործութիւն անուանեալ գիրքն էր արաբացւոյ մի գործառասպելախառն, որոյ մատենագրութեան թուականը չէ հին քան զդ. դար յետ Քր., և թէ Նաբատացիք ոչ այլ ինչ էին եթէ ոչ հին հեթանոս արաբացի ցեղ ի կողմանս Բաբելոնի կամ Պաղեստաւու: (Մասբերոյ Հնախօս. արեւել. ազգ. էջ 193):

12. Նոյնպէս կը հարցունենք ասորերէնին համար. Մար Իբաս որ ասորերէնով թարգմանեց քաղդէական մատենէն Հայոց վերաբերեալ մասը և բերաւ առ վաղարշակ. էի՞ն ասորերէնով, այսինքն հիւսիսային արամերէն կոչուած լեզուաւ, թէ նոր կամ Syriaque կոչուած ասորերէնով: Էին ասորերէնով չէր կարող, քանզի նաեւ այս լեզուաւ հին գրուած ամենեւին չկայ. հնագոյն արձանագրութիւնք որ գտնուած են Ասորւոց երկրին այլ եւ այլ կողմերը, գլխաւորապէս ի Բալմիրա՝ չեն հին քան զերկրորդ դար քրիստոնէութեան, և լեզուն նոր ասորերէն է կամ շատ մօտ նմին: Իսկ եթէ Մար Իբաս թարգմանութեան ասորերէնը նոր ասորերէն (Syriaque) էր, կը հետեւի թէ Մար Իբաս յետոյ էր քան զդ. դար քրիստոնէութեան: Ջարամէական լեզուաց և զգպրութենէ նոցա ընդարձակ խօսուած է ի պատմութեան Սեմական լեզուաց Բընանի:

13. Արդ, որովհետեւ յառաջ քան զքրիստոնէական թուականն (բայ ի հրեից քաղդէարէնէն և նոր ասորերէնէն) բնիկ քաղդէարէն և ասորերէն դպրութիւն կամ դրել չկար, ինչպէս կրնար, այնչափ հարիւրաւոր ամօք յառաջ քան զայն թուական, քաղդէացիք լեզուաւ գրուած մատեան գտնուիլ ի Նինուէ, և ինչպէս Մար Իբաս, 150 ամօք յառաջ քան զքրիստոնէական թուականն, այն է իբր երեքհարիւր ամօք յառաջ քան զկիզբն ասորական (syriaque) դպրութեան, կրցաւ ասորերէն թարգմանել Հայոց պատմութիւնը զոր գտաւ քաղդէարէնէ յունարէն թարգմանեալ մատենին մէջ:

Մարիբասեան պատմութիւնն առեղծողը, որ անտարակոյս յետոյ է քան զերկրորդ դար քրիստոնէական թուականին, զոր օրինակ, չգնելով տեղեակ հին պատմութեան, կը կարծէր թէ, վաղարշակայ ժամանակ Նինուէ կար, նոյնպէս չգնելով տեղեակ սեմական լեզուաց դպրութեան պատմութեանը, կը կարծէր թէ, նոյն

վաղարշակայ ժամանակ և բազմօք իսկ յառաջ քան զնա, կար քաղդէարէն և ասորերէն դպրութիւն, այսինքն թէ այն լեզուներով մատեաններ կը գրուէին. ուստի և նախ քաղդէարէն գրուած մատեան կը դնէ ի Նինուէ՝ կանգուն համարելով այս քաղաքը, և ապա այն քաղդէարէն գրուած մատենին յունարէն թարգմանութենէն Մար Իբասայ Հայոց պատմութեան ասորերէն թարգմանութիւն մը բերել կուտայ առ վաղարշակ: Այս այնպէս է որպէս թէ ոք չգիտելով ղպատմութիւն հայերէն դպրութեան և ժամանակ դիւաի հայերէն նշանագրաց, գարերով յառաջ քան զՍահակ և զՄեսրոպ ենթադրէր հայերէն գրուած մատեաններ կամ դիւանները:

14. Մեր այս դիտողութիւնն զծագմանէ մարիբասեան պատմութեան բաւական է ցուցանել թէ այն պատմութիւնը Նինուէի դիւանէն հանուած դնել՝ հին ժամանակին, և առանձինն քաղդեացւոց և Նինուէի, պատմութեան անտեղեակ ուրուք կեղծիք է, զոր բոլորովին կը հերքեն մեր այժմու առոյգ տեղեկութիւնք զհանացաց աղբին և քաղաքին այնորիկ: Եկեսցուք այժմ յայլ ինն դիտողութիւն, որ նոյնպէս և եւս աւելի յայտնի կը ցուցնէ թէ մարիբասեան պատմութիւնն յետին ժամանակի, ուստի և անհաւատ դործ է, ոչ թէ առոյգ պատմութիւն հին քաղդէական աղբիւրաց պահեալ և հասեալ մինչեւ առ մեզ: Դիտողութիւնն զորմէ բանքս են՝ է զաղգաբանութենէն Հայկայ, զոր, որպէս տեսաք ի վեր անդր ի բուն պատմութեան (էջ 97), որպէս թէ Մար Իբաս գտաւ ի քաղդէական մատենի անդ դիւանին Նինուէի, ի Հայկայ դէպ ի վեր մինչեւ Բաբելէ, և դէպ ի վայր մինչեւ ցԱրայ դեղեցիկ, և զորոյ վերջին մասն, այն է՝ ի Հայկայ մինչեւ ցԱրայ, խորենացին կը չանայ հաստատել նաեւ Աբիւդենոսի վկայութեամբ:

Ի քաղդէական մատենին, յորմէ Մար Իբաս, ըստ Խորենացւոյն, հանեց Հայոց հին պատմութիւնը, որպէս թէ յիշուած էին Ջրուան, Տիտան և Յապետոսէթ, իբրեւ երեք առաջին նահապետք յորոց սերեցաւ ազգ մարդկան: Յետ այս երից՝ յիշուած էին անդ, ասէ Խորենացին, նաեւ սերունդք նոցա, և Մար Իբաս զմին միայն ի սերնդոց Յապետոսէթայ, այսինքն զնահապարս Հայկայ մինչ այն, առաւ սա անուններով. Յապետոսէթ, Մերոդ, Սիրաթ, Թակլաթ, Հայկ: Յայտնի է թէ այս ազգաբանութիւնը Ննդոյ է, քան զի Ջրուան, Տիտան և Յապետոսէթ՝ Ննդոյ Սեմ, Քամ, Յաբեթն են: Յետ Յապետոսէթայ յիշուած անուանք՝ Մերոդ, Սիրաթ, Թակլաթ, նոյնպէս Ննդոյ Գոմեր, Թիրաս և Թորգոմն են: Սակայն յազգաբանութեան աստ երկու ինչ կայ դիտողութեան արժանի որ ազգաբանութեան անհարազատութիւնը կը մատնէ: Նախ, Ասորես-

տանցիք, յայնպիսում հին ժամանակի որպիսի կ'ենթադրէ Մար Իբաս, չէին կարող դիտել Զրուան անունը որ ղրադաշտական է, ուստի և համեմատութեամբ նոր. և ոչ իսկ Տիտան անունը որ նոյնպէս համեմատութեամբ նոր և յունական է: Երկրորդ, Մեծոզն ու Սիրաթը Հրէից Գոմեր և Թիրան են տառերու փոփոխութեամբ: Կ'երեւի թէ Մար Իբաս, կամ այս անունն առնող մնձը որ, ով որ էր, չէ հին քան ղերկրորդ դար յետ Քրիստոսի, կարծեցնելու համար թէ վերոյիշեալ ազգաբանութիւնը Մովսիսական չէր այլ բոլորովին տարբեր, այն է քաղդէական աղբերէ, փոխանակ Սեմայ և Համայ ընտրած է հեթանոսական անունները Զրուան և Տիտան, իսկ զԳոմեր և Թիրաս տառերու չրջմամբ փոխած է ի Մերոգ և ի Սիրաթ: Յետ այս երից անուանց, որ են Գոմեր, Թիրաս, Թորգոմ, ղորս Ծննդոց ազգաբանութիւնը կը յիշէ իբրեւ սեռունդ ցաբեթի, քաղդէական մատեանն, ըստ Խորենացւոյն, որպէս թէ կը յաւելցոյր. Հայկ, Արմենակ, այլովքն հանդերձ, մինչեւ ցԱրայ:

15. Խորենացին անուանեալ քաղդէական ազգաբանութեան այս վերջին մասն, այն է՝ ի Հայկայ մինչեւ ցԱրայ դ եղեցիկ, կամի հատուցանել Աբիւդենոսի վկայութեամբ, որպէս թէ Աբիւդենոս եւս կը յիշէր Հայկայ սերունդն այսպէս. « Արայն դեղեցիկ՝ Արամեայ Հարմայ, Գեղամեայ, Ամասեայ, Արամայիսայ, Արմենակայ, (Հայկայ) որ եղեւ կենախուղ բելայ: » Խորենացին բերելով այս ազգաբանութիւնն իբրեւ յԱբիւդենոսէ, կը յաւելու. « Զայս մեզ Աբիւդենոս յիւրում առաջնում արձանականի ի մասն ազգաբանութեան ասէ, ղոր ասա ուրեմն յետոյ ամանք բարձին. » այսինքն՝ Աբիւդենոս կը պատմէ մեզ զայս իւր առաջին արձանականին ի մասն ազգաբանութեան. բայց զայս (Արմենակէն մինչեւ Արայ յիշուած տոհմը) յետոյ ոմանք բարձին: Եթէ չենք սխալիր, Խորենացին կամի ասել թէ Աբիւդենոս ի պատմութեան իւրում յիշած էր Հայկայ սերունդը մինչեւ ցԱրայ. բայց յետոյ այս մասն ի պատմութենէ նորա դուրս ձգուեցաւ: Կը հարցունենք սակայն. Աբիւդենոսի պատմութենէն այն մասն ինչպէս կրնար դուրս ձգուիլ, և ընդէր: Դիցուք թէ Հայոց թշնամի մը կամեցաւ այն մասն Աբիւդենոսի պատմութենէն հանել. ի միջէ ձեռագիր օրինակէ միայն կարեր հանել զայն, այսինքն՝ այն օրինակէն զոր ինք դրեց կամ գրել տուաւ. միթէ կրնար Աբիւդենոսի բոլոր ձեռագիր օրինակներէն հանել. ամենեւին, ապա թէ ոչ հարկ էր նմա Աբիւդենոսի պատմութեան բոլոր ձեռագիր օրինակներն որ աշխարհիս վրայ կը գտնուէին՝ ժողվել և ջնջել, և իւր ձեռագիր օրինակը միայն տարա-

ծել: Եւ Խորենացին ինչպէս կրցաւ գիտնալ թէ այն մասն Աբիւդենոսի պատմութենէն հանուած էր: Դիցուք թէ Խորենացին ի միում ի հին ձեռագիր օրինակաց Աբիւդենոսի գտաւ այն ազգաբանութիւնը, և յայլում ձեռագիր օրինակի չգտաւ, որովհետեւ Խորենացին Աբիւդենոսի պատմութեան աշխարհիս վրայ գանուած բոլոր ձեռագիր օրինակները չէր կարող ունենալ, անտեղի է ասել նորա թէ Աբիւդենոս այն ազգաբանութիւնը գրեց և այլք յետոյ բարձին զայն:

Խորենացին անուանեալ քաղդէական ազգաբանութեան հատուածին տալու համար կամի վկայ կոչել երեւելի հին պատմիչ մը, ինչպէս կը կարծուէր անատեն թէ էր Աբիւդենոս, և կը դիմէ նորա վկայութեան: Բայց որովհետեւ ի պատմութեան Աբիւդենոսի ոչ ոք պիտի գտնէր այն ազգաբանութիւնը, կը կանխէ ասել թէ ցեղ ազգ ոմանք բարձին: Աւելի դիւրին պիտի ըլլար հաւատք ընծայել Խորենացւոյն եթէ ասէր. Ես այն ազգաբանութիւնը գտայ ի միում ի հնագ այն օրինակաց Աբիւդենոսի, թէպէտ տեսայ ուրիշ նորագոյն օրինակ մը ուր այն մասը թողուած կամ հանուած էր:

16. Զայս ասացաք ենթադրելով թէ Խորենացին Աբիւդենոսի պատմութեան բնագիրն ունէր: Բայց գիտնք թէ Խորենացին զԱբիւդենոս եւսեբեայ միայն որ ի քրոնիկոնին իւրում, ինչպէս այլեւայլ հեղինակներէ, նոյնպէս Աբիւդենոս անուն հին պատմագրէ մը, կը բերէ Ծննդոց գրոց պատմութեան համաձայն հատուածներ ղնախաջրհեղեղեան նահապետաց, ղնոյէ, ղջրհեղեղէն, ղաշտարակաշինութենէ և ղլեառնակոփութենէ լեզուաց: Եւսեբեայ քրոնիկոնն յառաջ քան զԽորենացին թարգմանուած էր Հայերէն, և Խորենացին եւսեբեայ այս հայերէն թարգմանութեան մէջ կարդացած էր Աբիւդենոսէ բերուած հատուածները: Թէ Խորենացին զԱբիւդենոս եւսեբեայ հայերէն թարգմանութենէն միայն գիտէր, անտի յայտ է, զի ուրիշ հատուած մը զոր ի պատմութեան իւրում (Գիրք Բ. գլ. Ը.) կը յիշէ՝ բառ առ բառ առած է եւսեբեայ քրոնիկոնին հայերէն թարգմանութենէն, հանդերձ սխալով թարգմանչին: Եւսեբիոս, յետ յիշելոյ ինչ ինչ յԱբիւդենոսէ զնաբուգոդոնոսորայ, Մեգասթենէս անուն պատմագրէ մը եւս նոյն նաբուգոդոնոսորայ վերաբերեալ հատուած մը կը բերէ այսպէս. « Մեգասթենէս որ ուժգնագոյն էր քան զՀերակղէս, նէս ասէ. Նաբուկոդրոսորոս որ ուժգնագոյն էր քան զՀերակղէս, ի ղիբէացւոց և յիբերացւոց աշխարհն ղօրաժողով լեալ հասանէր, և վանեալ վկանդեալ ընդ ձեռամբ նուաճէր, և զման մի ի նոցա նէն յաջակողմն Պոնտոս ծովու տարեալ բնակեցուցանէր » եւայլն: Մեգասթենէս բառը որ մեծազօր կը նշանակէ՝ իբր Թարգմանիչը

ածական առած է, և կը թարգմանէ այսպէս. « Մեծազօրն, ասէ, Նաբուկոդրոսորոս, » եւայլն: Այսպէս, ուր բառն առաջ յիշուած Աբիւդենոսի կ'երթայ, ոչ թէ Մեգասթենէսի, ուստի և Աբիւդենոսի կը կարծուի հատուածը որ չէ: Այսպէս առած է նաեւ Խորենացին: Ահա Խորենացւոյն հատուածը. « Աբիւդենոս պատմէ այսպէս ասելով. Մեծազօրն Նաբուգոդոնոսոր բռնագոյն էր քան զՀերակղէս լիբէացւոյ. զօրաժողով լեալ հասանէր ի վերիացւոց աշխարհն, և վանեալ խորտակեալ ընդ ձեռամբ նուաճէր, և զմնան մի ի նոցանէ յաջակողմն Պոնտոս ծովուն տարեալ բնակեցուցանէր: » Ապա յայտնի եղաւ թէ Խորենացին եւսեբիոսի միջոցաւ միայն գիտէր զԱբիւդենոս, ոչ թէ բուն Աբիւդենոսի գիրք մը ունէր: Եթէ Աբիւդենոսի գիրք ունենար, այնպիսի հատուած մը պիտի չգտնէր հոն, քանզի, ինչպէս ակնայտնի է, այն հատուածը Մեգասթենէսի է, ոչ թէ Աբիւդենոսի:

17. Այս դիտողութենէն տեսնուեցաւ որ Հայկայ ազգ աբանութիւնն դէպ ի վեր մինչեւ ցապետոսթէ (ցարեթ) յետին ժամանակի ջրհոսանքի ուրուք տակաւ կեղծիք է ընդդէմ ազգաբանութեան վրայ հիմնուած, ոչ թէ քաղդէական. նոյնչափ և աւելի տակաւ կեղծիք է ազգաբանութեան երկրորդ մասն որ է ի Հայկայ մինչեւ Արայ: Հիմա գանք մարիբասեան պատմութեան այն կէտին որ Հայ ազգը քան զբրիսոնէական թուականն իբր 2,200 տարի առաջ Հայկայ 300 հոգիէ բաղկացեալ ընտանիքէն սերեալ, և զՀայկ ի Բաբելոն իբրեւ զմին ի հակայից անոնք աշտարակաշինութեան կը դնէ:

Հեղինակ մարիբասեան պատմութեան, որպէս նկատուի և սեմական լեզուաց դպրութեան, նոյնպէս մարդկային ազգին ծագման, հնութեան, բաժանման և լեզուաց պատմութեան անտեղեակ կը թուի: Ընդդէմ պատմութիւնը միայն դիտնալով, և զայն միայն դնելով ինքեան հիմն, կը կարծէ թէ սկիզբն ազգաց, հնագունից անգամ, ոչ անցանէ անդր քան զաշտարակաշինութիւնն, այսինքն՝ քան զամն 2,245 նախ քան զԲր.: Նոյնպէս չգիտնալով թէ ազգերը լեզուաւ և տեղեաւ ուրոյն և տարբեր բուներու ճիւղեր են որոց սկիզբը նախապատմական է, կը կարծէ թէ հնաեւրոպական բունին վերաբերեալ ճիւղ մի, որպիսի են Հայք, իւր բունէն զատուած, իբր թէ ինքնօրէն յառաջ եկած էր Բաբելոն, բոլորովին օտար և տարբեր բունոյ մը հողին վրայ: Նոյնպէս ենթադրելով թէ բոլոր մարդկային ազգը կը գտնուէր Բաբելոնի երկիրը Սենաար՝ երկնաբերձ աշտարակ մը չինելու զբաղեալ, կը կարծէ թէ այն ժամանակ, այսինքն իբր 2,240 տարի յառաջ քան Ք.Ք., Հայաստանի կողմերը և անոի անդր բոլոր երկիրը դեպ ի

հիւսիս ամայի և անբնակ էր, այնպէս որ իբր 300 հոգիէ բաղկացեալ ընտանիք մը, որպիսի ասէ թէ էր ընտանիքն Հայկայ, կրցաւ բռնել բոլոր այն երկիրը, և հետզհետէ բազմանալով ընուլ զայն դէպ ի հիւսիս: Այս պատմութիւնը, կամ մանաւանդ ենթադրութիւնն, անցեալ դարերու մէջ կրցաւ իբրեւ ճշմարիտ կամ գէթ իբր հաւանական ընդունուիլ. բայց զարդիս, մանաւանդ ի վերջին 15 կամ 20 ամաց հետէ, դրական գիտութիւնք զծագմանէ, ջննութենէ և զբաժանմանց մարդկային ազգին այնպիսի և այնչափ լոյս տուած են որ այս խնդրոյ վրայ հին վարդապետութեանց կամ կարծեաց չատերը, եթէ ոչ բոլորովին ջրուած, գէթ մեծապէս փոխուած կամ չափաւորուած են: Մարդկային ազգին վերաբերեալ ուրիշ խնդիրներ թողլով որ հոս ուղղակի չեն պատկանիր մեզ, առնուք միայն ինչ որ երկրաբանութիւնը, պատմութիւնը և լեզուաբանութիւնը յայտնած են ջննութենէ և զբաժանմանց մարդկային ազգին: Ոչինչ այնպէս յայտնի և որոշ կը ցուցնէ մարդկային ազգին հնութիւնն, ինչպէս երկրաբանութիւնը: Այս գիտութեան դոյզն ինչ տեղեկութիւն ունեցողք գիտեն թէ երկրիս կեղեւը կը բաղկանայ այլեւայլ խաւերէ որ հետզհետէ կազմուած են հազարաւոր դարերով, և թէ այս խաւերէն չատերը, մանաւանդ վերջիններն, կը պարունակեն այլեւայլ տեսակ գործարանաւոր մարմնոց, այսինքն ծարանաւոր էակներն, որ այս ինչ խաւին վրայ կ'ապրէին ժամանակ, երբ երկրաբանական յեղափոխութեամբ մը այն խաւին վրայ ուրիշ խաւ մը եկաւ, այս նոր խաւին տակ մնալով քարացան: Իրաքանչիւր խաւ ոչ միայն անդործարան նիւթոց, այլ եւ ինանիմացած գործարանաւոր մարմնոց կազմութեան և բաղադրութեան կողմանէ տարբեր է ի հնագունից քան զնա: Խաւ մը որչափ աւելի մօտ է երկրիս երեսին, այնչափ աւելի բազմազգի և աւելի զարգացեալ են գործարանաւոր մարմինք որ ինանիմ: Երկրաբանք ընդհանրապէս կը հաստատեն նաեւ թէ իրաքանչիւր խաւի թէ անդործարան նիւթը և թէ ինանիմացած գործարանաւոր մարմինք, բնականապէս փոխուած են ի միջոցի հազարաւոր դարուց այլեւայլ երկրաբանական յեղափոխութեամբ որ երկրիս այն աստեղան երեսին վրայ գործուեցան բնական օրինաց ազդեցութեամբ: Երկրիս այժմու մակերեւոյթը կամ վերջին խաւը կազմուած է յետ վերջին երկրաբանական յեղափոխութեան, նոյնպէս հարիւրաւոր, թերեւս հազարաւոր դարեր առաջ: Որովհետեւ երկրիս ոչ միայն վերջին, այլ և քան զնա շատ հին խաւերէն ոմանց մէջ անդամ, չնչաւորաց ի վաղուց չնջուած տեսակաց, ինչպէս մամ

մութի, մաստոթոնի և այլոց, ինացորդներուն հետ կը գտնուին նաեւ մարդու ինացորդներ, ղորօրինակ մարդու ոսկրոտի և մարդու ձեռօք կամ արուեստիւ չինուած քարեղէն, ոսկրեղէն և մետաղեայ գործիք, ղէնք և զարդ, և որովհետեւ այն խաւերն յորս այս ինացորդք կը գտնուին՝ հաղարաւոր դարերով հին են քան մարդուս ստեղծման տրուած սովորական թուականն, ապա կը հետեւի թէ մարդ կոչուած տեսակը կայ երկրիս վրայ ոչ թէ 6 կամ 7 հազար տարիներէ հետէ, այլ թերեւս նոյնչափ հազար և տասնապատիկ եւս աւելի դարերէ հետէ: Եւրոպայի այլեւայլ կողմերն, ինչպէս Գալիա, Բելգիա, Սկանտինաւեան երկիրները, ղբաւած մարդկային անթիւ ինացորդներէն, որ այս վերջին 15 կամ 20 տարուան մէջ մեծ խնամով երեւելի գիտնոց ձեռօք ժողովուած և Եւրոպայի թանգարաններուն մէջ պահուած են, կը տեսնուի թէ Եւրոպայի կողմերն անգամ, յառաջ քան ղվերջին երկրաբանական յեղափոխութիւնն, կամ ըստ երկրաբանից չորրորդական և երկրորդական կոչուած ժամանակներ, մարդ արարածը կը գտնուէր, թէպէտ այն մարդիկ, ինչպէս յոսկերաց, մնանաւանդ ի ձեւոյ գանկաց, նաեւ ի գործեաց և ի սովորութեանց նոցա կը տեսնուի, Ափրիկէի և Աւստրալիոյ այժմու վայրենի մարդոց շատ նման էին: Տարակոյս չկայ թէ, ասեն գիտունք, երկրիս ուրիշ մասերն եւս, Ասիա, Ափրիկէ, Ամերիկա և Աւստրալիա, այսպիսի հին բնակիչներ ունեցած են յայնմ նախաւոր ժամանակին, եթէ այն կողմերն յիշեալ ժամանակներ ցամաք և բնակելի էին: Մեկնիչք և աստուածաբանք, այլեւայլ մեկնութիւններ տալով այս ինացորդներուն, մարդկային ազգին հնութիւնը քան ղվերհղելն անգր չեն անցուներ. բայց և այնպէս մարդկային ազգին ամբաւ հնութիւնն արդի գիտութեան երեւելի դիտաերուն կարդն է: Այս նիւթին վրայ աւելի ընդարձակ տեղեկութիւն կրնայ առնուիլ մեր ժամանակին երեւելի բնագէտ տէր Գրուածներէն, յորոց մէջէ երբեմն պարզ և դիւրիմաց յիշատակութեան արժանի են գրուածք Պիւհնէրի: Բայց Թողունք երկրիս ներքին խաւերը, նոյն իսկ երկրիս այժմու երեսին վրայ մարդկային ազգն ունի ամբաւ հնութեան երեւելի նշաններ:

Երկրիս այժմու երեսին վրայ ցրուած մարդկային ազգին ամբաւ հնութիւնը ցուցնող չօշափելի փաստերէն մին լեզուներն են: Գիտունք Ասիոյ և Եւրոպայի ծանօթ լեզուներն միայն քննելով յայտնեցին զարմանալի իրեր, որ նոր լոյս ծագեցին մարդկային ազգին նախաւոր պատմութեան վրայ: Հիմա ապացուցուած է թէ լեզուն եւս, ուրիշ բնական իրաց պէս, հարիւրաւոր դարերով յառաջ վարած է միւր բնական ընթացս: Բնական իրաց ձայներու նմա-

նութենէն առնելով իւր ծնունդը, լեզուն հասած է այն այլեւայլ հասակներուն զորս լեզուաբանութիւնը կը գտնէ յայլեւայլ տեսակ լեզուս, առանց քերականութեան չինարէնէն մինչեւ կատարեալ քերականութեամբ յղկեալ հնտեւրոպական լեզուները: Բայց լեզուաց քննութիւնը ոչ միայն դկենսաբանութիւն նոցա, այսինքն զանակ ծագման և զարգացման նոցա կը ցուցնէ մեզ, այլեւ մարդկային ազգին աշխարհագրական և ցեղային բաժանման վրայ կը յայտնէ կարեւոր իրեր, այսինքն թէ, մարդկային ազգը կը բաժանուի այլեւայլ ընտանիք կամ բուն, և թէ իւրաքանչիւր բուն իւր ճիւղերովն ունի իւր յատուկ գետինը երկրիս վրայ, այնպէս որ լեզուի մը լեզուաց որ բունին վերաբերելը գիտնալով, կրնանք առանց վարանելու ասել թէ այն լեզուն խօսող ժողովուրդը մարդկային որ բունին կը վերաբերի, և աշխարհագրապէս երկրիս որ կողմը կը բնակէր:

Երկրիս այժմու երեսին վրայ բնակող մարդկային ազգին հնութիւնը և ցեղային և աշխարհագրական բաժանումները կը հաստատեն ոչ միայն լեզուաբանութենէ, այլեւ պատմութենէ: Ամէն ազգի ունի աւանդութիւնք, նոյն իսկ երբայականը, կը վկայեն թէ մարդկային վայրենի կամ ատորին ցեղեր անծանօթ ժամանակներէ հետէ բնակած էին երկրիս բոլոր երեսը: Հին և նոր ժամանակներ երկրիս որ մասը որ քաղաքակիրթ ազգեր գտան, գտան միշտ վայրենի ցեղեր զորս չնչեցին, և որ ի վէպս այն հին քաղաքակիրթ ազգաց կը յիշուին իբրեւ հսկայք երկրածինք, այլեւայլ անուամբք, որպէս՝ Ենակիմ, Զամզումիմ, Տիտանք, այլովքն հանդերձ. երբեմն նաեւ իբրեւ ճիւաղներ: Երկրագունախս այն կողմերն ուր մինչեւ վերջին քանի մը հարիւր տարիներ քաղաքակիրթ ազգեր գտած չէին, ինչպէս հարաւային և միջին Ափրիկէ, Ամերիկա, Աւստրալիա, Ովկիանեան կղզիներ, գտնուեցան նոյնպէս և կան տակաւին այն նախկին մարդկութենէն մնացորդներ, որ թէպէտ տարբեր տարբեր յատկութիւններ ունին, ղորօրինակ, քաղցրաբարոյութիւն՝ Անդիլեանք, գաղանութիւն՝ Ասամի և Պոռնէոյի բնակիչք, յետին վատաշուութիւն՝ Դափդիք, սա կողմանէ ամենէքին միօրինակ են, դի առանց արտաքին օգնութեան չեն կարող ղարգանալ և լինել յառաջադէմ ի քաղաքակրթութեան և յուսմունս: Այս վայրենի ցեղք ղիւրեանց անցելոյն բնաւ յիշատակ չունին, և ոչ վասն ապագային իւրեանց յոյս, այլ իւրեանց ներկայ նիւթական կեանքը միայն ողորմելի կերպով գիտեն հոգալ: Այս ցեղերուն սկիզբն այնպէս հին է, որ գնոցանէ տեղեկութիւն ոչ այնչափ պատմութենէ որչափ երկրաբանութենէ պարտինք սպասել: Ընդհանրապէս այս

սորին ցեղերն առ սակաւ սակաւ անհետ եղած են, ուր որ միանգամ մուտ գտած են քաղաքակիրթ ազգերը կամ գաղթականք նոցա, ինչպէս անհետ լինելն վայրենի տունկք ուր ընտանի տունկերը կը սկսին մշակուիլ:

Բայց մարդկային ազգը, երկրիս այժմու երեսին վրայ, վայրենի կամ սորին ցեղերէ միայն չի բազկանար. եղած են նաեւ անծանօթ ժամանակներէ հետէ քաղաքակիրթ կամ աղնիւ ցեղեր: Ա.յս ցեղերուն եւս սկիզբը նախապատմական է, և միոյ մասին նոցա, այն է չատ հին ժամանակ քաղաքակրթելոց, քաղաքակրթութեան սկիզբն եւս անծանօթ է մեզ, այնպէս որ այն ազգերը, զորս մեք իբրեւ առաջին քաղաքակիրթ ազգեր դիտենք, ի սկզբան պատմական ժամանակին, այսինքն իբրեւ չորս կամ հինգ հազար տարի առաջ, արդէն բարձր աստիճանաւ արուեստներու, դիտութեանց, քաղաքային վարչութեան, միակեալ լեզուի և դպրութեան անդամ հասած էին: Ա.յս հնագոյն քաղաքակիրթ ազգերն են, Չինացիք՝ յարեւելեան Ասիա, Քամեանք՝ յարեւմտեան Ասիա, ինչպէս Քանանացիք (Փիւնիկէ), և Քուշեանք՝ ի միջին Ասիա և հիւսիսային արեւելեան Ափրիկէ, ինչպէս հին Բաբելացիք, Եթովպացիք և Եգիպտացիք: Ա.յս ազգերուն մէջ մեծագործութիւն (մեծամեծ հսկայածաւ չէնքեր) և մեքենական արուեստք աւելի ծագկած էին քան քաղաքագիտութիւն և գինուորութիւն, բայց վարչութեան մէջ այս ազգերը գրեթէ այնպէս յառաջադէմ էին ինչպէս Հռոմայեցիք և արդի Եւրոպական ազգերը: Իսկ գիր ունէին երեք ձեւով եւս, մեհենական (Եգիպտացիք), գաղափարագրական (Բաբելացիք · բեւեռագիրք), և ձայնական կամ այբուբենական (Փիւնիկեցիք): Ա.յս ազգերն, այսու քաղաքակրթութեամբ իրենց, կային քան զբրիստոնէական թուականն երեք կամ չորս հազար տարի առաջ: Քամեանց և քուշեանց քաղաքակրթութիւնն անհետ եղած է առաջի քաղաքակրթութեան սեմական և մանաւանդ հնդեւրոպական կամ արիական ազգաց որ յետոյ են քան զնոսա: Ի Չինաստան միայն ծագած և մինչեւ առ մեզ հասած է քաղաքակրթութեան այն հնագոյն ձեւն, իսկ Եգիպտացիներէն, Փիւնիկեցիներէն և Բաբելացիներէն ունինք միայն հատակոտորներ զորս եւրոպական մեծագործ ազգեր իբրեւ պատուական գանձ կը ժողվեն և կը պահեն:

Քաղաքակիրթ կամ աղնիւ ցեղերու միւս մասին, այն է սեմականաց և արիականաց սկիզբը նոյնպէս նախապատմական է: Ա.յս ցեղերուն հնագոյն աւանդութեանց նայելով, գիտունք կը կարծեն թէ նախկին բնակութիւն կամ բուն հայրենիք սոցա էր Իմաուս (Հնդկաստան), ուստի, հատանականապէս մեծի իրիք բնական յե-

ղափոխութեան պատճառաւ գաղթելով եկած և բռնած են, սեմականք՝ միջին Ասիոյ հարաւային արեւմտեան մասը (Միջագետք, Ասորիք, Արաբիա, փոքր Ասիոյ հարաւային եզրը), իսկ արիականք կամ հնդեւրոպականք՝ ի հիւսիսոյ նոցա, ի Հնդկաց կամ Տիգրիսի արեւելեան հովտէն մինչեւ ի ծագս Եւրոպայ: Երկրիս այս մասերն են սեպհական տեղիք կամ յատուկ գօտիներ յորս յանծանօթ ժամանակաց հետէ մինչեւ ցայսօր կը բնակին այս երկու ցեղք: Սեմականք և արիականք, ի սկզբան սորին քան զքամեանս և զքուշեանս (փիւնիկեցիս, բաբելացիս և եգիպտացիս) մեծագործութեան, մեքենական արուեստից և վարչութեան կողմանէ, սակայն գեր ի վերոյ քան զնոսա, մանաւանդ արիականք, զօրութեամբ և քաղաքական և զինուորական հանճարով, յետոյ կը գերազանցեն զքամեանս և զքուշեանս նաեւ մեքենական արուեստից և վարչութեան կողմանէ մինչեւ ցայսօր: Ա.յս երկու աղնիւ ցեղերուն (սեմականաց և արիականաց) գլխաւոր յատկութեանց մին եւս է զազգ մարդկան ի միութիւն ածելու միտումն: Սեմական ցեղն, իր տեսական գաղափարին համեմատ, այս միութեան գործը չանցած է կատարել կրօնիւք (միաստուածութեամբ). արիական ցեղն, ընդհակառակն, իր գործնական հանճարոյն հետեւելով, գործնական կերպով, այսինքն ի սկզբան՝ աշխարհակալութեան, և ապա՝ կրթութեան միջոցաւ: Արդարեւ մանաւանդ դիտողութեան արժանի է զի աշխարհիս մէջ երեւելի կրօնք, որպէս՝ հրեութիւն, քրիստոնէութիւն և մահմետականութիւն, սեմականներէ են, ուր մեծամեծ աշխարհակալութիւնք գործուած են ընդհանրապէս ի ձեռն արիական կամ հնդեւրոպական ազգաց:

Լուսաւորութեամբ մանաւանդ քան աշխարհակալութեամբ ազգերը բարոյապէս միացնելու գործն այս վերջին դարերուն պահուած էր, և կը կատարուի հետզհետէ եւրոպական ազգեցութեամբ, գրեթէ բոլոր աշխարհի վրայ, հնդեւրոպական (լատին և գերմանական կամ սաքսոն) ցեղերու միջոցաւ, ինչպէս որ իրը քսան կամ քսան և հինգ դար առաջ եղաւ ուրիշ հնդեւրոպական ցեղի մը (Յունաց) միջոցաւ:

Քաղաքակիրթ կամ աղնիւ ցեղերէն վերջիններուն, այն է սեմականաց և արիականաց, գաղթականութեան վրայ դիտունք հետեւեալ տեղեկութիւնը կու տան, որ, եթէ ոչ բոլորովին, գէթ մեծաւ մասամբ ուղիղ է: Նախ՝ ըստ հնագոյն աւանդութեանց սեմականաց (Ինդոյ գրոց), այս ցեղը (սեմականն) հիւսիսէն և հիւսիսային արեւելքէն եկող արիական ցեղերէ մղուելով, իր առաջին գաղթականութեան երկրէն որ էր Ուր–գասիմ (Արփաք-

սաղ), այն է կորդուաց երկիրը կամ Արմենիա, կ'սկսի գաղթել դէպ ի հարաւ (Ասորւոց երկիրը)։ Ա.յս առաջին գաղթականութեանէն, որուն սեմական աւանդութիւնն Արամ կամ արամէական անունը կու տայ, մաս մը, այն է Քոհատեանք (Արաբացիք), բաժնուելով կ'երթան դէպ ի հարաւային արեւմտեան թերակղզին, Քանբաբիա։ Վերջին սեմական գաղթականութիւնն ըստ եբրայական պատմութեան, որ Թարահան գաղթականութիւնն է, Միջագետք եկաւ, և յորմէ մաս մի ղեփրատ անցնելով հաստատուեցաւ Քանանացւոց երկրին սահմանները։ Գետն անցնելուն համար եբրայեցի կոչուած այս գաղթականութեան երեւելի խումբերէն մին էին Քանանացւոց երկիրը մտնող Աբրահամեանք կամ Իսրայելացիք, որոց յատկացաւ եբրայեցի անունն, ընդ որով պէտք է հասկնալ նաև այս վերջին սեմական գաղթականութեան միւս ցեղերն որ են Մադիանացիք, Մոլաբացիք, Իսմայելացիք, և յայնկոյս Եփրատայ բնակող ուրիշ ոչ-քանանացի ցեղեր։

Սեմականաց գաղթականութեան հետ սկսած, մանաւանդ թէ առաջին մղումը տուած է նոցա արշաւանք արիականաց դէպ ի հարաւ։ Ա.յս յանդուգն և պատերազմող (արիական) ցեղն ղՀայեցուած իր թուի ուղղեալ ի վերայ այն քուշեանց որ ի վաղուց հաստատեալ էին ի հարաւային արեւելեան կողման միջին Ասիոյ, այն է ի Բաբելոն։ Ա.յսպէս Բաբելոնի և Ասորեստանի տիրող մեզ ծանօթ վերջին ցեղն հաւանականապէս արիական էր, ինչպէս կը տեսնուի Նինուէի և Բաբելոնի աշխարհակալ թագաւորաց անուններէն։ «Զգիտնալով այս աշխարհակալաց լեզուն, որ թերեւս խպատ կորսուած է,» ասէ Բրնան (Պատմ. սեմ. լեզ. 62), «յանուանց նոցա միայն ըստ բաւականին կը տեսնենք թէ այն աշխարհակալք ի բնէ սեմական չէին։ Սեմական անուն մը ճանչնալ շատ դիւրին է։ Թագլաթփալասար, Սենեքերիմ, Ասորդան, նոր անուանք, որ նախ և առաջ յականջս ժամանակակցաց Եսայեայ հնչեցին, եբրայերէն, փիւնիկերէն, ասորերէն, արաբերէն, միով բանիւ՝ սեմական, լեզուաց բնութենէ և յօրինայ բոլորովին դուրս են։ Որք միանգամ յարդի գիտնոց փորձեցին սեմական լեզուօք մեկնել այն անունները՝ չյաջողեցան, ընդհակառակն պարսկերէնով մեկնել փորձելով աւելի մօտեցան այն անուանց ճշմարիտ ստուգաբանութեան։» Բայց, եթէ ոչ այն աշխարհակալաց ցեղը, դէթ յաջորդք նոցա որ բոլոր Ասիոյ, նաեւ Ափրիկէի հիւսիսային մասին տիրեցին մինչեւ Արաբացւոց (Մահմետի) աշխարհակալութիւնը, կարդաւ արիականք էին, ինչպէս Մարք և Պարսք, ապա Գոյնք, և յետ նոցա Հռոմայեցիք, որպէս և այսօր երկրիս հինգ մասանց եւս, իշխանութեամբ կամ ազդե-

ցութեամբ, սիրոյ՝ նոյն արիական կամ հնաեւրոպական ցեղն է, այն է քաղաքակիրթն Եւրոպա։

18. Ա.յս է ըստ արդի գիտնական հետազօտութեանց մարդկային ցեղերուն համառօտ պատմութիւնը։ Ա.յս պատմութենէն կը տեսնուի թէ ինչպէս, Թող վայրենի ցեղերը որ պատմութիւն չունին, ուրիշ իրարմէ անկախ և ուրոյն աղնիւ ցեղեր անծանօթ ժամանակներ երկրիս այլեւայլ կողմերը բռնած, և ապա յընթացս յոլով դարուց բազմանալով այլեւայլ ճիւղեր բաժնուած են, յորոց ոմանք կորսուած են, այլք կան մինչեւ ցայժմ։ Արդ, աղգերու կազմութեան այս հին և երկայն ժամանակին մէջ հայ ցեղն ուր էր և ուր կրնանք գտնել զինա։ Եթէ Հայք հնաեւրոպական են, (որպէս և են իսկ նոյնչափ ստուգիւ որչափ ստուգիւ հնաեւրոպական էին և են Մարք, Պարսք, Գոյնք, Լատինք, գերմանական և սլաւեան ցեղեր,) ոչ այլուր էր և կրնայ գտնուիլ հայ ցեղն, եթէ ոչ ի մէջ համացեղից իւրոց հնաեւրոպական ազգաց և յերկրի նոցա։ Ա.յս ազգաց մէջ և ընդ նոսա, իւր առանձին բարբառովն և ցեղային յատկութեամբք կը զարգանար հայ ցեղն լինել հնաեւրոպական ճիւղ մը, մինչեւ եղեւ իսկ արդեամբք այնպիսի, և ի բազում յեղափոխութեանց և ի վանդաց կորստեան ապրելով, եկն, անծանօթ ժամանակ, ի վերջին բնակութիւն իւր յերկիրն Արարատայ, ուր կը գտանենք զինա առաջին անգամ առ Սենեքերիմաւ իբրեւ անձին թագաւորութիւն յիշուած ի ժամանակակից պատմութեան Հրեից և յազգային աւանդութեան (էջ 41)։

Ապա հայ ազգը կամ ցեղն յառաջ բերել ի Հայկայ, իբրեւ ճաբեթի ուրումն սերունդէն նահապետ մը որ, որպէս թէ աշխարհակալութեան առթիւ Բաբելոն կը գտնուէր, նմանողութիւն է աղգաբանութեան Ծննդոց, որ իւրաքանչիւր ազգ Նոյի երեք որդւոց սերունդէն նահապետ մը յառաջ կը բերէ։ Թէ այն ազգաբանութեան, նկատելով մանաւանդ պատմութեան պարագաները, կրնայ պատմական հիմ ընծայուիլ թէ ոչ, Թողունք այս խնդիրը, հայ ցեղն, իբր ճիւղ հնաեւրոպական արմատոյ, իւր բնական, այն է արիական, հողէն դուրս, սեմական երկիր մը, Բաբելոն, բուսած ենթադրել, ըստ արդի գիտնական սկզբանց զպատմութենէ ծագման և զարգացման մարդկային ազգին, այնպէս անտեղի է, ինչպէս անտեղի է հասարակածի տունկ մը ընդ սառուցեալ գօտւով բուսեալ դնել։

19. Քաղդէական մատեանն, ըստ Մար Իբասայ, խորենացւոյն վկայութեամբ, աշտարակաշինութիւնը յիշելով, այն գործին ձեռնարկող հսկաներուն համար ասէ. «Զգացեալ ամբարտաւանութեամբ ծնան

ընդհանուր խորհուրդ աշխարհակալնութեան։» Զաշխարհակալնութիւնն ամբարտաւանութիւն և ամբիծը խոհուրդ կոչել գրոց գաղափար է. նոր ապացոյց թէ այն գրուածը քրիստոնէի գործ է մանաւանդ քան նախնի հեթանոսի, մանաւանդ քաղդէացւոյ։

20. Ոչինչ ընդհատ անտեղի է նաեւ քաղդէական դիւանի կամ տարեգրի մը մէջ մուծուած դնել այնպիսի մանր նկարագիր մը, որպիսի է նկարագիր Հայկայ անձնական յատկութիւններուն, փառխառնան, հալածման նորա ի Բելայ, փոփոխ պատգամաւորութեան, պատերազմին և յաղթութեանն։ Բայց թող այն նկարագրին մանր և մեծաւ մասամբ անտեղի պարագաները որ տարեգրի կամ դիւանի մը մէջ չէին կրնար մնալ, թէեւ այնպիսի դիւան կամ տարեգիր արդարեւ գտնուէր առ Ասորեստանեայս, մեծ դիւրահաւանութիւն է հաւատալ թէ Ասորեստանի թագաւոր մը փախստական Հայկի մը եռեւէն ինկաւ բնաւրար զօրօք ի Նինուէէ մինչեւ Հայաստան, այսինքն վանայ կողմերը, որպէս թուի ակնարկել պատմութիւնն մանր ձկամբ աղի ծովակ յիշելով. ճանապարհ՝ զոր ի հատանել անցանել այնչափ զօրօք, մանաւանդ այն ժամանակ, ամիսներ պիտոյ էին։ Ո՛րչափ յիմար պարտէր լինել բել մինչեւ թուղել ամիսներով ղնւր մայրաքաղաք, և այնչափ մըն հեռուն երթալ ահագին բանակաւ ի նուաճել կամ հնազանդեցնել 300 հոգիէ բազկացեալ գաղթական խումբ մը, որոյ կէսն տղայք և կանայք էին։ Սա եւս կը հարցունենք թէ ի Նինուէէ մինչեւ Հայաստան այն ընդարձակ երկիրն այն առեն չէր քաղաքներով և գիւղերով, թէ ամայի։ Եթէ չէն էր, Հայկ ինչպէս կրցաւ երեքհարիւր հոգւով անցնիլ այն քաղաքներէն և գիւղերէն որ բելոյ հպատակ էին (խոր. Ա. ժ.), և այն երկիրներուն կուսակալներէն ինչպէս չարգելուեցաւ։ Իսկ եթէ ամայի էր այն երկիրը, յայնպիսում երկար ճանապարհորդութեան պաշար ուսոի գտաւ Հայկ. մանաւանդ բել ուսոի գտաւ ամիսներով պաշար այնչափ բազմութեան զօրաց։ Պարագայք՝ որ արդարեւ բաւական են բառնալ այն պատմութենէն ամէն հաւանականութիւն։

Դիտուք սակայն թէ ընդ բելայ յարաբերութիւն ունեցաւ Հայկ, ուսոի և Ասորեստանեայք զպատմութիւն նորա գիտցան և այնպէս մանր գրեցին ի տարեգիրս իւրեանց. բայց միթէ զթագաւորն և զզօրս իւրեանց պարսաւելով և ղՀայկ գովելով կը գրէին. հպարտ և բռնաւոր կոչելով զբել, և զզօրս նորա անկոթք, անճոռնի, յանդուգն. իսկ զՀայկ՝ ուղիղ, խոհեմ, խոյտանդ։

21. Իսկ յետ Հայկայ Հայաստանի մէջ գաղթականութեանց և ներքին շինութեանց պարապող, և յԱսորեստանէ բոլորովին հեռու և զատ ապրող յաջորդ նահապետաց պատմութիւնն ինչպէս գիտցան Ասորեստանեայք. ապա թէ ոչ հարկ է ասել թէ Ասորեստանեայք յետ Հայկայ ունեցան ի Հայս գործերով յատուկ լրտեսներ կամ գործակալներ, որոց գործ էր ամենայն ինչ իգրի հարեալ առաքել ի Նինուէ՝ տարեգիրներուն մէջ արձանագրուելու։

Հայկայ յաջորդներուն պատմութիւնը, ուր կը յիշուին գաղթականութիւնք և շինութիւնք որ եղան դէպ ի հիւսիս ամայի ենթադրեալ երկիրը չէն մարդաչատ գործելու, բոլորովին տեղական և մանաւոր է, և թերեւս վերաբերութիւն անգամ չուներ Ասորեստանեայց, որ նինուէի ենթադրեալ դիւանին մէջ գոնէ համառօտաիւ յիշուէր. ուսոի և, առանց այն քննագատական պատճառներուն իսկ զորս վերը մէջ բերինք, տղայական դիւրահաւանութիւն է նինուէական դիւանին մէջ գրուած հաւատալ այն պատմութիւնը։ Անպիսի հին տարեգիր մը, եթէ երբէք կար ի նինուէ, կրնար պարունակել Ասորեստանի թագաւորաց, և թերեւս դրացի իշխանաց ոմանց, յաջորդութեան և շատ երեւելի գործոց, ղորօրինակ նշանաւոր իրիք յաղթութեան, ժամանակագրական համառօտ յիշատակութիւնը, բայց ոչ անձանց և տեղեաց երկայն նկարագիրներ, որպիսի է Հայկայ յաջորդաց գաղթականութեան պատմութիւնը, որ, որպէս դիւրին է տեսանել, ոչ այլ ինչ է արդեամբ եթէ ոչ մեծաւ մասամբ Հայաստանի երեւելի բնական գրից տեղագրութիւնը, զոր առանց քաղդէական հին պատմութեան մը կրնար յօրինել խորենացին կամ ուրիշ նմին նման ճարտար գրիչ մը։

Ի պատմութեան յաջորդաց Հայկայ, եթէ կայ ինչ կարեւոր, պատմութեան մատենագրական կողմն է. և այս, առանց տարակուսի, կը վերաբերի հնարագէտ հանճարոյ խորենացւոյն, որ գիտցաւ յղանալ և երեւցնել, տեսակ մը լինքեան միայն սեպհական ոճոյ վարիկութեամբ, իմաստնագոյն և կանոնաւորագոյն աշխարհաչինութեան պատկեր մը զոր մտածել հնար էր այնպիսի հին ժամանակի մը համար։ Բայց զոր մեք խնդրեմք ասա՝ պատմութեան նիւթին է ոչ թէ ոճը որ բոլորովին դուրս է մեր առաջիկայ նպատակէն։

22. Անձանց և մանաւանդ տեղեաց յատուկ անուանք, եթէ արդարեւ պատմական են, ընդհանրապէս կը ծառայեն իբրեւ ապացոյց ի հաստատութիւն պատմութեան։ Սակայն ի պատմութեան Մար Իբասայ յատուկ անուանք մանաւանդ առին տուած են առարկութեանց պատմութեան վաւերականութեան դէմ։ Բայեական մեծ առարկութիւն է արդարեւ թէ ինչպէս Հայ նահապետաց անուանք, որ մինչեւ Արայ (բայց ի Հայկայն զոր ազգային անուանդութիւնն, անկախ ի խորենացւոյն պատմութենէ, դէմ իւ-

րեւ հակայ կը ճանչնար,) հայ լեզուին բոլորովին օտար և անծանօթ բառեր են, յետ Արայի սկսանին լինել կարգաւ հայերէն անունները, արմատով և կազմութեամբ ծանօթ և ընտանի: Ջմարիտ պատմութիւնն իբրեւ ի յառաջագունէ ճշմարիտ ենթադրող մը անտարակոյս պիտի չկանայ հարթել զայս դժուարութիւն ասելով, թէ Հայկ և ընտանիք նորա երկար ժամանակ բնակելով ի Բաբելոն արամերէն կը խօսէին, վասնորոյ մինչեւ Անուշաւան յատուկ անուանք են օտար, Թերեւս Սեմական, լեզուաւ. բայց յետ այնորիկ ազգին լեզուն առ սակաւ սակաւ փոխուեցաւ, և յատուկ անուանք եւս սկսան հայանալ, այնպէս որ Արմենակ, Կադմոս, Արմայիս, Ամասիա, Արամ անուանց յաջորդեցին Անուշաւան, Պերճ, Բագրատ, Սկայորդի, Հրաչեայ, և սոցին նման հայերէն անուանք: Այս պատճառաւ Թերեւս զօրեր, եթէ յիշեալ անծանօթ անուանց հետ միանգամայն ծանօթ հայերէն անուանք չյիշուէին միեւնոյն ժամանակ, ինչպէս Գերեզմանք, Զոր, Մշակ, այլովքն հանգերձ:

Դիտողութեան արժանի է զի Արմենակ անունն իբրեւ Արմէն բառին ածանցը, կ'ենթադրէ այս բառը, այսինքն կը ցուցնէ թէ Արմէն բառը կար ազգին մէջ, երբ Արմենակ անունը դրուեցաւ. սակայն, ըստ պատմութեան խորենացւոյն, Արմէն անունը համեմատութեամբ նոր է քան զԱրմենակ, քանզի եղած է յանուանէն Արամայ. ուստի կամ պարտինք ընդունել թէ Արմենակ յետոյ եր քան զԱրամ, և կամ, թէ Հայք Արմէն կոչուած են յԱրմենակայ, ինչպէս ունանք կը համարին (էջ 7. 1.), և ոչ յԱրամայ, որպէս պատմէ խորենացին:

Չէ պարտ առանց յիշելու անցնիլ նաև սա կէտը, թէ մարիբաբեան մատենին քաղդէական բնագիրն, ապա յոյն թարգմանիչը, և ապա ասորին Մար Իբաս, ինչպէս կարող եղան ճշդիւ դրել Անուշաւան, Նորայր, Զարմայր, Պերճ, Բագրեւ, Սկայորդի, Պարոյր, Հրաչեայ, Պաճոյճ և սոցին նման հայերէն անուններ, այնպէս որ խորենացին կրցաւ գնոսա դիւրաւ հայերէն գարձուցանել:

Խորենացին ընդհանրապէս տեղեաց անուններըը կը հանէ յանուանէ երեւելի արանց, ինչպէս զԱրագած՝ Արմենակայ, զՄասիս՝ Ամասիայ, զերասխ՝ Երասայ, զԱյրարատ Արայի անուններէն, անտարակոյս հաստատութիւն տալու համար պատմութեան, և ուրեք ուրեք թուի հասանել իւր նպատակին: Արդարեւ ինչ աւելի ապացոյց կրնայ պահանջուիլ պատմութեան ճոլակայ և փառոխի քան զՃոլակերտն և զփառախոտ, յատուկ անուանք տեղեաց որ ի հինգերորդ դարուն դեռ կը յիշուին (Եղիշ. տպ. վենետ. 1828. էջ 136):

Բայց և այնպէս և ոչ մին ի տուգաբանութեանց խորենացւոյն ունի բանասիրական կամ պատմական հիմ. և տուգաբանութիւն մը ընդունելու համար պարտի համաձայն գտնուիլ այս երկուց, բանասիրութեան և պատմութեան: Բանասիրութեան և պատմութեան յայտնապէս անհամաձայն են տուգաբանութիւնք զորս տայ խորենացին Հարք և երասխ անուանց: Ցետ պատմելոյ, իբրեւ ի Մար Իբասայ, թէ Հայկ բնակեցաւ «ի բարձրաւանդակ գաշտի միւսմ,» կը յաւելու. «եւ անուանէ զանուն լեռնագաշտակին Հարք, այսինքն, աստէն բնակեալքս՝ ազգի տանն Թորգոմայ:» Հարք բառին արուած այս մեկնութիւնը մութ է, կը ցուցնէ սակայն թէ խորենացին հայր բառին յոգնակին կը համարի զՀարք, որպէս թէ Հայկ այս անունը տուաւ իւր առաջին բնակութեան տեղւոյն ցուցնելու համար առյապայ եկելոց թէ Թորգոմական ազգին (Հայոց) Հարք բնակեցան անդ: Բանասիրութիւնը կը ցուցնէ սակայն թէ Հարք հայր բառին յոգնակին չէ, այլ ուրիշ մեզի անծանօթ եղակի բառ մը, ինչպէս յայտնի է բառին հոլովման ձեւէն որ է Հարից և ոչ Հարանց. ուստի աւելի տրամաբանական է ենթադրել թէ Հարք անուան պատահական նմանութիւնը հայր բառին յոգնակւոյն հետ թելադրած է այն պատմութիւնը, քան ընդունել զՀարք իբրեւ յոգնակի հայր բառին: Իսկ զերասխ հանել յանուանէ Երասայ՝ պատմական չէ, քանզի գիտենք թէ երասխ (Արաքսա), ինչպէս նաեւ կուր, արիական լեզուի բառեր են, և գետոյ հասարակայ անուանք արիական երկիրներէն երեւելինեբուն: Պարսկատան, Մարատան և Բակտրիա ունէին երասխ և կուր ինչպէս Հայաստան (Մասքեր. Հնախօս. արեւել. տպ. էջ 503): Ի՞նչ աւելի բանասիրական պատճառ կայ զԱրագած յորջորջումը տալ Արմենակայ անուան ընդ որում ամենեւին նմանութիւն չունի, քան թէ բառին և կամ ուրիշ արմատոյ մը որ անծանօթ է մեզ. կամ ի՞նչ աւելի պատմական պատճառ կայ հաստատելու թէ Մասիս (որ հայկականն է Մասիք բառին, սխալմամբ ուղղականացեալ) եղած է յանուանէն Ամասիայ, քան Մասիս բառէն որ յունարէն անունն է Տաւրոսի հարաւային արեւելեան շղթային և այլով անուամբ կը կոչուի Կորդուաց գօտի, կամ, ըստ Սեմականաց, լերինք Արարատայ, և որոյ միջին և երկրորդական ճիւղն է հայ Մասեաց գօտին: Ոչինչ ընդհատ անհիմն է զԱյրարատ հանել յանուանէ Արայի: Գալով Ցոլակերտ և փառախոտ անուանց, գիտելի է զի այս անուանք, առաջինն իբրեւ ձմերոց արքունի, և երկրորդն՝ իբրեւ երեւելի աւան, կը յիշուին ի ե. դարուն առ եղիշէի տարբեր ուղղագրութեամբ, իբր Ցոլակերտ և փարախոտ, Յոլ և Ֆարախ բառե-

ըէն, և աւելի բանաւոր իմաստ կու տան։ Այս երկու տեղեաց իբրեւ կարեւոր յիշատակուիլն ի Ե. դարուն՝ պատճառ կու տայ մեզ համարել գնոսա յետնադոյն ժամանակի տեղեր, քանզի Ամասիայի ժամանակէն մինչեւ հինգերորդ դար աւան կամ գիւղ մնացած կարծել հաւանական չէ, մանաւանդ զի Զողակերա բառին կերպ մանրիկը որ հայ անուանց, մանաւանդ տեղւոյ յատուկ անուանց, մէջ սակաւ մուտ ունի, նոր պարակերէնի էբոէն, հ. գործել, ըստ յետնոց՝ կերտել, բառէն է, և չկարեր լինել ծանօթ Հայոց Ամասիայի ժամանակ, մինչ Պարսից հետ յարաբերութիւն դեռ չկար։

Խորենացին որպէս թէ ի Մար իբասայ առնելով կը յիշէ երիս անձինս, Խոռ, Մանաւազ և Բազ։ Ջերկուց առաջնոյ ասէ թէ էին եղբարք Արմենակայ, իսկ զերրորդէն, զԲազայ, ասէ լինել որդի Մանաւազայ, և ի սոցանէ համարի սերեալ գնահապետութիւնս Մանաւազանց, Բզնունեայց և գԽոռխոռունեայց։ Թէ Մանաւազ և Բազ արդարեւ անձինք էին, և թէ Մանաւազեանն և Բզնունին սոսկ գիւ կը սերէին ի Մանաւազայ և ի Բազայ, զայսցանէ որոշ ինչ ասել չունիմք։ Խոռխոռունի անունը միայն գննեմք աստ։ Տեղւոյ կամ աղգի մը անունէն, առանց պատմական ապացուցի, անձ ստեղծել իբրեւ նահապետ այն աղգին՝ գիւրին է. զորօրինակ, Տայոս մը կամ Գող մը ստեղծել՝ իբրեւ նահապետ Տայոց կամ Գուգարաց, որպէս էր սովորութիւն հին աղգաբանից, գրեթէ ամէն ցեղի կամ աղգի համար ստեղծել նահապետ զոմն, և յանուն նորա կոչուած համարել զազգն կամ զցեղ։ Այսպէս եբրայեցիք եբերէ են, Ասորեստանցիք՝ Ասուր, Ցոյնք՝ Ցաւանէ։ Արդ՝ մեր ծերունի պատմիչը, ինչպէս տեսանք, Խոռխոռունի անունը կը հանէ ի Խոռայ, զոր Հայկայ կրտսեր որդիներէն մին դնելով։ Թէ Խոռ պատմական անձ էր թէ ոչ, Թողունք այս խնդիրը, տեսնենք միայն թէ Խոռխոռունի անունը կրնա՞ր այլուստեք, գէթ հաւանականապէս, առնուլ ծագումն։ Խոռխոռ հին արեւելեան լեզուի մը բառ է, և կը պատասխանէ հայերէն կոփ՝ լատիներէն carcer և գերմաներէն Kerker բառերուն, որ կը նշանակեն քարակոյտ կամ բանտ, որպիսի էր վանայ բերդը։ Արդ՝ Խոռխոռ հին անուն էր վանայ քարաբլրոյն և բերդին որ, ինչպէս կ'երեւի, ժամանակաւ բանտարկեալներ դնելու յատկացեալ էր (տես էջ 24)։ Բանասիրական տեսութեամբ միթէ նուազ բանաւոր է կարծել թէ Խոռխոռունին էր անուն այն ցեղին որում, հին, թերեւս նախապատմական հարստութեան մը ժամանակ, յանձնուած էր Խոռխոռին պահպանութիւնը։ Արդարեւ Խոռխոռունիք ի Հայս հին նախարարութիւն էին որոց ծագումն անյայտ է, ուստի և չենք դիտեր թէ սերնդեամբ բուն Հայ էին թէ

ոչ. սակայն, ինչպէս որ, յետ դառնալոյ վանայ բերդին հին Խոռխոռ անունը, չենք կրնար խորենացւոյն ստուգաբանութեան միայն հաւատալով, Խոռխոռունի անունը Խոռ ի մը հանել, նոյնպէս չենք կրնար այն նախարարութիւնն ի բնէ Հայ համարել, տեսնելով այն ցեղին ուրիշ մէկ անուն, այն է Տպխոռ կամ Տպխոռունի, որ սեմական կամ թերեւս հին քուշեան լեզուին, Տալտ կամ Դելէէ, թագաւորական, բառն է։ Մանաւոր պատմական յիշատակութիւն մը չունենալով, չենք կարող դիտել թէ ինչ պատճառաւ այս մաղխազունի, թագաւորական, անունը տրուած էր այն ցեղին. բայց բառին սեմական կամ քուշեան ծագումը ոչ սպաւքէն կրնայ կարծել տալ թէ Խոռխոռունիք որ և Մաղխազունիք, վանայ բերդը չինող, այն հին արմենական բեւեռագիրները դրոշմող, ծագմամբ հին քուշեան (տես էջ 24, 25) թագաւորական ցեղէն էին, և կամ այն հին տերութեան արքունի պաշտօնեաներ, թերեւս թիկնապահներ, քանզի նաեւ առ Արշակունեօք այս պաշտօնը վարեցին Խոռխոռունիք։

Ուղիղ չէ նաեւ Մշակ բառին աղաւաղեալն համարել զՄաժաք (Մազաքա), որ էր հին քաղաք կապադովկիոյ, և կը թուի կոչուած այսպէս յանուն հին քուշեան աղգին Մոսքաց կամ Մազքթաց որ էին նախնի բնակիչք կապադովկիոյ և Պոնտոսի, և ապա սեմական և արիական աղգերէ մղուելով քաշուեցան դէպ ի հիւսիս։ Ի սոցա անուն կոչուած կ'երեւի նաեւ Մոսքեան լերանց դօտին։ Ըստ Խորենացւոյն, որպէս թէ Աբասայ կուսակալը Մշակ չինելով զՄաժաք կոչեց յիւր անուն Մշակ, բայց տեղացիք չկրնալով արտաբերել կոչեցին Մաժաք։ Եթէ տեղացիք չկրցան արտաբերել Մշակ բառն, ինչպէս կրցան հայերէն խօսել սորվիլ ըստ հրամանին Արտաշէս, որպէս պատմէ Խորենացին. և Հայք ընդհէր ոչ պահեցին Մշակ անունը. միթէ և Հայք չկրցան արտաբերել, քանզի ի հին մատենագիրս մեր զկնասարիա կը գտանենք Հայերէն անուամբ Մաժաք կոչուած, և ոչ ուրեք Մշակ. «Ա՛յս իշխանք են . . . զորս գումարեաց թագաւորն, և առաքեաց զնոսա ի կողմանս կապադովկացւոց ի քաղաքն կեսարացւոց, զոր ըստ հայերէն լեզուին (կը յաւելու թարգմանիչն) Մաժաք կոչեն» (Ագաթ. ձԺԲ)։

Չոս դիտողութիւն մը աւելցնելով վերջացնենք այս յօդուածը։ Եթէ հայ ցեղն հնաեւրոպական է, հարկաւ այնպէս հին է, զի զբնկիզն նորա պատմաբանօրէն ցուցնել անհնար է, քանզի մեր պատմական աւանդութեանց սկիզբը չի հասնիր մինչեւ հոն։ Հայ ցեղը չի կրնար եկած համարուիլ Արմենիա, կամ, ճշդագոյն եւս, ի բուն Արարատեան գաւառ իւր, բայց եթէ արիական աղգաց գաղթականութեան հոսանաց ուրիշ առուներուն հետ, սակաւ ինչ կանուխ

կամ անագան, բայց անշուշտ միշտ ի նախապատմական ժամանակի: Հայ ցեղին հնաեւրոպական կամ արիական սկիզբը որչափ յայտնի է, նոյնչափ յայտնի է թէ այս ցեղն ստացած է իւր արարատեան գաւառը ըլայն յառաջ քան գնա գրաւող զանգիկ ցեղերէ: Այսմ ապացոյց կրնան համարուիլ այն գաւառին և շրջակայից հին աշխարհագրական անուանք, Արարատ, Արմաւիր, Արագած, Արքայս, և այլք: Առանց երկբայութեան մարթ է ասել թէ այս և սոյնին նման հին անուանք են պատմական դիպաց առթիւ թելադրեալ արիական լեզուի բարդեր, բայց թէ այն բարդերը թելադրող դէպք, և թէ կազմիչ արմատք և ածանցք նոցա այնպէս անծանօթ են մեզ, զի ջնջմարիտ իմաստ նոցա գտանել պատմութեան և լեզուաբանութեան այժմու վիճակին մէջ կարելի չէ: Այն բարդերը թելադրող դէպք նախապատմական են, ուստի և բոլորովին արտաքոյ մեր գիտութեան սահմանէն, իսկ կազմիչ արմատք նոցա շատ հաւանական է թէ կը վերաբերեն զանգիկ լեզուին կամ ուրիշ հին արիական լեզուի մը որ կորսուած կամ անծանօթ է մեզ:

23. Ի հին աշխարհագրներէ գիտենք, և է արդարեւ հաւանականագոյն, թէ ի հիւսիսային և յարեւելեան կողմն Հայոց, անդր քան զերասխ և զկուր, մինչեւ Կովկաս և մինչեւ ի ծովն Կասպից, յանծանօթ ժամանակաց հետէ կը բնակէին այլեւայլ սկիւթացի, կամ արդի գիտնական բառով, Դուրանեան կամ Ալթո–գուրանեան ցեղեր: Խորենացին է միայն որ առ Հայկաւ և յաջորդօք նորա ամայի և անբնակ ենթադրելով այն կողմերը, Հայկայ յաջորդներուն դրաւել, բաժնել և նոր նոր դաղթականութեամբ լեցուցնել կուտայ բոլոր այն երկիրները մինչեւ Կովկաս: Զորօրինակ, զարեւելեան մասէն Հայոց և զՄիւնեաց խօսելով ասէ թէ այն երկիրը բազմամարդ և չէն դործողն եղաւ Գեղամայ որդին Սիսակ, որուն հայր նորա Գեղամ եւս ժառանգութիւն Գեղամայ ծովուն արեւելեան կողմը, սահման կարելով «մինչեւ ցդաշտ մի, որ (ուր) գեան երասխ հառեալ զբարանձաւս լերանց՝ անցանէ ընդ խոխոմաձիգս նեղս, և ահագին դղմամբ իջանէ ի դաշտն:» Այսպէս, ըստ Խորենացւոյն, Գեղամ կը պարգեւէ ի ծովէն Սեւանայ մինչեւ ի ջրվէժս երասխայ այն ընդարձակ երկիրը Սիսակայ: Բայց ընդհարդեաւ Գեղամ մինչեւ ջրվէժները սահման կը կարէ Սիսակայ, և չատ նմա թոյլ երթալ աւելի յառաջ: Այս պատասխանն յայտնի է: Խորենացին կամ այլ ոք և է, չինիչ մարիբասեան պատմութեան, գիտնալով թէ Սիւնեաց սահմանը կը հասնէր մինչեւ այն ջրվէժները, Գեղամայ մինչեւ հոն սահման դնել կուտայ ժառանգութեան որդւոյն: Բայց Խորենացւոյն այս պատմութիւնն անհիմն է: Խորենացին յետ պատմելոյ թէ Սիսակ եղեւ «չինութեամբ ղօահմանս բնակութեան իւրոյ, և ղաշխարհն կոչեաց իւրով անուամբն Սիւնիք,» կը յաւելու. «Այլ Պարսք յատակագոյնս Սիսական կոչեն:» Նախ, Սիւնիք բառն ամենեւին նմանութիւն չունի Սիսակ անուան, այլ է բնիկ ցեղի մը անուն: Գալով Սիսական բառին, Պարսիկք, յորոց առնուն և Արաբացիք, Սիսական անուամբ կ'իմանային Սակ կամ Շակ կոչուած հին մար – սկիւթացի (Médoscythe) ցեղի մը երկիրը յարեւմտից կասպից ծովուն: Ուստի շատ հաւանական է թէ Սիւնեաց երկիրն, ինչպէս նաեւ մերձակայ նահանգն Արցախու, որ և կոչի ի հին մատենագիրս մեր «փոքր Սիւնիք» (խոր. Գ. Գ.), Սիսական և Հաբանդ համանուն գաւառներով, վաղուց բնակութիւն էին Շակաց, ժողովուրդ վայրենաբարոյ, օտար ի Հայոց, մինչեւ կորեան, յետ քրիստոնէութեան անդամ, կոչել այն կողմերուն բնակիչները «գաղանամիտս, վայրենագոյնս, ճիւաղաբարոյս:» Այս է, որպէս ասացաք, հաւանականապէս, Սիւնեաց երկրին, ինչպէս նաեւ Արցախու գաւառին, Սիսական կոչուելուն պատճառը, մանաւանդ զի ունիմք Շակաշէն անուն գաւառ մը որ է մին ի գաւառս նահանգին Ուտի: Սակ կամ Շակ անունը կը գտնենք նաեւ առաց նահանգին Ուտի: Սակ կամ Շակ անունը կը գտնենք նաեւ առ եղիշէի (էջ 80, տպագր. Վենետ. 1828) ի բառին Սագաստան, Սահանեանց Սիսպերական, իբրեւ տեղի աքսորանաց մեղուցելոց քաղաքական յանցանօք: Նաեւ Խսիդորոս քարակացի, հին աշխարհագիր յոյն առ Պաղամեաւ Ղագոսիս, կը յիշէ զՍակաստան իբրեւ գաւառ Սակաց սկիւթացւոց (Ա. Մնճիճ. առտր. հին Հայ, էջ 341): Ըստ Սարաբունի (գպր. ԺԱ. 4, 5), ի բակտրիոյ մինչեւ ի սահմանս Հայոց այն ահագին երկիրը կը վերաբերէր Շակաց, որոց յիշատակը մնայած է, ասէ, ի միւսմ ի գաւառաց Հայոց որ կոչի Շակաշէն: Ըստ աւանդութեան իրեանց, ասէ Սարաբոն, կիւրոս գնաց ի պատերազմ ընդդէմ Սակաց, և յաղթելով նոցա հաստատեց Սակեան կոչուած ազգն ի պատիւ Անահտայ:

Խորենացին, ըստ հին սովորութեան զոր յիշեցինք վերագոյն, տեսնելով Սիսական անունը, կը ստեղծէ Սիսակ մը իբրեւ նահապետ, յորմէ սերել կուտայ ոչ միայն զՍիւնիս այլեւ զԱղուանս, և որպէս զի Աղուան անունն հանէ ի Սիսակայ, «աղու» մականունը կ'ընծայէ նմա, որպէս թէ Սիսակ վասն քաղցրաբարոյութեանն աղու կը կոչուէր, և աստի ելաւ աղուան անունը: «Զցեղս զայս մեծ և անուանի մռուացումն եղեւ մեզ յառաջնում մատենին յիշատակել, զգուշդս սիսական, որ ժառանգեաց զգաշտն Աղուանից և զլեռնականսն նորին գաշտի, և գետոյն երասխայ մինչեւ ցամուրն որ ասի Հնարակերտ, և աշխարհն յանուն քաղցրութեան բարուց նորա կոչեցաւ Աղուանք:»

չեցաւ Աղուանք, զի աղու ձայնէին զնա» (խոր. Բ. Ը.)։ Դիտենք սա-
կայն թէ Աղուանից հին և բուն անունն էր գարգարացի (խոր. Բ.
Ձե. Գ. Ծդ. բաղդատ. ընդ Բ. Ը.) Աղուան անունը որ Թարգմանու-
թիւն է լատիներէն Albanիա բառին և կը նշանակէ սպիտակ՝ որուե-
ցաւ այն երկրին առ Հռոմայեցւովք, ինչպէս Իբերիա, Վիրք, անու-
նը՝ Գուգարաց, որ նախկին և բուն անունն է վրաց։ Թէ ընդէր
Ալպանիացի և Իբերիացի կոչուեցան Աղուանք և Վիրք որոց համա-
նուն ազգ եր կան Յեպիւրոս և ի Սպանիա, այլեւայլ կարծիք կան,
զորոց խօսել չէ պատշաճ տեղւոյս։ Զիարգ և ևս այս, Սիւնիք,
Արցախ, Փայտակարան և Ուտի, որպէս և Մուրացան ցեղին երկիւ-
րըն յարեւելից Մասեաց (տես էջ 56), ի սկզբան կը վերաբերէին
Մարաց, և առ Աբեմելեքեամբք (յայնժրդօք կիւրոսի) եղեն նա-
հանգք Պարսից, և Արտաշատական կոչուած ընդարձակ երկրին երե-
ւելի մասը կը կազմէին (Բուզ. Գ. Զ.)։ Առ Արշակունեօք, հատա-
նակաւորապէս առ մեծաւն Տիգրանաւ, մանաւանդ դաշամբ որ զկուր
գետ կը գնէր սահման ի մէջ Հայոց և հիւսիսային գրացեաց նոցա
վրաց և Աղուանից (Բուզ. Ե. ԺԳ. ԺԵ.), վերոյիշեալ նահանգներն
եղան մաս Մեծին Հայոց, թէպէտ բնակիչները բոլորովին տարբեր
էին ի Հայոց ծագմամբ և լեզուաւ, զոր նոյն ինքն Խորենացին կը
նկարագրէ ելլելս «կոկորդաձօս, աղխաղուր, խժական, խեցգե-
կագոյն» (խոր. Գ. ՅԴ.)։ Այս նահանգներն, ինչպէս նաեւ Գու-
գարք, միացեալ ընդ իշխանութեամբ Հայոց, թէպէտ ապստամբու-
թիւններ պակաս չէին (Բուզ. Գ. Ե. խոր. Գ. Դ.), մանաւանդ մօտ
ի կատարած հարստութեան Արշակունեաց։ Մուշեղ մամիկոնեան,
սպարապետ Պապայ, սատակ պատերազմաւ նուաճեց այս և ուրիշ
նահանգներ որ ապստամբած էին առ Արշակաւ։ «Թողին զկու-
եանց արքայն Արշակ . . . նախ բդեաշխին Աղձնեաց . . . յետ սորա
Գուգարաց բդեաշխին . . . ապստամբեցին յԱրշակայ արքայէն Հա-
յոց ամուր գաւառն Արձախայ . . . յետ այսորիկ ապստամբեաց
ի թագաւորէն Հայոց տունն Հայոց թագաւորին որ էր զատրպայա-
կան աշխարհատէն, յետս եկաց ի թագաւորէն Հայոց ամուր աշխարհն
Մարաց, յետս եկաց յարքայէն Հայոց և աշխարհն կազմից (փայ-
տակարան)» (Բուզ. Դ. Ծ.)։ «Եւ զկողմանս Մարաց, քանզի և
նոքա ապստամբեցին յարքայէն Հայոց, հարկանէր (Մուշեղ) մե-
ծապէս, հարկանէր և զերկիրն Արձախայ մեծաւ պատերազմաւ»
(Բուզ. Ե. ԺԱ. ԺԲ.)։ Նոյն Բուզանդ «Աղուանից երկիր» կը կոչէ
զՈւտի, այսինքն՝ մասն բուն Աղուանից որ էին անդր քան զկուր,
որպէս և զԳուգարս կ'անուանէ «աշխարհ վրաց,» այսինքն՝ մասն
բուն վրաց բնակելոց յայնկոյս կուր գետոյ. «Առնէր (Մուշեղ)

պատերազմ ընդ երկիրն Աղուանից, . . . հարկանէր . . . զՈւտի և
զՇակաշէն . . . և որ չուրչն էին զնովաւ գաւառք. և զկուր գետ
որպէս և յառաջն լեալ էր ընդ երկիրն Աղուանից և ընդ երկիրն
Հայոց սահման արարեալ կացուցանէին» (Բուզ. Ե. ԺԳ.)։ «Ապա
խաղայր սպարապետն Մուշեղ ի վերայ վրաց . . . , և զգեաշխն Գու-
գարաց որ յառաջն ծառայէր թագաւորին Հայոց և ապստամբեաց՝
կալեալ գվիսաեր . . . , և զնին սահմանն որ յառաջնում էր լեալ
ընդ երկիրն Հայոց և ընդ երկիրն վրաց, որ է ինքն մեծ գետն
կուր, այնուհետեւ յինքն վարեալ գառնայր անտի» (Բուզ. Ե. ԾԵ.)։

24. Եկեսցուք այժմ ի պատմութիւնն Արամայ որ քան զպատ-
մութիւնն Հայկայ ընդարձակ է, ուստի և աւելի անտեղի է Աս-
ւորեստանի դիւանի մի կամ տարեգրի մէջ գրուած հատատալ զայն.
բաւական համարելով սակայն ինչ որ ասացաւ զայսմանէ, քննենք
միայն համառօտիւ Արամայ պատմութեան ուրիշ կէտերը։ Բայց
հարկ կը համարինք հոս ի մէջ բերել նախ խորենացւոյն զարմանալի
խոստովանութիւնը զնարիբասեան աղբերէն։ Զարմանալի է արդա-
րեւ որ մեր ծերունի պատմիչն յետ ասելոյ յԹ. գլուխ առաջին
գրոց պատմութեան իւրոյ թէ Մար իբաս հանեց մեր ազգին ճշմա-
րիտ պատմութիւնը նենտւեի դիւանին մէջ Ալեքսանդրի հրամանաւ
յունարէն թարգմանուած քաղդէական մատենէն որ ունէր «զբուն
հնոց և զնախնեացն բանս,» ի ԺԳ. գլուխ նոյն գրոց, յետ յանդ
հանելոյ զպատմութիւն Արամայ, յանկարծ, որպէս թէ ինքն իսկ
տարակուսելով, առարկութիւն մը կը ջանայ լուծել սա կերպով.
Թող, ասէ, չտարակուսի ոք թէ ընդէր այսքիկ (ի Հայկայ մինչեւ
ցԱրամ պատմեալքն) Ասորեստանի թագաւորաց կամ մեհենից գրոց
մէջ յիշուած չեն։ Նախ, վասն զի յառաջ են քան զժամանակն
Նենոսի, մինչ ոչ ոք այսպիսեաց (այսինքն՝ պատմութիւն գրելու)
փոյթ ունէր. երկրորդ, հարկ եւս չէր նոցա (Ասորեստանեայց) ու-
րիշ ազգաց օտար և հեռաւոր երկիրներու հին լուրերն և աւան-
դութիւնները գրել ի մատեանս թագաւորաց և մեհենից իւրեանց,
մանաւանդ զի պարծանք և պատիւ չէր նոցա օտար ազգաց արուե-
թիւն քաջութեան։ Ցիշէ և այլ ինչ պատճառ նոյն մատենագիր
(Մար Իբաս), թէ որովհետեւ հպարտ և անձնասէր էր Նենոս, և
կամէր աշխարհակալութեան և ամենայն քաջութեան և լաւու-
թեան հեղինակ զինքն ցուցանել, չատ մատեաններ որ զարութիւնս
յառաջադունից քան զնա յիշատակէին՝ եւս այրել բազում ուրիք,
իւրոյ ժամանակին մարդոց գործերն եւս գրել դադրեցնելով, իւր
գործերը միայն գրել կուտար։ Բայց (ինչ որ մենք պատմեցինք
զՀայոց) թէպէտ գրուած չէին ի պատմութիւնս բուն թագաւորաց

և մեհենից, սակայն, որպէս Մար Իբաս ասէ, փոքր և աննշան արանց ոմանց ձեռօք երգերէ ժողովուած և պահուած էին յարքունի դիւանին Նինուէի: Ահա խորենացւոյն բուն խօսքը. «Բայց թէ ընդէր այսքիկ ի բուն մատեանս թագաւորացն կամ մեհենիցն (Ասորեստանեայց) ոչ յիշատակեցան, մի ոք ընդ այս երկբայացեալ տարակուսեսցի: Մի, զի յառաջ քան զՆինոսի ժամանակս թագաւորութեանն է, յորում ոչ ոք այսպիսի իրաց փոյթ յանձին ունէր. երկրորդ, զի ոչ հարկ էնչ և ոչ պէտք կարեւորք էին նոցա զաղգայ օտարաց և զաշխարհայ ի բացեայ, և զհամբաւս հինս և ըզ զրոյցս նախնեականս յիւրեանց թագաւորաց կամ մեհենից մատեանս գրել, մանաւանդ զի և ոչ պարծանք էնչ նոցա և ոչ բարդաւճանք (էին) օտար ազգայ քաջութիւն և գործք արութեան: Բայց թէպէտեւ ոչ ի բուն մատեանն, սակայն, որպէս Մար Իբաս կամենայ պատմէ, ի փոքունց ոմանց և յաննշանից արանց, ի գուսանականէն այս գուսանի ժողովեալ ի դիւանի արքունեայց: Ասէ և այլ ինչ պատճառս նոյն այր (Մար Իբաս) թէ, որպէս ուսայ, հրապարա և անճնասէր դող Նինոս, կամելով զինքն միայն աշխարհակալութեան և ամենայն քաջութեան և լաւութեան ցուցանել սկիզբն, հրամայէ զբազում մատեանս և զրոյցս առաջնոցն, ըստ տեղեաց տեղեաց և այր ուրուք գործոյ քաջութեան՝ այրել. իսկ որ առ իւրով ժամանակօք՝ դադարեցուցանել, և որ ինչ վասն իւր միայնոյ՝ գրել:» Ի բանից ասի խորենացւոյն կը հետեւի ուրեմն թէ Հայկազանց կոչուած պատմութիւնն, ի Հայկայ մինչեւ ցԱբրամ, ոչ թէ ի ժամանակակից մարդոյ գրուած սուրբ պատմութիւն է, այլ, յետ Նինոսի, աննշան մարդոյ ձեռօք անուն և ժամանակն անյայտ երգերէ հաւաքուած զրոյցք: Զարմանալի է նախ թէ ինչպէս գուսանական երգերէ այսպիսի երկայն և մանր պատմութիւն մը կրցաւ հաւաքուիլ, և փոքր և աննշան մարդոյ ձեռամբ երգերէ հանուած հաւաքածոյ մը մուծաւ ի դիւան արքունի: Երկրորդ, եթէ Ասորեստանցիք չունէին պէտս, և ոչ պարծանք և բարդաւճանք էին նոցա օտար և հեռաւոր ազգայ զրոյցներն ի մատեանս թագաւորաց իւրեանց գրել, ինչպէս նոյն զրոյցներն ի ձեռաց փոքր և աննշան մարդոյ առնուլ դրին յարքունի դիւանին իւրեանց. ո՞չ ապաքէն հակասութիւն է այս: Սա եւս չենք հասկնար թէ թագաւորաց մատեաններուն և արքունի դիւանին մէջ ինչ տարբերութիւն կայ: Դիտողութեան արժանի միւս եւս կէտ սա է զի խոբենացին, ինչպէս կ'երեւի, կը կարծէ թէ Նինոսի ժամանակ և յառաջ իսկ քան զնա, կար մատենագրութիւն, և ամենայն ուրեք կը գտնուէին մատեանք, դիւանք և տարեգիրք, որպէս էր առ իւրով

ժամանակաւ, ուստի և ամէն տեղ մատեաններ այրել և նորեր գրել կու տայ Նինոսի. ուր, որպէս արդէն ասացաւ, չատ պատճառներէ յայտնի է թէ զայնու ժամանակօք Ասորեստանեայց, հզաղեցւոյ և նոցին սահմանակից ազգաց մէջ ոչ մատենագրութիւն կար և ոչ մատեան. բեւեռագիրք միայն կային, և աշխարհակալ թագաւորք եւեթ գործածած են այն գիրը գլխաւորապէս Նինուէի և Բաբելոնի կողմերը:

25. Դիտողութեան արժանի ուրիշ կէտ մը կայ հոս: Մարիբասեան պատմութիւնն առ Աբրահամ ենթադրելով զՀայաստան որոշ սահմաններով երկիր կամ թագաւորութիւն, կու տայ ոմանց կոխ առնել այն սահմանները դրացի ազգաց, Մարաց, Ասորւոց և այլոց, և Աբրահայ՝ պաշտպանել, նա մանաւանդ ընդարձակել այն սահմանները: Բայց այս գաղափարն հակառակ կու գայ նոյն մարիբասեան պատմութեան որ, ինչպէս արդէն տեսանք, կ'ենթադրէ թէ Հայաստան կոչուած երկիրն, առ Հայկաւ և առ յաջորդօք նորա, անառէր և ամայի էր, այնպէս ինչպէս էր ասոի դար մի յառաջ, և ըստ մասին է տակաւին, Ամերիկայի միացեալ նահանգաց արեւմտեան մասը և Աւստրալիա: Նահապետք, ըստ բազմանալ սերնդոց իւրեանց, կը տարածուէին ընդ ամայի երկիրն ընդ այն: Մինչեւ ցԱբրամ այսպէս էր ըստ ենթադրութեան Մար Իբասայ: Ցայսպիսում վիճակի չկարէր երկիրն ունել որոշ սահմաններ, բայց եթէ պարտինք ասել թէ Հայք անձամբ անձին սահման գծած էին ինքեանց թէ Մինչեւ ասք լեռն Հայաստան. և Աբրամ այն երեւելի կայսերական դիծն այսր անցնողներուն, իբրեւ Հայաստանի սահմանը կոխողներու դէմ պատերազմ բացաւ: Երկրին այն ամայի ենթադրեալ վիճակին մէջ կրնային Հայք և ուրիշ հեռաւոր ցեղեր հաստակ ուղղութեամբ յառաջ խաղալ դէպ յերեսաս, և այսպէս ի մերձենալ նոցա միմեանց՝ կարեր կռիւ ծագել ի մէջ նոցա, և յաղթողն հարկաւ մարթեր արդելուլ միւսոյն յառաջադիմութիւնը, կամ նուաճել զնա և ընդարձակուիլ, և կամ, եթէ երկոքին հաւասար էին ուժով, կը մնային ուր և հասած էին, և յայնժամ բնականապէս սահման կ'որոշուեր երկու ազգին մէջ: Բայց մեր պատմագիրն, իր պատմութեան ենթադրեալ ժամանակին հանգամանաց հակառակ, զՀայաստան, Մարաստան, զԱսորիս, այլովքն հանդերձ, կ'ենթադրէ որոշ սահմաններով արդէն իրարմէ զատուած երկիրներ, ուստի և Հայաստանի կու տայ արեւելեան, հարաւային և արեւմտեան սահմաններ, դրացի ազգաց կու տայ կոխել յին և արեւմտեան սահմաններ, դրացի ազգաց կու տայ կոխել անցնիլ այն սահմաններն, և Աբրամայ՝ պաշտպանել զնոսին, և անցնողներն ըստ սահմանի՝ հալածել:

26. Խորենացին, ըստ Մար Իբասայ, յետ տալոյ նուաճել Արա-
մայ Հայոց արեւմտեան կողման երկիրներն, ղկապադովկիա և զՓո.քր
Հայս, հրամայել բնակչացն «ուսանել զեսօս և զԼեզուս հայկական,»
և «ընդ զբաղումս անբնակ երկիրս բնակիչս,» կը յաւելու. «Ա.յս է
առաջին և ճշմարիտ պատճառն վասն անուանելոյ զարեւմտեան մեր
կողմն ասաջն և երէցս, այլ և երբորդ և չորրորդ Հայք, իսկ որ այլ
ի յոմանց ասի ի յունական կողմանն, մեզ ոչ է հաճոյ:» Խորենա-
ցին Արամայ աշխարհակալութեան իբրեւ պատճառ մէջ կը բերէ
առաջին, երկրորդ, երրորդ և չորրորդ Հայք կոչումներն, բայց
կը խոստովանի թէ ցոյնք այլազգ կը պատմէին, այլ թէ ինչպէս՝
չի յիշեր: Դիտենք սակայն թէ առաջին, երկրորդ, երրորդ և չոր-
րորդ, ինչպէս նաեւ մեծ և փոքր Հայք կոչումներն համեմատու-
թեամբ յետոյ են յոյժ քան զժամանակն որ ընծայի Արամայ, և
չկարեն ամենեւին իբրեւ ապացոյց ծառայել Արամայ աշխարհակա-
լութեան: Արդէն (էջ 13, 15, 42 և 67) համառօտիւ խօսեցանք
զվերոյիշեալ բաժանմանց, ինչպէս նաեւ զանուանց առելոց Հայաս-
տանի այլեւայլ ժամանակ: Հոս հարկ կը համարինք ընդարձակա-
գոյնս խօսել զայսցանէ: Արմենիա անուն, որպէս տեսաք ի առ-
բեւ, ի Դարեհէ վշտասպեայ արուեցաւ այն երկրին զոր նախնի Մե-
մականք, յանուանէ եբրայեցւոց, կը կոչէին «երկիր Արարատայ,»
և զոր մեք անուանեմք Հայաստան: Դարեհ այսու անուամբ արար
ուրոյն նահանգ Պարսից զՀայաստան, որ առ յայնժամ նորա եղեւ
սատրապութիւն, արեւելեան և արեւմտեան: (Տես էջ 15, 69): Աղե.ք-
սանդր Մեծ որ Պարսից բոլոր երկիրներուն տիրեց՝ զԱրմենիա, որ-
պէս և էրն, իբրեւ ուրոյն նահանգ յանձնեց կուսակալի մը: Յետ
Աղեքսանդրի Սելեւկեանք երկու բաժնելով զԱրմենիա, զարեւել-
եան մեծագոյն մասն յայնկոյս Եփրատայ կոչեցին Մեծ, իսկ զարեւ-
մտեան փոքրագոյն մասն յայսկոյս Եփրատայ՝ կոչեցին Փոքր Արմե-
նիա, և երկոքին յանձնուեցան կուսակալաց: Մօտ յամն 189 նախ
քան զԲ. Մեծ և Փոքր Հայք եղեն ուրոյն թագաւորութիւնք:
Ի Մեծ Հայս թագաւորեց Արտաշէս յարեւելեան մասին առ Երաս-
խաւ: Ի Փոքր Հայս թագաւորեց Զարիադրիս (Զարեհ) որոյ ցեղը
տեւեց մինչեւ 80 նախ քան զԲ.: Ա.յս թագաւորին էր որ Տիգրան
Մեծ զօրանալով միացուց բոլոր Արմենիա, և ընդարձակեց իւր տէ-
րութիւնը: Յետ պարտութեան Տիգրանայ ի Հռոմայեցւոց և հրա-
ժարելոյ գաշամբ (64) բոլոր երկիրներէն զորս գրաւած էր արտա-
քոյ Մեծին Հայոց, Հռոմայեցիք գրաւեցին ընդ այլ գաւառս նաեւ
զՓոքրն Հայս, և բաժնելով զնա յառաջին, յերկրորդ և յերրորդ
Հայս կուտային Փոքրուն Ասիոյ թագաւորաց, գաշնաւորաց իբ-

նանց, իբրեւ յաւելուած իշխանութեան նոցա, մինչեւ վեսպասի-
անոս որ արար նահանգ զերկիրն (Տակիտ. ԺԱ. 9 ԺԳ. Յովս. Նախն.
պատ. Ի. 5): Զորրորդ Արմենիա անուն որ Մեծին Հայոց Ծոփայ
նահանգին տրուեցաւ՝ աւելի նոր է: Յետ անցանելոյ արեւմտեան
մասին Հայոց ի ցոյս մօտ ի վախճան թագաւորութեան Արշակունի-
ից, Ծոփայ նահանգը կոչուեցաւ Զորրորդ Արմենիա զոր յետոյ
Յուստինիանոս (527—565) առնելով ուրոյն դ.քսութիւն ասէ. «կը
հաստատեմք նաեւ զՁորրորդն Արմենիա որ առաջ, մինչ Հռոմէա-
կան նահանգ չէր, ուրիշ ազգի կը վերաբերէր, և կը բազկանար
խժական անուններէ, ինչպէս Խորձէն, Հանձիթ, Ծոփք, Հաշ-
տեանք, Բալահովիտ, այլովքն հանգերձ: Սոքա Հռոմէական մե-
ծութեան վայելուչ անուններ չէին, և ոչ մեր նախնիներէն գըր-
ուած, այլ օտար տերութենէ: Ուստի զարդարելով զայս գաւառ
մեծութեամբ և պատուով, առնեմք զնա դ.քսական իշխանութիւն»
(Յուստ. Նոր Հրամ. Լ.): Ա.յս է Հայաստանի Մեծ և փոքր, ինչ-
պէս նաեւ առաջին, երկրորդ, երրորդ և չորրորդ Հայք բաժան-
մանց պատմութիւնը, ոչ թէ այն զոր Խորենացին և յետնագոյն
հեղինակք ի նմանէ առեալ կը պատմեն:

27. Գանք այժմ այլեւայլ անուանց տուելոց Հայաստանի այլ-
եւայլ ժամանակ: Ցայտնի է թէ երեք անուն տրուած է ի սկզբանէ
մեր ազգին կամ երկրին. Արարատ, Արմենիա և Հայք: Արարատ
է շատ հին տեղական կամ աշխարհագրական անուն: Արարատայ
երկիր անունը կը գտանենք ի կիր արկեալ արդէն յԱ. Գարուն նախ
քան զՔ. առ Երբայեցիս (էջ 41) փոխանակ Հայաստանի, բայց թէ
որչափ ընդարձակ կը կարծուեր յայնժամ Արարատ կոչուած երկի-
րը՝ յայտնի չէ. սակայ միայն գիտենք թէ Երբայեցւոց Արարա-
տաւ կ'իմացուէր Արմենիա, և այսպէս թարգմանուած կը գտանենք
յետոյ այս բառը (էջ 13. 7): Արարատ անունն ի վաղուց ծանօթ կ'ե-
րեւի նաեւ ազգին: Առ հնագոյն մատենագիրս մեր, առ Ագա-
թանգեղեայ և Բուզանդայ, զԱրարատ անունն իբրեւ արդէն ծա-
նօթ ազգին կը գտանենք որուած Հայաստանի կեդրոնական նահան-
գին, և թերեւս դրացի Սեմականք բնիկներէն ուսան այսպէս կո-
չել ոչ միայն Արարատեան նահանգը և թագաւորութիւնը (էջ 13.
41), այլ և զբոլոր Հայս: Բայց թէ ընդէր յայն մատենագիրք,
Հերոդոտոս անգամ, Արմենիա միայն գիտեն և ոչ Արարատ, և
Արմենիա անունը կու տան նաեւ երբ երկրին հին պատմութեան
վրայ կը խօսին, պատճառն այս է զի յայն մատենագրաց բոլորը
գրած են յետ Դարեհի վշտասպեայ առ որով մեծաւ Արմենիա
անունը:

Թէ որ լեզուի բառ է Արարատ և ինչ կը նշանակէ, չենք դիտեր։ Ի զուր է խորենացւոյն, պատմական անձ համարելով զԱրայ, ջանալն հանել զԱրարատ յանուանէ նորա, իբրեւ Արայի դաշտ։ Նայելով մեր արդի տեղեկութեանց ղհին լեզուաց և ղպատմութենէ, լաւագոյն է այսպիսի վաղեմի, դրեթէ նախապատմական անուններ ստուգաբանելէ հրաժարիլ, քան մեկնութիւններ տալ նոյնի ըստ քմայ։

Գալով Արմենիա, ըստ Պարսից՝ Արմին կամ Արմինիք, բառին, անունս այս, որպէս ասացաք (էջ 67), համեմատութեամբ նորագոյն է քան զանունն Արարատ, և բոլոր Հայաստանի, այն է մեծ և փոքր Հայոց համար գործածուած կը գտանենք առաջին անգամ յարձանագրութիւնս Դարեհի վշտապեայ (510 նախ քան ընդ.)։ Այս թագաւորը նուաճելով բոլոր միջին և արեւմտեան Ասիա մինչեւ յեգէական ծով, այս նուաճեալ երկիրներուն հիւսիսային մասն, ի Մարաց մինչեւ ի Կապադովկիա, և Կորդուաց լեռներէն մինչեւ կուր գետ, այսինքն բոլոր այն երկիրը զոր մեք Մեծ և փոքր Հայք անուանեմք, արար ուրոյն նահանգ կամ սատրապութիւն Արմին անուամբ զոր ծոյնք իւրեանց բարբառով կոչեցին Արմինիա։

Արմին կամ Արմէն բառին եւս նշանակութիւնն անծանօթ է մեզ։ Խորենացին ինչպէս զԱրարատ յԱրայէ, նոյնպէս զԱրմէն կամի հանել յԱրամայ, որպէս թէ մեծութիւն Արամայ անուան եղեւ պատճառ զի օտար ազգեր կոչեցին զմեզ Արմէն, այսինքն Արամեան։ Կ'երեւի թէ առ Մարաբոնիս կար հին ինչ աւանդութիւն առ ծոյնս զանուանէն Արմինիա։ «Վերը յիշեցինք», ասէ Մարաբաս, «թէ ինչպէս Թեսպացին Արմենոս, Թողլով իւր ծննդեան քաղաքը զԱրմենիոն, գնաց զկնի ծաոնի, և այս դիւցազնին հետ մնաւ մինչեւ ի սերս Արմենիոյ· արդ, եթէ պարտ է հաւատալ պատմագրացն Կիւրիղեայ վարագեցւոյ և Մեղեայ լարհնացւոյ, երկոքին եւս ընկերք զինուոյ Աղեքսանդրի, այս Արմենոսի պարտի Արմինիա զիւր անուն» (Մարաբ. ԺԱ. 12)։ Բայց ծաոնի, Արդիական նաւարապետ դիւցազնին, անունէն յայտնի է թէ այս աւանդութիւնն առասպելական է։ Եւրոպացիներէն եւս ոմանք այլեւայլ ազգ ջանացին մեկնել զանունն Արմինիա։ Ոմանք Սեմայ որդւոյն Արամայ անուանէն կը հանեն, ինչպէս Հարդման։ Ըստ Պոշարի, Արմինիա է Հար–Մինի, այսինքն՝ Մինեայ կամ Մինիասայ լերինք, հոլը մեկնելով իբր սար, լեառն։ Վալ, ի գիրսն որ կոչի Ասիա, զԱրմենիա կը ստուգաբանէ երկնաւոր լեառն, զանգկերէն գնաա, պարսկերէն գնե բառէն որ կը նշանակէ երկին, երկնագոյն, երկնային։ Բայց այս ստուգաբանութեանց և ոչ մին ընդունելի է ըստ մեզ։ Արմին

անունը, որպէս արդէն ասացաւ, տրուեցաւ ի Դարեհէ վշտապեայ, և է հաւանականապէս բառ Զենտաւեստի, ուր երկիրն յարեւմտից սահմանակից Մարաց՝ կոչուած է Էրիմէն։

Կը մնայ Հայ անունը։ Հայ ազգային անուն էր, այսինքն, Հայք միայն կու տային զայս անուն իւրեանց ազգին և երկրին։ Ըստ մեզ, Հայ բուն Արարատայ ժողովուրդն էր, որոյ անուն և լեզուն տարածուեցաւ ընդ բոլոր Արմենիա առ Արշակունեօք, որ տիրելով նախ արարատեան նահանգին, տակաւ միացուցին բոլոր Արմենիա ընդ իւրեանց ձեռամբ։ Արդարեւ դիտողութեան արժանի է դի Հայաստանի հին աշխարհագրական անուանք յարարատեան նահանգին և ի մօտակայս նորա մեծաւ մասամբ հայերէն են, և որչափ կը հեռանանք այն կեդրոնէն, այնչափ կը սկսին օտարանալ անուանք տեղեաց։ Բաւական ապացոյց է այս թէ մեզ ծանօթ հայերէնն բուն Արարատայ նահանգին և թագաւորութեան լեզուն էր, ուստի և ի բնէ Հայ Արարատ բնակող ցեղն էր։

Մինչեւ ցարդ կարելի չեղաւ գտնել նաեւ ընչանակութիւն Հայ անուան։ Քլարքոթ, ի գիրսն որ կոչի «Վաճառականութիւն ի վիրս,» վրայ աւանդութենէ մը առնելով ասէ թէ Հայք, Վիրք, Լեսկիք (Լազք), Մինկրելք և Կովկասացիք էին ի միջէ նախահօրէ որ կը կոչուէր Թարգամոս (Թորգոմ), և ուրիշ դերմանացի ճամբորդ մը, կուլմէնեցւոյ, կը յաւելու, նոյնպէս յաւանդութենէ վրայ, թէ Թարգամոս էր Հայր եօթն որդւոց, որոց երէցն էր Ասոս, Հայոց նախնին։ Աւելորդ է ասել թէ այսպիսի աւանդութիւնք յառասպելից սակի են։ Խորենացին զՀայս կամի հանել ի Հայկայ, ինչպէս յայտնի է, իբրեւ ի նահապետէն Հայոց։ Բայց, ինչպէս Արմենակ Արմէն բառին, նոյնպէս Հայկ հայ անուան նուազականն է, ուստի և իբրեւ ածանց նորա կ'ենթադրէ հայ բառն, այնպէս որ եթէ մին ի միւսէն ելած է, աւելի բանաւոր է զՀայկ համարել ելեալ ի Հայէ, քան զՀայ ի Հայկայ։ Մարթ էր թերեւս ենթադրել, թէ Հայկ երեւելի անձ կամ դիւցազն կամ աստուածութիւն էր ժամանակաւ յազգին, և ազգը յանուն նորա կոչեցաւ Հայ· բայց Հայ և Հայկ անուանց մերձաւորութիւնը միայն ըստ հնչման բաւական չէ տալ ենթադրել զայս· հարկ էր թէ գէթ աւանդութիւն մը գտնուէր յազգին թէ Հայք ի Հայկայ են, կամ թէ Հայկ նահապետ էր ազգին· բայց այսպիսի աւանդութիւն մը, որպէս յուցաւ էջ 6, 5, 7 չկար յազգին մինչեւ Խորենացին։

28. Ըստ Մարիբասեան պատմութեան, որպէս թէ Նինոս ի համբաւոյ ուսեալ թէ նախնին իւր բէլ սպանեալ էր ի Հայկայ, ոխ ուներ ի սրտին ընդդէմ Հայոց, և առիթ կը խնդրէր քաջին Հայկայ

սերունդը չնչել երկրիս երեսէն. բայց խորհելով թէ թշնամանալն ընդ Աբրամայ կարէր վտանգ բերել իւրում թագաւորութեան, ծածկելով զչարութիւն իւր կը հրամայէ Աբրամայ անկասկած վարել զիշխանութիւնն, և համարձակութիւն տայ նմա մարգարտէ վարսակալ կապել և երկրորդ իւր կոչել: Շատ անհաւանական մնանւանդ թէ անաեղի է քաղդէական մատենի մը մէջ յիշուած հաւատալ այսպիսի պատմութիւն մը, ուր Նինոս յայտնապէս կը նախատուի իբրեւ ոխակալ, անիրաւ, չարասիրտ միանգամայն երկչոտ և վատ. իսկ Հայք կը նկարագրուին իբրեւ քաջ, հզօր և ահեղ քան զԱսորեստանեայս: Հակասական է նոյնպէս, յետ ասելոյ թէ Նինոս կամեցաւ վրէժ լնդրել ի Հայոց բայց չհամարձակեցաւ, յաւելուլ թէ Նինոս հրամայեց Աբրամայ անկասկած վարել զիշխանութիւնն, վարսակալ ածել մարգարտէ և երկրորդ իւր կոչել: Յայտնի է թէ այս պատմութիւնն առնուած է ոչ թէ քաղդէական աղբերէ, այլ ի Դիոդորոսէ սիկեղացւոյ, որ, ինչպէս այլուր յիշուեցաւ, կը պատմէ զնինոսէ թէ յաղթելով Հայոց, կալաւ զթագաւոր նոցա Բարզանէս (Վարդան), այլ յետոյ հաստատեց զնա միւսանգամ յիշխանութեանն: Մար Իւսայ պատմութեան հեղինակն այս պատմութիւնը կը զարդարէ Հայոց պատիւ և Ասորեստանեայց նախատինք բերող պարագաներով:

29. Գանք այժմ թուականին զոր կու տայ խորենացին Նինոսի և Աբրամայ, առնելով, որպէս ասէ, ուշիմ և ընթերցասէր Ասորիէ մը և Աբիւդենոսէ, բայց առած է եւսեբեայ Քրոնիկոնէն: Խորենացին ի ե. գլուխ առաջին գրոյն Սեմայ ազգաբանութիւնը դնելով մինչեւ ցԱբրահամ, կը յարէ ի նոյն նոյն միւս երկու որդւոց Քամայ և Յաբեթի ազգաբանութիւնը միեւնոյն թուով անձանց, այսպէս.

Սեմ	Քամ	Յաբեթ
Արփաքսաթ	Քուշ	Գոմեր
Կայնան	Մեսրեմ	Թիրաս
Սաղայ	Նեբրովթ	Թորգոմ
Եբեր	Բաբ	Հայկ
Փաղեկ	Աննեբիս	Արմենակ
Ռագաւ	Արեզ	Արմայիս
Սերուք	Քայաղ	Ամասիա
Նաքովր	Արբեզ	Գեղամ
Թարայ	Նինոս	Հարմայ
Աբրահամ	Նինուաս	Արամ

Խորենացին ցուցնելու համար այս ազգաբանութեանցդ ուղղութիւնը, կը բերէ «ուշիմ և ընթերցասէր Ասորւոյ» մը, զորոյ ա-

նունը չի յիշեր, և Աբիւդենոսի (զոր երբէք տեսած չէ, տես էջ 137) վկայութիւնը:

Այսպէս յիշուած գտանք, ասէ, յուշիմ և ընթերցասէր Ասորւոյ ումեմնէ, և հաւատարիմ թուեցաւ մեզ. . . . վասն զի, թէպէտ քանի ծննդոց (յաջորդաց) տարիներն մինչեւ ցՆինոս յիշուած չենք գտներ ուրեք, կամ առ մեզ հասած չեն, և ոչ իսկ Նինոսի թուականը, իսկ ցաբեթի ծննդոց տարիներն՝ ամենեւին, սակայն ազգաբանութիւնը զոր դրինք՝ հաւատալի է. այսինքն, երեք ցեղերուն (Սեմայ, Քամայ, ցաբեթի) ծնունդք, մինչեւ ցԱբրահամ և ցՆինոս և ցմերն Աբրամ, են մեռասան. և այս ճշմարիտ է, թող չերկրայի ոք, քանզի կը պատմէ զայս իբրեւ ի բազում իրս հաւատարիմն Աբիւդենոս, այսպէս. «Նինոս Աբբէեղայ, Քայաղայ, Աբբէեղայ, Անէեբայ, Բաբեայ, Բելայ:» Նոյնպէս զազգաբանութիւն մեր ի Հայկայ մինչեւ ցԱբրայն գեղեցիկ, զոր սպան վաւաչան Շամիրամ, կը թուէ այսպէս. «Աբրայն գեղեցիկ՝ Արամեայ, Հարմեայ, Գեղամեայ, Ամասեայ, Արամախսեայ, Արամենակայ, որ եղաւ հակառակորդ միանգամայն կենդանւոյ Բելայ:» Զայս ասէ մեզ Աբիւդենոս յիւր առաջին արձանականին, ի մանր ազգաբանութեան, զոր յետոյ ոմանք բարձին:

«Այսպէս զսա կարգեալ գտաք ի յուշմագունէ ումեմնէ և յընթերցասիրէ Ասորւոյ, և հաւատարիմ թուեցաւ մեզ ասացեալն... դի թէպէտեւ ամք ժամանակաց ծննդոցն Քամայ մինչեւ ցՆինոս ոչ ուրեք գտանին թուեալ, և կամ թէ առ մեզ ոչ հասեալ, այլ հաւատեաւ և ոչ նորին ինքեան Նինոսի. իսկ մերոյն Յաբեթի՝ ամենեւին ոչ. սակայն ասացեալ ազգաբանութիւնդ հաւատալի է. երիցունց ցեղիցն մեռասան գոլով ցԱբրահամ և ցՆինոս և ցմերն Աբրամ... և է ճշմարիտ, և մի ոք յերկուասցի, քանզի պատմէ մեզ զայսպիսի յուշով իրս հաւատարիմն Աբիւդենոս, և ասէ այսպէս. 'Նինոս՝ Աբբէեղայ, Քայաղայ, Աբբէեղայ, Անէեբայ, Բաբեայ, Բելայ:' Նոյնպէս և զմերն Հայկայ մինչեւ ցԱբրայն գեղեցիկ, զոր սպանեալ կաթոռան Շամիրամ, թուէ այսպէս. 'Աբրայն գեղեցիկ՝ Արամեայ, Հարմեայ, Գեղամեայ, Ամասեայ, Արամախսեայ, Արամենակայ, որ եղեւ հակառակ Բելայ միանգամայն և կենդանւոյ:' Եւ զայս մեզ Աբիւդենոս յիւրում առաջնում արձանականի ի մանր ազգաբանութեան ասէ, զոր ասա ուրեմն յետոյ ոմանք բարձին:»

Այսպէս ըստ խորենացւոյն Աբրամ և Նինոս լինին ժամանակակից Աբրահամու, ուստի և, ըստ ժամանակագրութեան եբրայեցւոց, աւելի քան 2,000 ամօք յառաջ քան զքրիստոնէական թուականն: Բայց զՆինոս դնել առ Աբրահամու, այսինքն աւելի քան 2,000 ամօք

նախ քան զՔր. պատմական չէ, և ոչ հաշիւ «ուշիմ և ընթերցասէր» Ասորւոյ կամ Արիւդենոսի, այլ եւսեբեայ, որ կ'առնու ի կռեսեայ։ կռեսիաս ի Շամիրամայ մինչեւ ցՑատան, կամ Արգոնաւորդաց նաւարկութիւնը, կը դնէ հազար ամ. և որովհետեւ Արգոնաւորդաց նաւարկութիւնը կը համարուի իբր 1200 ին նախ քան զՔր., ապա Թուական Նինոսի ըստ կռեսեայ լինի իբր 2200 ին նախ քան զՔր.։ Խորենացին ոչ զկռեսիաս գիտէր, և ոչ զդիւրս Դիոդորոսի տեսած էր, որպէս ինքն իսկ վկայէ (գիրք Բ. Ա.), այլ զեւսեբիոս միայն ունէր, յորմէ, որպէս բազում ինչ, նոյնպէս Նինոսի այս ժամանակագրութիւնն առած է։ Դիտելի է սակայն դի զՆինոսէ և զՇամիրամայ գրուածներուն և ոչ մին պատմական յարդ ունի, քանզի յոյն պատմիչք որ խօսած են զՆինոսէ և զՇամիրամայ՝ գործերով յետոյ են քան զենթադրեալ Թուականն Նինոսի և Շամիրամայ, և հաւաքելով գրած են արեւելեայց աւանդութիւններէն միայն որ շատ անգամ զդիս և զդիւցազունս կը դասեն ի կարգս թագաւորաց իւրեանց։ Նինոսի և Շամիրամայ գալով, ասելիք թէ ոչ միայն Թուական նոցա, այլ և անձինք տարակուսական են։ Շամիրամայ համար գրեթէ ստոյգ է թէ հին Քուշեանց Անահիտը կամ Աստղիկն էր (տես էջ 24). հաւանական է թէ նաեւ Նինոս Ասորեստանի Նինիւէ աստուածն է, որ իբրեւ զԱթենան Յունաց, խնամատութեան միանգամայն պատերազմի աստուած էր։

30. Մարիբասեան պատմութիւնն Արամայ յաջորդել կու տայ զորդի նորա զԱրայ գեղեցիկ, իբրեւ ժամանակակից Շամիրամայ, զոր հին աւանդութիւնն հռչակէ իբրեւ զան զայլ թագաւորս Ասորեստանի խնամատուն, հզօր և աշխարհաշէն։ Մարիբասեան պատմութիւնն յետին ծայր վաւաշտա ենթադրելով զՇամիրամ, յօդէ զնմանէ այն պատմութիւնը զոր ի վեր անդ տեսանք (էջ 109, 15), և որ արժանի է կոչուիլ, նոյն իսկ Խորենացւոյն բառով (Խոր. յզդս. Բիւր. Աժգ.), ֆեռն աւասպել։ Կ'երեւի թէ Մար Իբասայ Հայկազանց պատմութիւնն հաւաքելով Նինուէի դիւանը դնող Ասորեստանցին մանաւանդ դիտում ունէր պարսաւել Ասորեստանի թագաւորները. քանզի նաեւ հոս Շամիրամ, Ասորեստանի այն մեծ աշխարհաշէն թագուհին, կը վաւահամբաւի իբրեւ անուանի բոզ, հոմանիներէ պաշարեալ, վհուկ, անապաշտ, դիւապաշտ, միանգամայն անմիտ։ Արդարեւ զի՞նչ քան զայս մեծ անմտութիւն, Շամիրամայ պէս թագուհւոյ մը հեռաւոր մարդու մը զոր տեսած չէր, ի համբաւոյ միայն այնպէս սիրահարել, մինչեւ առեալ պատգամաւորօք կոչել զնա ի Նինուէ, և որպէս թէ բոլոր Ասորեստանի մէջ գեղեցիկ երիտասարդ կը պակսէր այնպիսի տիկնոջ, այն տա-

ժանելի արշաւանքն յանձն առնելով, բազմագունդ զօրօք գալ Ասորեստանէ ի Հայաստան, և պատերազմ տալ, զօրապետներուն այն անխմաստ պատուէրը տալով չպատանել զԱրայ ի կռուին։ Ընչ ընդհատ զարմանալի էր Հայոց զԱրայ ողջացած հաւատալը։ Ի տարեւ պիտի տեսնենք թէ ով էր Արայ. առ այժմ հետեւինք պատմութեան կարգին։

Ըստ Մարիբասայ, Շամիրամ իւր հոմանիներէն մին զարդարելով համբաւեց թէ Արայ էր զոր աստուածք լիզելով ողջացուցին, և Հայք որ ի պատերազմ գրգռեալ էին առ ի խնդրել զվրէժ թագաւորին իւրեանց ի Շամիրամայ, լսելով զայս հանդարտեցան։ Այս պատմութենէն կը հետեւի թէ Հայք զԱրայ արդեամբ ողջացած հաւատացին։ Զարմանալի է արդարեւ թէ ինչպէս Հայք, դէթ նախարարները, որ հարկաւ տեսան այն յարուցեալ կարծեցած աստուածն Արայն, խաբուեցան զրուն զԱրայն կարծելով զինա։ Մար Իբասայ այս պատմութենէն սա եւս կը հետեւի թէ աստուածն Արայն զոր Շամիրամ զարդարելով դրաւ ի տեղւոջ Արայի՝ թագաւորեց գէթ առ ժամանակ մի. բայց պատմութիւնը մոռնալով զայս, և առանց ամենեւին յիշելոյ թէ ինչ եղաւ աստուն Արայ, ասէ թէ Շամիրամ յետ մահուանն Արայի գեղեցկի թագաւորեցոյց Հայոց զորդի նորա զկարդոս, որ ի Նաւարդայ սկսեալ կինոչէ նորա ծնած էր, առ խանգ դաշտանացն զոր ունէր առ Արայ՝ նորին անուամբ կոչելով Արայ։

31. Խորենացին յետ պատմելոյ Շամիրամայ սիրահարութիւնն ընդ Արայի, պատերազմը և չինութիւններն ի Հայս, կը յաւելու զնկարագիր կենաց և մահուան Շամիրամայ, առնելով յեւսեբեայ քրոնիկոնէն, ուր յիշուած են ի յոյն պատմից, ի կռեսեայ, Դիոդորոսէ, ի Կեփալիոնէ և յայլոց, մահ և թաղումն Նինոսի ի Նինուէ, թագաւորելն Շամիրամայ, պատերազմն ընդ Զրադաշտի ուսուն արքայի բակտրիացւոց, Շամիրամայ որդւոյ կոտորածն ինամին իսկ ի Շամիրամայ, պատերազմն ի Հնդիկս, պարտութիւն և փախուստ նորա և մահ յիւրոցն որդւոյ ի Նինուասայ։ Բայց խորենացին ճշմարտագոյն կը համարի Մարիբասայ պատմութիւնն, իբրև բուն քաղդէացւոյ մտաւաններէն առնուած և համաձայն Հայոց առասպելներուն զՇամիրամայ։ «Այլ հաւատի թուեցաւ մեզ որ ի Մար Աբայն կատինայէ քննութիւն քաղդէական մտաւնին քան զայսոսիկ (զպատմեալսն ի Ցունաց). քանզի ոճով լեզու ասէ։ . . . Առ այսքիւք և աշխարհիս մերոյ առասպելք զբազմահմուտ Ասորին արդարացուցանեն» (Խոր. Ա. ԺԸ.)։

Ըստ Մար Իբասայ, Շամիրամ ի գալ իւրում ամի ամի յիւր ամարանոցի քաղաքն ի վան զոր չինեաց ի Հայս, կուսակալ կը թո-

ղուր Ասորեստանի և Նինուէի ղԶրադաշտ մոգ նահապետ Մարայ։ Այսպէս առնելով երկար ժամանակ, հուսկ ուրեմն բոլորովին հաւատաց ինա պիչխանութիւնն . . . ։ Որովհետեւ չատ կը սիրէր Շամիրամ իւր հոմանիները, բոլոր իշխանութիւնը և գանձը պարգեւեց նոցա՝ անփոյթ առնելով զորդիս իւր, որոց ի չափ հասեալ կը խրատէին զնա թողուլ դիւական առփանքը, և աւանդել զիշխանութիւն իւր և զգանձս որդւոց իւրոց։ Այլ Շամիրամայ եւս աւելի զայրացեալ կը սպաննէ բոլոր որդիները, և կրտսերն Նինուաս միայն կ'աղատի։ Իսկ Զրադաշտ յանցաւոր գտնուելով առ սիկինն կ'ապստամբի, Շամիրամ պատերազմ կը բանայ ընդդէմ Զրադաշտի, և յաղթուելով կը փախչի ի Հայս, ուր պատեհութիւն գտնելով Նինուաս, կը սպաննէ զմայրն և ինքն կը թագաւորէ։

«Սա (Շամիրամ) հանապազ յամառնայինն ի խաղալն իւր ի կողմանս հիւսիսոյ ի քաղաքն ամարաստանի զոր չինեաց ի Հայս, կողմնապետ Ասորեստանի և Նինուէի թողու զԶրադաշտ մոգ և նահապետ Մարայ։ Եւ ի բազում ժամանակս զայս այսպէս կարգեալ Շամիրամայ, ամենեւիմբ հաւատայ նմա արդարեւ զիւր իշխանութիւնն։ . . . Բարեկամացաւ հոմանեաց իւրոց՝ պարգեւելով զամենայն իշխանութիւնն և զգանձս, ոչինչ վասն որդւոց իւրոց ունելով փոյթ յանձին։ Իսկ ի հասակ և ի տիս հասեալ որդւոց նորա, յիշեցուցանեն նմա զայս ամենայն, կարծելով ցածուցանել զնա ի դիւական մրցական առփանացն, և աւանդել զիշխանութիւն և զգանձս որդւոց իւրոց։ Ընդ որ առաւել զայրագնեալ, սասակէ զամենեսեան, և ճնայ Նինուաս միայն, որպէս վերագոյն ասացաք։ Ի լինել ինչ սխալանաց Զրադաշտի առ սիկինն, և հակառակութեան ի ներքս անկանելոյ, պատերազմի ի վերայ նորա Շամիրամ, քանզի բռնանալ ի վերայ ամենայնի խորհեր այն։ Եւ ի սասականալ պատերազմին փախստական լինի Շամիրամ յերեսաց Զրադաշտի ի Հայս։ Աստ ժամանակ վրէժխնդրութեան պատեհի գտեալ Նինուաս, սպանանէ զմայրն, և ինքն թագաւորէ ի վերայ Ասորեստանի և Նինուէի։»

Այս պատմութիւնն հերքել չանալ աւելորդ է, քանզի թողի Շամիրամ և Զրադաշտ պատմական անձինք չեն և բոլոր պատմութիւնը վէպ է, կայ նաեւ հակաստութիւն պատմութեան մէջ։ Զարմանք է թէ ինչպէս Շամիրամ, որ բոլոր իշխանութիւնը հաւատացած էր Զրադաշտի, կրցաւ նոյն իշխանութիւնը միանգամայն իւր հոմանիներուն պարգեւել։ Անտեղի է նաեւ Ասորեստանի արքունի մատեաններուն մէջ նկարագրուած հաւատալ (եթէ կային մատեանք) այն մեծագործ և հզօր թագուհին այրասպան, որդեսպան, «սխտասէր,» «չարասէր,» և առ «վաւաշ պոռնկական

բարուց,» և «ի դիւական առփանաց» սէրութեան իշխանութիւնը և գանձը հոմանիներուն մատնող։ Արդարեւ ցոյն պատմիչք եւս այս մոլութեանց չատը կուտան Շամիրամայ, բայց ցոյնք ոչ թէ «քաղդէական մատեաններէ» կ'առնուն, այլ յաւանդութենէ Մարաց և Պարսից որ թշնամի էին Ասորեստանեայց։

Գալով Շամիրամայ և Զրադաշտի պատերազմին, ասեմք թէ այս պատմութիւնն այլաբանութիւն է և կը նշանակէ արիականաց հին ցեղային կռիւն ընդ Քուշեանս, որ կ'իմացուին Շամիրամ, ինչպէս արիականք՝ Զրադաշտիս։ Արդարեւ ասի թէ ի միուժ ի յատին կրճնական դրոց Պարսից կը յիշուի Շամիրամայ պատերազմն ընդ Զարաւըշտի, իբրեւ ամբարիշտ ցեղի մը ընդ բարեպաշտի. և, ըստ մեզ, Հայոց առասպելն ղՇամիրամայ Պարսից կրճնական երգերէն առնուած էր, ինչպէս Տիգրանայ և Աժդահակայ կռիւն վերայէն առնուած վէպ է (տես էջ 53) Ջենաի միջոցաւ։ Այսպէս նաեւ Արայի և Շամիրամայ սիրահարութեան պատմութիւնն արեւելեան ազգերէն չատերուն ծանօթ բարոյական առասպելի մը նմանութիւնն է։ Շամիրամ Ասորեստանեայց, կամ մանաւանդ Քուշեանց ասատածուհին էր, իբրեւ ցուցաց Ափրոդիտէն կամ Արտեմիսը։ Օրիոնի առասպելն արդէն յիշեցինք (էջ 6. 4.), այսինքն թէ ինչպէս Արտեմիս սիրահարեալ Օրիոնի որ էր երիտասարդ գեղեցիկ, և արհամարհեալ ինմանէ, բարկանալով ետ խայթել զնա կարճի, բայց յետոյ ղղջալով ողջացուց զնա և փոխեաց յերկինս, ուր Օրիոն է մին ի գեղեցկագոյն համաստեղութեանց։ Միեւնոյն է Արայի առասպելն։ Շամիրամ, արեւելեան Անահիտն, կը սիրէ զԱրայ (գեղեցիկ), կ'արհամարհի ինմանէ, նիւթէ զնահ նորա, բայց ղղջալով կը ջանայ ողջացնել զնա, և որ ի կարգին։ Կանացի հրապուրանաց դէմ արական զգաստութեան այս այլաբանական օրինակը կը գտնենք նաեւ ի դիցաբանութեան ուրիշ արեւելեան ազգաց, զոր օրինակ փիւնիկեցւոց, եգիպտացւոց և երրայեցւոց, ինչպէս յայտնի է ծովեփայ գեղեցկի պատմութենէն։ Պատմութեան էական մասը միեւնոյն է յամենեսին. միշտ կին մը դարան կը գործէ գեղեցիկ երիտասարդի մը զգաստութեան, և արհամարհուելով դաւաճանութիւն կը նիւթէ, բայց ի վերջոյ առաքինութիւնը կը բարձրանայ յաղթանակաւ։

32. Խորենացին, ինչպէս տեսանք էջ 113, 18, յետ պատմելոյ ի ԺԸ. գլուխ առաջին գրոյն զնահն Շամիրամայ, յաջորդ գլխոյն մէջ կը դնէ յԱնուշաւանայ մինչեւ Սկայորդին իբր 26 կամ 27 Հայ իշխանաց «ծննդաբանութիւնը,» կամ լաւ եւս է ասել՝ յաջորդութեան ցուցակը, և այս իշխանաց թիւն հաւասար գտնելով

թուոյ եբրայեցի իշխանաց որ այն միջոցին ապրեցան, այս հաւատարմութիւնն իբրեւ ստուգութեան ապացոյց կը համարի իւր աշխատութեան: « Հաւատարմութիւն թուոյ կարգի պատանեաց՝ ղճշմարտութիւն աշխատասիրութեանս մերոյ ակնարկէ » (խոր. Ա. ԺԹ.): Բայց միթէ Մար Իբաս դասաւ Յունուշաւանայ մինչեւ Սկայորդին իբր 27 հայ իշխան, Պարէտ, Աբբակ, Սուբ, Ամպակ, Առնակ, Նոբայր, այլովքն հանդերձ, քաղդէական մատենին մէջ, հաւատար թուոյ եբրայեցի իշխանաց, թէ խորենացին, կամ այլ ոք, Յունուշաւանայ կարծեցեալ ժամանակէն մինչեւ ի կարծեցեալ ժամանակ Սկայորդւոյն ապրող եբրայեցի իշխանաց թուոյն համեմատ հայ իշխանաց անունները ստեղծեց· քանզի, որպէս ասացաք այլուր, աւելի հաւանական է այն անունները ենթադրել չինուած, քան թէ քաղդէարէնէ յունարէն թարգմանուած մատենի մի մէջ դրուած, և ուղիղ առդանութեամբ և ուղղագրութեամբ ի հայ փոխուած:

Բայց թողլով այս խնդիրը դանք պատմութիւնը քննել: Խորենացին ժամանակին միջոցը որ Յունուշաւանայ մինչեւ Սկայորդին՝ կը համեմատէ ժամանակի այն միջոցին որ է ի Նինուէացւոց մինչեւ ի կործանումն Ասորեստանեայց պետութեան ի ձեռն Վարբակայ ըստ կաեսեայ, այսինքն 1896 էն մինչեւ 880 նախ քան ղԲր·, միջոց մը որ կը պարունակէ աւելի քան 1000 տարի: Զարմանք է սակայն թէ ինչպէս Մարիբասեան մատեանը չի գտներ արժանի ինչ յիշատակաց այս հազար տարուան մէջ: Արդարեւ խորենացին այս ժամանակէն կը յիշէ ինչ ինչ, բայց ոչ ի Մար Իբասայ, այլ, որպէս ինքն ասէ, « ի դրոց և ի բանից արանց խնամոնոց և յայսոսիկ քաջախոհակաց » (տես էջ 114): Առաջին դէպք յիշեալ ի խորենացւոյն ի վերոյիշեալ հազարամեայ ժամանակէն՝ է Քանանացի ցեղի մը գաղթականութիւնն ի Հայս: Խորենացին Քանանացի ցեղին գաղթականութիւնը կը պատմէ այսպէս: Ի կոտորելն, ասէ, ցեւսուայ ղՔանանացիս, երեւելիք ինոցանէ գնացին փախստական յԱդամա? (յԱփրիկէ), ինչպէս կը գտնուի ցարդ յԱփրիկէ քարերու վրայ դրոշմուած, թէ Մեք, նախաբարք Քանանացւոց, փախչելով ի ցեւսուայ դողոյ եկանք բնակել ասա: Որպէս և ոմն ի պատուականաց նոցա Քանանիդաս եկաւ Հայաստան. և ստուգելով գանք ի սմանէ սերեալ ըզ գնթունիս, և բարք այս ցեղին կը ցուցնեն թէ արդարեւ քանանացի են նոքա: « Ի սատակել սորա (ցեւսուայ) ղՔանանացիս՝ անցին ի սմանէ փախստականք յԱգադաս . . . և յայտնի դրոշմամբ յարձանն Աֆրիկեցւոց աշխարհին դրեալ կան մինչեւ ցայսօր ժամանակի արդարապէս այսպէս. 'ի ցեւսուայ դողոյ փախուցեալ մեք նախաբարք Քանանացւոց եկաք բնակել ասա:' Ցորոց մի և Քանանիդաս պատուականագոյն մեր ի Հայս: Եւ ստուգեալ հաւաստի գտաք ղսերունդ ազգին գնթունեաց ի սմանէ առանց հակառակութեան լեալ. զայս և բարք արանց ազգին յայտնեն՝ քանանացի գալ » (խոր. Ա. ԺԹ.):

Պրոկոպիոս եւս, յոյն պատմիչ առ ցուստինիանոսիւ, կը յիշէ զայս պատմութիւն (Պրոկոպ. Պոմ. պատեր. վանդալ. բ. 10): Գալով գնթունեաց, արդարեւ կ'երեւի թէ կար ազանդութիւն առ Հայս թէ գնթունիք, ինչպէս նաեւ բազրատունիք, ի բնէ պաղեստինացի էին. բայց Զօրայ նահապետ գնթունեաց կը հերքէ այս ազանդութիւնն իբրեւ « վաղնջուց ղրոյց և պատաւեալ առասպել, » որպէս պատմէ նոյն ինքն խորենացին ի Ի. գլուխ բ. գրոցն: Զօրայ նահապետ գնթունեաց յամբաստանէն առ Արշամայ ղենանոս բազրատունի որ արձակած էր ղՀիւրիկանոս քահանայապետ Հրէից, Տիգրանայ դերիներէն, կը խօսի այսպէս. Գիտցիր, ասէ, արքայ, զի Ենանոս խորհեցաւ ապստամբել, յորդորեց և զիս խնդրել ի Հերովդէէ ժառանգութիւն տալ մեզ մեր բնիկ երկրին մէջ (ի պաղեստին), քանզի խայտառակ եղանք ասէր ասա: Իսկ ես յանձն չառնելով, ասեմ. Մինչեւ ցերբ կը խարուինք հին ղրոյցներով և պատաւանդ առասպելօք, պաղեստինացի կարծելով զմեզ, եւայլն: « Գիտեա, արքայ, զի ապստամբել ի քէն կամեցաւ Ենանոս, խորհուրդ ընդ իս բերելով, զի երդումն խնդրեսցուք ի Հերովդէէ թագաւորէ Հրէաստանի, ընդունել զմեզ և տալ մեզ ժառանգութիւն ի բնակ երկրի մերում, քանզի նորահաստատ ծանակեցաք յաշխարհս յայսմ: Եւ իմ ոչ առնելով յանձն, ասեմ ցնա Ընդէ՞ր պատրիմք ղրուցօք վաղնջուց և պատաւեալ առասպելօք, պաղեստինացիս զմեզ վարկանելով » եւ (խոր. Բ. ԻԴ.):

2. Երկրորդ դէպքն է « անխորհուրդ ապստամբութիւնն » Հայկակայ: Զայսմ անխորհուրդ ապստամբութենէն Հայկակայ (տես էջ 114) գիտելի է, զի ըստ Ցոյն պատմչայ, Ասորեստանի թագաւորին Բեղոքոսի Բ. ի կամ Դ. ի ժամանակ Բաբելացիք գալով յաւարի առին զնինուէ: Նինուէացիք այս յարձակման պատճառ համարելով կառավարութեան թուլութիւնը, կ'ապստամբին ընդդէմ Բեղոքոսի, և արքունի պարտիզաց վերակացուն Բեղիդարաս (ըստ խորենացւոյն՝ Բաղոտոդէս) ընկենլով զԲեղոքոս ինք կ'առնու թագաւորութիւնը, և Բաբելացիք նորին կը նուաճուին: Այս պատմութենէն, ինչպէս կ'երեւի, առիթ առնելով խորենացին, Ասորեստանի հարկատու կարծուած Հայ իշխաններէն միոյն, Հայկակայ, զոր ժամանակակից կը դնէ Բեղոքոսի, կու տայ որպէս թէ « յանխորհուրդս» ապստամբել այն միջոցին, և ապա ապստնուիլ (տես էջ 114):

3. Երրորդ դէպքը ղոր Լեւ Հայոց վերաբերեալ կը պատմէ Խորենացին ի միջոցի անդ վերոյիշեալ 1,000 ամաց՝ է երթալն Զարմայրի, Ասորեստանի Տեւտամոս թագաւորին հրամանաւ, իբրեւ զօրավար եթովպացի զօրուն յօդնութիւն պրկամաւ, և մեռանել ի քաղցն Հելլենացւոց (տես էջ 114)։ Հայ նախարար մը տրուական պատերազմին մասնակցել յայտնի է թէ Հոմերոսի եղիականէն թեպետ բուած գաղափար է քան ճշմարիտ պատմութիւն։ Ըստ Հոմերոսի (Հակոտ. Հոմեր.) և ըստ Դիոդորոսի Սիկեղացւոյ (Գիր.ք Բ. Գ. 22) յորմէ առնու եւսեբիոս, Ասորեստանի թագաւոր մը, Տեւտամոս, եղիական պատերազմին վերջին տարին, զՄեմնոն անն (որ առաջնորդեալ անձ է, Արշալուսոյ որդի, եթովպիոյ և եգիպտոսի իշխան) քսան հազար զօրօք կը ղրկէ յօդնութիւն Տրովացւոց։ Մեմնոն յետ գործելոյ բազում արութիւնս ի տրուական պատերազմին ի նպաստ Պրիամու, կը սպանուի յԱքիլլեայ։ Խորենացին այս պատմութիւնը կարդալով առ եւսեբեայ, և, որպէս հաւանական է, կարծելով զպատերազմն զոյն ատուգիս լեալ, խորհած է դէր մը խաղալ տալ ինձա Զարմայրի ղոր Տեւտամոսի ժամանակակից կը դնէ։ Բայց պատմութիւնը ոչ զՏեւտամոս կը ճանչնայ և ոչ տրուական պատերազմը, եթէ ոչ ըստ էութեան, գէթ ըստ կերպին ըստ որում կը պատմէ Հոմերոս։

33. Հրէից պատմութենէն գիտենք թէ Ասորեստանեայց թագաւորին Սենեքերիմայ երկու հայրասպան որդիքն Ադրամելէք և Սանասար փախան յերկիրն Արարատայ (տես էջ 41)։ Խորենացին մոռնալով յիշել զայս ի կարգի պատմութեան, կը պատմէ ի սկզբան ԻԳ. գլխոյ առաջին գրոյն։ Մոռացանք, ասէ, խօսել զՍենեքերիմայ։ Իբր ութսուն ամաք յառաջ քան զթագաւորութիւնն Նաբուդոդոնոսորայ եկաց թագաւոր Ասորեստանի այս Սենեքերիմ, որ ղերուսաղէմ պաշարեց առ եզեկիայիւ արքայիւ Հրէից, և սպանաւ յորդւոց իւրոց յԱդրամելայ և ի Սանասարայ, որ եկան փախստական առ մեզ։ Քանզ նախնին մեր Սկայորդի, մեր երկրին հարաւային արեւմտեան կողմը, նոյն իսկ Ասորեստանի (?) սահմանին մօտ, բնակեցոյց զնին ի սոցանէ, այսինքն զՍանասար, յորմէ սերեցան Սիմ կոչուած ներան բնակիչք։ Ցետ ժամանակաց երեւելիք ի սոցանէ հաւատարմութիւն ցուցեալ առ թագաւորս մեր (Արշակունիս), առին այն կողմերուն բդեշխութիւնը։ Իսկ Արդամանդան (Ադրամելէք) բնակեցաւ յարեւելից հարաւոյ երկրին մերոյ, և իսանէ սերեցան, ասէ պատմագիրն (Մար Իբաս), Արծրունիք և Գնունիք։ «Ի մոռացումն եկն արդեւք յաղագս Սենեքերիմայ. քանզի ութսուն ամաք, աւելի կամ պակաս, յառաջ քան զթագաւորութիւնն

Նաբուդոդոնոսորայ էր և Սենեքերիմ կացեալ արքայ Ասորեստանի, որ զերուսաղէմ պաշարեաց առ եզեկիայիւ Հրէից առաջնորդ։ զոր (զՍենեքերիմ) սպանեալ որդւոց նորա Ադրամելայ և Սանասարայ, եկին փախստական առ մեզ։ Ցորոց զմին յարեւմտից հարաւոյ աշխարհիս մերոյ, մերձ ի սահմանս նորին Ասորեստանի, բնակեցուցանէ Սկայորդին մեր զքաղ նախնին, այսինքն զՍանասարն. և ի սմանէ սերեալ լցին զԱիմն ասացեալ լեառն։ Իսկ պերճքն և գլխաւորքն ի նոցանէ յետոյ ուրեմն մտերմութիւն վաստակոց առ թագաւորսն մեր ցուցեալ, զրդեշխութիւն կոչմանցն արժանաւորեցան առնուլ։ Իսկ Արդամանդան յարեւելից հարաւոյ նորին կողման բնակեալ. ի սմանէ ասէ պատմագիրն լինել զԱրծրունիս և զԳնունիս» (Խոր. Ա. ԻԴ.)։

Խորենացին ի Սարասարայ (զոր Սանասար կ'անուանէ) սերել կու տայ զԱղէնիս, և յԱդրամելէքայ (զոր կը կոչէ Ադրամէլ, նաեւ Արդամանդան, չենք գիտեր ուստի առնելով)՝ զԱրծրունիս և զԳնունիս։ Թէ Գնունիք, և մանաւանդ Արծրունիք Սենեքերիմայ որդւոյ սերունդքն էին՝ թուի լինել սոյդ, քանզի, երբ Շաւասպ արծրունի, ըստ նոյն խորենացւոյն, ի մանկանախաշուն ի ձեռայ Յաղկերտի որդւոյն Շապհոյ հանեց գնատակը, և Շապուհ մնկանաւ եհար զնա ասելով, «Ծանիր զքեզ,» Շաւասպ պատասխանեց. «Այո, ճանաչեմ և զիս արքայորդի ի սերմանէ Սահապայ, և ունիմ իշխանութիւն ընդ եղբարս քո համբուրել զբարձն արքայի։» Միայն զարմանք է թէ մինչ հոս Շաւասպ զԱրծրունեաց ասէ թէ ի Սանասարայ սերեցան, խորենացին ասէ թէ սերեցան յԱրդամանդանայ, յեղբօրէն Սանասարայ։ Զենք գիտեր թէ միւնոյն ցեղը երկու եղբայրներէ միանգամայն ինչպէս կրնայ սերիլ. կամ թերեւս խորենացին յերրորդ գիրս իւր (գլ. Ծե.) ի յիշելն զբանս Շաւասպայ, մոռցած էր ինչ որ յառաջին գիրս իւր (գլ. ԻԳ.) գրած էր զորդւոյ Սենեքերիմայ։

Ցենթադրութեան ասա խորենացւոյն, որ զգալուստ որդւոցն Սենեքերիմայ ի Հայս կը համարի լեալ առ Սկայորդւով, այսինքն՝ յառաջ քան զկարծեցեալ կործանումն տէրութեան Ասորեստանի ի ձեռն վարբակայ, հակասութիւն կայ, քանզի Սկայորդին, իբրեւ հայր Պարուրի, չկարէ լինել յառաջ քան զկարծեցեալ կործանումն տէրութեան Ասորեստանի ի ձեռն վարբակայ, միանգ ամայն ժամանակակից Սենեքերիմայ, ինչպէս պիտի տեսանենք ի տառիս։

Հոս կամիմք գիտել ի պատմութեան ասա խորենացւոյն ուրիշ կէտ մը։ Մեր հայրենասէր ծերունին որ առիթ չի փախցուներ ըզՀայս առնել միջամուխ ամէն գործի որ կը յիշուի ի պատմութեան

այնը ժամանակի, կարգալով Սենեքերիմայ որդւոց փախուստն ի Հայս, դիտնալով եւս թէ ի նոցանէ սերեալ կը պատմուէին Արծրունիք, հայ իշխանի մը ընդունել կու տայ արքայազուն փախստականները, և տայ նմա բնակեցուցանել զԱնտառատ, Սիմ և Սանասար անուանց ձայնի նմանութեան նայելով, Սիմ լերան, այսինքն՝ Աղձնեաց, կողմը զոր կը կոչէ սահմանակից Ասորեստանի, որ Միջագետաց մեծաւանդ քան Ասորեստանի սահմանակից էր. իսկ զԱրգամոզան բնակել կու տայ յարեւելից նոցա, ուր էր Արծրունեաց երկիրը, ուստի և յԱրգամոզանայ սերել կու տայ այս ցեղը, մինչ Արծրունիք, որպէս առաջ, ըստ աւանդութեան իւրեանց ի Սանասարայ սերեալ համարէին զինքեանս:

Դիտել պարտ է զի Խորենացին որ հոս Սիմ անունն ի Սանասարայ կը թուի հանել, այլուր (Ա. Զ.)ի Սեմայ կը համարի կոչեցեալ այնպէս. և ի հաստատութիւն այսորիկ կը բերէ զբանս Ողոմպիոդորայ ուրումն անծանօթ փիլիսոփայի, որ, որպէս թէ յանդիր աւանդութենէ, կը պատմէր այսպէս. Պատմեմ ձեզ անդիր զրոյց որ աւանդութենէ հասած է առ մեզ, և զոր գեղջուկներէն չատերը կը զրուցեն ցարդ: Կար, ասեն, գնոյէ և զորդւոց նորա մնացեան որ այժմ չիք ուրեք, և յորում կը պատմուէր այսպէս. Ցետ նաւելոյ Նոյի ի Հայս և ելանելոյ ի ցամաք, մին յորդւոց նորա Սիմ գնաց յարեւմուտս հիւսիսոյ դիտել երկիրը, և պատահելով փոքր դաշտի առ երկայնանիստ լերամբ, ուր և գետեր (Եփրատ, Տիգրիս) հոսելով կ'երթային դէպ յԱսորեստան, կը կենայ հոն երիտասեայ ժամանակ, և կոչելով զլեառնն յանուն իւր Սիմ, կը գտանայ յարեւելս հարաւոյ ուստի եկած էր: «Պատմեցից ձեզ, ասէ (Ողոմպիոդորոս), զրոյցս անդիրս յաւանդութենէ ի մեզ հասեալ, զոր և բազմաւք ի դեղջկաց զրուցեն մինչեւ ցայժմ: Մատեան լեալ զբախտութեան և զորդւոց նորա, որ այժմ ոչ ուրեք երեւի. յորում, ասեն, կարգ լեալ բանից այսպիսի: Ցետ նաւելոյ բախտութեան ի Հայս և դիպելոյ ցամաքի, գնայ, ասէ, մի յորդւոց նորա կոչեցեալն Սիմ ընդ արեւմուտս հիւսիսոյ դիտել զերկիրն, և դիպեալ դաշտի միում փոքու առ երկայնանասիւ միով լերամբ, գետոց ընդ մէջ նորա անցանելով ի կողմանս Ասորեստանի, դադարէ առ գետովն երկրանեայ աւուրս, և անուանէ յանուն իւր զլեառն Սիմ, և դառնայ անդրէն յարեւելս հարաւոյ ուստի եկն:» Թէ այսպիսի աւանդութեանց հիմն ինչ հաւատաք կրնայ ընծայուիլ յայտնի է: Նոյն ինքն Խորենացին չկամի լինել երաշխաւոր ստուգութեան այսր աւանդութեան: «Եւ այսոքիկ զրոյցք,» ասէ, «սուտ և կամ թէ արդարեւ լեալք, մեզ չէ ինչ փոյթ:» Ի յետին ժամանակս Սիմ

սկսաւ կոչուիլ Սասուն, բայց թէ երբ և ընդէր՝ չէ յայտ: Եթէ պարտ է հաւատալ Լաստիվերտացւոյն, որ է մատենագիր ԺԲ. դարուն, Սասուն անունն եւս կոչուած է յանուն Սանասարայ. «Իջին զօրքն ի լեռնէն Սիմն կոչեցեալ, զոր մարդկան (բնակչաց) սովորութիւնք Սանասուն (Սասուն) ասեն, ըստ անուան նախնեացն իւրեանց» (Լաստ. գլ. ԻԱ.):

Ի պատմութեան որդւոց Սենեքերիմայ ըստ մեզ ճշմարիտ է միայն գալուստ նոցա ի Հայս, և Արծրունեաց սերելն ի նոցանէ. այլն ամենայն անստոյգ և անհիմն է:

34. Խորենացին ի Իբ. գլուխ Ա. դրոցն, յետ յիշելոյ զպարոյր իրրեւ առաջին թագաւոր Հայոց առ վաթսակաւ, առ յաջորդաւ նորա Հրաչէիւ կը պատմէ Բագրատունեաց ծագումը Հրեից գերութենէն Շամբաթ անուն ումեմնէ, զոր, ինչպէս տեսանք էջ 116, որպէս թէ Հրաչեայ խնդրելով ի Նաբուգոդոնոսորայ, առ և բնակեցոյց պատուով: Սակայն զԲագրատունիս Հրեայ գաղթականութենէ մը սերեալ կարծելոյ հաստատուն պատճառ չունինք: Բուզանդ և Ագաթանգեղոս կը յիշեն զԲագրատունիս «ասպետութեան իշխան» անուամբ: «Ամենեցուն միաբանութեամբ, եպիսկոպոսաց և թագաւորին և աշխարհախորհ ձուլիւք հաւանութեամբ ի միասին, արձակեցան և դնացին Հայր մեծ իշխանն մարզպետութեան, և բազ արտաս մեծ էշխանն ասպետութեան» (Բուզ. Դ. Գ.): Ագաթանգեղոս ի վերոյ ասպետութեան կը յաւելու նաեւ թագակապ բառը:» Իսկ թագաւորն (Տրդատ) վաղվաղակի գումարեաց զգլխաւորս նախարարացն. առաջին՝ զիշխանն Անգեղտան, ... երրորդ՝ զիշխանն Բագրատունեաց կոչեցեալ էշխանութեանն ասպետութեան» (Ագաթ. ՃԺԲ.): Գիտենք արդարեւ թէ Բագրատունիք կը կրէին ասպետ տիտղոսը և էին թագադիր, զեթ առ հեթանոս թագաւորօք, չատ անգամ վարած են նաեւ սպարապետութիւնը: Ըստ Խորենացւոյն Բագրատունիք այս իշխանութիւններն առին ի վաղարշակայ: Ցետ սանձեցոյց զՄակեդոնացիս, ասէ Խորենացին, երբ պատերազմները դադրեցան, քաջ Պարթեւն (վաղարշակ) սկսաւ բարեգործութեան: Նախ փոխարէն ծառայութեանց զօրաւոր և իմաստուն Հրէին Բագրատայ Շամբայ, տուաւ նմա իշխանութիւն ազգաւ թագադիր լինել Արշակունեաց, և բոլոր տոհմին արտօնութիւն՝ բագրատունի կոչուիլ յանուն նորա, և այժմ իսկ մեծ նախարարութիւն են Բագրատունիք յազգի մերում: Քանզի այս Բագարատ ի սկզբան նուիրակ էր վաղարշակայ . . . : Վաղարշակ զանձն ինքնակամ ի ծառայութիւն վաղարշակայ չակ տուաւ Բագարատայ նաեւ Հայաստանի արեւմտեան սահմանին կուսակալութիւնը: «Ցետ սանձահարելոյ զՄակեդոնացիս և գագա-

բելոյ պատերազմացն, սկիզբն առնէ բարեդործութեանց Պարթեւն քաջ (Վաղարշակ). նախ և առաջին փոխարէն բարեաց հատուցանելով առնն զօրաւորի և իմաստնոյ, որ ի Հրէից Շամբայ Բագարատ, տայ նմա իշխանութիւն ազգաւ թագադիր լինել արշակունեաց, և որ ի նմանէ ծնեալ ազգ՝ լինել յանուն նորա կոչմամբ Բագրատունի, որ և այժմ մեծ նախարարութիւն է ի մէջ աշխարհիս: Զանգի այս Բագարատ նախաձեռն ընծայ մատոյց զինքն Վաղարշակայ . . . : Իսկ ի ծայրս հայերէն խօսից (կացոյց զնա) կողմնակալ իշխան բիւրուց և հազարաց յարեւմտից կուսէ » (Խոր. Բ. Գ.): Աւելի մանր կը պատմէ զայս Խորենացին յիշ. գլուխ նոյն գրոցն: Եւ Բագարատ կոչուած Հրէին, ի շնորհակալութիւն անձնատուր ձեռնտուութեան նորա առ թագաւորն, ինչպէս նաեւ ի վարձ անկեղծութեան և քաջութեան նորա, տուաւ տանուտէրութեան պատիւ, նմա և ազգատոհմին, ինչպէս պատմեցինք յառաջագոյն, նաեւ իշխանութիւն թագաւորին գլուխը թագ դնել, և կոչել թագադիր և տոպետ, և առանց ոսկւոյ և ականց, երեք կարդ մանր մարգարտէ խոյրը դնել ի շրջէն յարքունիս և առ թագաւորին: « Եւ զկոչեցեալն Բագարատ որ ի Հրէից, ի շնորհակալութիւն նմա վասն յառաջագոյն անձնատուր ձեռնտուութեան առ թագաւորն և միամտութեանն և քաջութեանն, զյառաջատացեալ տանուտերական պատիւն ազգին պարգեւէ, և իշխել նմա թագ ի գլուխ դնել թագաւորին, և կոչել թագադիր և տոպետ, և առանց ոսկւոյ և ականց զկրտսեր մարգարիան երեքտակէն վարտակալ ածել՝ յորժամ յարքունիս և ի տան թագաւորին շրջիցի: » Առ վաղարշակաւ կամ յառաջ քան զվաղարշակ, զիարդ և իցէ, ունէին Բագրատունիք այս հին ցեղային արտօնութիւնները: Այսմ, ինչպէս տեսանք, վկայ են մեր նախնի մատենագիրք, հնագոյնք քան զխորենացին: Բայց յառաջ քան զխորենացին ի պատմութեան մերում ոչ ուրեք յիշուած կը դանենք թէ Բագրատունիք ծագմամբ Հրեայ էին: Կ'երեւի սակայն թէ կար աւանդութիւն թէ Բագրատունիք, ինչպէս նաեւ Գնթունիք, ի բնէ « Պաղեստինացի » էին: Բայց, որպէս տեսաք ի վեր անդ էջ 169, Զօրայ գնթունի կը հերքէր այս աւանդութիւնն իբրեւ « վաղնջուց ըզոյց և պատաւեալ առասպել: » Նոյն իսկ Խորենացին կը վկայէ թէ կային որ զԲագրատունիս կը համարէին բնիկ Հայ: Ոմանք, ասէ, որ չեն արժանահաւատ, զԲագրատունիս ի Հայկայ կը համարին, բայց դու մի հաւատար այսպիսի յիմար բանից, որ ամենեւին ճշմարտութեան նշան չունին: « Ասեն ոմանք յանհաւատից մարդոց, ըստ յօժարութեան և ոչ ըստ ճշմարտութեան, ի Հայկայ զթագադիր ազգդ լինել Բագրատունեաց.

վանորոյ ասեմ. Մի այսպիսեաց յիմար բանից հաւանիր, զի և ոչ մի շաւիղ կամ ցուցումն գոյ նմանութեան յատացեալդ որ զարդարութիւն ակնարկէ » (Խոր. Ա. Իբ.):

Զօրաւորագոյն փաստ Խորենացւոյն ի հաստատութիւն հրէութեան Բագրատունեաց են անուանք նոցա զորս կը ջանայ մեր ատենաբան պատմիչը մերձեցուցանել եբրայեցերէն անուանց: Գիտասջիր, ասէ, զի անունդ Սմբատ զոր Բագրատունիք յաճախ կուտան պատանեաց իւրեանց՝ Շամբաթն է ըստ հին եբրայական լեզուին: « Բայց ծանիր զՍմբատ անուն զոր յաճախ Բագրատունիք ի վերայ պատանեաց կոչեն, ճշմարիտ Շամբաթ է ըստ նախնի իւրեանց խօսից որ է եբրայեցի » (Խոր. Ա. Իբ.): Խորենացին որ հոս Սմբատը Շամբաթին հետ կը նոյնացնէ՝ ուրիշ տեղ Խաչէն կը կոչէ այն անունը: « Բայց գիտասջիր զի Բագրատունիք յետ Թողլոյ զօրէնս Հարց իւրեանց, խժական անուններ առին, որպէս Բիւրատ, Սմբատ և ուրիշ անուններ, և զրկուեցան ի նախնի անուանց իւրեանց զորս յառաջ քան զբռնանալն զՀրէութիւն ունէին, ինչպէս Բագադիա, Տուբիա, Սենեքիա, Ասուդ, Սափատիա, Վաղարիա, Ենանոս: Եւ ինձ թուի թէ Բագրատունեաց այժմու անուանք, Բագարատ՝ Բագադիա է, Աշոտ՝ Ասուդ, Վարազ՝ Վաղարիա, որպէս և Սմբատ՝ Շամբաթ: « Բայց գիտեա, զի ի Թողլոյ ազգին Բագրատունեաց զօրէնս Հարցն, նախ խժական ժառանգեցին յորջորջումն, Բիւրատ և Սմբատ և այլ այսպիսի կոչմունս, զրկեալ ի նախնական անուանցն, որպէս կոչէին յառաջ քան զբռնանալն՝ Բագադիա, Տուբիա, Սենեքիա, Ասուդ, Սափատիա, Վաղարիա, Ենանոս: Եւ ինձ թուի թէ որ այժմ կոչին Բագրատունիք Բագարատ՝ Բագադիա է ա, և Ասուդ՝ Աշոտ, դոյնպէս և Վաղարիա՝ Վարազ, որպէս Շամբատ՝ Սմբատ » (Խոր. Բ. ԿԴ.): Բայց Խորենացւոյն այս դիտողութիւնն ուղիղ չէ: Բագրատունիք այն խաչէն կոչուած անուններն ունէին նաեւ յառաջ քան զբռնանալն զՀրէութիւն: Վաղարշակայ ժամանակի Բագրատունեաց իշխանին անունն, ըստ Խորենացւոյն, Բագարատ էր, իսկ զՀրէութիւնը Բագրատունիք, ըստ նմին Խորենացւոյ, ուրացան ատ ուրեմն առ Աբգամար:

Վերոյիշեալ անուններուն գալով, ասեմք թէ Շամբաթ, այսինքն Շաբաթ, իրրեւ մարդոյ անուն գործածուած չենք գտներ ոչ ի Հին և ոչ ի Նոր Կտակարանի, և սովորութիւն չեր Հրէից այս և ամին նման կրօնական անուններ մարդոց վրայ կոչել: Եւ ոչ Բագադիա, Սափատիա, Վաղարիա, Սենեքիա, Ասուդ անուններ կան բոլոր Հրէից գրոց մէջ, և ինչպէս կը կարծենք, այս անունները եբրայական չեն: Ընդհակառակն, գիտենք թէ Սմբատ, Բագարատ,

վարաղ, արիական բառեր են, ոչ թէ հրէական անուանց ազատաղութիւն։ Սմբատ՝ ֆֆ (արծաթ) և պաա (շէն) արիական բառերէն կը բաղկանայ։ Բագարատ նոյնպէս արիական բառ է, և թուի նշանակել աստուածատուր, բաէ (դիւք) և եէա (եա) բառերէն. իսկ վարաղ, որ Սահանեանց ժամանակ վոխուելով Պերոզ եղած է, կը նշանակէ յաղթող, և Պարսից առաքական անուն էր, երբեմն բարգաւթեանց մէջ եւս կը մնար, ինչպէս վարազվաղան, վարազդեն, վարազդատ։

Եթէ պարտ է հաւատալ Խորենացւոյն, Բագրատունիք ծանր հալածուածներ կրած են առաջին երիք կամ չորս Աբշալունի թագաւորներէն ի պատճառս հրէութեան։ Վաղարշակ, յետ մեծարելոյ ի Բագարատ դրեթէ թագաւորական պատուով վասն հաւատարմութեան, և յանձնելոյ նմա այն մեծ զինուորական իշխանութիւնը զոր վերագոյն յիշեցաք, կը սիրէ զնա թողուլ դէրէութիւն և պաշտել զկուռս։ Յետ այսպիսի գործոց, ասէ Խորենացին (Դիւք ք. գլ ը.), Վաղարշակ մնհեան չնեալով Աբրահիր և անդրիս կանգնելով ի պատիւ արեգական և լուսնի և իւրոց նախնեաց, թախանձանօք կը սիրէ զԲագարատ, թագադիր ասպետ, թողուլ զհրէութիւն և պաշտել զկուռս, և տեսնելով թէ Բագարատ չառնուր յանձն, կը թողու զնա ըստ կամայ։ «Իսկ յետ այսր ամենայնի մնհեան չնեալ (Վաղարշակայ) Աբրահիր, անդրիս հաստատէ արեգական և լուսնի և իւրոց նախնեաց. և աղերսեալ որ ի Հրէից Շամբայ Բագարատ, որ և թագադիր ասպետ, հանդերձ հարկերգացանող բանիւք, թողուլ զօրէնս հրէութեան և պաշտել զմհեանս. զոր չառեալ յանձն (Բագարատայ), ըստ կամայ թողու զնա արքայն Վաղարշակ։» Առ Աբշակաւ, յաջորդաւ Վաղարշակայ, թախանձանքն փոխին ի բռնութիւն։ Աբշակ, ասէ, բռնադատեց զորդիս Բագարատայ պաշտել զկուռս. երկուք սրով նահատակեցան քաջութեամբ ի վերայ հայրենի օրինաց, արդարեւ հետեւելով Անանիայ և Եղիազարեանց։ Մնացեալքն յանձն առին շաբաթ օրը ձի հեծնել և յորս և ի պատերազմ երթալ, նաեւ թողուլ անթլփատ զնիկունս իւրեանց. և որովհետեւ անկին էին, Աբշակ պատուիրեց բոլոր նախարարութեանց կին չառ նոցա, եթէ ոչ ուխտիւ խոստանային թողուլ զթլփատութիւն։ Բագրատունիք յանձն առին զերկուս զայսոսիկ, չաբաթը չպահել և թլփատութիւնը թողուլ, միայն կուռք պաշտել չառին յանձն։ «Ի սմանէ (Աբշակայ) նեղեալ որդիք Բագարատայ վասն զկուռս պաշտելոյ, երկու ի նոցանէ սրով կատարեցան արիաբար ի վերայ հայրենի օրինացն, զորս ոչ պատկառեմք ասել հետեւող լինել Անանիանցն և Եղիազարանց։ Բայց այլքն յանձն առ-

նուն այսչափ միայն, ի չաբաթու հեծանել յորս և ի պատերազմունս, և զնիկունս թողուլ անթլփատս յորժամ լինիցին, քանզի անկին էին, և հրամայեցաւ Աբշակայ մի տալ նոցա կանայս յամենայն նախարարութեանցն, եթէ ոչ ուխտ պայմանի հաստատեցեն թողուլ զթլփատութիւնն։ Զորս յանձն առնուն զերկուս զայս միայն, այլ ոչ զերկրպագութիւն կռոցն» (Խոր. Բ. ԺԲ.)։

Նոյն բռնութիւնը կը կրկնուի առ Տիգրանաւ։ Տիգրան, ըստ Խորենացւոյն, մնհեան չնեալով և բագինները կանգնելով, բոլոր նախարարաց հրամայեց զոհ մատուցանել երկրպագութեամբ, և որովհետեւ չառին յանձն բագրատունիք, Տիգրան կոչել տուաւ զերդու միոյն որոյ անունն էր Աստղ, վասն անարգելոյ նորա զկուռս, և ուրիշ տանջանք չտուաւ, քանզի այլք յանձն առին ուտել զոհեալ և խոզենի, թէպէտ ինքեանք չզոհեցին երկրպագութեամբ։ Ոստի Տիգրան առաւ ի նոցանէ սպարապետութիւնը, թագակապ ասպետութիւնը միայն թողուց։ «Մնհեանս չնեալ Տիգրանայ, և առաջի մնհենիցն բագինս կանգնեալ, զոհս ամենայն նախարարացն հրամայէ մատուցանել հանդերձ երկրպագութեամբ. զոր չառեալ յանձն ազգն բագրատունեայց, զմիոյ զերդուն հատեալ որովհետեւ անունն էր Աստղ վասն պատկերացն անարգութեան, և ոչ այլ իւիք խաշատանգէ. քանզի յանձն առին ուտել ի զոհիցն և զմիս խոզի, թէպետեւ ոչ ինքեանք զոհեցին երկրպագութեամբ. վասնորոյ առնու ի նոցանէ զիշխանութիւն զօրուն, բայց միայն զթագակապ իշխանութիւնն ոչ հանէ» (Խոր. Բ. ԺԶ.)։

Առ Աբշամաւ կրեց թագադիր ազգն Բագրատունեաց, ըստ Խորենացւոյն, վերջին և խստագոյն հալածումն, որ և վերջացաւ ի սպառ ուրացութեամբ նոցա։ Զայնու ժամանակաւ, ասէ Խորենացին, Աբշամ բարկացաւ յոյժ թագակապ ասպետին իւրում Ենանոսի, որ արձակած էր զՀիւրիանոս քահանայապետ Հրէից զոր դերի բերած էր Բարղափրան ռըշտունի առ Տիգրանաւ. . . . Աբշամ գրգռուելով նաեւ ի բանից Ջօրայի դնթուհոյ որ ամբաստանած էր զնոսա իբրեւ մեծ յապստամբութիւն, հրամայեց, ասէ, պէսպէս տանջանս կուտել ի վերայ Ենանոսի, սակայն թողուլ խաչատ զհրէութիւն, երկրպագել արեգական և պաշտել թագաւորին աստուածներն առ ընդունել զառաջին իշխանութիւն իւր, և կամ կախուիլ զիարտ և ջնջուիլ ազգովին։ Ապա ետին ազգականներէն մին Սարիա անուն սպանաւ առաջի նորա, յետոյ երկու որդիքըն, Սափատիա և Ազարիա, բերուեցան ի տեղին սպանման։ Որդւոցն սպանման հրկիզէն և ի թախանձելոյ կանանց իւրոց կատարեց Ենանոս թագաւորին կամքը բոլոր ազգատոհմիւ, և հաստատուեցաւ յառաջին

պատիւ իւր : « Զայսու ժամանակաւ եղեւ մեծ ցասումն Աբջամայ ի վերայ ենանոսի ասպետի ուրուն Թագակապի , զանգի նա արձակեաց զՀիւրկանոս Հրէից զահանայապետ , զոր դերեալ էր Բարզափրանայ ուրշաունւոյ յաւուրս Տիգրանայ . . . : Բաւթիւն զնմանէ (զենանոսէ) մատուցանէ արքայի և Զօրա նահապետ ազգին Գրնթունեաց , ասելով . Գիտեա , արքայ , զի ապստամբել ի քէն կամեցաւ ենանոս . . . : Այս քսութեանցս հաւատայ Աբջամ . հրամայեաց տանջանս պէսպէս ի վերայ ենանոսի կատարել . և վախճան դատաստանի , կամ թողուլ իսպառ զօրէնս հրէութեան և երկիր պագանել արեգական և պաշտել զկուռս արքայի , ընդ որով հարկեալ արքայ տացէ նմա զնոյն իշխանութիւնն , կամ կախել զինայաէ և բնաջինջ լինել ազգի դորա : Եւ սպանեալ մի յազգականացն առաջի նորա , որում անուն էր Սարիայ , և առընթեր զորդիան մատուցեալ ի տեղի սպանմանն , որոց անուանքն Սափատիայ և Աղարիայ , յերկիւղէ մահուան որդւոցն և ի թախանձելոյ կանանցն կատարէ զկամս արքայի՝ հանդերձ ամենայն ազգատոհմիւն , և յառաջին պատիւն իւր հաստատի » (Խոր. Բ. ԽԴ.) :

Ըստ Բուզանդայ և ըստ նմին իսկ Խորենացւոյն , Աբրաշատ , Յերուանդաշատ , ի վան , ի Նախճաւան և յայլ բազում տեղիս ի Հայս , ոչ սակաւ Հրեայք կային , յորոց բազումք ճնային հրէական օրինօք նաեւ յետ Քրիստոնէութեան (Բուզ. Դ. ԾԵ. Խոր Գ. ԼԵ.) , և ամենեւին յիշուած չէ թէ առ քրիստոնէութեամբ կամ յառաջ քան զքրիստոնէութիւնն Հրեայ մի տանջուեցաւ կամ սպանաւ երբէք վասն հաւատոյ : Այն է մանաւանդ զարմանալին , զի այս Հրեաներն Հայաստան բերողն էր Տիգրան մեծ : Տիգրան Հրեաներ կը բերէ իւր երկիրը , քաղաքներ կուտայ նոցա բնակել , և կը թողու զնոսա իւրեանց հայրենի օրինօք , իսկ իւր թագադիր ասպետներն հաւատոյ համար կը տանջէ և կը սպաննէ , նոյնպէս այլ թագաւորք յառաջ քան զնա և յետ նորա : Եթէ այսչափ ատելի էր նոցա հրէութիւնն , ընդէ՞ր հրեայ ցեղի մը նահապետին տուին այնպիսի բարձր իշխանութիւններ , որպիսի էին թագադիր ասպետութիւնն և սպարապետութիւն : Զարմանալի է նաեւ զի բազմաւունք կը թողուն չարաթը և թլփատութիւնը , կ'ուտեն զոհեալ և խաղենի , և տակաւին հրեայ են : Կռապաշտութեան հաւատար էր այս Հրէից համար , ինչպէս յայտնի է ի պատմութենէն Մակաբայեցւոյ : Եօթն եղբարք սպանուեցան , վասն զի յանձն չառին խոզի միս ուտել : Բոլորովին անիմաստ է նաեւ այն խօսքը , թէ Աբջակ հրամայեց բոլոր նախարարութեանց չառել զդատերս իւրեանց բազմաւունեաց որ անկին էին , որպէս թէ բազմաւունիք պիտի չկրնա-

յին ամուսնանալ առանց խնամութեան այլոց ցեղից . միթէ աղջիկ չկար բազմաւունեաց մէջ . արդեւ միայն կը ծնանէր այս ցեղը : Վերջապէս , բազմաւունեաց հալածանաց պատմութիւնը պարտ է դասել ի կարգ այն վիպասանութեանց որ հոգեւոր վէպ (բոման) են : Խորենացին կը դրէ զիւր պատմութիւն ի խնդրոյ Սահակայ բազմաւունւոյ , և այնպիսի ժամանակ մինչ Հայք ի հալածանս էին կամ կը կարծէին լինել , և փոքր թուղթ մը ի հաւատոյս կը համարուէր ուրացութիւն : Խորենացին առիթ առնելով այն աւանդութենէն թէ բազմաւունիք պաղեստինացի կամ հրեայ էին (տես էջ 174) , ի չնորհս իւրոյ Մեկենասայ դիւ կուտայ այն աւանդութեան , զնախնիս Սահակայ ցուցնելով աչ միայն սերունդ Աբրահամու և աստուածապաշտ , այլ և քաջ ախոյեան հաւատոյ յարքունիս հեթանոս թագաւորաց իբրեւ զԴանիէլն և զերիս մանկունսն , և այս ի գովեստ և ի քաջալերութիւն Սահակայ : Ուրիշ այսպիսի միջոցներ գործածուած են այն գարուն մէջ ի Հայս , որպէս տեսցուք յիւրում տեղոյ : Խորենացին այնպէս պաշարեալ էր բազմաւունեաց հրէութեան գաղափար , զի ուր և երեւելի Հրեայ մը կը գտնէ պատմութեան մէջ , կը համարի բազմաւունի : Զորօրինակ , զեղեսացի Հրեայն Տուբի անուն , յորոյ ի տան պատմի թէ ագաւ թագէոս առաքեալ ի գալն բժշկել զԱբգար ըստ աւանդութեան իւրիք , խորենացին բազմաւունի կ'անուանէ : « Նկեալ (թագէի) եմուտ ի տուն Տուբիայի իշխանի հրէի , զորմէ ասեն լինել յազգէն բազմաւունեաց » (Խոր. Բ. ԼԹ.) :

Առանց ժամանակակից յարդ ի վիպասանութեան , կամ ուրիշ անժխտելի ապացոյց առնելու չենք կրնար իբրեւ պատմութիւն ընդունել վերոյիշեալ վիպասանութիւնը : Ընդհակառակն , բազմաւունեաց պաշտօնը , և անուանք նոցա որ արիական են , բաւական են ցուցնել թէ բազմաւունիք ի բնէ հայ էին , որպէս և կը պնդէին իսկ ոմանք առ Խորենացւով , և թէ հին արարատեան թագաւորութեան ժամանակէն ունէին նոքա զթագաւորս պահելու արտօնութիւնը : Արդարեւ բազմաւունեաց թագադիր իշխանութիւնն այնպէս կապուած էր Աբջակունեաց թագին հետ , զի , զորօրինակ չէր օրէն բաց Աբջակունեաց յայլմէ ցեղէ թագաւոր դնել (էջ 86) , նոյնպէս չէր օրէն Աբջակունւոյ մը թագաւորել առանց պահելոյ թագադիր ասպետ մը , այն է ի բազմաւունեաց : Թէպէտ մեր պատմութեան մէջ յայտնի յիշուած չէ թէ ամէն արշակունի թագաւոր կը պահուէր թագադիր ասպետ մը , կան սակայն ակնարկութիւններ որ կը ցուցնեն թէ օրինաւորութեան համար հարկ էր թագաւորաց պահիլ ի բազմաւունեաց : Խորենացին ի պատմելն

զթագաւորել երուանդայ խորանանկուԹեամբ ի ձեռն կաշառակուրծ նախարարաց, ասէ. « Եւ ի մեռանել Սանատրկայ, միաբանեալ (այն նախարարաց) թագաւորեցուցին զնա, առանց արանց յաղթէ բագրատունեաց լինել թագադիր » (Խոր. Բ. Լէ.): Իսկ զյաջորդէ նորա զԱրտաշիսէ ասէ. « Ձեռ մահուանն երուանդայ մնեալ Սմբատայ (բագրատունւոյ) զարքունականն յուզէր դժանձն, և գտեալ զթագն Սանատրկայ արքայի, դնէ ի գլուխն Արտաշիսի և թագաւորեցուցանէ ի վերայ ամենայն երկրիս Հայոց » (Խոր. Բ. Խէ.): Օրինաւոր թագաւոր համարուելու համար բագրատունի իշխանէ մը պսակուելու օրէնքը կ'անկնարկուի նաև այն խօսքէն զոր Խորենացին կը դնէ ի բերան Սմբատայ բագրատունւոյ, երբ Սմբատ հրաշէկ շամբուրը բոլորելով պսակաձև դրաւ ի գլուխ Մերուժանայ ասելով հեգնօրէն. « Պսակեմ զքեզ, Մերուժան, քանզի ի ինդիր էիր թագաւորել ի վերայ Հայոց. և ինձ ասպետիս պարտ է զքեզ պսակել ըստ սովորական իշխանուԹեան ինոյ հայրենեաց » (Խոր. Գ. Լէ.):

Խորենացին, որ յառաջ քան զվաղարշակ ամենայն ինչ « խառն ի խուռն և վայրենի » կը համարի ի Հայս, ի մէջ այլ կարգադ նաև թագադիր ասպետուԹիւնը կու տայ հաստատել նմին վաղարշակայ: « Նախ և առաջին օրինադրէ թագաւորն զինքն և զտուն իւր, սկիզբն առնելով ի գլխոյն իւրմէ և ի թագէն »: Եւ բագրատուոյ տայ իշխանուԹիւն « Թագ ի գլուխս դնել թագաւորին և կոչել թագադիր և ասպետ » (Խոր. Բ. Լ.): Արշակունի թագաւորաց պսակուիլն ի բագրատունեաց, ինչպէս տեսանք, դրեթէ վաւերացնել էր թագաւորին ընտրուԹիւնը, և տեսակ մը սեղմուած թագաւորական իշխանուԹեան, ուստի վաղարշակայ այսպիսի սեղմուած մը ինքնակամ յանձն առնուլ հատանական չէ: Ըստ մեզ թագաւոր պսակելն առ Հայս ոչ միայն վաղեմի սովորուԹիւն էր, որպէս ասացաք, հին արարատեան թագաւորուԹեան ժամանակէն, այլեւ Թերեւս կրօնական արարողուԹիւն, և բագրատունիք իբրեւ ղվահունիս էին Թերեւս քրմական ցեղ ի մէջ Հայոց: Առ այս արդարեւ չունինք պատմական ապացոյց, բայց այսպէս ենթադրելու բաւական պատճառ կու տայ մեզ բագրատունի անուան առաջին բառը Բագ, որ հնաեւրոպական լեզուաց շատերուն մէջ կայ, և կը նշանակէ դիք կամ աստուած: Ուստի մարթի է կարծել Թէ բագրատունիք այսպէս կոչուած էին իբր նուիրական անձինք որպէս ղվահունիս, որ քուրմ էին ցեղով, և որոց անուան առաջին բառը ղա, բագ բառին ուրիշ ձեւն է, և միեւնոյն նշանակուԹիւնն ունի:

Զթագաւորս պսակելու սովորուԹիւնն ի ձեռն բագրատունեաց՝

դադրած կը դանեն առ քրիստոնեայ թագաւորօք: Վերջին թագադրուԹիւնը որ կը յիշուի ի պատմուԹեան մերում՝ է թագադրուԹիւն Աշխէն տիկնոջ, հատանականապէս ի ձեռն Սմբատայ ասպետի, ինչպէս կ'երեւի, յառաջ քան զդարձն Տրդատայ: Տրդատ, ասէ Խորենացին, գալով ի Հայս, յղեց զՍմբատ ասպետ, բագարատայ հայրը, բերել զօրիորդն Աշխէն, զդուստր Աշխադարայ, ի հնուԹիւն. և հրամայեց գրել զնա արշակունի, ադուցանել նմա ծիրանի և թագ կապել: « Եկեալ Տրդատայ յաշխարհս, առաքէ զՍմբատ ասպետ, զՀայր բագարատայ, ածել զկոյսն Աշխէն, դուստր Աշխադարայ, իւր ի հնուԹիւն: Եւ հրամայէ գրել զնա արշակունի, և դնեցուցանել ծիրանիս և թագ կապել » (Խոր. Բ. ԶԳ.): Ցետ դարձին Տրդատայ, առ յաջորդօք նորա, բագրատունիներէն պսակուած ձին Տրդատայ, առ յաջորդօք նորա, բագրատունիներէն պսակուած թագաւոր ամենեւին յիշուած չէ, ոչ առ Բուզանդայ և ոչ առ Խորենացւոյն, այնպէս որ այն սովորուԹիւնը բոլորովին դադրած կ'երեւի առ քրիստոնէուԹեամբ: Պատճառ այս դադարման Թերեւս այն էր, զի այն սովորուԹիւնն իբրեւ հեթանոսական արարողուԹիւն ճանչցուած էր յաղգին:

Մեր այս դիտողուԹիւնն զթագադիր իշխանուԹենէ բագրատունեայց, Թէեւ ենթադրուԹիւն, ունի սակայն Խորին պատմական նշանակուԹիւն մը: Ինչպէս առ Երբայեցիս, նոյնպէս առ եգիպտացիս և առ արիական ազգս (Զենոս. Բ.), իշխանուԹիւնն ի սկզբան աստուածպետական էր, այսինքն՝ քուրմք կամ մարգարէք էին միանգամայն աշխարհական իշխանք: Երբ աշխարհական իշխանուԹիւնն առնուեցաւ ի կրօնականաց, այս վերջինք ինքեանց պահեցին զթագաւորս պսակելու կամ օծելու արտօնուԹիւնը: Այսպէս երբ Հրեայք խնդրեցին թագաւոր, վերջին մարգարէ իշխան նոցա Սամուէլ օծեց զՍաուղ, զառաջին թագաւոր Հրէից, և ապա զԴաւԹի յաջորդ նորա: Առ Բակարիացիս և առ Մարս կար զթագաւորս պսակելու սովորուԹիւն: ՊարԹեւաց թագաւորք, որ էին ի տոհմէ Թագաւորաց Պարսից, ունէին յատուկ թագադիր իշխաններ: (Ամմ. Մարկեղ. ԻԴ. 3. Լ. 12):

35. Խորենացին « զանխորհուրդ » ապստամբուԹիւն Հայկակայ, Զարմայրի երկին ի պատերազմն Տրուայ, ինչպէս նաեւ Սենեքերիմայ որդւոյ դալուստն առ Սկայորդւով և զբագրատունեացն՝ առ Հրաչեայ, իբրեւ միջանկեալ դէպք կը յիշէ, առնելով, որպէս ասէ, « ի բանից արանց իմաստնոց և առ այսոսիկ քաջախոհակաց, » քանզի աղբիւր նորա Մար Իբաս, յետ յիշելոյ (գիրք Ա. ԳԼ Ի.) զմահ արայեանն Արայի « ընդ Շամիրամայ ի պատերազմի, » (Շամիրամայ դէմ Թէ վասն Շամիրամայ չէ յայտ,) համառօտիւ խօսելով զորդեմ Թէ վասն Շամիրամայ չէ յայտ,) համառօտիւ խօսելով զորդ-

ւոյ նորա զԱնուշաւանայ, կու գայ ի պատմութիւն Պարսից, լռութեամբ անցնելով, որպէս ասացաք այլուր, զհարիւրամեան միջոցաւ, յԱնուշաւանայ մինչեւ ցՊարոյր: Բայց յիշատակութիւն խորենացւոյն զԱնուշաւանայ (տես էջ 112. 17.) համառօտ արդարեւ, կարեւոր է սակայն ըստ մեզ, քանզի յայտնի է թէ հին աւանդութենէ, թերեւս ազգային երգ է մի կու գայ: Խորենացին զԱնուշաւան, յետ մահուան հօր իւրոյ Աբգարայ առ Նինուասաւ, «տուայտել» կու տայ «ի դրան արքունի բաւական ժամանակս,» մինչեւ բարեկամաց օգնութեամբ առնուլ նախ միոյ մասին Հայաստանի, և ապա բոլորին վերակացութիւնը «հարկահանութեամբ,» այսինքն իբրեւ հարկատու իշխան: Այսպէս, ըստ խորենացւոյն, յԱնուշաւանայ սկսեալ մինչեւ ի Պարոյր, իբր հաղար տարի, Հայք են հարկատու իշխանութիւն Ասորեստանեայց: Զհայս առ Ասորեստանեօք, ի Նինուասայ մինչեւ ի սպառ բարձումն տերութեան Ասորեստանի, դնել հարկատու այն տերութեան՝ մակաբերութիւն է մանաւանդ քան ստոյգ պատմութիւն: Ասորեստանի թագաւորաց ընդարձակ աշխարհակալութեան նայելով կրնայ արդարեւ կարծուիլ թէ Հայք եւս նուաճեցան ընդ իշխանութեամբ նոցա. բայց, ինչպէս արդէն տեսանք էջ 40—42, առ այս ոչ միայն պատմական ապացոյց չունինք, այլ, ընդհակառակն, կան ստոյգ պատմական ակնարկութիւններ որ բաւական են կարծեցնել թէ Հայք, կամ, «երկիրն Արարատայ,» չեղեւ կանոնաւոր հարկատու իշխանութիւն առ Ասորեստանեօք:

Թէ Անուշաւան էր արդարեւ որդի արայեան Աբգարի, և թէ եղեւ հարկատու իշխան կամ ոչ, այս չէ ըստ մեզ ի պատմութեան Անուշաւանայ կարեւորագոյն կէտ, և չկարէ ընդունուիլ իբրեւ ստուգիւ պատմական: կարեւորագոյն և պատմական կէտ յատուկ եաւլն զԱնուշաւանայ է մանաւանդ Սօս անունն որ ի կրօնական արարողութենէ իմն ի յառաջ եկած կը պատմուի, այն է ի լինելոյ նորա նուիրեալ ի սօսիան Արմաւրի որ էր հին կրօնական կամ քրմական քաղաք Հայոց (խոր. Բ. Ը. և ԺԲ.), ինչպէս նաեւ այն սօսեայ լինելն «ի հմայս,» այսինքն պատգամատեղի, բազում ժամանակս: Արմաւրի սօսիներն արդարեւ կը յիշեցուներն Դոդոնայի «պատգամատու կաղնին,» quercum fatidicum, որոյ տերեւներուն չարժմանէն հմայութիւնք լինէին առ նախնի Պեղասգացիս Եպիւռոսի, որպէս առ հինան Հայոց՝ յԱրմաւիր: Զնոք գիտեր թէ ինչպէս խորենացին platanum armeniacum Հռոմայեցւոց, այն է՝ արմենական կամ հայական սօսին, սխալմամբ կը թարգմանէ Արմենական սօսի:

Մինչեւ սկսեալ յիշել զպատմութիւն Մար Իրասայ զՊարոյրէ կամ զկործանմանէ տերութեան Ասորեստանի ի ձեռն վարբակայ Մարի ըստ կարեւոր, հարկ կը համարինք ցուցնել խորենացւոյն ժամանակագրական սխալը, որով շատ անձանց և դիպաց թուականներն կը շփոթէ ընդ միմեանս: Գիտենք թէ Ասորեստանեայց պետութիւնն անց ի բազդեայս ի վերջ կոյս Ք. դարուն (625) նախ քան զԲր.: Արդէն տեսանք, էջ 35. 11., թէ ինչպէս ժամանակակից պատմութիւնն Հրէից, թէպէտ ոչ յայտնապէս սակայն լռելեայն, զբարձումն տերութեան Ասորեստանեայց առնմէ Նինուէի կ'ակնարկէ լեալ գրեթէ զայնու ժամանակաւ, այն է ի սկզբան թագաւորութեան Յովսեայ (639—608), համաձայն յոյն պատմչաց Հերոդոտոսի և Բեհեղոնի, որ զբարձումն զայն կը պատմեն լեալ առ կիաքսարաւ Ա.ով, իբր 625ին նախ քան զԲր.: Բայց կտեսնաս, այլ պատմիչ յոյն, և ի նմանէ առնլով նաեւ Դիոդորոս սիկեղացի, յետ Նինուասայ ոչ սակաւ ծայլ և մեզի թագաւորաց անուններ տալով, Ասորեստանեայց պետութիւնը վերջացած կը դնեն առ Սարդանապաղաւ, իբր 876ին նախ քան զքրիստոնէական թուականն: Ըստ բանի սոցա վարբակէս կուսակալ Մարաց, և Բեղեսիս կուսակալ Բաբելոնի միաբանելով կու գան Նինուէի վրայ, քաղաքը կ'առնուն, Սարդանապաղաղ կ'այրէ զինք ի պալատան իւրում, և այսպէս Մարք և Բաբելացիք աղատեալ Ասորեստանեայց իշխանութենէն, լինին ինքնագլուխ թագաւորութիւնք: Եւսեբիոս ի քրոնիկոնին իւրում, ի յիշելն զբարձումն տերութեան Ասորեստանի, կը հետեւի կտեսնայ: Նաեւ խորենացին, որպէս թէ ի Մար Իրասայ, բայց բուն յետսեբեայ առնլով, քան զոր այլ աղբիւր չունի, կը դնէ զբարձումն տերութեան Ասորեստանի ըստ կտեսնայ առ վարբակաս, ընդ որում ժամանակակից և գործակից կը պատմէ լինել զՊարոյր ոմն նախապար հայ զայնու ժամանակաւ: Արդ, ըստ հաշուոյ կտեսնայ, թուականն կործանման տերութեան Ասորեստանի առ վարբակաս չէ յետոյ քան զամն 876 նախ քան զԲր.: Ահա կտեսնայ հաշիւը: Ըստ կտեսնայ Ասորեստանի տերութեան սկիզբը հաղար ամօք կամ սակաւ ինչ աւելի յառաջ էր քան զարտվական պատերազմն, այն է իբր 2176ին նախ քան զԲր. (կտես. առ Եւս. Քր. Ա. հտ.), քանզի թուական տրտվական պատերազմին չանցնիր այլ քան զամն 1176 նախ քան զԲր., իսկ կործանումն Ասորեստանի տերութեան ի ձեռն վարբակայ, դարձեալ ըստ կտեսնայ (Անդ), եղեւ 1300 ամօք յետոյ քան զհաստատութիւն տերութեան Ասորեստանի, այսինքն 2176—1300=876ին նախ քան զԲր.: Արդ, եթէ ըստ խորենացւոյն Ասորեստանի տերութեան կործանումն եղաւ առ վարբակաս, այն է

876 ին նախ քան ղիր., ապա ոչ Սկայորդին (նախորդ Պարուբայ) կարէր լինել առ որդւովք Սենեքերիմայ, այն է 707 ին նախ քան ղիր., քանզի ի մէջ այս երկուց թուականաց, 876 և 707, իբր 170 տարւոյ միջոց կայ, և ոչ Հրաչէ (յաջորդ Պարուբի) կարէր լինել առ Նաբուգոդոնոսորաս, քանզի իբր 290 ամայ միջոց կայ ի մէջ 876 ի և 587 ի որ է թուական Հրէից գերութեան:

Ոմանք զԼեւորենացին արդարացնելու համար զՊարոյր կը դնեն ոչ առ վաբրակաս, այլ առ Կիւքսարաս Ա. ով, կամ, Նինուէի առման ժամանակ, այսինքն 625 ին նախ քան ղիր. և կը կարծեն թէ այսպէս Սկայորդին լինի ժամանակակից Սենեքերիմայ, և Հրաչեայ՝ Նաբուգոդոնոսորայ: Բայց այս բանի միաբանութեամբ ոչ թէ կը վերնայ սխալը, այլ նոր անհեղութիւն մը կը ծագի: Սկայորդւոյն իշխանութեան սկիզբը դնելով 707 ին, որ է ամ փախստեան որդւոց Սենեքերիմայ ի Հայս, և Հրաչէի իշխանութեան վերջը՝ 588 ին, որ է ամ վերջին գերութեան Հրէից, ամբ իշխանութեան երից թագաւորաց կամ իշխանաց, Սկայորդւոյն, Պարուբի և Հրաչէի, լինին 120. իսկ ամբ իշխանութեան յաջորդ եօթն թագաւորաց, այսինքն՝ ի Հրաչէէ մինչեւ Տիգրան, (Տիգրանայ թագաւորութեան սկիզբը դնելով Բաբելոնի առման տարին, որ է 538,) լինին 50: Ապա քէն հաւանական չէ և ոչ իսկ հաւաստի, թէ երեք անձինք թագաւորեցին 120 տարի, այսինքն՝ իւրաքանչիւր, թէ սակաւ, 40 տարի կարգաւ, իսկ եօթն անձինք՝ 50 տարի, այն է իւրաքանչիւր, թէ աւելի, եօթնական տարի:

Ըստ կարեւոր, առնմամբ Նինուէի ի ձեռն վաբրակայ, ազատ եղան Մարք և Բաբելացիք: Մար իբաս, ըստ Խորենացւոյն, կը պատմէ թէ Հայք որ էին ընդ իշխանութեամբ Ասորեստանեայց՝ եղան ազատ թագաւորութիւն: Որպէս թէ յայնժամու հարկատու իշխանն Հայոց, Պարոյր, օգնելով վաբրակայ, իբր վարձ առաւ «թագաւորութեան ձեւ և չուք:» Ի բանից Խորենացւոյն դժուարին է հասկնալ թէ Պարոյր օգնեց վաբրակայ բառնալ Ասորեստանի տէրութիւնը, թէ վաբրակ՝ Պարուբի. քանզի Խորենացին որ զՊարուբէ ասէ, «Ոչ փոքր ինչ օգնականութիւն գտեալ ի վաբրակայ մարէ, բառնալով (երկարձ) զթագաւորութիւնն ի Սարդանապաղայ,» յետոյ ասէ զվաբրակայ, թէ «ցինքն զքաջն մեր նախարար յանկուցանէ զՊարոյր, ... և զթագաւորութիւնն ի Սարդանապաղայ ինքն առեալ, տիրէ Ասորեստանի (Խոր. Ա. ԻԱ.),

Թողունք զայս հակասութիւն, ինչպէս որ հիմ չունի լինելն Հայոց հարկատու իշխանութիւն առ Ասորեստանեօք (տես էջ 182), նոյնպէս հիմ չունի Պարուբի մը «թագաւորական ձեւ և չուք»

ընդունելն ի վաբրակայ, քանզի կտեսեայ պատմութիւնն զկործանմանէ տէրութեան Ասորեստանի ի ձեռն վաբրակայ իբր 876 ին նախ քան ղիր., չէ ամենեւին համաձայն Հրէից ժամանակակից պատմութեան որ այն կործանումը կը դնէ աւելի քան 200 ամօք յետոյ քան զամն 876: Եւ արդարեւ ի միջոցի ժամանակին յորում կտեսեաս բարձեալ կը դնէ զտէրութիւնն Ասորեստանի, այն է 876 էն մինչեւ 625, որ է թուական բուն կործանման Նինուէի, կը գտանենք զտէրութիւնն Ասորեստանի ի կատար մեծութեան հասած առ աշխարհակալ թագաւորօք, որպիսի էին փուղա, Թագղաթփաղասար, Սարդանապաղ, Սենեքերիմ և այլք: Սակաւ ինչ յետոյ են քան զամն 876 նաեւ Հրէից մարգարէք Եսայի, Երեմիա, որ կը յիշեն կամ կը սպառնան Ասորեստանի տէրութեան անկումը և կործանումն Նինուէի: Ոմանք երկիցս առնուած կը դնեն զնինուէ, մի՝ առ վաբրակաս (876), և միւս եւս՝ առ կիւքսարաս (625): Բայց Հրէից մատեանք միմիայն առումն կը ճանչնան Նինուէի, և զայն առ Յովսեա կամ, ըստ Յունաց, առ կիւքսարաս (625): Նաեւ մայ մարգարէութիւն կոչուած համառօտ գրոյն հեղինակը որ թուի լինել ժամանակակից առման Նինուէի առ կիւքսարաս, ուստի և յետոյ քան զ876, ի վաղուց միշտ յաջողութեան և ի բարգաւաճման գիտէ զնինուէ մինչեւ ի ժամանակ իւր. «Նինուէ ի բազում ժամանակայ հետէ իբրեւ զաւազան լուրց . . . բնակութիւն առիւծուց (թագաւորայ) և արօտ հզօր առիւծուց. անդ չքէր արու առիւծ ընդ մատակ առիւծու և ընդ կորեան իւրում, և չէր որ զարհուրեցուցանէր զնոսա: Որչափ ինչ բաւականն էր՝ պատրաստէր կորեանց իւրոց, և հեղձուցանէր վասն առիւծուց իւրոց մատակաց, և ընդր որսով զմորիս իւր և զբնակութիւնս իւր յափշտակութեամբ» (Նաւ. բ. 8. 11, 12 ըստ եբր. բն.):

37. Ինչպէս ուրիշ հայ իշխանայ յիշելոյ ի Խորենացւոյն, նոյնպէս Պարուբի գալով, չունինք ամենեւին ապացոյց թէ այսու անուամբ եղաւ իշխան կամ թագաւոր Հայոց· բայց թէ Հայք, իբրեւ արարատեան թագաւորութիւն, գտնուեցան ի մէջ ազգաց որ տուին վաճառ հզօր պետութեանն Ասորեստանի, զայսմանէ չիք տարակոյս (տես էջ 54, 55):

Դժբախտութեամբ մեր ծերունի պատմիչը կը սիրէ խրթնութիւն: Ի սկզբան ԻԱ. գլխոյ առաջին գրոյն, նախ քան զկսկանելն խօսել զՊարուբէ, կը դնէ մէջն յառաջաբան մը որոյ ոչ միայն ոչ նպատակ յայտնի է: Արդ, ասէ, ուրախ եմ յոյժ, քանզի հայ մեր պատմութեան այն տեղն, ուր Հայ իշխանայ սերունդը կը հանի յաստիճան թագաւորութեան: Ուստի գործ մեծ առաջի

կայ մեզ, և յիշել բազում ինչ որոց ղհիմունս յաջողեցաւ մեզ կարդալ ի չորս դիրս ճարտարախօսին և իմաստնոյ, նա մանաւանդ իմաստնագունին քան զայլս: «Եւ այժմ ահա ղուարճացայց ոչ փոքր ինչ կրելով խնդութիւն, հասանել ի տեղիս մերում իսկ բընակի նախնւոյն, յորում սերունդք թագաւորութեան հասանեն յաստիճան: Վասնորոյ արժան է մեզ աստանօր մեծ գործ կատարել, և բազում ասել առաքութիւնս ճառիւ, զորոյ մեզին իսկ հիմունս այսպիսեաց բանից ընթեռնուլ արժանաւորեցաք ի չորս հաղներդութիւնս արդասաւորին ի բանս և ղհիմասնոյն իսկ, և զմէջ իմաստնոյն իմաստնագունի» (Խոր. Ա. ԻԱ.): Թէ ով էր այն «արդասաւորն ի բանս» և «իմաստուն» և «ի մէջ իմաստնոյ իմաստնագոյն», և ինչ էին այն «բազում առաքութիւնք ճառիւ զորոյ ղհիմունս ի չորս հաղներդութիւնս արժանաւորեցաւ ընթեռնուլ» Խորենացին՝ յայտնի չէ: Կ'երեւի սակայն թէ այն չորեքին գիրք էին ղարուբէ և ղյաջորդայ նորա, զանգի, ինչպէս պիտի տեսնենք ի ստորեւ, ինքն Խորենացին կը խոստովանի թէ զանուն և զգործս Պարուբի և յաջորդայ նորա առած է յայլմէ աղբերէ: Հոս դիտողութեան արժանի սա է, զի Խորենացին իսկ կը վկայէ թէ ղպատմութենէն վարբակայ այլ ազգ կարծիք կային առ իւրով ժամանակաւ: Քանզի յետ վերոյիշեալ յառաջաբանին և զկնի յիշելոյ համառօտիւ զպատմութիւն վարբակայ և Պարուբի, ասէ. Եթէ այլք այլազգ կը պատմեն զայս, մի զարմանար, վասն զի, զոր ինչ կանխաւ ասացաք զանհնութեանէ նախնեաց մերոց, զնոյն ասեմք և աստ: Նաբուգոդոնոսորայ հօր քաղութիւնք գրեցան յիշողութեան վերակացուաց ձեռօք, իսկ մերքն չխորհեցան այսպէս առնել, ուստի և (մերոց գործք) գրեցան ի յետնոց: «Այլ այս եթէ առ այլս այլազգաբար պատմի, մի ինչ սքանչանար: Զի որպէս վերագոյն ուրեմն յառաջին ճառն ամբաստանեցաք զառաջին նախնեացն մերոց անհնութեսն բարուց ախորժակս, այս հանդիպի և աստանօր: Քանզի որք ի հօրէն Նաբուգոդոնոսորայ գործք, գրեցան յիւրեանցն յիշողութենանցն վերակացուաց, իսկ մերոյն ոչ այսպիսի ինչ խորհելոյն, մնացին նշանակեալ ի վերջինսն» (Խոր. Ա. ԻԱ.): Խորենացին որչափ կը հասկնանք, կամի ասել թէ, որովհետեւ գործք Պարուբայ և յաջորդայ նորա չգրեցան ի ժամանակակցաց, յետինք գրեցին զնոցանէ, ուստի և տարբեր կը խօսին քան զիս որ կ'առնեմ «ի հնոցն գիւանաց քաղդեացւոց, Ասորեստանեայց և Պարսից:» Բայց անցնինք, ասէ, մեր որերոյն, կամ մանաւանդ թագաւորաց որ ապրեցան մինչեւ Պարթեւաց տէրութիւնը: Քանզի այս մարդիկը, թագաւորք մեր,

սիրելի են ինձ իբրեւ ընկէր, աբեղա և հաւատոյ հաղորդ: Երանելի թէ յայնժամ գար վրկիչն զնա, և ես առ նմօք գայի յաչխարհ զուարճանալ տեսութեամբ նոցա, և արդի տագնապը չկրել. բայց չհասանք այն բարեբախտութեան և այն վիճակն եւս (թագաւորութիւնը) վախաս մնէ: «Այժմ անցեալ ի թիւս մերոց արանց, մանաւանդ թագաւորայ, մինչեւ ցտէրութիւնն Պարթեւաց: Քանզի ինձ այսօրիկ արք ի մերոյ թագաւորէն սիրելիք, որպէս ընկիկք և խնդ արեան առուք, և հաւատոյ հարազատք: Եւ սիրելի էր ինձ յայնժամ գալ վրկչին և զնա առ նմօք յաչխարհ զնուան իմ լինել, և նոցա տեսութեամբն խրախճանալ, և յարդեացս վտանգից ապրել: Այլ վաղ ուրեմն փախեաւ ի մէնջ պատահումն այն, թէ արդեւք և վիճակ» (Խոր. Ա. իբ.):

Ընկ, աբեղա, հոգեշունչ, բառերէն Յովհաննէս կաթողիկոս պատմիչ, ինչպէս կը տեսնուի, հետեւցնելով թէ նախորդք Պարուբի չէին ընկիկ Հայ, սա պատմութիւնը կը հնարէ: Յետ Ագաթանգեայ, ոչ որդի և ոչ ազգականք նորա ժառանգեցին զիշխանութիւնն, այլ օտար ցեղէ մարդիկ բռնութեամբ գրաւելով իշխանութիւնը տիրեցին Թորգոմեան ազգին, ոչ յաջորդութեան այլ աշխարհակալութեան իրաւամբ: «Ի զարմից սորա (Ագուշանայ) և զաւակաց ոչ տիրեալ գահուն էին հայրենի նահապետութեանցն, այլ այլք ոմանք բռնակալեալք ոչ ըստ ազգի այլ ըստ յառաջադիմութեան տիրեալ Թորգոմեանս գրոհի, որոց անուանքն են Պարէտ, Աբբակ... Սկայորդի. յետ ամենեցուն սոցա Պարոյր անուն յոդէ Հայկայ, ընտրեալ է բաց ի Տրդատէ, և զնահապետութիւն ազգի իւրոյ վերստին նորոգեալ պայազատեր» (Յովհ. կաթ. Գլ. Բ.): Յովհաննու կաթողիկոսի այսպէս վճռաղաբար խօսելէն ոմանք կը կարծեն զնա ստացիչ մարդասէր օրինակի մը, և ուղղակի անոի հանձալ կը դնեն այն պատմութիւն է: Կոչել Խորենացւոյն զՊարոյր և զյաջորդս նորա «ընկիկ, եալ պարագային ի պատմութեան Յովհաննու կաթողիկոսի մակաբերութիւն է: Կոչել Խորենացւոյն զՊարոյր և զյաջորդս նորա «ընկիկ, արեանառու և հարազատ,» ոչ թէ կը ցուցնէ թէ քան զնոսա առաջինք օտարազգի էին, քանզի Պարուբի նախորդն Սկայորդի, ըստ նոյն պատմութեան, հայր էր Պարուբի, այլ Խորենացին, հաւանականէս, զՊարուբեանս, իբրեւ Հայկայ սերունդ, կը կոչէ ընկիկ և հարազատ, համեմատութեամբ յաջորդ հարստութեան Աբշակունեաց զորս օտարազգի կը համարէր: Յովհաննու կաթողիկոսի ենթադրութեան նման կանոնական, երբեմն նաեւ պատասխանական վէպեր դժբախտութեամբ չատ են առ պատմիչս մեր, մանաւանդ առ յետինս: Ի սկզբան պատմութեան Մեբէոսի անծանօթ ոմն կը կոչէ

այլանդակ պատմութիւն մը, կոչելով «Մարաբայ վիպասիրական Մծուրնացւոյ մատեան,» որ որպէս թէ Աղաթանգեղոսէ դրոշմեալ էր յարձանի հրամանաւ Տրդատայ ի Մծբին հանդէպ դրան ապարանից Սանատրկայ, բայց յետոյ ծածկեալ ընդ աւերակօք, և յետ ժամանակաց, մինչ աւերակները կը բանային սիւներ հանելու ըստ հրամանի Պարսից արքային, ըստ դիպաց լսեն գտնուած էր արձանը: Թէ ով կամ երբ էր Պարսից թագաւորն առ որով գտնուեցաւ արձանագրութիւնը, և ով կամ երբ էր այն որ զայս կը պատմէ, և որ ասէ թէ գտաւ զայն արձանագրութիւն ի Միջագետս, յիշուած չեն: Թէ ազէտ կամ խաբեբայ մարդիկ ժամանակաւ կը յօդէին այսպիսի սուտեր, զարմանալի չէ. այն է զարմանալի որ առ մեօք իսկ ծանր խորհող մարդիկ կը թուէին հաւատաս ընծայել յետին դարուց ազէտ հեղինակաց անհամպատմութիւններուն որոց թեթեւ հաւատարմութիւն անգամ ընծայել չէ առողջ մտաց: Առ ի չգոյէ տոյզ և մանր տեղեկութեան դէին ժամանակաց՝ անցեալ դարերն ըստ առաջակային դատել, ենթադրութեանց և անհեդեդ ստուգաբանութեանց վրայ պատմութիւն հիմնել՝ մինչդեռ ոչ պատմական և բանասիրական ուսմունք և ոչ սկզբունք անաչառ քննադատութեան յարդի էին, և ի պատճառս այսոցիկ անպատիժ մնալ դրական խաբէութեանց, այս ամենայն, ինչպէս նաեւ ազգային և կրօնական նկատմունք և նախապաշարմունք և միտումն ի հրաշալիս և այլ բազում մինչ, պատճառ եղան, զի ի ծագմանէ մատենագրութեան կամ ի սկզբանէ պատմական ժամանակին մինչեւ ցերեւել բանասիրական և քննադատական ուսմանց յընթացս վերջին երկու դարուց, հին աղբյոց գրեթէ ամենուն մէջ պատմութեան մատեանք մեծաւ մասամբ լի են անհեղութիւններով, մանաւանդ երբ կը խօսին զդիպաց որոց չեն ժամանակակից: Ուստի բանասիրական, հնագիտական, քննադատական և գրեթէ ուրիշ ամէն ուսման և գիտութեան մէջ համբակ և թեթեւ ժամանակներ, ինչպէս ուրիշ ազգաց մատենադիրներուն, նոյնպէս մերոյոց, բնական էր ենթադրել գիր և մատեան, դիւաններ և տարեգիրներ՝ ուր և երբ այսօրիկ չգոյին և չկարելին գոլ: Թողունք յԱրագած անուան՝ զԱրմենակ, ի Մասիս անուան զՄասիսա տեսնելը, որ աւելի զարմանալին է, Մանդ մեկնուած է իբր դերեզմանատեղի Նոյի կնոջ իբրեւ հասարակաց մօր, Նախճաւան՝ իբրեւ առաջին իջեւան նոյն նահապետին յետ համաշխարհական ջրհեղեղին, Ակոռի՝ իբրեւ դարձեալ ի Նոյէ անկեալ առաջին այգեստան, և այսպէս այս բառերն հայերէն կարծելով և ի նմին իսկ ի Նոյէ դրուած, եղան պնդողք, և թերեւս կան ցարդ, թէ Հայոց լեզուն Նոյայ, ուստի և նախաջրհեղեղեան լեզուն է:

38. Խորենացին յառաջ քան սկսանելն զպատմութիւն յայորդացն Պարսից, հարցուն ընդներսն թէ ուստի առած էր այն պատմութիւնը, կը պատասխանէ այսպէս. Եթէ հարցուի թէ ուստի գտանք այսպէս մեր այսչափ նախնեաց անուններն և գործերը, կը պատասխանենք թէ Բաղդէացւոց, Ասորեստանեայց և Պարսից հին դիւաններէն, վասն զի մեր նախնեաց անուններն և գործերն, իբրեւ այն տէրութեանց կոչմանէ կարդեալ գործակալաց և վերակացուաց և մեծ կոչնականաց, մատեան յարքունի գրուածս նոցա (Բաղդէացւոց, Ասորեստանեայց և Պարսից): «Ապա եթէ ասիցեն, ուստի՞ մեզ զնախնեացն մերոց բազմայ այսպէս գտանել զանուանս և զգործս, ասեմ. ի հնոցն դիւանաց Բաղդէացւոց, Ասորեստանեայց և Պարսից, վասն մնելոց անուանց և գործոց նոցա ի քարտէս արքունի, իբր գործակալաց և վերակացուաց աշխարհիս ի նոցանէ կարդելոց, և մեծաց կոչնականաց» (Խոր. Ա. ԻԱ.): Ի բանից աստի Խորենացւոյն կը հետեւի նախ, թէ ի Խորենացւոյն այնպէս ցնծութեամբ թագաւոր կոչուած Պարոյր և յայորդք նորա, նորին իսկ Խորենացւոյն վկայութեամբ, ոչ այլ ինչ էին եթէ ոչ Բաղդէացւոց և Պարսից կողմէն դրուած գործակալներ, վերակացուներ և մեծ կուսակալներ: Մեր ծերունի պատմագիրն կամ հակառակ իւր կը խօսի, և կամ որոշ ինչ չի գիտեր զպաշտօնէ և զպատուոյ այնոցիկ զոր թագաւոր կ'անուանէ: Երկրորդ կը հետեւի թէ զանուանս և զգործս նոցա ոչ թէ Մար իբաս, այլ Խորենացին գլխովին հանեց Բաղդէացւոց, Ասորեստանեայց և Պարսից դիւաններէն, թէպէտ այլուր ասէ թէ Մար իբաս բերաւ բոլոր այն պատմութիւնը Նինուէի դիւանին մէջ գտնուած քաղդէական մատեանէն: (Խոր. Ա. Թ.):

Ջիարդ և իսկ, կ'անցնինք նաեւ զայսու հակառակութեամբ, կը զարմանանք սակայն թէ ինչպէս Խորենացին, ունելով առաջի իւր երից երեւելի ազգաց, Բաղդէացւոց, Ասորեստանեայց և Պարսից, դիւաններն յոր գրուած էին անուանք և գործք նախնեաց մերոց իբրեւ գործակալաց և վերակացուաց, նա մանաւանդ իբրեւ մեծաց կոչնականաց, ինչպէս յառաջ քան զՊարոյր, նոյնպէս յետ Պարոյրի, անուն միայն կը յիշէ առանց նշանաւոր ինչ գործ պատմելու, մինչեւ Տիգրան, զորմէ երկայնագոյնս ճառէ լի գովեստիւք:

39. Մեր ծերունի պատմիչը կը չանայ հաւատացնել մեզ, բայց հաւատալի չէ, թէ Բաղդէացիք և Պարսք ի գիւանս կամ յարքունի քարտէս իւրեանց դրեցին զպատմութիւն Տիգրանայ, օտար թագաւորի, կամ մանաւանդ, գարձեալ ըստ նորին Խորենացւոյ, գործակալի կամ վերակացուի իւրեանց այնպէս մանր և երկար, մինչեւ յիշել զլինել նորա նախանձելի յետնոյ՝ Հայաստաց

նի հին սահմաններուն տիրելով, բազմացունելով « մթերս ոսկւոյ և արծաթոյ և քարանց պատուականաց, և զգեստուց ի պէսպէս գունոց և անկուածոց արանց և կանանց միանդամայն՝ որով տգեղագոյնքն իբրեւ զգեղաւորս երեւէին սքանչելիք, » պարարելով զհասակս ամենեցուն իւղով և մեղու, » բարւոքելով զկարգս զինուորութեան այնպէս՝ զի հեռեւականաբար (ոտանաւոր զօրքը) լինէին « ի վերայ ուսոց ձիոյ բերելք, պարսաւորքն առհասարակ դիպաղեղունք, և շերտաւորքն (բրով կռուողներ) ի սուսեր և ի տէգ նիզակի վառելք, մերկքն վահանօք և զգեստիւք երկաթոյ » ծածկեալ, մինչ զի « տեսիլ միայն » նոցա, և « փայլմունք և շողունք պահպանակաց և զինուց » նոցա բաւական էին զթշնամին հալածել. դարձեալ զառաքինութիւնս և զձիրս նորա, ղորօրինակ՝ զհամեստութիւն նորա « ի կերակուրս և յըմպելիս, » զլինելն « մեծախոհաստ, պերճաբան, պիտանի յամենայն իրս մարդկութեան, » « արդարադատ, հաւատարատէր, » աննախանձ, անարդամեծար, խնամոտ. նաեւ զհանգամանս մարմնոյն, այսինքն թէ էր « խարտեաշ, աղեբեկ ծայրիւ հերոյ, երեսօք դունեան, մեղուական, անձնեայ, թիկնաւէտ, առոյգաբարձ և դեղեցկատես: »

Խորենացին, յետ դնելոյ զնկարագիրը անձին, վարուց և կարգաց Տիգրանայ, կը սկսի պատմել զպերս բարեկամութեան նորա ընդ Աժդահակայ, սկսելով խնամութենէն ի մէջ երկուց թագաւորաց այսպէս. Սա (Տիգրան), ասէ, զառաջինն դաշնաւոր լեալ ընդ Աժդահակայ Մարաց թագաւորի, կու տայ նմա զքոյր իւր Տիգրանուհի կնութի ի խնդրոյ նորին իսկ Աժդահակայ, քանզի այսու խնամութեամբ կը յուսար Աժդահակ կամ հաստատուն սէր ունել առ Տիգրան, և կամ դիւրաւ տալ ինա սպանանել, վասն զի խեթիւ էր Աժդահակ ընդ Տիգրանայ, մանաւանդ զի դէպք մը պատահեցաւ զոր չարագուշակ կը համարէր Աժդահակ: Բայց պատճառ խնթալոյ նորա ի Տիգրանայ էր մտերիմ դաշնաւորութիւն սորա ընդ Կիւրոսի: Այս մտերմութեան յիշատակաւ յաճախ կը փախչէր քուն ի նմանէ, և ատեպ կը հարցունէր խորհրդակիցներուն թէ որպիսի հնարիւք մարթ էր լուծել զկապ սիրոյն որ ի մէջ Պարսկին և Հայոյն: Մինչ այսպիսի չիմաստ խորհրդովք յուզեալ էր Աժդահակ, դէպ եղեւ նմա տեսանել երազ որ թուեցաւ նմա լինել դուշակ մօտալուտ ինչ վտանգի: « Սա նախ յառաջադոյն դաշնաւոր եղեալ Աժդահակայ որ ի Մարաց էր, տայ նմա զքոյր իւր Տիգրանուհի կնութեան, ըղձիւք խնդրելով զնա Աժդահակայ: Քանզի, ասէր, կամ ի ձեռն այսպիսւոյ մերձաւորութեան սէր հաստատուն առ Տիգրան ունել, կամ դիւրաւ այսպէս դաւաճանել զնա ի սպանուածն: Զի էր

նմա խէթ կամաց իւրոց, մարդարէութիւն ինն յոչ կամաց լեալ նմա առաջիկայ դիպուածն իւր: Բայց էր նաեւ այսպիսւոյ խոհականութեան դաշնաւորութիւն մտերմութեան որ ի կիւրոսէ առ Տիգրան, յորմէ բազում անգամ և ախտ քնոյ ի բաց փախուցեալ լինէր Աժդահակայ յիշատակաւս այսուիկ. և խորհրդակցաց իւրոց անդուլ առնէր զհարցուածս վասն այսպիսւոյ պատճառի. Որպիսի՞ հնարիւք լուծանել կարասցուք, ասէ, զկապ սիրոյ պարսկայնոյն և հայկազինն բազմաբիւրաւորի: Եւ յայսպիսի չիմաստ խորհրդոց հասանէ նմա առաջակայնոյն յայտնութիւն ի ձեռն անրջականաց իմն նախատեսութեանց» (Խոր. Ա. ԻԴ. և ԻԵ.):

Ցետ այսորիկ Խորենացին կը սկսի կարգաւ պատմել երազը, խնամութիւնը, դաւաճանութեան խորհուրդը, զպատերազմն և զնահ Աժդահակայ, այլովքն հանդերձ, զորս կրկնել հոս աւելորդ է, տես էջ 118—125 հանդերձ բնագրով:

Ընդունինք թէ Տիգրան պատմական անձ է, և այս արդարեւ չէ բոլորովին առանց հաւանականութեան: Քաննութիւն ի Քիւրոպեդին, ինչպէս արդէն տեսանք էջ 59–61, կը յիշէ Տիգրան անուն զոմն, արքայորդի Հայոց առ կիւաքսարաւ որդւով Աժդահակայ, ի մանկութեան ծանօթ և բարեկամ կիւրոսի և որսակից նմա, և կը դուվ ինք իբրեւ խնամանագոյն քան զՀայրն. կը պատմէ եւս թէ Տիգրան ունէր առ իւր զմն խրատատու զոր զարմանալի կը համբերը, և զոր հայր նորա եռ սպանանել առ նախանձու: Կիւրոս եւս կը յարգէր զայրն, մինչեւ ի լսել զմահ նորա գոչել, « Ո՛հ առն: » Կ'երեւի նաեւ թէ առ Հայս իսկ, յառաջ քան զխորենացին, էր անծանօթ Տիգրան, այլ կային հին երգեր ի գովեստ նորա առ խոբենացւով, որ ի յիշեն Տիգրանայ գովելի յատկութիւնները՝ կը յաւելու. « Զորմէ ասէին ի հինան մեր որք բամբռամբն երգէին, լինել նմա և ի ցանկութիւնս մարմնոյն չափաւոր » (Խոր. Ա. ԻԴ.):

Ընդունինք եւս թէ Տիգրան էր մին ի թագաւորաց Հայոց արարատեան թագաւորութեան: Բայց, որպէս ասացաք, հաւանական չէ, և ոչ իսկ հաւատալի թէ ի դիւանս Պարսից կը գտնուէր Տիգրանայ անձին այն երկայն նկարագիրը զոր կը բերէ Խորենացին, և ոչ, մանաւանդ, ի մէջ Տիգրանայ և Աժդահակայ անցից պատմութիւնը, որ ոչ այլ ինչ է եթէ ոչ խառնուրդ վէպական առասպելի մը, զոր արդէն յիշեցինք էջ 53, և պատմելոյն զկիւրոսէ առ Հերոդոտոսէ, Տիգրանայ վրայ յարմարցուած, լի անտեղի պարագաներով և հակառակ ժամանակակից պատմութեան, ինչպէս պիտի տեսնենք ի տօրեւ:

Չէ պարտ զարմանալ թէ լի անտեղութեամբ կոչեցինք Տիգրա-

նայ պատմութիւնը : Խորենացին կամելով մեծ քան զամենայն աշխարհակալ թագաւորս յուցանել զՏիգրան , կատարել կու տայ նմա այնպիսի գործ մը զոր պարսկական պետութեան հզօրագոյն ժամանակին անգամ չկրցան վճարել Դարեհի և Քսերքսի պէս թագաւորք, այն է նուաճել զՅոյնս : « Սա (Տիգրան), ասէ Խորենացին , և զՅոյնս ոչ սակաւ ժամանակս ընդ իւրեւ նուաճեալ հնազանդէր » (Խոր. Ա. ԻԴ..) : Ո՞ր Յոյները · Ելլադայի և Պեղոպոնեսի՞ , թէ յոնիական գաղթականութեանց որ փոքրն Ասիոյ արեւմտեան եղերքն էին , կամ թերեւս Աղքիպելագոսի կղզեաց :

Բայց Տիգրան , ըստ Խորենացւոյն , ոչ միայն զՅոյնս նուաճեց , այլեւ Մարաց տէրութիւնը ջնջեց օգնականութեամբ Կիւրոսի . « Կիւրոսի աջակցեալ զՄարացն ի բաց բառնալով զիշխանութիւնն » (Խոր. Ա. ԻԴ.), և որ առաւել զարմանալին է , նաեւ զտէրութիւնն Պարսից չնչին չափով , և զայն՝ կամօք և յօժարութեամբ Կիւրոսի . « Օժանդակ կամօք և յօժարութեամբ զկիւրոս ունելով , զիշխանութիւնն Մարաց և Պարսից յինքն յափշտակեաց» (Խոր. Ա. ԼԱ.) : Զնոք գիտեր թէ Խորենացին այսպիսի չափազանց և անհեդեդ պատմութիւն ներով վառաւօր թէ ծագրելի ցուցնել կ'ուզէ մեր պատմութիւնը :

11. Խորենացւոյն պատմութեան այս մասին մէջ եւս կը գըտնենք երեւելի հակասութիւն մը : Խորենացին յետ դնելոյ զՊարոյր առաջին թագաւոր և նուաւ բարձեալ զօտար լուծն ի պարանոցէն Հայոց , առ Տիգրանաւ զոր իններորդ կը դնէ ի Պարսից՝ զՀայս տակաւին ընդ օտար լծով կ'ենթադրէ , քանզի ասէ · Սա (Տիգրան) զմեզ որ ընդ լծով էինք՝ արար լծադիր և հարկապահանջ : « Զընդ լծով կացեալս՝ լծադիրս և հարկապահանջս կացոյց բազմաց » (Խոր. Ա. ԻԴ.) : Ապա առ Տիգրանաւ , ոչ թէ առ Պարսից ազատեցան Հայք յօտար լծոյ :

12. Խորենացին կամ այլ ոք և է , հեղինակ պատմութեան անցից ի մէջ Տիգրանայ և Աժդահակայ , կը ջանայ ցուցնել թէ Աժդահակ կատածելով ի բարեկամութենէն Տիգրանայ ընդ Կիւրոսի , կը խորհէր դաւ դործել նմա , և խնդրեց զքոյր նորա Տիգրանուհի կնութեան , կարծելով թէ այնու խնամութեամբ դիւրին լինելոց էր նմա գործ դաւաճանութեանն : Սակայն , Թող զանմիաբանութիւնն զոր պատմութիւն Խորենացւոյն ունի ընդ ժամանակակից պատմութեան , կան ի նմա անտեղութիւններ որ առանց այն անմիաբանութեան եւս բաւական էին անհաւատալի դործել պատմութիւնը : Դիցուք թէ այնպէս չար և նենդամիտ էր Աժդահակ մինչեւ ընտրել դաւաճանութեան վատ միջոցը , և զայն յետ խառնելոյ սէր և բարեկամութիւն ընդ Տիգրանայ ի ձեռն խնամութեան . բայց միթէ

նաեւ այնչափ անմիտ էր մինչեւ զիւր նենդաւոր խորհուրդ յայտնել համօրէն ժողովոյ նախարարաց : Աժդահակ այսպիսի խորհուրդ մը հաղիւ կրնար մի կամ երկու շատ հաւատարիմ արբանեկաց իւրոց յայտնել դաղտ : Բայց Աժդահակայ յիմարութիւնն յայնմ է մանաւանդ , զի զայն սոսկալի դաւաճանութիւն կը խորհի կատարել ի ձեռն Տիգրանուհւոյ : Միթէ դիտէր Աժդահակ թէ Տիգրանուհի յանձն առնելոց էր լինել դործիք այնպիսի սոսկալի եղեռնագործութեան , և եթէ առնոյր եւս յանձն , միթէ անձամբ պիտի սպանանէր զիւր եղբայր : Եւ եթէ այն դաւաճանութիւնը , որպէս պատմութիւնն իսկ ասէ , պիտի կատարուէր ի ձեռն « մտերմաց , ընչիւք և խոստմամբ պատուոյ , » և Աժդահակ այնչափ ինչս ունէր մինչեւ մարթել « զմտերիմս և զկուսակալս Տիգրանայ ի նմանէ ի բաց մերկանալ , » զի պիտոյ էր խնդրել զձեռն Տիգրանուհւոյ : ԶՏիգրանուհի դաւաճանութեան խառնելով գործն աւելի կը դժուարանար : Մտերիմ մը կամ կուսակալ մը հրապուրել ի դաւաճանութիւն դանձուք և պատուոյ խոստմամբ թերեւս դիւրին էր , բայց ոչ այնպէս գոյր մը համոզել լինել եղբայրասպան , մանաւանդ զՏիգրանուհի , « գեղեցիկն ի կանայս և խոհեմ , » ըստ վկայութեան նորին իսկ Աժդահակայ : Հոս կայ նաեւ հակասութիւն մը : Աժդահակ որ ի սկզբան , ի խորհրդի անդ նախարարաց , ասէր . « Զայս ոչ ի ձեռն գանձուց և ոչ ի ձեռն բանից պատրողաց այժմ առ մեզ հնարաւորութիւն է կատարել , » յետ խնամութեանն դարձեալ նոյն միջոցներով , այսինքն՝ « ընչիւք և խոստմամբ պատուոյ , » կը յուսայ կատարել դաւաճանութիւնը : « Զի այսպիսի արտաքուստ և եկամուտ (սուտ , կեղծ) հարազատութիւնք համարձակ զդաւելն մարթացուցանեն . . . իւրոց մտերմաց ընչիւք և խոստմամբ պատուոյ տալ հրաման սրով խողխողել , և կամ դեղոյ հնարիւք , և կամ զմտերիմս նորա և զկուսակալս գանձիւք ինձանիւ ի բաց մերկանալ : » Միթէ հրապուրել զմտերիմս և զկուսակալս Տիգրանայ ընչիւք և պատուոյ խոստմամբ սպանանել զմեծագաւոր իւրեանց կախեաւ էր ի լինելոյ Տիգրանուհւոյ կին Աժդահակայ :

Միւս եւս անտեղութիւն ի պատմութեան աստ սա է , զի ասէ թէ Աժդահակ խարուելով ի Տիգրանուհւոյ , որ յետ հաւանելոյ կեղծեօք ընդ առաջարկութիւն նորա՝ դաւաճանութիւնը դաղտ իմացուցած էր եղբօր իւրում , զՏիգրան հրաւիրեց երկու տէրութեանց սահմանագլուխը , և ոչ ուրիշ տեղ . « Ի տեղի միջոց սահմանաց երկուց թագաւորութեանց : » Աժդահակ կարեւոր գործի համար բարեկամ և խնամի թագաւոր մը ապաքէն կը հրաւիրեր իւր տէրութեան մայրաքաղաքը , և կամ ինք կ'երթար առ նա :

Ա. յս անսովոր հրաւէրը ոչ ապաքէն կասկած կը յարուցանէր ի միտս Տիգրանայ, և Աժդահակ վխորհեցաւ զայս: Անառարակոյս Աժդահակայ խորհուրդն այս էր, ի սահմանադլխի անդ տալ խոշխոշել զՏիգրան, բայց ի՞նչպէս և որո՞յ ձեռօք. մինչ չահաճ էր Աժդահակ ընչիւք և պատուոյ խոստմամբ զնդ ի մոերմոյ կամ ի կուսակալաց Տիգրանայ. զայսցանէ կը լռէ պատմութիւնը: Արդարեւ անհամ առասպել:

Խորենացին որ զՏիգրան կամէր ցուցանել իբրեւ զմին ի մեծամեծ աշխարհակալաց Ասիոյ, տալով նմա նուաճել զԲոյնս և «յինքն յափշտակել զաերութիւնն Մարաց և Պարսից,» կանխելով կու տայ նմա կարգել և յարդարել իւր զինուորական զօրութիւնն, և ահագին բանակ մը կազմել: Զօրքն, ասէ, որոց զէնք էին առաջ պարսատիկ և շերա, և հետ կ'երթային դրեթէ մերկ, (առ Տիգրանաւ) առ հասարակ վառեցան աղեղամբ, սուսերօք և նիզակօք, և պատեալ զրահիւք և վահանօք՝ ձիով կ'երթային, այնպէս որ, երբ ի մի վայր կու գային, տեսիլ նոցա և շողիւն պահպանակաց նոցա և զինուց բաւական էին ահիւ հալածել զթշնամին: «Հետեւակամարտքն (լինէին) ի վերայ ուսոց ձիոց բերելք, և պարսաւորքն՝ առ հասարակ դիպաղեղունք, և շերտաւորքն՝ ի սուսեր և ի ատեղ նիզակիւ վառեալք, մերկքն՝ վահանօք և զգեստիւք երկաթոյ պարատածկեալք: Որոց ի մի վայր հասելոց բաւական էր տեսիլն միայն, և որ ինոցայցն պահպանակաց և զինուց փայլմունք և շողիւնք, զթշնամին արտահալածել» (Խոր. Ա. ԻԴ.): Դժուարին է սակայն հաւատալ թէ ժողովուրդ մը որ, յետ ընկճեալ ձեռոյն դարերով դրեթէ առանց զինուց և զինուորութեան ընդ օտար լծով, այն ինչ սկսած էր սրով, նիզակաւ և աղեղամբ վառեալ հետեւակ և հեծեալ ունենալ և ի մօտոյ ճակատ յարդարելով կռուիլ սորվիլ, յանկարծ այնպէս զօրացաւ մինչև տիրել փոքրն Ասիոյ, զԲոյնս հնազանդեցնել և ջնջել Մարաց թագաւորութեան պէս աշխարհակալ աերութիւն մը ի հզօրագոյն ժամանակի նորա, որպիսի էր ժամանակ Աժդահակայ, սպանեալով զնոյն ինքն զԱժդահակ և գերի վարելով զկին նորա և զորդիս:

Իսկ Աժդահակայ զերազին երկար խօսել աստ աւելորդ է: Երազն հասարակաց տեղի էր հին պատմագրաց չաւերուն, որք երեւելի անձին ուրուք զվարս թափուր կը համարէին ի պայծառութենէ առանց երազի մը հրաշալեաց: Այսպէս Յովսէփ, փարաւոն, Նաբուզոդոնոսոր երազ կը տեսանեն. Աղեքսանդրի անգամ ապագայ մեծութիւնն երազով կը գուշակուի: Բայց մեր գարը որ զերազն եւ բաղ միայն գիտէ և ոչ աւելի ինչ, չկարէ տեղի անգամ չնորհել եւ

բաղոյ ի պատմութեան, թող թէ պատմութիւն հիմնել ի վերայ եւ բաղոյ:

Բայց թողունք անտեղութիւնները, ինչ որ խորենացին կը պատմէ զԱժդահակայ, զկիւրոսէ և զբարձանէ թագաւորութեանն Մարաց և Պարսից, հակառակ է պատմելոյն զնմին կիւրոսէ և զթագաւորութենէն Մարաց և Պարսից ի գերս հրէից որ ժամանակակից կամ շատ մօտ են ժամանակաւ, նաև ունին ի մօտոյ վերաբերութիւն պատմուածներուն, ինչպէս տեսանք էջ 63:

Ըստ խորենացւոյն, կիւրոս թշնամի էր Աժդահակայ և հետապնդեալ թագաւորութեան նորա որ բարձաւ մնհուամբ Աժդահակայ ի ձեռն Տիգրանայ. և որ առաւել զարմանալին է, նաև Պարսից թագաւորութիւնն անցաւ առ Տիգրան, ուր, ըստ պատմութեան Քսենոփոնի որ ժամանակակից և միջամուխ եր գործոց Պարսից, ոչ միայն բարեկամութիւն այլ և ազգականութիւն կար ի մէջ Մարաց և Պարսից, քանզի կիւրոս թոռն էր Աժդահակայ ի դստերէ նորա Մանդանեայ, և ժառանգեց մանաւանդ քան թէ նուաճեց զթագաւորութիւնն Մարաց յետ կիսաքսարայ մօրեղբօր իւրոյ որ մեռաւ անորդի: Հրէից մատեանք, ոչ յայտնի սակայն լռելեայն, կը հաստատեն զայս միաբանութիւն Մարաց և Պարսից, քանզի ի պատմելն զաւեն Բաբելոնի ի ձեռն Մարաց, յանուանէ կը յիշեն զկիւրոս իբրեւ զլուխ և առաջնորդ գործոյն (տես էջ 63): Նոյնպէս կոչելով զպարսկական պետութիւնն «աերութիւն Մարաց և Պարսից», կը ցուցնեն այն երկու աերութիւնը միացեալ մնանաւանդ քան նուաճեալ մին ի միւսէն: Իսկ Պարսից աերութեան գալով, իբրեւ զուխ յայտնի է թէ աերութիւնն այն տեւեց յետ կիւրոսի գրաս ինչ, և առ Աղեքսանդրիս նուաճեցաւ ի Մակեդոնացւոց և ի Յունաց: Ուսոի չենք հասկնար թէ ուստի կը հնարէ խորենացին թէ Տիգրան «զինչ անտեղութիւնն Մարաց և Պարսից յինքն յափշտակեաց», և զայն «կամօք և յօժարութեամբ» նորին իսկ կիւրոսի:

Յետ պատերազմին Աժդահակայ Տիգրանուհի, ըստ խորենացւոյն, բերուեցաւ Հայաստան թագաւորական պատուով ի քաղաքն Միջագետաց ի Տիգրանակերտ, զոր որպէս թէ եղբայր նորա Տիգրան եւս չինել ի բնակութիւն քեռ իւրոյ: կը պատմէ (Մար Իբաս), ասէ խորենացին, թէ յետ ի դլուխ հանելոյ զայսոսիկ՝ կը յուշարկէ Տիգրան թագաւորապէս զքոյր իւր Տիգրանուհի մեծ բազմութեամբ ի Հայս, ի քաղաքն զոր չինելով կոչեց յիւր անուն Տիգրանակերտ, և զգաւառն եւս նմա ի կալուած: Եւ ասէ թէ այն կողմերուն ոստան անուանեալ ազատ ցեղն ի նորին (Տիգրանուհւոյ) զարմէն է իբրեւ թագաւորական ցեղ: «Պատմի և այս, թէ զինի այսպիսի

իրաց կատարման յուզարկէ Թագաւորապէս զքոյր իւր Տիգրանուհի մեծ ամբոխիւ ի Հայս, յաւանն զոր չինեաց իւրով անուամբ Տիգրան, որ է Տիգրանակերտ, և զդաւառսն զայնոսիկ ի ծառայութիւն նմա հրամայէ: Եւ զոստանն անուանեալ կողմանցն այնոցիկ ազատութիւն՝ ի զարմից սորա ասէ լեալս իբր Թագաւորական զարմ» (Խոր. Ա. Լ.): Եւ ի պատմելն զաւերուածն Տիգրանակերտի ի Շապհոյ, նոյն խորենացին դարձեալ Տիգրանայ կ'ընծայէ այն քաղաքին չինութիւնը: Նգ.օ.ք (երկաթի ձողերով), ասէ, խախտեալ կործանեցին ի հայկազնոյն Տիգրանայ կանգնեալ հզօր պարիսպները: «Նգախարխար արարեալ զայն որ ի հայկազնոյն Տիգրանայ հոծեալ և յարմարեալ որմունքն, քակեալ ընկեցին» (Խոր. Գ. ԻԸ.): Սակայն յոյն և հռոմայեցի պատմիչք պինութիւն Տիգրանակերտի կ'ընծայեն Տիգրանայ Մեծի արշակունւոյ: Թողունք զՊլուտարքոս և զայլս որ բաւական հեռի են ժամանակաւ ի Մեծէն Տիգրանայ, Սարաբոն որ ծագկեցաւ ի վերջնում կիսուն Ա. դարուն նախ քան զՔր., այն է առ Մեծաւ Միհրդատաւ և Տիգրանաւ, և իբր ասիացի, Ամասիա քաղաքէն կապադովկիոյ, էր հմուտ իրացն Տիգրանայ, մանր կը պատմէ պինութիւնէն Տիգրանակերտի ի Մեծէն Տիգրանայ յարշակունւոյ: Յետ յիշելոյ զտիրել Տիգրանայ Ատրպատականի, կորզուսոյ, առ սակաւ սակաւ բոլոր Միջագետաց, Ասորւոց երկրին և Փիւնիկիէ, ասէ. «Ա.յսպէս հասեալ ի ծայր զօրութեան (Տիգրան), հիմնեց ի մէջ Ողիբերիայ և Զեւդմայի, այն է կամրջին Եփրատայ, քաղաք նոր զոր անուանեաց Տիգրանակերտ, և արարեալ անմարդի երիտասան քաղաքս Ցունաց, ած զբնակիչս նոցա անդր: Բայց արդել եղեւ նմա ի կատարումն գործոյն յարձակումն Ղուկուղղեայ, յաղթողին Միհրդատայ: Ղուկուղղոս հրաման առաւ բնակչաց Տիգրանակերտի գառնալ ի քաղաքս ծննդեան իւրեանց, և այնպէս խափանեցաւ նոր մայրաքաղաքն որ կիսով չափ միայն չինուած էր, և եղեւ գիւղ աննշան» (Սարաբ. դպր. ԺԱ. 15): Ա.յսչափ միայն գիտէ Սարաբոն. բայց յետոյ Հռոմայեցի կայսերք մինչեւ Շապուհ նորոգելով ամրացուցին զՏիգրանակերտ, այնպէս որ իրրեւ հարիւր տարի յետոյ քան զՍարաբոն, Տակիտոս, պատմիչ հռոմայեցի, զՏիգրանակերտ կ'անուանէ «քաղաք հզօր մեծութեամբ պարսպաց:» Ուստի այն պարիսպք զորս «նգախարխար արար» Շապուհ, «հոծեալ և յարմարեալ» էին ոչ ի հայկազնոյն Տիգրանայ և ոչ յարշակունւոյ, այլ ի Հռոմայեցւոյ:

Բայց կան այլ պատմական և բանասիրական պատճառք յորոց սակս չէ մարթի զՏիգրանակերտ չինեալ դնել առ արարատեան Թագաւորութեամբ: Տիգրանակերտ է ի Միջագետս, որ առ Մեծաւ

Տիգրանաւ միայն եղաւ կարճ ժամանակ մնաց Մեծին Հայոց: Կոբիւն զՏիգրանակերտ կ'անուանէ քաղաք Ասորւոց: «Երթեալ հասանէր (Մեսրոպ) ի կողմանս Արամի, ի քաղաքս երկուս Ասորւոց, որոց առաջինն Եդեսիա կոչէր, և երկրորդն՝ Ամիդ անուն:» Կէտ մանկանէն եւս յայտնի է թէ չէ մարթ զՏիգրանակերտ այնպէս հին համարել որպէս դնէ խորենացին: Քան զկէտ առաջ են հայերէն չէն և ուռն, ինչպէս կը տեսնենք ի հնագոյն անուանս, որպէս Շակաշէն, Նախճաւան: Յետ Դարեհի, երբ պաշտօնական լեզու եղաւ պարսկերէնը, մուծաւ կէտ, ինչպէս նաեւ շ և ջ որ միւսոյն իմաստն ունին, որպէս երուանդակերտ, Արտաշատ, վաղարշապատ, և յայտնի է թէ համեմատութեամբ յետնագոյն են, այն է առ Աբշակունեօք: Ընդհանրապէս աւան բառը գործածել սովոր էին նախնիք մեր, ինչպէս Զարեհաւան, Բագաւան, իբրեւ քաղաք Զարեհի, քաղաք Բագնայ: Զնոյն իսկ Տիգրանակերտ խորենացին կ'անուանէ աւան, ինչպէս տեսանք վերը: Քաղաք, այսինքն՝ Խալհ (գալէ), բերդ, ամրոց, սեմական բառ է, մուծեալ ի հայերէն, թէպէտ շատ հին, քանզի վարդենի երդին մէջ կը գտնենք գործածուած. «Եկեալ նստեալ զԱբրահամեդ քաղաքաւ:»

13. Հեղինակ մարիբասեան պատմութեան զՏիգրանայ և զԱժդահակայ, տեսնելով առ Քսենոփոնի Տիգրան զոմն Հայ, բարեդահակայ, տեսնելով առ Քսենոփոնի Տիգրան զոմն Հայ, բարեկամ կիւրոսի և գործակից ի պատերազմունս նորա, Հերոդոտոսի մէջ եւս կարդալով Աժդահակայ երազը, և հրամանաւ նորա ի գործ դրուած միջոցներն ի կորուսանել զկիւրոս յորմէ որպէս թէ կը կասկածէր Աժդահակ (Հերոդ. դպր. Ա. 127), զկիւրոսէ պատմուած առասպելը կը դարձունէ Տիգրանայ վրայ:

Ըստ Հերոդոտոսի Աժդահակ երազ կը տեսնէ թէ ի դաստերէն իւրմէ ծնեալ որդին կիւրոս կործանելոյ էր Մարաց տէրութիւնը: Ա.յս երազին վրայ կը խառնվի Աժդահակ, խորհուրդ կը հնդրէ յիմաստոց, կիւրոսի ազգականին Աբրակայ կը յանձնէ դաւ գործել կիւրոսի, Աբրակ կը խնայէ կիւրոսի, և հնարիւք կ'իմացնէ նմա Աժդահակայ նենդութիւնը, կիւրոս զօրօք կուգայ Աժդահակայ վրայ, և բռնելով զնա գերի, կը տիրէ Մարաց և Պարսից: Մարդ իրաւայ պատմութիւնն եւս ոչ ապաքէն նոյն է: Ասա եւս երազով կը յայտնուի Աժդահակայ թէ ծիրանազգեաց կնոջէ (Թագաւորաձնէ) ծնած դուստրն մը (Տիգրանայ) ձեռօք Մարաց տէրութիւնը պիտի կործանէր. Աժդահակ կը խառնվի, ի խորհուրդ կը կոչէ նախարարները, Տիգրանայ ազգականին, այն է քեռ նորա, կ'առաջարկէ դաւել զՏիգրան, Տիգրանուհի գթալով եղբօրը՝ դաղտ

կ'իմացնէ նմա նենգութիւնը, Տիգրան զօրօք գալով կը սպանէ զԱժդահակ և գերի կը տանի զամենայն տուն նորա :

44. Անհին է նաեւ ասել Խորենացւոյն թէ Մասեաց արեւելեան կողման Մարք ի Տիգրանայ բերուած գաղթականութիւն էին Մարաց գերիներէն, և թէ վիշապազունք անուամբ յերդս վիպասանաց Հայոց կ'ակնարկուի սերունդն Աժդահակայ որ վիշապ կը նշանակէ : « Զայսոսիկ զայս ճշմարտապէս և թուելեացն երդք, զոր պահեցին ախորժելով, որպէս լսեմ, մարդիկ կողմանն գինեւէտ գաւառին Գողթան, յորս չարին բանք երգոյն զԱրտաշէսէ և զորդւոյ նորա, յիշելով այլաբանաբար և զղջմունն Աժդահակայ՝ վիշապազունս զնոսա կոչելով, զի Աժդահակդ ի մեր լեզուս է վիշապ » (Խոր. Ա. Լ.) : Եթէ չէ և չկարէ լինել ճշմարիտ այն պատմութիւն թէ Տիգրան սպաննելով զԱժդահակ չնչեց Մարաց տէրութիւնը, որպէս ցուցաւ էջ 195, ապա ինքնին կը ջրի նաեւ պատմութեան այն մասը թէ Տիգրան գերի բռնելով « զԱնոյշ կինն Աժդահակայ և զթագուհին ի սերմանէ Աժդահակայ աղջկունս հանդերձ պատանեկօք և այլ բազում գերեօք, որչափ թէ աւելի քան զբիւր մի, բնակեցուցանէ յարեւելեայ ուսոց մեծի լերինն (Մասեաց) » (Խոր. Ա. Լ.) : Նա մանաւանդ գիտենք այլուստ թէ Մասեաց արեւելեան կողմը կը կոչուէր Մարք, ոչ թէ ի պատճառս գերութեան Աժդահակայ, այլ վասն զի այն կողման բնակիչք ի վաղուց մար կամ մարսկութեան ցեղեր էին (տես էջ 56) : Ի հին մատենագիրս մեր, որպէս ասացաւ անդ, այն կողմերը կը կոչուին Մարք, և յերդս վիպասանաց զՄարակերաէ ասի թէ էր « ի մէջ Մարաց . » « Արտաւազդայ ոչ գտեալ, քաջի որդւոյն Արտաշէսի, տեղի ապարանից ի հիմնանալն Արտաշատու, նա անց գնաց և չինեաց ի մէջ Մարաց զՄարակերտ » (Խոր. Ա. Լ.). և գիտենք թէ Մարակերտ էր ի գաշտին Շարուրայ (Խոր. անդ), որ էր յարեւելից Մասեաց առ երասխաւ : Բայց որ ի Խորենացւոյն կոչի Իշխան Սիւնեաց, առ որ ապաւինեցաւ Տրդատ Բագրատունի (Խոր Բ. ԿԳ.), թուի լինել այն բայց զօրք ամար պատմիչք կ'անուանեն Թագաւոր Մարաց :

Վիշապազանց գալով, ասեմք թէ առ հինն Հայոց անապաշտական հաւատք էր թէ վիշապք, այսինքն գեւք ի կերպարանս վիշապաց, կը բնակէին յամայի տեղիս, թէ տաճարներ ունէին, և թէ բռնելով զթագաւորազունս կը պահէին առ իւրեանս : Եղիկ ի ջրէն զննապաշտութիւնս նախնի դիցապաշտ Հայոց, կը յիշէ նաեւ հին Հայոց այս անապաշտ հաւատքն ասելով . « Ոչ տաճարք իբրեւ մարդկան են նոցա (վիշապաց) ի բնակութիւն, և ոչ զօք ի թագաւորազեաց և ի դիւցազանց ունին կապեալ առ իւրեանս կենդանի » (Եղն. տպգր. վենետ. 1826, էջ 104) : Ուստի յասէն Հայոց վիպասանաց զԱրտաշէսէ, « խարդաւանակ լեալ նմին ի տաճարին վիշապաց » (Խոր. Ա. Լ.), և զԱրտաւազդայ՝ թէ « վիշապազունք դողացան զմնուկն Արտաւազդ, և դեւ փոխանակ եդին » (Անդ. Բ. ԿԱ.), հատանականագոյն է թէ կ'ակնարկեն վիշապաց առասպելն ըստ Եղնկայ, ոչ թէ Աժդահակայ զարմն, որպէս մեկնէ Խորենացին :

45. Բայց Տիգրանայ և Աժդահակայ կռիւք կ'ակնարկէ ուրիշ հին առասպել մի, այն է Թրիդտի և Աժի—տահագայ առասպելը (զրմէ տես վերագոյն էջ 53), զոր Թերեւս հին հայ երգիչք առած էին ի Զենտաւեստայ :

46. Յառաջելոց մինչև յարդ զմարիբասեան պատմութենէն դիւրին է տեսանել թէ, ըստ մեզ, չէ մարթ ընդունել այն գործն իբրեւ վաւերական աղբիւր նախնական ժամանակի պատմութեան մերոց, և ոչ առնուլ անտի իբրև ճշմարիտ ինչ որ հաստատուած չէ յոյ, և ժամանակակից պատմութենէ, կամ գէթ հին ինչ աւանդութենէ և աղգային երգերէ : Ոմանք կամին ենթադրել թէ այսպիսի աւանդութիւնք և երգերը ունէր Խորենացին եթէ ոչ բոլոր պատմէլոցն ի Մար Իբասայ, գէթ մեծագոյն մասին նոցա : Արդարև առ նախնիս Հայոց կային, անդիր ժամանակէն, աւելի կամ նուազ այլաբանական կամ բանաստեղծական ոճով յօրինեալ երգեր զերեւելի անձանց, և Խորենացին փոյթ մեծ ունի բերել զնոսա, ուր և կը գտնէ, ի հանդէս պատմութեան իւրոյ, մերթ բառ առ բառ յիշելով, մերթ զիմաստ նոցա միայն տալով, ինչպէս Շամիրամայ մահուան վասն սակաւ են այսպիսի երգեր առ Խորենացւոյն . տարակոյս չկայ չափ սակայն թէ կը յիշէր Խորենացին, եթէ գտնէր այնպիսի վկայութիւններ նաև զՀայկայ, զԱրամայ, զԱրայէ և զայլոց :

Բայց ոչ երգեր միայն, այլ թուի թէ պատմութիւն եւս կար առ Խորենացւով զնախնի ժամանակէն Հայոց, որպիսի էր այն զոր մէկ տեղ Խորենացին թէ « ի բայ բանից և անճ լինն յաշադս Հայկայ և նմանեացն կակաղէ » (Խոր Ա. . ԻԲ.) : Սակայն Խորենացին չի համարիր զայն արժանի հաւատարմութեան, և իրատ կու տայ Մեկենասայ իւրում Սահակայ Բագրատունւոյ չհաւատալ այնպիսի բանից : « Բայց դու մի այնպիսի յիմար բանից հաւանիր » (Անդ.) :

Այսպէս բաց ի սակաւ երգոց ուրիշ աղբիւր չի մնար անուանական պատմութեան Խորենացւոյն, եթէ ոչ Մար Իբաս : Եւ Հայկազանց պատմութեան Խորենացւոյն, եթէ ոչ Մար Իբաս : Ճշմարիտ է արդեօք այս անունը թէ պիտակ, ասել դժուարին է . հաւանական է սակայն թէ հեղինակ մարիբասեան մատենին, եթէ

արդարև կար այնպիսի մտածման, էր քրիստոնեայ ումն ոչ յառաջ քան զերծորդ դար, քանզի դիտէ Եւսեբիոյ քրոնիկոնը: Այսպէս դատած են գրեթէ ամենեքին որ ի մօտոյ քննած են զմար Իբաս: Բընաւ, դարուս երեւելի քննիչներէն մին, այն դործին հեղինակ կը համարի ասորի եկեղեցական մը եդեսիոյ դպրոցէն որ վայելեցաւ յառաջին դարս քրիստոնէութեան: Նոյն քննիչ կ'անուանէ տեսակ մը զրոյց (légende) և առասպելական (fabuleux) ոչ միայն Մար Իբասայ ընծայուած պատմութիւնը, այլ և ինչ որ խորենացին ի յայնմ դիրս իւր կը բերէ յեդեսիոյ դիւանէն, իբրեւ լեալ ի հայս նախ քան զքրիստոնէութիւնն և՝ կամ առ Քրիստոս: Սակայն ճշդիւ խօսելով, մարիբասեան պատմութիւնն ոչ զրոյց է և ոչ առասպել, այլ յոյն մոգենաբէրներու պատմութիւնը ընդօրինակեալ և զմրուխտ, ոեձաս մասամբ նեսթորեայ տրոնկնէն առնուած և Հայոց վրայ տարձուած՝ անհատական, շատ անգամ նախ անհատական, և ժամանակակից պատմիչներու հակառակ պատճառներու յատկացուած:

Ըստ բոլորովին առանց հաւանականութեան թէ խորենացին ունեցաւ Մար Իբաս կամ Մար Աբաս կատինա անուն ուրումն ասորերէն կամ յունարէն գրուածն գնահատին ժամանակէն Հայոց, իբրեւ հին քաղդէական աղբերէ քաղուած: Շատ նշաններէ կը տեսնուի սակայն թէ նոյն հինքն խորենացին է, գէթ մեծաւ մասամբ, մարիբասեան պատմութեան առեղծիչ: Մատենագրական նենգութիւնը որ մեծ արատ է առ մեզ՝ սովորական էր առ նախնիս: Խարդախեալ կամ կեղծ գրուածները, նոյն իսկ իբրեւ բարեպաշտ վկայեալ անձանց ձեռօք, յառաջին դարէ անտի գրեթէ ողողեցին քրիստոնէական մատենագրութիւնը: « Ճշմարտախօս ոք և բարեպաշտ, կը հարցուի, » ասէ Շեթրաւս, « կրնայ զինք գրուած ստութեամբ ընծայել այլում: Ոչ· բայց ինչ որ առ մեզ պարսաւելի է, դովելի էր ժամանակաւ: Գիտենք այսօր թէ նեոպլատոնադործեան առաջնոյ դարուն նախ քան զքր., իբր եօթանասուն գիրք հրատարակեցին յանուն Պիւթագորայ կամ հնագոյն աշակերտաց նորա՝ փիլիսոփայական նոր վարդապետութիւններ քշելու. և այլ ումն նեոպլատոնադործեան, հեղինակ վարուց փիլիսոփային, կը գովէ այն խարէութեան հեղինակներն իբրեւ փառասիրութենէ ազատ մարդիկ, որ զաշխատութիւն իւրեանց ընծայեցին վարդապետին: Ցերկրորդ դարու քրիստոնէական թուականին, Պողոսի և Թեկղեայ կեղծ վկայաբանութիւնը գրող քրիստոնեայն, երբ յանդիմանուեցաւ իբրեւ խաբող, արդարացոյց զանձն ասելով, « Ի սէր առաքելոյն արարի. » և եկեղեցին ոչ միայն չմերժեց սուտը, այլ և, առանց ուրիշ վկայութեան, միայն ի հաւատս այն վկայաբանութեան, ոսն հաստա-

տեց ի պատիւ կուսին: Ինչ որ կրնար չինութիւն տալ՝ ճշմարիտ էր յայնմ դարու, ինչ որ վսեմ՝ հին, ինչ որ արժանի առաքելոյ՝ առաքելական: Այսպէս ոչ սակաւ յարդի գրուածոց անուանք փոխ առնուած են: Ի՞նչ է Դանիէլի գիրքը զոր յամառք միայն յորդոռոքսաց կը համարին հարազատ. և Իմաստութեան գիրքը՝ զոր պաշտպանող գրեթէ չիք այսօր» (Շեթրաւս վարք Ցիս. մուտք. ԺԸ.): Արդի քննադատութիւնն հազիւ կարաց մաքրել նախնի մտածողութեան մնացորդներն, ընտրելով զկամուտն ի հարազատէն, և խարդախութեան առաջն առնուլ: Զարմանալի չէ տեսնել մտածողական նենգութիւնն, բարի կարծուած նպատակներու համար, իբրեւ միջոց գործածուած այնպիսի ժամանակներ, մինչ սա սկզբունքը թէ « վախճանն արդարացուցանէ զմիջոցն, » գործնականապէս կը տիրէր: Ինչեր օրինաւոր չհամարեցաւ այսու սկզբամբ առաջնորդուած մոլար և ծայրայեղ կրօնական նախանձը: Թողունք հաւատոյ քննութիւնը և խաչակրութիւնը, զերկոսին հրէշ միջին դարուց քրիստոնէութեան, ոմն օրինաւոր կը համարի այսօր հերետիկոս անուանելոց դէմ այն հաստատուածներն որ, ոչ յետ բաղմաց, յայնդեղին հռոմայեցի կայսերայ արիւնահեղ հալածանաց, շատ անգամ ոչինչ նուազ անագորոյն քան զնոցայն: Կորիւն գովութեամբ կը պատմէ քաոմնելի տանջանքը զոր բորբորիտան կոչուած գնոստիկեանք կրեցին հրամանքը զոր բորբորիտան կոչուած գնոստիկեանք կրեցին հրամանաւ Սահակայ և Մեսրոպայ՝ թելադրութեամբ կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքին (խոր. Գ. ԺԷ. թուղթ Ատիկ. առ Սահակ. և ԺԸ.): « Ապա յետ այնորիկ ձեռն արկանէր (Մեսրոպ) զգիտասէր և զգամակոր բարբարիանոս աղանդն քննելոյ, և իբրեւ ոչինչ գտանէր հնարս յուղղութիւն ածելոյ, առեալ ի գործ արկանէր զթշուառացուցիչ գաւազանն, ծանրագոյն պատուհասիւք ի բանս, ի տանջանս, ի գելեարանս: Իսկ յորժամ այնու եւս պակասեալ ի փրկութենէն գտանէին, խորտակեալս, ապականեալս, մրեալս և դունաք խայտառակեալս, և յաչխարհէն կորզէին » (Կորիւն. ի վարս. Մեսր.):

Խորենացին կը գրէր զպատմութիւն իւր յետ պատերազմին վարդանանց, մինչ վահան մամիկոնեան և Սահակ բագրատունի, իբրեւ ախոյեան հաւատոյ և աղատութեան, կը կռուէին սակաւ ուժով ընդդէմ ահագին զօրութեան Սասանեանց: Արդարեւ դժուարին էր ժամանակն ազգին համար, եթէ ոչ բոլորովին անյոյս: Միմիայն նախաբարաց, յորս երեւելի էին Սիւնիք և Աղձնիք, միտադոյն ի Պարսիկս, եթէ ոչ բոլորովին բաժանեալ, գէթ ուծացեալ էր միւս մասէն, յորմէ կը նկատուէր իբրեւ ուրացեալ, և որ,

իբրեւ ուխտապահ, իբեն թիկունք ունենալով կղերը, յուսացեալ եր ի Ցոյն իբրեւ ի հաւատակիցս, առանց բնաւ օգնութիւն տեսնելու: Ցայսպիսում անօգնական ժամանակի ամէն հայրենասիրի պարտքն էր որ եւ իցէ միջոցաւ արծարծել ազգին կրօնական եւ հայրենասիրական ոգին: Սոյն նպատակաւ և գրեթէ միեւնոյն ժամանակ գրուեցան կամ թարգմանուեցան Ագաթանգեղոս, Բուզանդ, Եղիշէ և Փարպեցին: Առաջինն, Ագաթանգեղոս, կը պատմէ Տրդատայ քաջութիւնները և ազգին դարձն ի քրիստոնէութիւն մեծամեծ նշանօք և արուեստիւք: Բուզանդ, ի խոսրովայ, յայնորդեն Տրդատայ, մինչեւ վերջին խոսրով, կամ ի բաժանումն թագաւորութեան, երեւելի արանց, գլխաւորապէս մամիկոնեան ցեղին, քաջութիւնները կը պատմէ ի պաշտպանութիւն եկեղեցւոյ և ազգին: Վերջին երկուքն, Եղիշէ և Փարպեցին, կը պատմեն, առաջինը կը նկարագրէ մանաւանդ բանաստեղծական ոճով քան կը պատմէ, ուխտանգնց և ուխտապահ կոչուած երկու կուսակցութեան գործերը: Գրեթէ յամենեսին ի տօս կը տեսնուին աւելաբանութիւն (չափազանցութիւն) և պատմել հրաշալիս, միջոցներ՝ որովք ոչ այլ ինչ կը գիտուէր եթէ ոչ զարթուցանել ազգին եռանդը:

Մինչ ազգային մտաւորական րութիւնն այսու ոգւով և նպատակաւ կ'աշխատեր, Սահակ Բագրատունի կը խնդրէ ի Խորենացւոյն գրել ընդհանուր պատմութիւն Հայոց: Խորենացին կը պատասխանէ Սահակայ այն խորին բայց գժուարիմաց նամակով զոր կը դանենք ի սկզբան պատմութեան նորա:

«Աստուածային չնորհաց և հոգւոյն ազդումը քու խորհրդոդվրայ ծանեայ ի ձեռն գեղեցիկ խնդրոյդ, որով նախ քան զմարմնիդ հոգիդ ծանօթացաւ ինձ, և որ համաձայն է ախորժակաց իմոց, և մանաւանդ սոլորական ղբաղմանս: Ուստի ոչ միայն կը դովեմ զքեզ, այլ և կ'աղօթեմ ճնալ քեզ միշտ նոյնպիսի: Արդարեւ եթէ բանիւ եմք պատկեր Աստուծոյ, և եթէ ճշմարտապէս բանաւոր մարդ այն է որ կը խորհի զօգտակարն և զաղնուական, ապա դու որ այսպիսեաց ցանկութեամբ վառեալ ես, կը ցուցնես թէ մարած չէ ի քեզ այն աստուածապարգեւ լոյսը, ուստի և յիրաւի արժանի ես կոչել պատկեր Աստուծոյ: Այսպէս, չէք տարակոյս թէ կ'ուրախացընես նաեւ զայն որ սկզբնատիպն է այնր լուսոյ: Հանդերձ այսու այն մանաւանդ թուի ինձ զարմանալի, զի մինչ հզօրք և իշխանք ազգիս նախ քան զմեզ և առ մեօք չխորհեցան իւրեանց ժամանակի գիտնոց հրաման տալ գրել զպատմութիւն մեր, և կամ զգրեալսն յայլոց տալ թարգմանել, դու յղացար զայս խորհուրդ, ապա յայտ է թէ գեր ի վերոյ գտանիս քան զնախնիս մեր և բարձր գովեստից

արժանի: Վասն որոյ և ես մտադիր ընկալեալ զինդիրդ, չանցայցէ ածել ի կատարումն՝ յանմահ յիշատակ քեզ և սերնդոց քոց: Արդէն երեւելի է ցեղդ և արդիւնաւոր իմաստութեամբ, և մեծագործութեամբ անուանի, ինչպէս պիտի յիշենք առնելով զգաստ համար ցեղիդ որդի ի հօրէ ի կարգի պատմութեանս, ի ճառել մեր համառօտիւ զնախարարութեանց Հայոց, որպէս զիարդ գտանեմք ի պատմութիւնս ինչ ցուներաց:»

«Զանսպառ խաղացմունս աստուածայնոցն ի քեզ չնորհացն և զանգուլ հոգւոյն ի վերայ քո խնացուածոյդ չարժմունս ծանեայ ի ձեռն գեղեցիկ խնդրոյս, յառաջ քան զմարմնոյդ՝ զհոգւոյդ ընկալեալ զծանօթութիւն, որ և սիրելի իմոց իսկ ախորժակացս է, առաւել եւս սոլորութեանցս: Վասն որոյ և ոչ միայն գովել արժան է գրեզ, այլ և ի վերոյ քո աղօթել՝ առ ի լինել քեզ միշտ այսպիսի: Զի եթէ վասն բանին մեք, որպէս ասի, պատկեր Աստուծոյ, և դարձեալ՝ առաքինութիւն բանականին է խոհականութիւն, և քո յայսոսիկ անհատ ցանկութիւն, ապա ուրեմն գեղեցիկ մտածութեամբ զխոհականութեանդ քո վառ և բորբոք պահելով զկայծակն, զարդարես զբանն, որով ճնաս առ ի լինելն պատկեր: Ի ձեռն որոյ և զայսորիկ զսկզբնատիպն ասես ուրախացուցանել, գեղեցիկ և չափաւոր մտքութեամբ յայսոսիկ մտքեալ և զսկատեալ: Առ որով տեսանեմ և զայս, զի եթէ որք յառաջ քան զմեզ և կամ առ մեզ եղեն հարուստք և իշխանք աշխարհիս Հայոց, ոչ ընդ ձեռամբ անկելոց իւրեանց արդեւք գտելոց իմաստնոց զայսպիսեացս հրամայեին կարգել զյիշատակս բանից, և ոչ արտաքուստ ուստեք այսոսիկ ի ներքս ածել խորհեցան օժանդակութիւնս իմաստից, և ըզքեզ այսպիսի այժմ եղեալ ծանեաք, ապա յայտ է ուրեմն, թէ ամենեցուն քան զքեզ նախագունեին ճանաչիս վեհագոյն, և բարձրագունից արժանաւոր գովութեանց, և յայսպիսիս պատկանաւոր դնել յարձանագրութիւնս բանից: Ցաղագս որոյ հեշտաքոյր ընկալեալ դրո խնդիրդ, աշխատասիրեցայց ածել ի կատարումն, անմահ ի յիշատակ թողուլ զայս քեզ, և որ զկնի քոյինքն են գալոց ազգ: Զի և ազգի եւս նախնականի, և քոյ և արգասաւոր՝ ոչ միայն ի բանս և ի պիտանաւոր խոհականութիւնս, այլ ի մեծամեծ և ի բազում գործս արժանափառս, զոր յիշատակեցաւ ի կարգի պատմութեանս, յորժամ զորդի ի հօրէ ծննդաբանելով ազգաբանիցեմք զրովանդակն: Իսկ զհայասատանեացս նախարարութիւնս, զամենեցուն զուստն և զդիարդն յայտնելով համառօտ, որպէս հաւաստի ի յունականս ոմանս կայ պատմութիւնս:»

Ինչպէս կը տեսնուի այս նամակէն, խորենացին ուրախութեամբ

ընդունելով զինդիր Սահակայ զոր ոչ ճանաչէր անձամբ, դրեց զպատմութիւն իւր յերիս դպրութիւնս: Խորենացւոյն պատմութեան դժուարագոյն մասն էր առաջին դպրութիւնը զոր կ'անուանէ «Ծննդաբանութիւն Հայոց մեծաց», այսինքն պատմութիւն ծագման կամ նախնեաց Հայոց: Ա.յս մասին համար խորենացին չունէր այլ աղբիւր բայ ազգային երգերու դոյզն մնացորդներէ: Մար Իբասայ պատմութիւնն, եթէ ունէր խորենացին այսպիսի պատմութիւն մը, չէր, ոչ ընդարձակութեամբ և ոչ ըստ նիւթոյն այն՝ զոր կ'ընծայեցնէ մեզ խորենացին, ինչպէս յայտնի է այն պատմութեան ոճէն և ձեւէն: Այսպէս չէր կարող խորենացին, առ ի չդ այե աղբիւրայ, տալ այն նախնական ժամանակին ճիշդ պատմութիւնը. ուստի կը դրէ քերթողական աղաւաւթեամբ մանաւանդ քան պատմական ճշդութեամբ համառօտ դիւցազներգութիւն մը, ուր գլխաւոր գործօղք են երեք վիպասանական անձինք, Հայկ, Արամ, Տիգրան, իբրև օրինակ քաջութեան և հայրենասիրութեան: «Սիրեմ կոչել», ասէ խորենացին, «այսպէս ըստ քաջութեան, Հայկ, Արամ, Տիգրան. քանզի ըստ իմ՝ քաջաց ազգ.ք քաջք.ն, իսկ միջոց.ք՝ որպէս դեպ ումեք թուխի կոչել» (խոր. Ա. ԼԱ.): Խորենացին արդարև կը ջանայ որչափ հնար է պատմական կերպարանք տալ այսմ վիպասանական մասին պատմութեան իւրոյ, բայց յայտնի է արուեստը, և չի կրնար այլազգ ընդունուիլ Հայկազանց պատմութիւնը, եթէ ոչ իբրև պատմական դիւցազներգութիւն, որուամ կատարեալ քերթողական ձեւը տուաւ բազբատուհին իւր Հայկ կոչուած դիւցազնականին մէջ: Թէ ինչպէս ընդունուեցաւ պատմութիւն խորենացւոյն իւր ժամանակակիցներէն՝ յայտնի չէ: Դիտողութեան արժանի է սակայն դի փարպեցին որ դիտէր զխորենացին, և ուրիք ուրիք գրեթէ բան առ բան կ'օրինակէ ի խորենացւոյն, չի յիշեր զնա, մինչ երկայն կը խօսի զԲուզանդայ և զԱգաթանգեղոսէ (փարպ. Բ. Դ.): Ջիարդ և իսկ Հայկազանց կոչուած պատմութիւնն այնպիսի է մեր ընդհանուր պատմութեան մէջ, որպիսի է վէպն Հոմոսոսի և առաջին յաջորդաց նորա ի պատմութեան Հռոմայեցւոց, կամ որպիսի են հոմերական վէպք զպատերազմն Տրոյայ և զհին դիւցազանց հելլենացւոց: Ա.յսպիսի վէպեր հայրենասիրական եռանդով ստեղծուած են, և կարեն լինել մեծ ազգային ուսման, թէպէտ միշտ իբրև վէպ և ոչ իբրև պատմութիւն: Բայց որեւիցէ հին բերանացի կամ գրաւոր աւանդութիւն ըստ սկզբանց դիտութեան դատելով պատմութիւնն ի վէպէ որոշել՝ գործ է ոչ միայն ամէն անաչառ պատմագրի, այլ և ամէն լուսաւորեալ ընթերցողի: Կը տեսնենք ժամանակ ժամանակ քննական յօդուածներ եւրոպական թերթերու մէջ,

երբեմն նաեւ տետրակներ մեր պատմութեան այլեւայլ աղբերաց վրայ, մինչ մեք այն աղբիւրներուն կը նայինք դեռ հին բարի ժամանակին միամտութեամբ: Եղան արդարեւ և առ մեզ ոմանք, մանաւանդ մեր Բուսխացի համազգիներէն, որ հրատարակեցին մեր պատմութեան վերաբերեալ յօդուածներ, արժանի ուշադրութեան եւրոպացի հմուտ արեւելագիտաց: Բայց թող որ այս դրուածք մեծաւ մասամբ մանաւոր դիտական դիտողութիւններ են, ընդհանրապէս կը թուին չանալ պաշտպանել մանաւանդ մեր պատմական աղբիւրները, քան քննել և ի լոյս հանել զսոյդ պատմական յարգ նոցա: Ի դէպ և հարկ էր քննական ոգին պատմութեան առանձին մասերէն ածել ի վերայ բոլորին: Ա.յս էր մեր դիտումը: Ոչ վոյբր համարձակութիւն էր սակայն դարերով դրեթէ ազգովին վաւերացեալ պատմութիւն մը արհանել ընդ քննութեամբ. ուստի սպասեմք լսել ի բազմաց: Ընդէպ կամ դէթ կանուխ չէր այսու ոգւով գրուած մը զազգային պատմութենէ, և ոչ ապաքէն խոհեմութիւն էր դէթ ժամանակ մի եւս թողուլ զազգն ի միամտութեան հին բարի ժամանակին: Ըստ մեզ ոչ անդէպ էր և ոչ կանուխ, քանզի մեր այս գործն ուղղեալ է ազգին լուսաւորեալ մասին. այն մասին որ գիտէ իննեւտասաներորդ դարուն քննադատական ոգին, և կամեր վաղուց տեսանել այն ոգին մուծեալ և յազգային պատմութիւն մեր. ազգին այս մասին համար հին բարի ժամանակն արդէն անցած է:

ԳԼՈՒԽ Զ.

ԸՐԾԿՈՒՆԻՔ ԸՍՏ ԽՈՐԵՆԱՑՒՈՑ

1. Արշակ Մեծ պարթեւաց • 2. վաղարշակ, եղբայր Արշակայ : 3. Արշակ Քաջ եւ Արշակ Մեծ : 4 Պատերազմ վաղարշակայ յարեւմուտս. Մորփիւդիկես : 5. Շինուքիւնք վաղարշակայ ի Հայս : 6. Որբունիք վաղարշակայ, պաշտօնեայք պալատաց : 7. կարգք գինուորութեան. Նախապարուքիւնք · Այլ շինուքիւնք : 8. Օրէնք յարքունիս եւ արտաքոյ : 9. Անդրանկութեան օրէնքը. Հաշտեացք՝ ժառանգութիւն Արշակունեաց : 10. Արշակ, յաջորդ վաղարշակայ. կոթող նորա յեզեր Պոնտոսի : 11. Նոր աղբիւր խորենացւոյն. Ափրիկանոս. Դիւանք եղեսիոյ, Սիւնոպայ : 12. Արտաշէս, յաջորդ Արշակայ. Մեծութիւն նորա. Խնամութիւն ընդ բդեշխին վրաց : 13. Արշաւանք յարեւմուտս. Կրիւսոս : 14. Ցոյն պատմիչք՝ զարշաւանաց Արտաշիսի. Պողիկրատես, Եւագարոս, Կամադրոս, փղեգոնիոս :

1. *Խորենացին յԸ. գլուխ առաջին դպրութեանն կը պատմէ թէ Արշակ Մեծ, որ է Միհրդատ Ա. կամ Արշակ Զ., Պարթեւաց թագաւորն, ապստամբելով Մակեդոնացիներէն և տիրելով բոլոր Ասիոյ, զեղբայր իւր վաղարշակ թագաւորեցոյց Հայոց : «Պարսից և Պարթեւաց թագաւորն Արշակ Մեծ, որ բուն Պարթեւ էր ազգաւ, ապստամբելով ի Մակեդոնացւոց թագաւորեց բոլոր արեւելից վրայ, և սպանանելով զԱնտիոքոս թագաւոր ի Նինուէ, հնազանդեցուց զամենայն տիեզերս ընդ իւրով ձեռամբ : »*

Արշակ մեծ արքայ Պարսից և Պարթեւաց, որ և ազգաւ իսկ Պարթեւ, ապստամբեալ, ասեն, ի մակեդոնացւոցն, և թագաւորեալ ի վերայ ամենայն արեւելից և ասորեստանեաց, և սպանեալ զԱնտիոքոս թագաւոր ի Նինուէ, հնազանդեցուցեալ զամենայն տիեզերս ընդ իւրով ձեռամբ :

2. *« Այս Արշակ կը թագաւորեցունէ զեղբայր իւր զվաղարշակ ի վերայ Հայոց, պատշաճ համարելով այնպէս անշարժ կացուցանել զթագաւորութիւն իւր : Քաղաք թագաւորութեան կու տայ նմա զմծբին, նաեւ մանն մի յարեւմտեան Ասորւոց և զՊաղեստին և և զԱսիա և զբոլոր Միջերկրեայս (փոքր Ասիա) և զթիտալիա (Թեսաղիա ?), Պոնտոս Ծովէն մինչեւ անդր՝ ուր կովկաս կը յանգի ի Ծովն Արեւմտեան (Թերեւս արեւելեան, այսինքն կասպից Ծով) և զԱտրպատական : Նաեւ եա նմա իշխանութիւն որչափ և կարող էր ընդարձակել զիւր տերութիւն, քանզի, ասէ, քաջաց սահմանն է զէնք նոցա : »*

Սա (Արշակ Մեծ) թագաւորեցուցանէ զեղբայր իւր զվաղարշակ ի վերայ աշխարհիս Հայոց, պատեհ իմն համարեալ այսպէս անշարժ իւրոյ թագաւորութեանն լինել : Եւ քաղաք թագաւորութեան տայ նմա զմծբին, և սահմանս հաստատէ նմա զմասն ինչ յարեւմտեայ Ասորւոց և զՊաղեստին և զԱսիա և զամենայն Միջերկրեայս և զԹիտալիա, ի ծովէն Պոնտոսի մինչեւ ի տեղին ուր կասկաս յարեւմտեանն յանգի ծով, և զԱտրպատական, և այլ որչափ միաք քո և քաջութիւն հաստանեն· զի սահմանք քաջաց, ասէ, զէնն իւրեանց, որքան հաստանէ՝ այնքան ունի :

Յետ այսորիկ կը պատմէ Խորենացին թէ ինչպէս վաղարշակ ըզմարիրաս ասորի, « այր ուշիմ և վարժ քաղդէացի և յոյն դրով », զրկեց հանդերձ նամակաւ առ Արշակ հանել Հայոց պատմութիւն մի նինուէի դիւանէն, այլովքն հանդերձ : (Տես էջ 94, 99 :)

3. *Երկրորդ դպրութեան սկիզբը Խորենացին նոյն պատմութիւնը կը կրկնէ այլազգ, սկսելով ի Քաջէն Արշակայ, այն է յԱրշակայ առաջնոյ այսպէս. « Թէոս կոչուած Անտիոքոսի մեռուսանեորդի տարին (250) ապստամբեցան Պարթեւք Մակեդոնացւոց ծառայութենէն. ուստի և թագաւորեց Արշակ Քաջ, ի զաւակէ Արրահամու ի Քետուրայ, որպէս զի հաստատուի բան Տեառն առ Արբրահամ թէ թագաւորք ազգայ ի քէն ելցեն : Այսպէս վաթսուն ամաւ յետոյ քան զմահն Աղէքսանդրի (263) թագաւորեց Պարթեւաց Արշակ քաջ ի քաղաքին Բահլ, յերկրին Քուշանաց, և սաստիկ պատերազմաւ տիրելով բոլոր արեւելից, հալածեց զմակեդոնացիս ի Բաբելոնէ. և լսելով զզօրանալն Հռոմայեցւոց ի վերայ արեւմտից և ծովուն (Միջերկրականի), զառնուլ նոցա ոսկւոյ և արծաթոյ հանքերն Սպանիացիներէն, և նուաճելն զԳաղատացիս (Գալիացիս) և զԱսիացիս (զԱնկլեւկեանս), ի ձեռն պատգամաւորաց խնդրեց ի նոցանէ դաշամբ խոստանալ չօգնել Մակեդոնացւոց (Սկլեւկեանց), և ինքն կը խոստանար տալ նոցա ամի ամի հարիւր քանքար ոչ իբրեւ հարկ, այլ իբրև ընծայ : Այսպէս տիրեց (Արշակ Ա.) աւն եբեսաւն և մի, յետ նորա որդին Արտաշէս ամն քսան և վեց : Սմա յաջորդեց որդին Արշակ Մեծ, որ պատերազմեցաւ Դեմետրի և Դեմետրէց որդին Արշակ Մեծ, որ պատերազմեցաւ Դեմետրի և Դեմետրէց որդւոյն Անտիգոնոսի հետ, քանզի (Դեմետր) եկաւ ի վերայ Արշակայ ի Բաբելոն մակեդոնական զօրու, և պատերազմելով բըռնեցաւ գերի : Արշակ տարաւ զնա ի Պարթեւս երկաթի կապանօք : Բայց եղբայր նորա սիդիացին Անտիոքոս իմանալով զմեկնեն Արշակայ՝ եկաւ տիրեց Ասորւոց : Իսկ Արշակ երկոտասան բիւրուք զարձաւ յետս, և Անտիոքոս սաստիկ ձմերան պատահելով, պատերազմի բռնուեցաւ նեղ տեղեր, և կորեաւ հանդերձ զօրօքն : Այսպէս Արշակ տիրեց երրորդ մասին աշխարհիս, (այն է բոլոր Ասիոյ) : Ի*

ժամանակին յայնմիկ թագաւորեցոյց զվաղարշակ զեղբայր իւր մեր երկրին, սահման տալով նմա զհիւսիս և զարեւմուտս։»

Ի մեռանելոյն ամին Անտիոքոսի Թեւոսն կոչեցելոյ սպատամբին Պարթեւք ի ծառայութենէ Մակեդոնացւոցն. ուստի և թագաւորեաց Արշակ Քաջ, որ է ի զաւակէ Աբրահամու, ի քեռուրական ծննդոց, առ ի հաստատել բանին Տեառն առ Աբրահամ, թէ թագաւորք ազգաց ի քէն ելցեն։ Որպէս ասացաք, յետ վաթսուն ամի մահուանն Ալեքսանդրի՝ թագաւորէ ի վերայ Պարթեւաց Արշակ Քաջ ի քաղաքին որ կոչի Բահզ Ասաւատին, յերկրին Բուշանաց։ Եւ տայ պատերազմ սաստիկ յոյժ, Թափելով յինքն զամենայն արեւելեայս։ Հալածէ և ի Բաբելոնէն զՄակեդոնացւոց իշխանութիւնն։ Լսէ զղօրանալն Հռովմայեցւոց ի վերայ ասբեւմից և ծովու, և թէ ի Սպանիացւոցն Թափեցին զբովն, ուստի ոսկին և արծաթն հատանի. և զԹագաւորութիւնն Ասիացւոց։ Հրեշտակս առաքեալ (կացուցին), և զթագաւորութիւնն Ասիացւոց։ Հրեշտակս առաքեալ խնդրէր զդաշնաւորութիւն ընդ Մակեդոնացւոցն, ոչ տալով հարկս, այլ պատարագս միայն ամի ամի հարիւր քանքարոյ։ Այսպէս տիրեալ (Արշակայ) ամս երեսուն և մի, և յետ նորա Արտաշէս որդի նորա ամս քսան և վեց։ Զոր պայազատէ նորին որդի Արշակ, որ կոչեցաւ Մեծ. պատերազմի ընդ Դեմետր և որդւոյն Դեմետրեայ Անտիոքոսեայ. քանզի ի վերայ նորա եկն (Դեմետր) ի Բաբելոնէն մակեդոնական զօրու, և պատերազմեալ՝ ի գերութիւն ըմբռնեցաւ. զոր կալեալ Արշակայ տարաւ ի Պարթեւս երկաթեղէն կապանօք։ Այլ իմացեալ եղբօր նորին սիրելոյ Անտիոքայ զդնալն Արշակայ, գայ ունի զԱսորիս։ Իսկ Արշակ երկոտասան բիւրեաւ անդրէն դարձեալ, և Անտիոքոս ի սաստիկ ձմերայնոյ հեռանալ, պատահի նմա պատերազմաւ յանծուկ տեղիս, և կորնչի հանդերձ զօրօքն. և Արշակ տիրէ երրորդ մասին աշխարհիս . . . ։ Ի ժամանակին յայնմիկ թագաւորեցուցանէ զեղբայր իւր վաղարշակ մերոյ աշխարհիս, զհիւսիսի և զարեւմուտս տալով նմա սահմանս։

4. Խորենացւոյն երկրորդ գրոց Դ. էն մինչև Թ. գլուխները վաղարշակայ վրայ են։ Եթէ պարտ է հաւատալ Խորենացւոյն, վաղարշակ Հայաստանի հիւսիսային արեւմտեան ազգերը մինչև Սեաւ ծով, և Փոքրուն Ասիոյ թագաւորութիւններն որ հաւատարիմ մնացած էին Սելեւկեանց՝ պատերազմաւ նուաճելով, ընկճեց իսպառ Սելեւկեանց զօրութիւնը։ «Եւ պատերազմին Արշակայ, ասէ, ընդ Մակեդոնացիս և նուաճելոյ զբաբելն և զարեւելս և զարեւմուտս Ասորեստանի, կը ժողվէ վաղարշակ զօր բազում յԱտրպատականէ և ի բուն Հայոց, անուանի և քաջ մարդիկ, զինագարտ և զօրս ընդ նմայն էին, զբնակեալս առ ծովակաւն Գեղամայ, ի Քանաքեռացւոց, ի Ծննդոց Շարայի և Գուշարայ, զՍիսականեան, զկագմեանս և ի մերձ

ձաւորայ նոցա, որպէս թէ Հայաստանի կէսը։ Վաղարշակ այս ամենայն բազմութեամբ կու գայ ի միջոց աշխարհիս (Արարատեան նահանգը), մերձ յակունս Մօրին մեծի յափն երասխայ մօտ յԱրմաւիր, և երկայն ժամանակ կենալով անդ, կը կրթէ զօրքը։ Այսպէս վաղարշակ միաբանելով բոլոր Հայաստան, կ'երթայ անտի Թաղաեաց կողմերը։ Զաղիկա (Լաղք), Պոնտոս, Փռիւգիա, Կապադովկիա և այլ (գաւառք Փոքրուն Ասիոյ) չգիտելով զիորձ պատերազմին Արշակայ Հայաստանն կը պահեին զգաչինս միաբանութեան ընդ Սելեւկեանս։ Ուստի Մորվիւղիկէս սմն միաբանելով այն (Փոքրուն Ասիոյ) կողմերը, կը դրդռի ի պատերազմ ընդ վաղարշակայ։ Երկոքին կողմանք կը պատահին միմեանց մօտ ի բլուր մի բարձր քարափ, ի տեղւոջ որ այժմ (առ Խորենացւով) կոչի Կողընիա, և բաւական հեռի ի միմեանց կը կենան երկոքին կողմանք աւուրս բազումս։ Հուսկ ուրեմն կը դրդռի պատերազմն մեր (վաղարշակայ) կողմէն, ուստի Մորվիւղիկէս կամաւ թէ ակամայ ճակատ կազմելով կու գայ յանդուգն յարձակմամբ։ Եւ զի էր սրտեայ, յաղթանդամ և ուժեղ, ամրացեալ պղնձի և երկաթի զրահիւք և ընտիր վառելովք, յերկիր կը կործաներ զամենս ի քաջ և յընտիր զօրացն վաղարշակայ, և կը չանար զօրքը ճեղքելով հասանել մինչեւ յարքայն Հայոց։ Արդարեւ յաջողեցաւ մօտ գալ և ձգել սուինը, և զի էր կորովի և երկայնաձիգ, որպէս հաւ սրաթեւ ի թռիչս՝ հեռու արձակեց զաշտէն, բայց Հայկայ և ասորեստանեայն Սենեքերիմայ զարմէն քաջ և անուանի մարդիկ աճապարեցին մտանել խըլացոց ի մէջ նորա և վաղարշակայ, և հարեալ աշտեիւ սպանին զքաջն, և փախցնելով կոտորեցին զօրքը, այնպէս որ վտակք արեան իրրեւ զհեղեղս անձրեւաց կ'առաւօտանէին զերկիր։ Այնուհետեւ խաղաղեցաւ երկիրն ընդ ձեռամբ վաղարշակայ, և Սելեւկեանք չկրկնեցին այլ եւս տալ պատերազմ։

«Յետ պատերազմին Արշակայ ընդ Մակեդոնացիս և ունելոյ զբաբելն և զարեւելս և զարեւմուտս Ասորեստանի, միաբանէ և վաղարշակ զօր բազում յԱտրպատականէ և ի Հայոց, արս անուանիս և քաջս, և գկոչեցեալն Բագարատ և որ ընդ նովաւ քաջք, և զծովեզերեայսն մանկունս որք ի Գեղամայ, և ի Քանաքեռացւոց, և Շարայի ծնունդք և Գուշարայ, և առ թեր Սիսականեան և զկագմեանն և զնոցա մերձաւորան, որպէս թէ զկէս մասն աշխարհիս։ Հասանէ ի միջոց աշխարհիս վերագոյն քան զկնունս Մօրին մեծի յափն երասխայ, մօտ յԱրմաւիրն, որ ասի բլուր, աւուրս չատս առնելով անդ, զի ոչ գիտէին գկարգս ինչ։ Եւ ասսի միաբանեալ զբոլոր կողմ աշխարհիս, հասանէ առ սահմանօքն Խաղտեաց։ Քանզի Զաղիկայ, Պոնտոս, Փռիւգիա, Մաժաք և այլք,

ոչ դիտելով զհամ պատերազմին Արշակայ, առ Մակեդոնացւոց պետու-
թիւնն զմիաբանութիւն դաշանցն հաստատուն պահէին: Վասն որոյ ու-
րումն Մորփիւղիկեայ միաբանեալ զսասացեալ կողմանն զայսոսիկ, գրգռի
ի պատերազմ ընդ Վաղարշակայ: Բայց պատահեն միմեանց առ բարձ-
րաւանդակի միոջ բլրով քարագագաթնիւ, որ այժմ ասի Կողոնիա, և
մօտեալք ի միմեանս ձիգ ասպարիսօք միջոցացն, ամրանան երկոքին կող-
մանքն բովանդակ աւուրս:

Զկնի անցանելոյ բազում աւուրց ամրանալոյ կողմանցն երկոցունց,
գրգռի պատերազմ ի մերմէ կողմանէս դիմեալ. վասնորոյ յարդարէ կա-
մաւ կամ ակամայ և Մորփիւղիկեան զիւրոյ կողման ճակատն, հասանէ
յանդուդն յարձակմամբ: Քանզի այր սրտեայ էր, և անդամովք երկար
և ընդ իրեարս պատշաճ, զոյգ մարմնոյն և այժ սաստիկ ունելով, ամ-
բացեալ պղնձով և երկաթով, և այլովք ընտիր վառելովք, ոչ սաստիկ
ինչ թուով տապաստ յերկիր արկանէր արս ընտիրս և քաջս ի մանկանցն
Վաղարշակայ, և չանայր անցանել հասանել յարքայն Հայոց ի մէջ խմբի
մեծի և զինուս ամրացելոց: Եւ մօտ անցեալ աջողեցաւ ձգել զսուիննն.
քանզի էր կորովի և երկայնաձիգ, հեռի զաչտէսն արձակեալ՝ որպէս
ի թռիչս սրաթեւ հաւուց: Այլ ոչ ինչ կարի յամեցին ընդ մէջ անցանել
արք քաջք և անուանիք ի զարմից Հայկայ և ասորեստանեայն Սենեքե-
րիմայ. և աշտէին հարեալ սատակեն զքաջն, և զզօրսն առաջի արկեալ՝
ի փախուստ դարձուցանէին. բազում վտակս արեան հեղեալ, զերկիրն
ոռոգանէին իբրեւ հեղեղք անձրեւաց: Եւ յայնմ հետէ գադարեալ խա-
ղաղէր երկիրն, նուաճեալ ընդ ձեռամբ Վաղարշակայ, և Մակեդոնաց-
ւոցն գադարեալ դոքն:

5. Վաղարշակ, ասէ Խորենացին (Գիրք Բ. Գլ. Զ.), «յետ կար-
գելոյ» Կապադովկիոյ, Պոնտոսի և եգերացւոց կողմերը, դարձաւ
ի Տայս առ ստորոտով Պարխարայ, երկիր անտառային, դէճ, մա-
ռախլուտ և լուսաւէտ, ուր լեռնայինն ու ջերմահոտը բարեխառ-
նելով, պատրաստեց ամարանոց վասն իւր, և երկու անտառախիտ
տափարակ տեղեր հանդերձ լերամբք (պատելով որմով), ելից երէ-
ովք ի գբօսանս որսոց, իսկ կողայ ջերմ գաւառը սահմանեց ի պէտս
այդեաց և բուրաստանաց: Ապա բարբարոս աղգաց, բնակելոց
ի հիւսիսոյ առ կովկասաւ, պատուիրելով հրաժարել յաւազակու-
թենէ և ի մարդադաւութենէ և հնազանդել արքունի հրամանաց
և հարկաց, արձակեց խնամատուն վերակացուօք, և ինքն, արձա-
կելով արեւմտեան զօրքը, եկաւ ի խոտաւէտ տեղիս մօտ ի Շիրակ,
և անտի, երբ օդն սկսաւ ցրտանալ, իջաւ դէպ ի հարաւ ի տեղին
ուր երասխ կը խառնի ի Մեծամօր, և թողլով զօրս և քաղաքային
պաշտօնեայս յիւրմէ, եկն ի Մծբին հանդերձ աւագանւովն:

Այսպէս կատարեալ, կարգէ զկողմանս Մաժաքայ և զՊոնտացիս և
զեգերացիս, դառնայ առ ստորոտովն Պարխարայ ընդ մէջ Տայոց ի դի-
ջին և մառախլուտ տեղիս մայրեացն և ի լուսաւէտս. դեղեցիկ ինն կար-
գելով զերկիրն, հաւասարելով զլեռնայինն և զջերմահոտն ի բարեխառն
և ի զուգադեղեցիկ վայելչութիւն, իւրոյ թագաւորութեանն ամառնային
ժամանակին հովանոցս պատրաստելով, յորժամ զհիւսիսով երթիցէ: Գոմս
զերկուս տափարակսն անտառախիտս հանդերձ լերամբքն կազմելով որ-
սոց տեղիս. և զջերմութիւնն կողայ ի մարմանդս այգեաց և բուրաստա-
նաց: . . . Եւ կոչեցեալ զվայրենի եկամուտ ազգն որ ի դաշտին հիւսի-
սոյ և որ զստորոտով մեծի լերինն կաւկասոյ, . . . պատուէր տալով զա-
ւազակութիւն և զմարդադաւութիւն ի բաց քեցել յինքեանց, և հրա-
մանաց և հարկաց արքունի հպատակ լինել. . . և արձակէ զնոսա
հանդերձ արամբք իմաստնովք և վերակացուօք յիւրմէ: Եւ ինքն արձակ-
եալ զարեւմտեայ բազմութիւնն, իջանէ ի տեղիս խոտաւէտ մերձ ի սահ-
մանն Շարայի: . . . Իսկ ի ցրտանալ հիւսիսոյ ի դառնահոտ վիշոյ,
խաղայ իջանէ ի դաշտն . . . ուր գետն մեծ . . . խառնի ի Մօրն մեծ:
Եւ անդ կարգեալ զզօրս աշխարհիս, և թողեալ յինքենէ վերակացուս,
իւր առեալ զամենայն գլխաւորսն չուէ ի Մծբին:

6. Ըստ Խորենացւոյն, Վաղարշակ, յետ դառնալոյ ի Մծբին,
նախ իւր տան և անձին օրէնք կը դնէ, սկսելով ի գլխոյն իւրմէ և
ի թագէն: Հրեից գաղթականութենէն (տես էջ 173) բազարատ
ղոմն կը կարգէ թագադիր ասպետ, իբր վտխարէն միամիտ ծառա-
յութեան նորա և քաջութեան, և զտոհմ նորա կ'անուանէ յանուն
նորա Բագրատունի: Ի գաղթականութենէ Քանանացւոց (տես էջ
168) կարգէ զգեցուցանողս իւր, և զտոհմն անուանէ Գնթունիս:
Ի զաւակէն Խոռայ Հայկազնոյ (տես էջ 150) զինեալ թիկնապահներ,
Մամիկոնեայ ղոմն կարգելով զլուխ նոցա, բայց կը պահէ նախարա-
րութեան հին անունը Խոռխոռունի: Զդատ ոմն ի զաւակէ Գառնը-
կայ, Թոռանէ Գեղամայ (տես էջ 104), կարգէ վերակացու որսոց.
բայց յեղ նորա յետոյ յանուն որդւոյ նորա Վարժայ կը կոչուի Վա-
րժունի: Գաբաղ ոմն կարգի ի վերայ կուսից (երամակաց?), և
Աբեղ ոմն՝ սպասարար և գահաւոր (սենեկապետ), և ի սոցանէ ելին
նախարարութիւնքն Աբեղեն և Գաբեղեն: ԶԱրծրունիս գիտէ խորե-
նացին, ոչ արծրունիս, այլ «ԹԷՒ «ՆԷ», վասն զի արծուիս (գրօչ
արծուէնշան?) կը կրէին առաջի նորա, և զՆուենիս գիտէ ԹԷՒ «Ա-
ՆԷ», իբրև պատրաստող ըմպելեաց թագաւորին. և որովհետև հա-
մեղ համեղ գինիներէ ըմպելին պատրաստողը կը կոչուէր Գին, այս
անուան ԹԷՒ բառին հետ պատահական մերձաւորութենէն զուարճանալով Վաղարշակ, կարգեց և զնա ի թիւ մեծ նախարարու-

թեանց : Այս երկու տունք , Արծրունիք և Գնունիք , էին յորդւոյ Սենեքերիմայ :

Խորենացին Սպանդունեաց , Հաւենունեաց և Ջիւնականաց առնուններէն կը հետեւցունէ թէ առաջինքն կարգեալ էին ի վերայ զենարանաց , երկրորդքն՝ բազէակիր և բազէակալ , մանաւանդ զի սոքա կը բնակէին յանտառս , իսկ երրորդքն՝ ամարանոցաց պահակ և ձիւնակիր :

Վաղարշակ կը կարգէ հին Թագաւորական զարմէն (Հայոց) չորս գունդ պահապան զրան արքունի , և կը հրամայէ նոյն հին Թագաւորական զարմէն ներքինիներ խզել , և նահապետ կարգէ նոցա ըզ Հայր ոմն իշխան մասին որ յԱրտպատականէ մինչև Նախճաւան :

Նախ և առաջին օրինադրէ Թագաւորն զինքն և զտուն իւր , սկիզբն առնելով ի գլխոյն իւրմէ և ի Թագէ : Եւ զկոչեցեալն Բագարատ , որ ի Հրէից , շնորհակալութիւն նմա վասն յառաջագոյն անձնատուր ձեռընտուութեան առ Թագաւորն և միամտութեանն և քաջութեանն , տայ նմա իշխել Թագ ի գլուխ դնել Թագաւորին , և կոչել Թագադիր և սպասպետ , և առանց ոսկւոյ և ականց գկրասեր մարգարիտն երեքտակէն վարսակալ ածել՝ յորժամ յարքունիս և ի տան Թագաւորին չրջիցի :

Եւ զգեցուցանողս իւր ի զաւակաց Քանանացւոց , անուն կոչէ զգին Գնթունիս : Եւ թիկնապահս իւր , զինու հանդերձ , ի զաւակացն Ծոռայ Հայկազնոյ՝ արս ընտիրս և քաջս , նիզակաւորս և սուսերաւորս . և գլուխ նահապետ նոցա զՄաղխազ ոմն . բայց անուն ազգին զնախնեաց պահէ : Իսկ զԴատ ի զաւակէ Դատնկայ , որ ի Գեղամայ , ի վերայ որսոց արքունականաց կարգէ : Որոյ որդի եղեալ Վարժ , յանուն նորա անուանի ազգն . բայց այս գկնի , յաւուրս Արտաշիսի : Եւ զԴաբաղ ոմն ի վերայ կուսից , և զԱբել՝ սպասաւոր և գահաւոր . և չէնս պարգեւէ նոցա , յորոց և անուն կոչին սպասէս և նախարարութիւնքն՝ Աբեղէն և Գաբեղէն :

Եւ զԱրծրունիսդ դիտեմ՝ ոչ արծրունիս , այլ արծիւ ունիս , որք արծուիս առաջի նորա կրէին : . . . Գիտեմ զԳնունիսդ դինի ունիս , որ առաջի Թագաւորին պատրաստէր զըմպելիսն , որ աքանչելի իմն դիպեալ եղեւ ըստ գործոյն և անուանն . քանզի (որ) պատրաստէր զըմպելիսն արքայի յընտիր և համեղ գինեաց , ունէր և կոչումն անուանն Գին . ընդ որ զուարճացեալ , ասեն , Վաղարշակ , կարգէ ի Թիւ նախարարութեան ազգաց մեծապէս : Եւ են այս երկու տունքս ի զաւակէ Սենեքերիմայ , Արծրունիս և Գնունիս :

Ասեմ և զՍպանդունիսդ ի վերայ զենարանաց , և զՀաւենունիսդ՝ բազէակիրս և բազէակալս յազգս ի մայրիս բնակելոյ : Եւ եթէ առ ցոփս ոչ ունիցիս , զձիւնականդ՝ ամարանոցաց պահակս և ձիւնակիրս : Եւ գունդս պահապանս զրան արքունի պատրաստէ զչորս , զմի մի իւրա-

քանչիւր վառելովք , ի նոյն հին զարմէ Թագաւորացն որ ի Հայկայ : . . . Նա և ներքինիս հրամայէ ի նոյն ազգէ խզել , և նահապետ նոցա զՀայր իշխանն մասին յԱրտպատականէ մինչեւ ցՃաւաշ և Նախճաւան :

Ը. Վաղարշակ , ասէ Խորենացին , « յետ կարգելոյ զտուն Թագաւորին » կու տայ նահապետի ազգին Մուրացան լինել « երկրորդ Թագաւորութեան » , Թողլովնմա Մարաց գիւղերը : Կը կարգէ նաեւ սահմանապահ իշխաններ . արեւելեան սահմանին վրայ՝ երկու ցեղից , Սիսակեանց և Կաղմեանց նահապետները . հիւսիսային արեւելեան սահմանին վրայ՝ Առան անուն զոմն հանճարեղ և մտայի , առ մեծ գետոմին որ կոչի Կուր : Այս Առան էր ի ծննդոց Սիսակայ որ ժառանգեց (առ Հայկազամբք) Աղուանից գաշտը և այն գաշտին լեռնակողմը , յերասխայ մինչեւ ցամուրն Հնաբակերտ : Ի զաւակէ սորա (Առանայ) ասեն սերեալ Ուտէացւոց և Գարգամանացւոց և Ծոդէացւոց ազգը և Գարգարացւոց իշխանութիւնը :

Գուշարայ , որ էր յորդւոց Շարայի , ժառանգեց (ի վաղարշակայ) Մթին կոչուած լեռը որ է կանգարք , գկէս մասն Ջաւախայ , գկողք , գՆոր և գՋոր մինչեւ ցամուրն Հնաբակերտ : Վաղարշակ այս Գուշարայ հայկազնոյն սերունդէն կարգեց նաև Աղոցայ տէրութիւնը և գսահմանութիւնն (տէրութիւն) Տաշրայ : Իսկ Կովկասու գօտւոյն գէմ , իբրեւ կռնակալ հիւսիսոյ կարգեց այս Գուշարայ մեծ և հզօր ազգը , և բդեշխս Գուգարացւոց անուանեց զնահապետ նոցա որ էր ի զաւակէ Դարեհի նախարարին Միհրդատայ , զոր Աղեքսանդրի կացուցեալ էր իշխան ի վերայ գերութեանն զոր Նաբուզոդոնոսոր բերած էր Իերիոյ ազգերէն , ինչպէս կը պատմէ Աբիւդենոս . Մեծազօրն Նաբուզոդոնոսոր բռնագոյն էր քան զՀերակղէս . Լիբէացիներէն (Ափրիկէ) զօրք ժողվելով գնաց Իբերացւոց (Սպանիոյ) երկիրը , և տիրելով նոցա , զմասն մի ի նոցանէ բերաւ բնակեցուց յաջակողմն Պոնտոսի :

Վաղարշակ հաստատեց նաև Որդւունի կոչուած նահապետութիւնն ի մեծի հովտին Բասենոյ , ի զաւակաց Հայկայ : Եւ զոմն Տօրք անուն ի զաւակէ Թորգոմ Հայկայ , ի Պասքամայ , այր ազնիւ , յաղթանդամ և դժնեայ , որ վասն ժահադիմութեանն կը կոչուէր անդեղեայ , հաստատեց կուսակալ արեւմտից , և ցեղին անունը կոչեց Անդեղ տուն : Ցետ սորա հաստատեց Վաղարշակ Ծոփաց նահապետութիւնն ի Զորրորդ Հայս . նաև զնախարարութիւնն Ապահունեայ , զՄանաւազեանն և զԲզնունեանն նոյնպէս ի զաւակաց Հայկայ , երկրին բնակիչներէն երեւելի մարդիկ նահապետ կարգելով , և զգաւառն կոչեց յանուն ցեղին :

Եւ Սլաք անուն ղմին այր դժնեայ, որ չէ յայտ թէ ի Հայկմ էր եթէ ի հնագոյն բնակչաց քան զնա ըստ հին պրուցայ (խոր. Բ. Ը.), կարգեց սակաւ արամբք պահել լեռը և որսալ գօշս: Սոքա անուանեցան Սղկունիք: Ի նոյն պաշտօն կարգեց նաև զանպարտեղին Միանդակ, յորմէ են Մանդակունիք:

Իսկ յորդւոյ վահագնի գտաւ ղմանս որ ինքնակամ յանձն առին լինել պաշտօնեայ մեհենից: Զսոսա պատուեց վաղարշակ մեծապէս, յանձնելով նոցա զբրմութիւնն, և վահունի անուամբ կարգեց զնոսա ի թիւ առաջին նախարարութեանց: Նոյնպէս զԱռաւենեանն (խոր. Գ. ԽԳ.) և զՋարեհաւանեանս, առաջին թագաւորաց զարմէն (խոր. Ա. ԼԱ.), կարգեց համանուն քաղաքաց վրայ:

Եւ զՇարաշան ոմն ի տանէ Սանասարայ կարգեց բդեշխ մեծ և կուսակալ յարեւմտից հարաւոյ, ի վերայ սահմանացն Ասորեստանի (Ասորւոց), յամին Տիգրիս գետոյ, պարգեւելով նմա զԱրձն և զչուրջ զնովաւ գաւառս, և Տաւրոս լեռը, ուր է Սիմ, և զբոլոր խոր Ասորիս:

Իսկ ի Մոկաց գաւառէն գտնելով մոկայի մը որ ունէր ընդ իւրեւ շատ սրիկաներ, հաստատեց նախարարութիւն, նոյնպէս կորդուաց, Անձեւացեայց և Ակէացւոց նախարարութիւններն, նոյն գաւառներէն մարդիկ նահապետ կարգելով նոցա: Իսկ զԱչտունեաց և զԳողթնեցւոց պատմի թէ եկած էին գաղթական ի Սիսական, նէն, բայց չեմ գիտեր թէ գաղթականք ունէին այս անուննները, թէ գաւառաց հին անուամբ կոչեցան այսպէս:

Ձեռ կարգելոյ զտուն թագաւորին, երկրորդ թագաւորութեանն լինէր ի զաւակէ Աչդահակայ՝ Մարաց եղելոյ թագաւորի, որ այժմ Մուրացանդ կոչեն: Բանդի ոչ ասեն նահապետի ազգին՝ Մուրացան տէր, այլ Մարացւոյն տէր: Եւ թողու ի վերայ նորա զամենայն չէնս որ ի գերութենէն Մարաց: Եւ յարեւելից կողմանէ զեղերք հայկական խօսից կողմնակալս, զերկու ցեղից նահապետութեանցն՝ Սիսական և Կադմեայն:

Ձեռ սորա մեծ և անուանի և բազմաբիւր զարեւելից հիւսիսոյ կողմանն կարգէ կողմնակալութիւն՝ զայր անուանի և յամենայն գործ մտաւորութեան և հանճարոյ առաջին, զԱռան, առ մեծ գետովն որ հատանէ զդաշտն մեծ, որ անուանի Կուր: Բայց զայս գիտեա, զի զցեղս զայս մեծ և անուանի՝ մոռացումն եղեւ մեզ յառաջին մատենին յիշատակել, զգունդս սիսական, որ ժառանգեաց զդաշտն Աղուանից և զլեռնակողմն նորին դաշտի, ի գետոյն երասխայ մինչև ցամուրն որ ասի Հնարակերտ, և աշխարհն յանուն քաղցրութեան բարուց նորա կոչեցաւ Աղուանք, զի ազու ձայնէին զնա: Եւ ի սորա ծննդոց այս Առան անուանի և քաջ կարգեցաւ ի պարթեւէն վաղարշակայ կողմնակալ բիւրաւոր: Ի սորա զաւակէ ասեն սերեալ զազգ Ուտէացւոց և Գարգմանացւոց և Ծովդէացւոց և Գարգարացւոց իշխանութիւնն:

Իսկ Գուշարայ, որ յորդւոցն Շարայի, ժառանգեաց զվեհան Մթին որ է կանդարք, և կէս մասինն Ջաւախաց, զկողբ, զԾոբ, զՋոր՝ մինչեւ ցամուրն Հնարակերտ: Բայց զտէրութիւնն Աչոցայ, և զսեպհականութիւնն Տայոյ՝ կարգէ վաղարշակ ի զաւակացն Գուշարայ Հայկազնոյ: Իսկ ընդդէմ լերինն կաւկասայ կողմնակալ հիւսիսոյ կարգէ զմեծ և զհզօր ազգն (Գուգարայ). և նահապետութեանն անուն կարգայ բերդեալս Գուգարացւոց, որ էր լեալ ի զաւակէ Միհրդատայ Դարեհի նախարարի, զոր ածեալ Աղեքսանդրի, Թողեալ իշխան ի վերայ գերութեան ի վերինացւոց ազգացն, զորս էած Նաբուգոդոնոսոր, որպէս Աբիւդենոս պատմէ այսպէս ասելով. Մեծաղօրն Նաբուգոդոնոսոր բռնագոյն էր քան զերակլէս. ի Լիբիացւոց զօրաժողով լեալ, հասանէր ի վերինացւոց աշխարհն, և վանեալ խորտակեալ ընդ ձեռամբ նուաճէր. և զմասն մի ի նոցանէ յայլակողմն Պոնտոս ծովու յարեւմուտս տարեալ բնակեցուցանէր:

Իսկ ի հովտին մեծի Բասենոյ կարգէ նահապետութիւն զՈրդունին անուանեալ, որ ի զաւակացն Հայկայ: Իսկ զայր խոժոռագեղ և բարձր և կոպտաբանձն և տափաքթի, խորակն և գժնահայեաց, ի զաւակէ Պասքամայ, ի Հայկակայ թոռանէ, Տոքք անուն կոչեցեալ, որ վասն առաւել ժահադիմութեանն ձայնէին անգեղեայ, վիթխարի հասակաւ և ուժով, հաստատէ կուսակալ արեւմտից. և յերեսացն անպիտանութենէ կոչէ զանուն ազգին Անգեղ տուն:

Բայց զկնի դորա հաստատէ զմեծ նահապետութիւնն Ծոփաց ի Զորբորգն կոչեցեալ Հայս: Այլեւ զնախարարութիւնն Ապահունեաց և զՄանաւազեանն և զԲզնունեանն ի նոյն զաւակացն Հայկայ. ի բնակչաց գտեալ պերճագոյն, տեառս կարգէ յանուն չինից և գաւառաց կոչելով:

Այլ մոռացաք և զգժնեայ Սլաքն անուանեալ այր. զոր ոչ կարեմ հաւաստեաւ ասել, ի Հայկայ եթէ յառաջագունից քան զնա եղելոց յաշխարհին, զոր հին պրոյցքն պատմեն լինել. բայց էր այր քաջ: Զսա կարգէ սակաւ արամբք պահել զլեառնն, որսալ զքօշն. որք անուանեցան Սղկունիք: Այսպէս և ի նոյն իրս և զՄիանդակն անդառնալի. և ի սմանէ Մանդակունիք:

Բայց յորդւոցն վահագնի գտեալ արս, որք ինքնակամ խնդրեցին զմեհենիցն պաշտամունս, պատուէ մեծապէս, ի ձեռն տալով նոցա զբրմութիւնն. և կարգէ ընդ առաջին նախարարութիւնան. և անուն կոչէ Վահունիս: Սապէս և զԱռաւենեանն և Զարեհաւանեանն գտեալ ի զարմից առաջին թագաւորացն, կարգէ ի նոյնանուանս աւանս:

Եւ զՇարաշան ի տանէ Սանասարայ հաստատէ բդեշխ մեծ և կուսակալ յարեւմտից հարաւոյ, յեզեր սահմանացն Ասորեստանի, առ ափն Տիգրիս գետոյ. գաւառս պարգեւելով զԱրձն, որ չուրջ զնովաւ, և զլեառն Տաւրոս, ուր և Սիմ, և զկղեսուրն ամենայն: Իսկ զմոկացին ի նոյն գաւառէ գտեալ այր, որ ունէր ընդ իւրեաւ սրիկայս բազում, նախարարութիւնս հաստատէ: Նոյնպէս և զկորդուացիս, զԱնձեւացիս, զԱկէացիս ի նոյն գաւառաց: Իսկ զՉչտունիս և զԳողթնեցիս գտի պատմեալ

ի Սիսականէն արդարեւ հատուած. ոչ դիտեմ թէ յանուն արմնոյն զգաւառն անուանեն, և թէ յանուն գաւառացն ընախաթարութիւնն կոչեցեալ:

Վաղարշակ, ըստ խորենացւոյն, կը շինէ մեհեան Աբամաւիր, կանգնելով «անդրիս արեգական և լուսնի և իւրոց նախնեաց:» կը հրամայէ նորոգել Շամիրամայ քաղաքը (տես էջ 17–24), և «յայլ բաղում տեղիս շինել քաղաքս բազմաբնակս, և շէնս գլխաւորս և մարգախիտս:»

8. Ըստ խորենացւոյն վաղարշակ իսմաստուն օրէնսդիր էր: Յարքունիս իւր «ժամս որոշէ եղեւմնից (ունկնդրութեան, audience), խորհրդոյ, իրախճանութեանց (կերակրոյ) և զբօսանաց: Եւ յիշեցուցանողս երկուս ի ձեռն գրոյ·» մին՝ բարւոյ, և միւսը՝ վրէժխնդրութեան· «բարւոյ յիշեցուցանողին հրաման տայ ի բարեվարութեան արքայի և յանիրաւ հրամանս՝ յիշեցուցանել զիրաւն և զմարդասիրելն:»

Վաղարշակ հաստատեց, ըստ խորենացւոյն, զինուորական պատուոյ աստիճանները. «կարգս զինուորութեանց, առաջինս և երկրորդս և երրորդս և որ ի կարգին·» նաեւ «իրաւարարս՝ ի տան արքունի, իրաւարարս՝ ի քաղաքս և յաւանս:» «Հրաման տայ քաղաքացեաց մարդկան արդոյ լինել քան զդեղջկաց, . . . և քաղաքացեաց մի կարի առ դեղջկօքն պերճանալ, այլ եղբայրաբար վարել, վասն բարեկարգութեան և աննախանձոտ կենաց, որ է շինութեան և խաղաղութեան կենաց պատճառք:»

9. վաղարշակ «բաղում ունէր ուստերս,» ասէ խորենացին, և «պատշաճ վարկաւ ոչ ամենեցուն առ իւր կալ ի Մծբին:» Երեց որդին զԱրշակ միայն պահեց առ իւր «ի համար թագաւորութեան,» և զթոռն իւր զԱրտաշէս զոր շատ կը սիրէր, «քանզի էր արդարեւ տղայն կայտառ և հզօր մարմնով,» մնացեալները զրկեց Հաշտենից կողմերն՝ առանձին մուտ և ռոճիկ սահմանելով նոցա յարքունուստ: «Եւ եղեւ այս,» կը յաւելու խորենացին, «յայնմ հետէ և առ յապայ օրէնք ի մէջ Արշակունեաց, միոյ որդւոյ բնակել ընդ արքայի՝ փոխանորդ լինել թագաւորութեանն, և այլ ուստերաց և դստերաց դնալ ի կողմանս Հաշտենից» որ այն ազգին (Արշակունեաց) ժառանգութիւն էին:

«Ձեր այսպիսի արութեանց և բարեկարգութեանց,» ասէ խորենացին, «մեռանի վաղարշակ ի Մծբին, թագաւորեալ ամս քսան և երկու,» այսինքն, ըստ ժամանակագրութեան խորենացւոյն 166–144 կամ 153–131 նախ քան զՔրիստոս:

10. Ըստ խորենացւոյն, վաղարշակայ յաջորդելով որդին Արշակ, կը թագաւորէ ամս երեքտասան, այսինքն՝ 144–131 կամ 131–118 նախ քան զՔր.: ՋԱրշակայ այսչափ միայն ասէ խորենացին, թէ եղաւ «նախանձաւոր և հետեւող հայրենի առաքինութեանցն,» և թէ «բաղում կարգս ուղղութեանց գործեաց:» Արշակ, ըստ խորենացւոյն, մեծամեծ քաջութիւններ գործած էր փառքուն Ասիոյ կողմերը, քանզի կը յաւելու խորենացին, թէ Արշակ պատերազմեցաւ ընդ Պոնտացիս, և ի նշան քաջութեան իւրոյ կոթող կանգնելով յեզեր Սեաւ ծովուն, իւր բոլորատեդ (միակտուր) թուեաւոր նիզակն այնպէս ուժով նետեց ի հետեւակուց, որ նիզակը մնաց ի կոթողին: Զայս արձան (քար), ասէ խորենացին, պատուեցին Պոնտացիք երկար ժամանակ իբրեւ աստուածային գործ, բայց «ի գոռալն Արտաշիսի (որդւոյ Արշակայ) միւսանգամ ընդ Պոնտացիս, ընկեցեալ ասեն զարձանն ի ծով:»

Ա.յս Արշակայ ժամանակ, ըստ խորենացւոյն, Բուլկար գաղթականներ կոմկասու կողմերէն գալով ի Հայս, բնակեցան Տայոց կողգաւառը, «յարգաւանդ և ի հացաւէտ տեղիս:»

Ըստ խորենացւոյն հոս կը վերջանար Մար Իբասայ պատմութիւնը:

Արշակ որդի Վաղարշակայ թագաւորէ ի վերայ Հայոց ամս երկոտասան: Նախանձաւոր և հետեւող հայրենի առաքինութեանցն լեալ, բաղում կարգս ուղղութեանց գործեաց, պատերազմելով ընդ Պոնտացիս, և նշանակ եթող յեզեր ծովուն մեծի զնիզակն իւր զբոլորատէգ որ էր արեամբ զեռնոց մնեալ, ձգեալ ի հետեւակուց՝ խորագոյնս նստոյց յերկանաքար արձանին զոր կանգնեաց ի ծովեզերն: Զայս արձան բաղում ժամանակս պատուեցին Պոնտացիք որպէս զառ ի յաստուածոյ գործ: Իսկ ի գոռալն Արտաշիսի միւսանգամ ընդ Պոնտացիս, ընկեցեալ ասեն զարձանն ի ծով:

Ի սորա աւուրս աղմուկ մեծ լեալ ի գօտիս մեծի լերինն Կաւկասու յաշխարհին Բուլղարաց, և բաղումք ի նոցանէ հատուածեալք եկին յաշխարհս մեր, և բնակեցան ներքոյ կողաւ՝ յարգաւանդ և ի հացաւէտ տեղիս բաղում ժամանակս:

Աստանօր սպառին բանք ծերունւոյն Մար Իբաս Կատինայ:

11. Խորենացին Արշակայ յաջորդել կու տայ զորդի նորա զԱրտաշէս, որոյ պատմութիւնը որպէս թէ կ'առնու ի հինգերորդ գրոցն Ափրիկանոսի, որ «թարգմանեց կամ օրինակեց, 'փոխադրեաց', ասէ խորենացին, «ինչ որ զթագաւորաց Հայոց կը պատմուէր Եդեսիոյ դիւանին գրուածներուն մէջ, 'ի քարտէս դիւանին Եդեսիոյ':» Ա.յս գրուածք կամ քարտէս, ըստ խորենացւոյն, «ի Մծբնայ հոն փոխուած էին:» Ափրիկանոս, ըստ խորենացւոյն, առած էր նաեւ

«Պոնտոսի Սինոպ քաղաքին մեհենական պատմութիւններէն։»
«Թող չտարակուսի ոք,» կը յաւելու Խորենացին, «քանզի մեք իսկ ականատես եղանք այն դիւանին։ Եւ վկայ է նաեւ Եւսեբի Կեսարացւոյ եկեղեցական պատմութիւնն զոր Թարգմանել տուաւ ի հայ լեզու Երանելին Մաշտոց։ Եթէ կամիս (ասէ Խորենացին ցՄահակ Բագրատունի), լինդրել տուր Սիւնեաց Գեղաքունի գաւառը, պիտի գտնես առաջին հագներդութեան (դպրութեան) յերեքտասաներորդ թուին, թէ մեր առաջին Ներսէս Տէրն Տէրունեան ՅԱբգար, և յետ Աբգարոս Պնչէ ՅԱբգար, և յետ Աբգարոս Պնչէ ՅԵրուանդ, կան ի դիւանին եդեսիոյ։ Եւ կարծեմ տակաւին կը գտնուին պահուած ի նմին քաղաքի։»

Սկիզբն արասցուք պատմել ի հինգերորդ գրոցն Ափրիկանոսի ժամանակագրի... քանզի նա բովանդակ փոխադրեաց որ ինչ ի քարտէս դիւանին եդեսիոյ որ է Ուռհայ· որ յաղագս թագաւորացն մերոց պատմէր· որ մատեանքն ի Մծբնայ էին փոխեալ անդր, և ի Սինոպայ Պոնտոսի ի մեհենական պատմութեանցն։ Մի ոք անհաւատասցի, քանզի մեզէն իսկ ականատես եղաք այն դիւանին։ Եւ վկայ քեզ ի մօտոյ եպաշտաւորեսցէ եկեղեսիասէր զիրք Եւսեբի Կեսարացւոյ, զոր ետ թարգմանել երանելի վարդապետն Մաշտոց ի հայ լեզու։ Խնդիր արասցես ի Գեղաքունի ի գաւառին Սիւնեաց, և գտցես յառաջին հագներդութեանն յերքտասաներորդ թուին, զի վկայէ յեդեսիոյ դիւանին լինել ամենայն գործոց առաջին թագաւորացն մերոց մինչեւ ցԱբգար, և զկնի Աբգարու մինչեւ ցերուանդ։ Որ այժմ կարծեմ դանի պահեալ ի նոյն քաղաքի։

12. Ա.յսպէս Խորենացին, ըստ իւրում վկայութեան, Ափրիկանոսի միջոցաւ յեդեսիոյ դիւանէն առնելով կը պատմէ զԱրտաշիսէ օրինակ զայս. «Արտաշէս թագաւորեց Հայոց փոխանակ Աբգարայ հօր իւրոյ, Պարսից թագաւորին Աբշականայ քսան և չորրորդ տարին (131–106 կամ 118–93), և յառաջադէմ լեալ կամեցաւ լինել առաջին և ոչ երկրորդ յետ Պարթեւաց, և Աբշական հաւանելով յանձն առաւ տալ նմա նախագահութիւնը. վասն զի հզօր և պատերազմասէր էր Արտաշէս, չինեց իւր արքունիս յերկրին Պարսից, եւս հարկանել դրամ իւր պատկերով, և զԱբշական արար ընդ իւրով իշխանութեամբ թագաւոր Պարսից, և զՏիգրան զորդին իւր՝ Հայոց։... Արտաշէս առաւ զդուստր իւր զԱրտաշամայ կին Միհրդատայ անուն ումեմն որ բդեշխ էր վրաց..., և յանձնեց նմա հիւսիսային լերանց (Կովկասու) և Պոնտոս ծովուն կողմնակալութիւնը։

13. Ա.յնուհետեւ Արտաշէս ժողվեց զօրք յարեւելից և ի հիւսիսոյ այնչափ՝ մինչեւ չգիտել զհամար նոցա, բայց ի նշան բազմութեանն քար դիզել կու տար ըստ մարդահութիւն յանցս և յիջեւանս։

Ա.յսպիսի մեծ բազմութեամբ խաղալով Արտաշէս յարեւմուտս, արար ձերբակալ զկրիւսոս Թագաւոր Լիւդացւոց։ Եւ դանելով յԱսիա Արտեմեայ, Հերակղի և Ապողոնի պղնձաձոյլ ոսկեզօծ անդրիս (արձան), զրկեց ի Հայս՝ կանգնել յԱրմաւիր։ Նոյնպէս Դիոսի, Արտեմեայ, Աթենասայ, Հեփեստոսի և Ափրոդիտեայ անդրիներն առնելով ի ծունաց բերել տուաւ ի Հայս։

Արտաշէս տիրելով ցամաքին որ ի մէջ երկուց ծովուց (Միջերկրականին և Սեաւ ծովուն, այսինքն փոքրուն Ասիոյ), լցոյց զՈվկիանոս (Միջերկրականը) բազմութեամբ նաւաց, կամելով ծառայեցնել բոլոր արեւմուտք. և ոչ ոք ընդդիմացաւ նմա, քանզի Հռոմայեցիք էին յայնժամ ի մեծի յուզման։ Բայց չգիտեմ, ասէ Խորենացին, ինչ պատճառաւ խռովութիւն մեծ յարեաւ ի բանակին, այնպէս որ զօրքն սկսան դիրար կոտորել, և Արտաշէս սպանաւ ի վախստեան իւր զօրքէն ՚ի քսան և հինգերորդ ամի թագաւորութեան իւրոյ։

Արտաշէս թագաւորէ Հայոց փոխանակ Աբշակայ հօր իւրոյ ի քսան և ի չորրորդ ամի Աբշականայ Պարսից արքայի, և յառաջադէմ եղեալ, ոչ զերկրորդականն ունի դահ, այլ զառագութեան թեկն ածէ. որում հաւանեալ յանձն առնու Աբշական տալ նմա զնախագահութիւնն։ Քանզի էր այր հզաւր և պատերազմասէր. որ և արքունիս իւր ի Պարսից աշխարհին չինեաց, և զրամ առանձին զիւր պատկերն հարկանէր, և զԱբշական ընդ իւրով ձեռամբ կացուցանէր թագաւոր Պարսից, որպէս զՏիգրան որդի իւր՝ Հայոց։... Բայց զդուստր իւր զԱրտաշամայ տայ կին Միհրդատայ ումեմն Վրաց բդեշխի մեծի,... և հաւատայ սմա զկողմնակալութիւն հիւսիսային լերանցն և Պոնտոս ծովուն։

Յայնժամ հրաման տայ Արտաշէս զօր յարուցանել յարեւելից և ի հիւսիսոյ բազում յոյժ, մինչեւ ոչ գիտել նմա զհամարն, այլ յանցս և յիջեւանս քար ըստ մարդահութի կարկառ՝ նշան բազմութեանն թողուլ։ Ելաց յարեւմուտս, և ձերբակալ արարեալ զկրիւսոս թագաւոր Լիւդացւոց։

Եւ գտեալ յԱսիայ պղնձաձոյլ ոսկեզօծ պատկերս զԱրտեմիդեայ և զՀերակլեայ և զԱպողոնի, տայ բերել յաշխարհս մեր, զի կանգնեսցեն յԱրմաւիր։... Բայց և յելլադայ առեալ պատկերս զԴիոսի, զԱրտեմիդայ, զԱթենայ, զհեփեստու, զԱփրոդիտեայ, տայ բերել ի Հայս։

Բայց Արտաշիսի նուաճեալ զցամաքս միջոցաց ծովուցն երկոցունց, ընդ զՈվկիանոս բազմութեամբ նաւաց, ծառայեցուցանել կամելով զբոլոր արեւմուտս։ Քանզի մեծ յոյզք խռովութեան եղեալ ի Հռոմ, ոչ ոք ընդդիմանայ նմա հզօրապէս։ Այլ ոչ գիտեմ ասել յորպիսի պատմանէ, ահագին ինն աղմուկ լեալ չփոթիչ, բազմութեան զօրացն զիմեանս կոտորեալ. իսկ Արտաշէս փախուցեալ մեռանի, որպէս ասեն, յիւրոց զօրաց, թագաւորեալ ամս քսան և հինգ։

14. Խորհնացին հաստատելու համար Արտաշիսի ձերբակալելն զկրիւսոս, կը յիշէ յոյն պատմագիրներ. Զայս, ասէ, կը յիշեն պատմագիրք Յունաց, ոչ մի ոք այլ բազումք, ուստի տարակուսելով եղաք ի խնդիր: Բանզի լսած էաք ի պատմութենէ ոմանց թէ կիւրոս սպաննելով զկրիւսոս երթալ Լիւդացւոց թագաւորութիւնը: Բայց որովհետեւ չատերը կը պատմեն հաւաստեաւ թէ Արտաշէս բռնեց զկրիւսոս, ես կը հաւատամ: Պողիկրատէս ասէ. Ըստ իս քան զՄակեդոնացին Աղէքսանդր մեծ է Արտաշէս, քանզի սա առանց ելանելոյ իւր երկրէն՝ էլսեց Թէբէի և Բաբելոնի, և առանց անցանելոյ ընդ Ալիւս գետ՝ սատակեց Լիւդական զօրքը և կալաւ զկրիւսոս, և յառաջ քան զհասանելն յԱսիա՝ Ատիկէի դղեկին մէջ հռչակեցաւ: Աւաղ բախտին, իցէ թէ իւր տէրութեան մէջ մեռներ, և ոչ ի փախստեան:

Սմին նման կը պատմէ Եւագարոս. Աղէքսանդրի և Դարեհի պատերազմը փոքր է առ պատերազմաւ Արտաշիսի. քանզի ի պատերազմին նոցա փոչին կը մթացուներ տուընջեան լոյսը, իսկ սա նետաձգութեամբ ծածկեց և խաւարեցոյց արեւը, առնելով ձեռաւ զօրք գիշեր ի միջօրէի: Արտաշէս չթողուց վախստեայ որ զոյժ տանէր Լիւդացւոց, այլ բռնելով զթագաւոր նոցա կրիւսոս՝ հրամայեց դնել ի տապակի: Զօրք սորա այնչափ էին մինչեւ արբմամբ նուաղեցնել զկուր գետոյն զոր ձմեռնային հեղեղք չկրցան ատուարացնել, և ոչ թիւք բաւական էին համարել զղօրս նորա, ուստի և հարկ եղաւ չափ գործածել քան թիւ: Բայց Արտաշէս փոխանակ հպարտանալոյ՝ արտասուեց ասելով. Աւաղ վառացս անցաւորի:

Կամադրոս կը գրէ. Հպարտ Լիւդացիք խաբուեցան Պիւթեայ հարցկին պատասխանէն առ կրիւսոս, թէ կրիւսոս Ալիւս գետ անցնելով պիտի քակէ իշխանութիւնը: Լիւդացիք կարծեցին թէ կրիւսոս օտար իշխանութիւն պիտի քակէր, բայց քակեց զիւրն, քանզի Արտաշէս Պարթեւ բռնելով կրիւսոս հանեց զնա ի տապակ. իսկ կրիւսոս յիշելով զբան Սողնի աթենացւոյ, ասէ իւրով լեզուաւ. Ով Սողն, Սողն, գեղեցիկ խօսեցար մարդոյ բարերախտութեան երանի չտալ մինչեւ ցվախճան: Արտաշիսի մարդիկը լսելով զբան կրիւսոսի պատմեցին թագաւորին թէ կրիւսոս կը կոչէ նոր ոմն Աստուած: Արտաշէս գթալով հրամայեց ածել զկրիւսոս առաջի իւր, և իմանալով թէ զինչ էին բանք կրիւսոսի, հրամայեց չսանջել զնա:

Իսկ փղեդոնիոս կը գրէ. Քան զայլ ամենայն թագաւորս հզօր էր Արտաշէս պարթեւ, որ ոչ միայն Լիւդացւոց յաղթելով կապեց զկրիւսոս, այլ և փոխեց զբնութիւն տարերաց ի հելլեսպոնտոս և ի Թրակիա, զցամաք ի ծով, և զծով ի ցամաք փոխելով: Թեսաղացւոց սպառնացաւ, և համբաւն հիացուց զՀելլենացիս: Զլակեդեմոնացիս կործանեց, զփոկէացիս փախոյց, Ղովկրացիք անձնատուր եղան, Բէոտացիք հպատակեցան նմա, բոլոր Յունաստան հարկեցաւ նմա առ ահին: Բայց յետ սակաւուց մեծ եղաւ յոյժ զժբախտութիւն նորա: Ոչ այնչափ թշուառացաւ կիւրոս ի պատերազմին Մաղքթաց, ոչ Դարեհ՝ ի կռուին ընդ Սկիւթացիս, և ոչ կամբիւսէս՝ ընդ ԵԹովպացիս: փոքր էր նաեւ Քսերքսէս արշաւանքն ի Յոյնս, ուր զգանձ և զվրան իւր թողեալ փախաւ մաղապուր. իսկ սա յետ պանծալի յաղթութեանց խողխողեցաւ իւր զօրքէն:

Զայս ասացեալ պատմագրացն Յունաց, ոչ միով կամ երկուց, այլ բազմաց. ընդ որ տարակուսեալ մեր՝ բազում խոյզ խնդրոյ արարաք: Բանզի լսէաք ի պատմութենէ ոմանց՝ կիւրոսի սպանեալ զկրիւսոս, և բարձեալ զթագաւորութիւնն Լիւդէացւոց: . . . Բայց քանզի բազումք են որ ասեն զկրիւսոս մերոյ Արտաշիսի կալեալ, և ոճով իմն պատմեն; ես հաւանիմ. Բանզի ասէ Պողիկրատէս այսպէս. Վեհ ինձ Արտաշէս պարթեւ քան զմակեդոնացին Աղեքսանդր, զի կալով յիւրում աշխարհին, իշխեաց Թեբայ և Բաբելոնի, և չեւ ընդ Ալիւս գետ անցեալ, զԼիւդականն սատակեաց զղօրս, և կալաւ զկրիւսոս. և յառաջ քան յԱսիայ հասանելն՝ յետոիկէ դղեկին քարոզեցաւ: Աւաղ բախտին. միայն թէ ի տէրութեանն և ոչ ի փախստեան էր վախճանեալ:

Հանդոյն դմին ասէ Եւագարոս. Փոքր Աղեքսանդրի և Դարեհի պատերազմն առ Արտաշիսին բազդատեալ. քանզի նոցայն ոչ ի փոչւոյն մանրք երեւէր լոյս տուընջեանն, այլ սա ծածկեաց նետաձգութեամբն և ստուերացոյց զարեգակն, ձեռագործ զիշեր զմիջօրէիւ արարեալ: Ոչ փախստեայ համբաւաբեր Լիւդացւոցն թողեալ. այլ և զթագաւորն նոցին զկրիւսոս ի տապակի հրամայեաց կացուցանել: Վասն սորա և ոչ ուղիք զգետն ստուարացուցին, արբմամբն ի ձմեռնային նուազութիւն իջուցանելով. վասն դի և զթուոցն եղոյց ակար՝ բազմութեամբ զօրացն, մինչ զի չափոյ պէաք եղեն առաւել քան զհամարոյ: Ընդ այս ոչ հպարտացեալ, այլ արտասուեաց ասելով. Աւաղ վառացս անցաւորի:

Գրէ և Կամադրոս այսպէս. Խաբկանք լինէին հպարտացելոցն Լիւդացւոց, կրիւսեայ Պիւթիայ հարցուկն պատասխանելով. կրիւսոս անցեալ ընդ Ալիւս գետ քակեսցէ զիշխանութիւնս: Զոր նորա օտարաց կարծեցեալ, զինքն քակէ. քանզի կալեալ զնա պարթեւին Արտաշիսի, հրամայեաց հանել յերկաթեղէն տապակ: Իսկ կրիւսոսի յիշեալ զբան Սողնի աթենացւոյ, ասէ յիւր լեզուն. Ով Սողն, Սողն, գեղեցիկ բարբառեցար, ոչ երանել զբարեբախտութիւն մարդոյ մինչեւ ցվախճան: Եւ լուեալ որ մերձն կային, պատմեցին Արտաշիսի, եթէ զնոր ոմն Աստուած կարդայ կրիւսոս: Եւ հարցեալ և ուսեալ Արտաշիսի թէ զինչ է որ աղաղակեացն, հրամայեաց ներել զտանջանսն:

Գրէ և Փղեդոնիոս. Ամենայն թագաւորաց հուժկու եղեալ Պարթեւն

Արտաչէս, և ոչ միայն ղևիւդացիս վանեալ և զկրիւսոս կապեալ, այլ յելէսպոնտոս և ի Թրակէ զտաբերացն փոխեաց զբնութիւն, ծովագնաց ընդ երկիր բերեալ լինէր, և ընդ ծով հետեւակելով, թեսեղացւոցն սպառնալով, և համբաւն հիացուցանէր զհելլենականն: Կոթծանեաց զևակեզեմոնացիս, փախոյց զՓոկէացիս, Դովկրացիք անձնատուրք եղեն, Բիւտացիք մասն են ի կազմածոյ նորա. առհասարակ նմա Ելլադայ մատուցանէր զահն: Յետ փոքու ժամանակի աղէտք անցին զամենեքումբք. ոչ այնքան թշուառացաւ կիւրոս ընդ Մասքուէս պատերազմելով. ոչ այնպիսի կիւս կրեաց Դարեհ ի Սկիւթացւոցն պահուստ, և ոչ կամբիւսէս յեթովպացիս. փոքր և Բաբքսին յելլադա զօրու երթալն, թողլով նոցա զգանձս և զնորանս, միայն կենդանի փախուցեալ մազապուր: Այլ սա մեծամեծ յաղթանակօք պանծացեալ, յիւրոց զօրացն խողխողի:

« Ես այս վկայութիւններն հաւատարմութեան արժանի կը համարիմ», ասէ Խորենացին, « ուստի այն կրիւսոս որ առ կիւրոսիւ ասի լինել՝ կամ սուտ է, և կամ այլ ոք՝ կրիւսոս անուամբ »: Այսպէս մեր ծերունի պատմիչը բովանդակելով վաղարշակայ և երկուց յաջորդաց նորա փառաւոր պատմութիւնը, կ'անցնի առ Տիգրան մեծ ըզր արդէն առ հարքն թագաւորեալ կը դնէ, և որով, որպէս ասացաք, կը սկսի մեր պատմութեան երկրորդ, այն է պատմական ժամանակը: Քննական դիտողութիւնները ըզրս արդ պիտի պարունակէ մեր յաջորդ գլուխը՝ հարկ ի վերայ դրաւ մեզ այսպէս երկար մէջ բերել այն պատմութեան բովանդակութիւնը:

ԳԼՈՒԽ Բ.

ՔՆՆԱԴԱՏՈՒԹԻՒՆ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ԸՐԹԱԿՈՒՆԵԱՑ

1. Պարթեւաստան: 2. Ապստամբութիւն Պարթեւաց եւ ծագումն նոցա ըստ Խորենացւոյն: 3. Թուականի տարբերութիւն առ Խորենացւոյն: 4. Պարթեւք յԱբրահամէ չեն: 5. Թագաւորք Պարթեւաց ըստ Խորենացւոյն եւ ըստ Դաւեկացւոյ: 6. Պարթեւ. թագաւորաց հարստութեան բուն բուականը: 7. Տոհմ Պարթեւ. թագաւորաց. Հնդիկ Սկիւթական ճիւղը: 8. Պահլաւք. Տարբերութիւն նոցա ի Պարթեւաց: 9. Յատկութիւն Պահլաւ. ցեղին: 10. Պարթեւաց վերջին թագաւորն: 11. Աղերս Պահլաւաց ընդ Սասանեանս: 12. Դաւեկացք եւ աղբիւր Խորենացւոյն. Խոռոնբռւտ. Բարսումա: 13. Պատմութիւն Խորենացւոյն գՓաջէն Արշակայ: 14. Այս պատմութեան սխալը: 15. Պատմութիւն Խորենացւոյն զՄեծէն Արշակայ. Այս պատմութեան սխալը: 16. Թագաւորել վաղարշակայ ըստ Խորենացւոյն: 17. Այս պատմութեան անտեղութիւնը: 18. Պարթեւք չտիրեցին «երրորդ մասին աշխարհի», այսինքն համօրէն Ասիոյ: 19. Միհրդատ Ա., կամ Արշակ Ջ.: 20. վաղարշակայ պատմութեան գաղտնիքը: 21. կրկին աւանդութիւն ըզծագմանէ Արշակունեաց. Պողիբիոս, Ստրաբոն: 22. կարեւոր նետեւութիւն: 23. Մեծագոյն արժանիք վաղարշակայ. Խնդիր գպատմութենէ Հայոց. Չանճարեղ հիւսուած հարկաւոր պարագայից: 24. վաղարշակայ ընծայուած յատկութիւնք եւ գործք: 25. Առաջին երեւելի գործ վաղարշակայ. Հակասութիւնք Խորենացւոյն: 26. Պատերազմն վաղարշակայ. Մորփիդիկես: 27. Պատմական տեսութիւն մը: 28. Ժամանակի կանխումն (anachronisme): 29. Խորենացւոյն զգօնութիւնը: 30. Մեծագործութիւն: 31. Զարմանալի խրատ: 32. Դարձ վաղարշակայ ի Մծբին. Բարեկարգութիւնք: 33. կարեւոր դիտողութիւն մը. Նոր աղբիւր Խորենացւոյն. Ցուցակաց պատմութիւնք: 34. Բագրատունիք: 35. Գնթունիք: 36. Խորխոռունիք: 37. վարաժնունիք: 38. Գաբեղեանք, Աբեղեանք, Արծրունիք, Գնունիք, Սպանդունիք, Հաւեունիք, Զիւնականք. Պահապան գունդեր: 39. Մարդպետութիւն: 40. Մուրացանք՝ երկրորդ բագաւորութեան: 41. Սահմանագլուխ ցեղեր. Սիւնիք: 42. Աղուանք, Առան: 43. վիրք, Գուգարք: 44. Ալգեզտուն: 45. Աղձնիք: 46. Հակասութիւն մը: 47. Բղեշխութիւնք. Զինուորական սահմանապահք: 48. Այլ նախարարութիւնք. Մոկացիք: 49. վահունիք. վահագն: 50. Ընդհանուր դիտողութիւն: 51. Պաշտօնեութիւնք առ Արշակունեօք: 52. Ուրիշ կարգեր: 53. Նոր աղբիւր Խորենացւոյն. Ափրիկանոս. Եւսեբի վկայութիւնը:

1. *Պարթեւաստան էր մին արիական երկիրներէն, յայնկոյս Տիգրիս գետոյ. լեռնային, մանաւանդ հիւսիսային կողմը, անջրդի և անկոխ անապատներով: Պարթեւաստան ունէր սահման ի հիւսի-*

սոյ ղվիրանս ի հարաւակողման կասպից ծովուն, յարեւելից՝ բուն ղԱրիս, այսինքն՝ Արիք կոչուած ցեղը, յարեւմտից՝ ղՄարս, ի հարաւոյ՝ ղկրմանս։ Բնակիչքն էին արիական ցեղէ, քաջ և վարժ ի ձիավարել, այլ բիրտ։ Վասն բրտութեան բնակչացն, ինչպէս նաեւ վասն ամայութեան երկրին, անտես լեալ էր միշտ Պարթեւաստան արիական ցեղերուն աղնուագոյններէն, որպիսի էին Մարք և Պարսք։ Բան զսոսա աւելի յարդ չընծայեցին Սելեւկեանք այս երկրին, ուստի և Դարեհ, կոչեցեալն Արշակ, այն է արքայ, ի զարմէ Աքեմենեանց (Տես Թիւ 7, այս գլխոյ), իբր 255 ին նախ քան ղԲր., տեսեալ զտկարութիւն Սելեւկեանց և զհաստատութիւն նոր յուսական թագաւորութեանն Բակտրիոյ (256) ապստամբութեամբ, յարմարադոյն դատեցաւ ղՊարթեւս առնուլ ի ձեռն, և կազմեց ինքն եւս նոր պարսկական կամ արիական տէրութիւն մը որ կոչեցաւ Պարթեւական։

2. Ըստ Խորենացւոյն (գիրք Բ. գլ. Ա.) Անտիոքոս Թէոսի մեռանելոցդ տարին, վաթսուն ամաւ յետոյ քան զմահն Աղեքսանդրի, կ'ապստամբին Պարթեւք ի Մակեդոնացւոց (կամ ասել՝ ի Սելեւկեանց), և կը թագաւորէ Արշակ քաջ, այսինքն Արշակ Ա., ի զաւակէ Աբրահամու, ի կնոջէ նորա Քեաուրայ, որպէս զի կատարուի բան Տեառն առ Աբրահամ թէ թագաւորք ազգաց ի քէն ելցեն։ (Տես էջ 207)։ Պարթեւաց յԱբրահամէ սերելոյն պատմութիւնը կը կրկնէ Խորենացին այլուր (գիրք Բ. գլ. ԿԸ.) աւելի ընդարձակ այսպէս. «ՃԱդամայ քսաներորդ առաջներորդ նահապետ մեզ ղԱբրահամ աստուածային պատմութիւնքն ցուցանեն. և ինձանէ եղեալ ազգդ Պարթեւաց։ Քանզի ասէ, յետ մեռանելոյն Սառայի առեալ Աբրահամու կին ղքեաուրայ, յորմէ ծնան եմրան և եղբարք նորա, զոր Աբրահամ ի կենդանութեան իւրում մեկնեաց յիսահակայ, արձակելով յերկիրն արեւելից. յորոց սերեալ ազգ Պարթեւաց»։

3. Նախ դիտելի է ղի ի մէջ վաթսներորդ ամի մահուան Աղեքսանդրի, այն է 263 նախ քան ղԲր., և ի մէջ մեռասաներորդ ամի թագաւորութեան Անտիոքայ Թէոսի, այն է 250, իբր երեքտասան ամաց միջոց կայ։ Դիտողութեան արժանի է նաեւ ղի Խորենացին որ հոս (գիրք Բ. գլ. Ա.) Արշակայ քաջին (Արշակայ առաջնոյ) կու տայ ապստամբել ի Մակեդոնացւոց, այլուր (գիրք Ա. գլ. Թ.) ղՄեծէն Արշակայ, որ ըստ նորին խակ Խորենացւոյ իբր 56 ամօք յետոյ է քան ղԱրշակ քաջ, ասէ թէ ապստամբեցաւ Մակեդոնացիներէն (տես էջ 106)։ Դիտեմն ք սակայն ղի Պարթեւք թեպետ Արշակայ առաջնոյ փորձեցին առ Անտիոքոս Թէոսիւ (255) ապստամբել ի Սելեւկեանց, սակայն վաղ մարեցաւ այս ապստամբութիւնը։ Առ

Սելեւկոսիւ Բ. իւ (246–225), յաջորդաւ Անտիոքայ Թէոսի, Կալինիկոս կոչեցեալով, եղեն Պարթեւք ինքնագլուխ, և թագաւորեց Արշակ Ա. նախ քան ղԲր. յամին 238, զոր իբրեւ բուն թուական պատմութեան իւրեանց կը ծանէին Պարթեւք։ (Կիւտլմեն, Հնախօս. արեւել. գլ. ԺԸ.)։

4. Խորենացին զՊարթեւս կը համարի սերեալ յԱբրահամէ, ինչպէս կ'երեւի, նայելով Ծննդոց ին. գլխոյն 6 համարին, ուր ասի թէ Աբրահամ արձակեց զորդիս հարճից իւրոց «յերկիրն արեւելից։» «Եւ ետ Աբրահամ զամենայն ինչս իւր Իսահակայ որդւոյ իւրում, և որդւոց հարճիցն իւրոց որ էին Աբրահամու՝ ետ Աբրահամ պարգեւս, և արձակեաց զնոսա յԻսահակայ որդւոյ իւրմէ, մինչդեռ ինքն կենդանի էր, ընդ արեւել երկիր։» Խորենացին կը սխալի սակայն արեւելից երկրաւ հասկնալով արիական ազգաց երկիրն անդր քան զՏիգրիս։ «Երկիր արեւելից,» և, «որդիք արեւելեայց» բառերով կ'իմանան դիրք Պաղեստինու սահմանակից մասն Միջագետաց և Արաբիոյ, ուր կը բնակէին սեմական, ասորի և արաբացի ցեղեր։ Զքակորայ ասի թէ գնաց «յերկիրն արեւելից առ Լաբան,» այն է ի Միջագետս Ասորւոց. «Եւ զոտս իւր ամբարձեալ քակորայ գնալ յերկիրն արեւելից առ Լաբան, որդի Բաթուելի ասորւոյ» (Ծննդ. ԻԹ. 1)։ Իսկ որդիք արեւելեայց» շատ անգամ կը յիշուին ի պատմութեան Հրէից ընդ Մադիամու և Ամաղեկայ որ էին արաբացի ցեղեր. «Եւ լինէր իբրեւ վարեր (կը ցանէր) այր Իսրայելի, ելանէր Մադիամ և Ամաղէկ և որդիք արեւելեայց, հասանէին ի վերայ նոցա։» «Եւ ամենայն Մադիամ և Ամաղէկ և ամենայն որդիք արեւելեայց ժողովեցան ի միասին, և եկին բանակեցան ի հովիտն Ցեզրայելի» (Դատ. Զ. 3. 33)։ Եւ Մադիամ և Ամաղէկ և որդիք արեւելեայց բանակեալ էին ի ծորձորն» (Դատ. Է. 12)։

Խորենացին չկրնալով տեղեակ մարդկային ցեղերու զանազանութեան, կը կարծէր թերեւս թէ արիական ցեղ մը, լեզուաւ և երկրաւ տարբեր, որպիսի էին Պարթեւք, կրնար սերիլ ուրիշ նոյնպէս լեզուաւ և երկրաւ տարբեր սեմական ցեղի մը, երբայեցւոց, նահապետէն, ուստի և Ծննդոց «արեւելք» բառին այն ընդարձակ նշանակութիւնը տալով, զԱրշակ կը բերէ յԱբրահամէ, և կատարուած կը համարի զբան գրոյն թէ թագաւորք պիտի ելլէին յԱբրահամէ։ «Հայր ազգաց բազմաց եդի զքեզ, և աճեցուցից զքեզ յոյժս, և ի՛նձանէ ելցեն» (Ծննդ. ԺԷ. 5,6)։ Բայց զքակորայ եւս ասի նոյնպէս. «Աճեսցիր և բազմասցիր. ազգք և ժողովուրդք ազգաց եղիցին ի քէն, և ի՛նձանէ ելցեն» (Ծննդ. ԼԵ. 11)։ Յայտնի է սակայն թէ Ծննդոց հեղինակին այն խօսքը դնելով ի բե-

բան եհովայի խոստման ձեւով առ Աբրահամ, կ'ակնարկէ Իսմայելացի կամ արաբացի ցեղերուն թագաւորները, զորոց ազգաբանութիւնը կը դնէ Գլ. Իե. Լջ., և որ, ըստ երբայական աւանդութեան, Ծննդ. Իե. 1,2,12, էին սերունդք Աբրահամու, որպէս Իսմայել, եդոմ և այլք, ինչպէս որ յերանաց Յակոբայ ելլող թագաւորք ակնարկին թագաւորք Յուդայ և Իսրայելի: Առանց լուսոյ դրական գիտութեանց ի վերայ բանից զրոյց պատմութիւն հիմնելէն սրչափ սխալներ սպրդած կան ի գրուածս հին քրիստոնեայ մատենագրաց:

5. Բայց թողլով այս մանր պարագաները դանք բուն պատմողին ի խորենացւոյն զՊարթեւաց: Խորենացին չորք քառասան թագաւոր միայն կը դնէ Պարթեւաց, յԱրշակայ առաջնոյ մինչեւ յԱրտաւան վերջին թագաւոր Պարթեւաց, մինչ ըստ դահեկանաց նոցա որ գրեթէ ամբողջ կան՝ երեսուն թագաւորք նստան Պարթեւաց:

ԱՆՈՒԱՆՔ ՊԱՐԹԵՒ ԹԱԳԱՒՈՐԱՑ

Ըստ Խորենացւոյն	*Ըստ դահեկանաց*			
Արշակ Ա. Քաջ.	Արշակ Ա. (Դարեհ).	Արշակ ԺԶ.	Հրահատակ.
Արտաշէս Ա.	Արշակ Բ.	Տրդատ.	Արշակ ԺԷ.	Որոդէս Բ.
Արշակ Բ. Մեծ.	Արշակ Գ.	Արտաւան Ա.	Արշակ ԺԸ.	Ոնոն Ա.
Արշանակ.	Արշակ Դ.	Պապաղ.	Արշակ ԺԹ.	Արտաւան Գ.
Արշական.	Արշակ Ե.	Հրահատ Ա.	Արշակ Ի.	Վարդան.
Արշէզ.	Արշակ Զ.	Միհրդատ Ա.	Արշակ ԻԱ.	Գոտարզ.
Արշաւիր.	Արշակ Է.	Հրահատ Բ.	Արշակ ԻԲ.	Ոնոն Բ.
Արտաշէս Բ.	Արշակ Ը.	Աւտաւան Բ.	Արշակ ԻԳ.	Վաղարշ Ա.
Դարեհ.	Արշակ Թ.	Միհրդատ Բ.	Արշակ ԻԴ.	Բակուր.
Արշակ Գ.	Արշակ Ժ.		Արշակ ԻԵ.	Խոսրով.
Արտաշէս Գ.	Արշակ ԺԱ.	Սանատրուկ.	Արշակ ԻԶ.	Վաղարշ Բ.
Պերոզ.	Արշակ ԺԲ.	Հրահատ Գ.	Արշակ ԻԷ.	Վաղարշ Գ.
Վաղարշ.	Արշակ ԺԳ.	Միհրդատ Գ.	Արշակ ԻԸ.	Վաղարշ Դ.
Արտաւան.	Արշակ ԺԴ.	Որոդէս Ա.	Արշակ ԻԹ.	Վաղարշ Ե.
	Արշակ ԺԵ.	Հրահատ Դ.	Արշակ Լ.	Արտաւան Դ.

6. Թէպէտ իւրաքանչիւր թագաւորի թուականը ճշդիւ դանել դժուարին է ըստ դահեկանաց, սակայն թէ սկիզբն հաստատութեան Պարթեւ թագաւորաց չանցնիր անդր քան զամն 255 նախ քան զՔր. և վերջն չէ յառաջ քան զամն 226 յետ Քրիստոսի, որ է միանգամայն թուական սկզբան հարստութեան Սասանեանց: Ըստ ժամանակագրութեան Խորենացւոյն Պարթեւաց թագաւորութիւնը կսկսի նախ քան զՔր. 263 ին որ է վաթսներորդ ամ յետ մահուան Աղէքսանդրի, և կը վերջանայ յետ Քր.ի 172 ին. հաշիւ մը որ կը խախտէ ի հիմանց մեր բոլոր պատմութիւնը:

7. Գիտենք թէ Պարսից վերջին թագաւորը Դարեհ Կոդոմանոս, յետ վերջին պարտութեանն ի ճակատուն Արբելոյ (331), քաշուեցաւ Բակտրիոյ մայրաքաղաքը Բակտրա, բանակ կազմել անդ ընդդէմ Աղէքսանդրի, բայց սպանաւ Բակտրիոյ սատրապէն Բասոսէ, զոր կալաւ Աղէքսանդր և մատնեց ազգականաց Դարեհի: Դարեհի ցեղը մնաց ի Բակտրիա իբրև թագաւորական գարմ (Բուզ. Ե. Լի.): Երբ Պարթեւք ապստամբեցան ի Սելեւկեանց (255 կամ 238), այն թագաւորական ցեղէն Դարեհ կամ Զարեհ (ըստ Շահնամէի) իբրև Արշակ առաջին թագաւորեց Պարթեւաց: Յետ բարձման յոյն թագաւորութեան Բակտրիոյ (254–126) թագաւորեց ի Բակտրա նոյն դարեհեան ցեղէն ուրիշ ճիւղ մը, զոր արդի՛ք կը կոչեն Հնդիկ–սկիւթացի (Indo–Scythe) և որոց դահեկանները գտնուած են առ մեօք, նման դահեկանաց Պարթեւաց (կիւերճին, Հնախօս. Արեւել. Բակտրիա):

Այս հնդիկ սկիւթական կոչուած թագաւորութիւնն է զոր ոչ միայն Խորենացին, այլեւ քան զնա հնագոյնք ի մատենագիրս մեր, Ագաթանգեղոս և Բուզանդ, ստէպ կը յիշեն Քուշան երբեմն եւս Մազքութք կամ Հոն անուամբ, որով կ'իմանան հիւսիսային արեւելեան ազգերն անդր քան զՊարսս:

8. Հին մատենագիրք մեր Պահլաւ կ'անուանեն մանաւանդ այս երկրորդ ճիւղը յանուն բահլ քաղաքին որ է Բակտրա, մայրաքաղաք Բակտրիոյ, և կը համարին այս ճիւղն ազգակից Պարթեւ թագաւորաց: Խորենացին մեւնոյն ցեղ կամ ճիւղ կը համարի Պարթեւն ու Պահլաւը, որպէս թէ Պարթեւ թագաւորաց ցեղը կոչուեցաւ նաեւ Պահլաւ յանուն բահլ քաղքին ուր թագաւորած կը համարի զԱրշակ քաջ և զերկուսին յաջորդս նորա զԱրտաշէս և զԱրշակ Մեծ: «Որպէս ասացաք, յետ վաթսուն ամի մահուանն Աղէքսանդրի, թագաւորէ ի վերայ Պարթեւաց Արշակ Քաջ, ի քաղաքին որ կոչի Բահղ Աւաւաային, յերկրին Քուշանաց . . .: Յետ նորա որդի նորին Արտաշէս, . . . և ապա Արշակ նորին որդի որ կոչեցաւն Մեծ, . . . և չուեալ ի Բահլ, հաստատեաց զթագաւորութիւն իւր . . . վանորոյ զարմք նորա Պահլաւք անուանեցան:» Բայց չէ ուղիղ դնել թագաւորեալ զԱրշակ քաջ և զյաջորդս նորա մինչեւ 126 նախ քան զՔր. ի Բահղ, այսինքն ի Բակտրա մայրաքաղաք Բակտրիոյ, քանզի 254էն մինչեւ 126 Բակտրիա էր ուրոյն յունական թագաւորութիւն: Յետ անկման այսր յունական թագաւորութեան հարկ է դնել թագաւորեալ ի Բահղ նոր դարեհեան ճիւղ մը որ կոչեցաւ

Պահլաւ, և զոր Բուզանդ կը կոչէ արշակունի, իբրեւ ազգակից վերջին Հայ Արշակունեաց։ « Զայն ժամանակաւ (առ Վարազդատաւ, յաջորդաւ Պապայ) թագաւորին Պարսից, սասանականին, տուեալ էր պատերազմ ընդ մեծ թագաւորին Բուշանայ ընդ արշակունոյն որ նստէր ի Բաղհ քաղաքին» (Բուզ. Ե. Լե.) և այլուր (ե. է.) ասէ. « Զայնու ժամանակաւ խաղաղացաւ պատերազմ տալ Պարսից ընդ Հայս, դի արշակունին, թագաւորն Բուշանայ որ նստէր ի Բաղհ քաղաքի, նա յարոյց տալ պատերազմ ընդ Սասանականին Շապհոյ, թագաւորին Պարսից։»

Նոյն իսկ Խորենացին որ, ինչպէս տեսանք վերը, զՊահլաւս նոյն կը համարի ընդ Պարթեւաց, այլուր մի և նոյն ցեղի տարբեր ճիւղեր կը դնէ զնոսա։ Ի խօսելն զմահաւանէն Արտաւանայ ասէ վասն Խոսրովու առաջնոյ, մերոյ թագաւորի. « Լսէ զբօթ մահաւանն Արտաւանայ և զվիաբանութիւն ամենայն զօրաց Պարսից և նախարարաց, նաև զիւրոյ ազգին Պըրնեաց և Պահլաւից» (Խոր. Բ. ՀՄ.). և ի յաջորդ գլուխն դարձեալ զնմին Խոսրովայ ասէ. « Ցղէ ի ձեռն հրեշտակաց առ իւր առհմայինսն, Պըրնէ և Պահլաւիկ ազգս։»

9. Պահլաւ ճիւղն քան զպարթեւականն յարգի էր առ Պարսիկս, քանզի Պահլաւք աւելի մաքուր պահած էին հին արիական կրօնքը և սովորութիւնները քան զպարթեւս որ իբրև կարի յունասերք աւելի էին Արեայ։ Խորենացին « պատուականագոյն » կ'անուանէ Պահլաւ ցեղը. « Յայնժամ հասանէն առ Խոսրով ոմանք ի հրեշտակաց իւրոց որ ի պատուականագոյն ազգն երթեալ էին, ի խորագոյն աշխարհն, ի նոյն ինքն ի ներքս ի Բահլ» (Խոր. Բ. ՀԲ.)։ Նոյն իսկ Արտաշիր « պատուական » վերադիրը կու տայ Պահլաւ ցեղին, յառաջարկելն եղբարց Խոսրովու որ Պահլաւ էին՝ սպանանել զԽոսրով. « Զբուն պատուական զձեր սեպհական Պահլաւն, զայն անդրէն ի ձեզ դարձուցից» (Խոր. Բ. կէ.)։

10. Ա.յս Պահլաւ ցեղէն էր Պարթեւաց վերջին թագաւորն Արտաւան, եղբայր Մեծին Խոսրովու և Անակայ (տես էջ 88), որ, ըստ Ագաթանգեղոսի, որպէս թէ խաբեւելով Արտաշրէ յուսով թագաւորելոյ հայրենի ազգին իւրում Պահլաւաց, սպան զԽոսրով։ « Խօսել սկսաւ ընդ նմա (ընդ Անակայ) թագաւորն (Արտաշիր) և ասէ. եթէ միայն զայդ նախանձ խնդրեսցես միամտութեամբ (ըսպանանել զԽոսրով), . . . զձեր սեպհական Պահլաւն ի ձեզ դարձուցից» (Ագաթ. Բ.)։ « Իբրև զայն լսեր (Անակ), զերդուաճն ուխտին յիշեր որ ընդ Պարսից արքային ուխտեալ էր. նա և ըզ խոստմունն յիշեր զպարգեւացն, և ի բուն աշխարհն փափաքեր որ Պահլաւն կոչէր» (Անդ.)։ Նոյնպէս կը պատմէ Խորենացին առ-

նլով յԱգաթանգեղեայ. « Խոստանայր (Արտաշիր եղբարց Արտաւանայ և Խոսրովու որ էին Պահլաւ) զբուն տունն դարձուցանել ի նոսա որ Պահլաւն կոչէր, զարքայանիստ քաղաքն Բահլ, և զամենայն աշխարհն Բուշանայ» (Խոր. Բ. ՀԴ.)։

11. Թուի թէ Սասանեանք կամեցան նուաճել նաև զՊահլաւ ճիւղն, ինչպէս նուաճած էին պարթեւականը։ Յաղկերտ ի հրովարտակին իւրում առ հպատակ ազգս, ասէ. « Մեք ի մտի եդաք անվրէպ խորհրդովք խաղալ գնալ յաշխարհն արեւելից, աստուածոյն օգնականութեամբ դարձուցանել ի մեզ զտէրութիւնն Բուշանոյ» (Եղիշ. էջ 18. Տպգր. վեն. 1825)։ Բայց չյաջողեցաւ խորհուրդ Յազկերտի, քանզի, ըստ նմին Եղիշէի, « Ջերկեամ մի կըռուեալ, ոչինչ կարաց ազդել նոցա» (էջ 21)։ Եւ էջ 250, 251 ասէ. « Զայս իբրև լուաւ թագաւորն Բուշանայ . . . , վուխթացաւ վաղվաղակի, զօր ժողովեր, դունդ կազմեր ելանել նմա ընդ առաջ հզօր ձեռամբ . . . : Բաղում հարուածս հասուցաներ ի վերայ զօրացն արքունի, և այնպէս նեղեալ չտապէր, զի անձուկ լաչքաւ վատախտարակ արարեալ այսրէն դարձուցանէր, և ասպատակաւ զՏետ մտեալ աւերէր զբազում գաւառս արքունի, և ինքն ողջանդամ անդրէն յերկիրն իւր դառնայր»։ Նոյնպէս և աւելի գըտակաւ և մանր կը պատմէ փարպեցին. « Եւ յամի վեշտասաներորդի թագաւորութեան իւրոյ Յազկերտ չու արարեալ ամենայն բազմութեամբ իւրով խաղայր ի պատերազմ ի վերայ Բուշանայ . . . : Եւ հասեալ ի սահմանս թշնամեացն, և ոչ սակաւ մի մասամբ կատարէին խնդիրք թագաւորին, այլ ամենայնիւ նկուն եղեալ դառնայր ամօթալից, կորուսեալ ի զօրայ իւրոց արս ընտիրս և ականաւորս, նոյնպէս և յայլ ռամիկ այրուձիոյ։ Քանզի ոչ դէմ յանդիման ճակատեալ թշնամեացն պատերազմէին ընդ զօրսն Պարսից, այլ յեղակարծումն անկեալք ի վերայ միոյ միոյ թեւի՝ հանէին ընդսուր զբազումս, և ինքեանք գարձեալ անվնասաբ աներեւոյթ լինէին։ Եւ այսպէս ի բազում աւուրս արարեալ՝ վատնէին սաստիկ հարուածովք զզօրսն Պարսից» (փարպ. խԸ.)։

12. Առանց տարակուսի է թէ իբրեւ պատմական ազբիւր արժանի հաւատարմութեան են դահեկանք։ Ոստի անուանք թագաւորաց որ առ Խորենացւոյն՝ կամ հնարուած են, և կամ, որ աւելի հաւանական է, կը վերաբերին այլոյ հարստութեան։ Խորենացին, յետ դնելոյ ի կը. և ի կթ. գլուխս Բ. գրոցն զազգաբանութիւն պարթեւ թագաւորաց, յԱրշակայ Քաջէ մինչեւ զԱրտաւան, ասէ. Զսա (զԱրտաւան) սպաննելով ստահրացին Արտաշիր, որդի Սասանայ, երբէք զթագաւորութիւնն Պարթեւաց, յափշտակելով

ղերկիր ժառանգութեան նոցա : Այս ժամանակին պատմիչները չատ են ի Պարսից և յԱսորւոց , նաեւ ի Յունաց : « Զսա սպանեալ ստահ-
բացոյն Արտաշիր , որդւոյ Սասանայ, բառնալով զթագաւորութիւնն Պարթեւաց , հանելով ի նոցանէ զաշխարհն ժառանգութեան : Բա-
ղումք են ժամանակիս այսորիկ պատմողք ի Պարսից և յԱսորւոց , այլ և ի Յունաց : » Ցեռոյ յիշելով Պաղեփատոս , Պորփիւր և փիլե-
մոն անուն անծանօթ հեղինակներ , որ որպէս թէ գրած էին Պար-
թեւաց պատմութիւնը , կը յաւելու . Բայց մեք առնումք ի մա-
տենէն Բարսումայի զոր բերաւ Խոռոհբուտ : Այս Խոռոհբուտ գպիր էր թագաւորին Պարսից Շապհոյ , և անկանելով ի ձեռս Յունաց երբ Յուլիանոս եկաւ զօրօք ի Տիզբոն , յետ մահուն Յուլիանոս ,
առ Յովիանոսիւ արքունի սպասաւորաց հետ եկաւ ի Յոյնս , և մեր հաւատքը գաւանելով կոչեցաւ Եղիազար , և ուսեալ Յունարէն՝ պատմեց Շապհոյ և Յուլիանոս գործերը : Թարգմանեց նաեւ մատեան մի որ ունէր առաջնոց պատմութիւնը , յօրինեալ ի Բարսումայէ ումեմնէ որ էր գերեկից նորա , և որոյ պարսկերէն անունն էր Ռաստոհուն : Այս մատենէն ուսեալ մեր կը գրենք աւասիկ , թողլով զբարբանջմունս առասպելաց նորա : « Բայց մեք ասացուք ի մատենէն զոր երեր Խոռոհբուտ զԲարսումայի : Այս Խոռոհբուտ գպիր եղեալ Շապհոյ թագաւորին Պարսից , և անկեալ ի ձեռս Յունաց յորժամ Յուլիանոս զօրու հանդերձ ի Տիզբոն չոքաւ , և ի մեռանելն նորա անդ , ընդ Յովիանոս ի Յոյնս ընդ արքունական սպասաւորսն եկն , և մերոյ հաւատոյս գաւանեալ , անուանեցաւ Եղիազար , և յոյն լեզու ուսեալ , պատմագրեաց զգործս Շապհոյ և Յուլիանոս : Ընդ նմին թարգմանեաց և զառաջնոցն պատմութիւնս մատեան մի , որ գերեկից իւր լեալ Բարսումայի ուրումն անուամբ , զոր Պարսք Ռաստոհուն կոչեն . յորմէ մեր ուսեալ , երկրորդեմք այժմ ի դիս յայս , թողլով զառասպելաց նորա բարբանջմունս : »

Արդարեւ զարմանք են դի Խորենացին յետ ասելոյ թէ չատերը դրեցին այն ժամանակին պատմութիւնը , Թողլով զայլս , կ'առնու Բարսումայի պարսկի առասպելական պատմութենէն : Զիարդ և իցէ, հաւանական է թէ պարթեւ թագաւորաց այն տարբեր ազգաբանութիւնն առ Խորենացւոյն՝ կը վերաբերի պահլաւ ցեղին , զոր պարսկի պատմիչն Բարսումա , ազգիւր Խորենացւոյն , չվոխած կը թուի ընդ ազգաբանութեան պարթեւ թագաւորաց , ինչպէս յայտնի է վերջին երկու թագաւորաց , Վաղարշու և Արտաւանայ , անուններէն որ նոյն են ընդ անուանց դահեկանաց :

13. Ըստ Խորենացւոյն , յետ վաթսուն ամի մահուան Աղեքսանդրի , այն է 263 ին նախ քան ք.Ք. , Արշակ քաջ , որ է Արշակ Ա. ,

թագաւորելով Պարթեւաց , տիրեց ԲՂԲ ԹԷ-ԼԷՅ , « Թափելով յինքն ՂՈՆՈՅՆ ԹԷ-ԼԷՆՅ . » և լսելով թէ Հռոմայեցիք զօրանալով յԵւրոպա և ի Միջերկրականին , « ի վերայ արեւմտից և ծովու , » առին Սպանիոյ հանքերը , « Թափեցին ի Սպանիացւոյ զբովն ուստի ոսկին և արծաթն հատանի , » և հնազանդեցուցին զգաղիա և զթագաւորութիւնն Ասիացւոյ (Սելեւկեանց) , « Հարեալ ընդ հարկիւ կացուցին զԳաղատացիս և զթագաւորութիւնն Ասիացւոյ , » խնդրեց ի Հռոմայեցւոց լինել նմա դաշնակից և չօգնել Սելեւկեանց , « Հրեշտակս առաքեալ խնդրեր զդաշնաւորութիւն զի մի օգնեսցեն Մակեդոնացւոցն , » տարուէ տարի ոչ հարկ այլ ընծայ տալու խոստմամբ Հռոմայեցւոց հարիւր քանքար , « ոչ տալով հարկս , այլ պատարագս միայն ամի ամի հարիւր քանքարոյ » (Տես և էջ 208) :

14. Թող այս պատմութեան սխալը , ժամանակագրութիւնն եւս անյարմար է : Արդարեւ սխալ է ասել Խորենացւոյն զԱրշակայ Ա.ոյ Թէ « Թափեաց յինքն զամենայն արեւելեայս , » մինչ Պարթեւաց աշխարհակալութիւնը կը սկսի առ Միհրդատաւ Ա.ով , որ է Արշակ Զ. (165–139) : Իսկ « Թափելն Հռոմայեցւոց զբովն ի Սպանիացւոց , » և « ի հարկի կացուցանել նոցա զԳաղատացիս և զթագաւորութիւնն Ասիացւոց , » բազում ամօք յետոյ են քան զմահն Արշակայ , որ , ըստ հաշուոյ Խորենացւոյն , թագաւորեց 263–232 : Բոլոր այս միջոցին Հռոմայեցիք զբաղեալ էին պունիկեան պատերազմներով (264–201) : Գաղիա նուաճեցաւ 220 ին , Սպանիոյ մի մասն միայն՝ 206 ին , իսկ Սելեւկեանց յաղթեցին Հռոմայեցիք 190 ին առ Մեծաւն Անտիոքաւ (225–186) : Նոյնպէս անդէպ է ասել Խորենացւոյն Թէ Արշակ խնդրեց դաշամբ սոխալ զՀռոմայեցիս չօգնել Սելեւկեանց , հաստուցանելով նոցա իբրեւ պարգեւ ամի ամի հարիւր քանքար : Հռոմայեցւոց ազդեցութիւնն սկսաւ յարեւելս յետ յաղթելոյ նոցա Անտիոքայ մեծի , 190 նախ քան զքր. , ուստի և բազում ամօք յետոյ քան զմահն Արշակայ : Եթէ կենդանի եւս լինէր յայնժամ Արշակ , աւելորդ էր դաշամբ սոխալ զՀռոմայեցիս չօգնել Սելեւկեանց , քանզի Հռոմայեցիք թշնամի էին Սելեւկեանց և ոչ բարեկամ :

15. Ոչինչ ընդհատ սխալ և չվոխ է նաեւ պատմութիւն Խորենացւոյն զԱրշակայ մեծէ : Ըստ Խորենացւոյն Արշակ մեծ , Թոռն Արշակայ Ա.ոյ , սպաննելով « զԱնտիոքոս Թագաւոր ի Նինուէ , » կը հնազանդեցունէ « ՂՄՆԱՅՆ ՓԻԼԷՔ» իւրով ձեռամբ : » Այլուր ասէ Թէ Դեմետր , այն է Դեմետրիոս Բ. Նիկատոր (146–125) եկաւ ի վերայ Արշակայ , բայց բռնուելով՝ տարուեցաւ երկաթի կապանօք ի Պարթեւս , և եղբայր նորա Անտիոքոս Սիդետէս կալաւ աթոռը , բայց պատերազմի բռնուելով ընդ Արշակայ նեղ տեղեր , սաստիկ

ձմեռան պատճառաւ կորեաւ ամենայն ղօրօքն : Արդ , ըստ ժամանակագրութեան Խորենացւոյն , Արշակ մեծ թագաւորեց 206–154 , իսկ Դեմետրիոս Նիկատոր , ըստ պատմութեան Սելեւկեանց , 146 ին , իբր 7 ամօք յետոյ քան զմահն Արշակայ , և եղբայր Դեմետրիոսի Անտիոքոս Սիդետէս սպանաւ ոչ թէ յԱրշակայ ի Նինուէ , այլ ի մեհենին Եղիմացւոյ 129 ին նախ քան զՔր. , այսինքն , ըստ ժամանակագրութեան Խորենացւոյն իբր քան և հինգ ամաւ յետոյ քան զմահն Արշակայ :

16. Խորենացին յետ տալոյ տիրել Արշակայ մեծի համօրէն Ասիոյ , « երրորդ մասին աշխարհիս , » տայ նմա թագաւորեցուցանել զեղբայր իւր Վաղարշակ ի վերայ Հայոց , որպէս թէ հարկ համարեալ առնել այնպէս ի հաստատութիւն թագաւորութեան իւրոյ , « պատեհ իմն համարեալ այսպէս անչարժ իւրոյ թագաւորութեանն լինել , » « սահման տալով նմա զհիւսիսի և զարեւմուտս : » Այլուր (Գիրք . Ա. Գլ Ը.) աւելի մանր կը յիշէ Վաղարշակայ տրուած երկիրներն յԱրշակայ , այսինքն՝ (զմահն ինչ յարեւմտեայ Ասորւոց , » « զՊաղեստին , » « զԱսիա » (Սելեւկեանց երկիրը) , « զբոլոր Միջերկրեայս » (փոքր Ասիա) , « զԹիտալիա » (Թեսալիա ?) , ի Պոնտոսէ մինչև ի Կասպից Ծով , « ի ծովէն Պոնտոսի մինչև ի տեղին ուր կաւկաս յարեւմտեանն յանդի ծով , » և « զԱտրպատական , » մի-ով բանիւ՝ « զկէս թագաւորութեան իւրոյ : » Արշակ որպէս թէ բաւական չհամարելով զայսոսիկ , Վաղարշակայ կամաց և քաջութեան կը թողու ընդարձակել զտէրութիւն իւր . « Եւ այլ որչափ միտք քո և քաջութիւն հասանեն , դի սահման քաջայ զէնն իւրեանց , որքան հասանէ՝ այնքան ունի : » Արշակ կ'որոշէ նաև այս նոր դաւսար տէրութեան մայրաքաղաք զՄծբին , « քաղաք թագաւորութեան տայ նմա զՄծբին : »

Այս պատմութեան անտեղութիւնն ինքնին յայտնի է , մանաւանդ որոյ դիտակ են քաղաքական հանդամանայ առաջակողմանի Ասիոյ յերկրորդ դարուն նախ քան զՔր. : Զարեւմտեան մասն Ասորւոց , զՊաղեստին , զԱսիա , այն է զերկիր իշխանութեան Սելեւկեանց , բոլոր փոքր Ասիա , և այն ընդարձակ երկիրն ի ծովէն Պոնտոսի մինչեւ ի ծովն կասպից հանդերձ Ատրպատականաւ , դրեթէ ամբաւ թագաւորութիւն մի , վաղարշակայ պարգեւելու համար , հարկ էր Արշակայ ունել , եթէ ոչ « զամենայն տիեզերս , » որպէս ասէ ուրեք խորենացին (գիրք Ա. գլ Ը.) , գէթ , որպէս այլուր ասէ (գիրք Բ. գլ Բ.) , երկրիս այն մասը որ կոչի Ասիա : « Արշակ տիրէ երրորդ մասին աշխարհիս , որպէս յիրականացն պատմութենանց հեղ-ինակեայ է ուսանել ի չորրորդէն , որ յաղագս բաժանելոյ զբո-

լոր երկիր յերիս մասունս , և կոչեալ զոմն Եւրոպիէ (Եւրոպա) , և զոմն Լիբիէ (Ափրիկէ) , և զոմն Ասիա , «ըստ Ե պէրնոց Աբջէ» (խոր. Բ. Բ.) :

18. Արդ , Պարթեւք երբէք չտիրեցին ոչ թէ աշխարհիս երրորդ մասին , այն է բոլոր Ասիոյ , այլ և ոչ այն երրորդ մասին երրորդին , մանաւանդ նախ քան զՔր. երկրորդ դարուն կիսուն , քանզի ըստ ժամանակագրութեան խորենացւոյն , ինչպէս դիւրին է մակաբերել ի կր. դվեայ երկրորդ դարոյ նորա , Վաղարշակայ թագաւորութեան ընծայուած թուականն է 166 նախ քան զՔր. , առ երեւելեաւն Անտիոքոս (174–164) , մինչդեռ Սելեւկեանց իշխանութիւնը ոչ միայն կանգուն էր յԱսորիս , այլ և բաւական զօրաւոր , մինչեւ Դեմետրի Նիկատորայ արշաւել (143) յարքանակաւ ի վերայ հզօրագունին ի Թագաւորս Պարթեւաց , Միհրդատայ Ա. որ է Արշակ Զ. , կամ Արշակ Մեծ խորենացւոյն . և եղբօր Դեմետրի , Անտիոքայ Սիդետեայ՝ ի վերայ յաջորդին Միհրդատայ , Հրեհատայ Բ. ի որ է Արշակ Ը. : Ի պաղեստին կը տիրէին Մակաբեանք , Յուդա և Յոնաթան (166–144) : Միջագետաք , վերինն , ուր էին Մծբին , Եդեսիա և Ամիդ (Տիգրանակերտ) , էր դեռ ընդ իշխանութեամբ Սելեւկեանց . առ Սիդետէսն Անտիոքաւ (137) , Միջագետաց այն մասը Միդդոնիա անուամբ եղաւ ինքնօրէն : Իսկ ի փոքրն Ասիա թագաւորութիւնք , ինչպէս Պերգամոն , Բիւթանիա , Գաղատիա , Կապադովկիա , Պոնտոս , 190ին հետէ ընդ պաշտպանութեամբ Հռոմայեցւոց , կը կազմէին դաշնակցութիւն մը որում մասնակից էին նաև Հայք , Արտաքսիաս կամ Արտաշէս (Տես էջ 82) :

19. Արդարեւ Միհրդատ Ա. (Արշակ Զ.) որ կը թուի լինել խոբենացւոյն Արշակ Մեծ , ընդարձակեց Պարթեւաց տէրութիւնը և հասաւ մինչեւ Եփրատ առ Դեմետրիա Սոփտերաւ (162–150) , բայց այս յաջողութիւնը չտեւեց երկար : Դեմետր Նիկատոր (146–125) , որպէս ասացաք սակաւիկ մի յառաջ , վանեց զՄիհրդատ . և թէպէտ Դեմետր բռնուեցաւ դերի , բայց Պարթեւք չհամարձակեցան այնուհետեւ , կամ չհամարեցան խոհեմութիւն , անցնել ըստ Տիգրիս Հռոմայեցւոց օրըստօրէ աճող զօրութեան դէմ յառաջակողմանի Ասիոյ . աշխարհակալութիւն Պարթեւաց էր անդր քան զՏիգրիս : Տիգրան մեծ (86–36) եղաւ առաջին որ հանդերձ Մեծաւն Միհրդատաւ ազգականաւ իւրով համարձակեցաւ ի վէպ դալ ընդ Հռոմայեցւոց , դրաւելով զՄիջագետս , զՊաղեստին , զԱսորիս և զփոքրն Ասիա : Ուստի այն ընդարձակ տէրութիւնը զոր , ըստ խորենացւոյն , որպէս թէ Արշակ Մեծ պարգեւ տուաւ եղբօր իւրում վաղարշակայ , չունի ամենեւին պատմական հիմն , և չիք ուրեք յիշուած ի պատմագիրս որ մերձաւորագոյն են ժամանակաւ քան զխորենա-

ցին, նա գրեթէ ժամանակակից, որպէս Պողիբիոս և Ստրաբոն։

20. Բայց և այնպէս Խորենացին կ՚ուզէ որ հաւատանք թէ վաղարշակայ Հայոց թագաւոր տրուելուն պատմութիւնը ժամանակակից աղբերէ է, այն է՝ ի Մար Իբասայ։ Ցայտնի է սակայն վաղարշակայ պատմութեան դաղտնիքը։ Ամէն ազգ կամ ցեղ երեւելի անձէ մը յառաջ եկած ցուցնել, որպէս արդէն ասացաւ, հին սովորութիւն էր, որ և շատ որոշ կը տեսնուի առ Խորենացւոյն։ Բուն Հայ ազգէն սկսեալ գրեթէ ամէն ցեղ կը գտնենք առ Խորենացւոյն անձէ մը սերեալ։ Այսպէս Հայը կը սերի ի Հայկայ, Բզնունին՝ ի Բազայ, Խոռխոռունին՝ ի Խոռայ, Արմէնն յԱրամայ, Սիւնին ի Սիսակայ, Մանդակունին՝ ի Մխանդակայ, Սղկունին՝ ի Սլաքայ, Գնունին՝ ի Գինայ, Վանանդեցին՝ ի Վընդայ, և ընդհ՚ր Արշակունին չսերեր Արշակէ մը. և որ Արշակ յարմարագոյն էր լինել նախահայր այս թագաւորական ցեղին քան զԱրշակ Մեծ։ Այս դաղափարը բաւական էր զԱրշակ Մեծ առնելոյ տէր ամբողջ Ասիոյ, «երրորդ մասին աշխարհիս,» և տալ նմա, աշխարհակալի մը անսովոր մեծանձնութեամբ, պարգեւել Հայոց «զկէս թագաւորութեան իւրոյ։» Ապաքէն պիտի հաւատայինք, ինչպէս հաւատացին մեր նախնիք, թէ Արշակունիք յԱրշակայ էին, եթէ ժամանակակից պատմութիւնը չհերքեր այն տիեզերական աշխարհակալութիւնը զոր խորենացին կ՚ընծայէ Արշակայ, ուստի և այն մեծ պարգեւը որ տրուած կը պատմուի Հայոց. և եթէ դարձեալ պատմութիւնը և բանասիրութիւնը չգային մեկնել արշակունի անունը որ կ՚ելլէ արդարեւ արշակ, այսինքն արէա, Ֆոթոր, բառէն, բայց ոչ Արշակայ անունէն (տես էջ 85)։

21. Ջծագմանէ Արշակունեաց ունիմք երկու աւանդութիւն, այսինքն՝ այն զոր կը պատմէ Խորենացին, որպէս տեսաք վերագոյնն, և այն՝ որ կը մակաբերուի ի պատմութենէն Պողիբեայ և Ստրաբոնի։

Թէ ինչ աստիճան հաւատարմութեան արժանի են այս երկու պատմիչք՝ գիտել կարեւոր է մեր պատմութեան այս մասին համար։ Պողիբիոս ապրեցաւ նախ քան զՔր. Ք. դարուն սկիզբէն դրեթէ մինչև վերջը, քանզի ծնաւ 205 ին և մեռաւ ութսնամեայ։ Իբրև պատմագիր ծաղկեցաւ Պողիբիոս ի ժամանակին որ ընծայի Արշակայ և վաղարշակայ։ Կրթեալ ի զինուորութեան ընդ ձեռամբ Փիղոպեմենայ զօրավարի Աքայեցւոց, դանուեցաւ ի բազում ճակատս։ Բայց Պողիբիոս ոչ միայն զօրավար էր, այլ և իբրև դեսպան կամ պատանդ Աքայեցւոց կղզմէն 17 տարի մնալով ի Հռոմ, և բազմակացեալ Էմիլեանց և Սկիպիոնեանց, այն դարուն առաջին աշ-

խարհակալ ազգին քաղաքագիտութենէն ուսաւ բաղում ինչ։ Պողիբիոս յետ մնալոյ այնչափ տարի ի Հռոմ, շրջեցաւ յԵւրոպա, յԱփրիկէ և յԱսիա։ Ցետ այսպիսի և այսչափ պատրաստութեան եկն Պողիբիոս ի գրել զիւր ընդհանուր պատմութիւն, ուր նախ քան զՔր. 220 էն սկսելով մինչև յիւր ժամանակ Հռոմայեցւոց պատմութեան առընթեր կը գնէ ուրիշ ժամանակակից ազգաց պատմութիւնը, դիտելով ի նոսա մանաւանդ զինուորական և դեսպանական գործողութիւնները, դիպաց պատճառներն և առիթը, և զոյս բարուց և զտաղանդս իշխանաց և պաշտօնէից։ Պողիբիոս կը պատմէ ճշդիւ, կը դատէ կորովաբար, և կը յանդիմանէ անաչառ։ Համառօտ ասել Պողիբիոս գրած կ՚երեւի քաղաքագիտաց, ռազմագիտաց և փիլիսոփայից։

Ոչինչ ընդհատ երեւելի էր կրթութեամբ և հանճարով Ստրաբոն, բազմահմուտն ի հին աշխարհագիրս։ Ծնեալ ի միջոցի Ա. դարուն նախ քան զՔր. յԱմասիա քաղաքի կապադովկացւոց, յետ դաստիարակուելոյ ըստ արժանւոյն, շրջեցաւ յառաջակողմեան Ասիոյ, ի Յոյնս և յԻտալիա, կեցաւ երկար ժամանակ ի Հռոմ և մեռաւ ի վերջին ամն Տիբերի։ Ստրաբոն ունի աշխարհագրութիւն յիժէ գիրս որոց մեծագոյն մասն կայ։ Այս աշխարհագրութեան մէջ կը գտնուին ոչ սակաւ պատմական տեղեկութիւնք պատմականք։ Ժամանակ մը այնպէս մեծ էր անուն Ստրաբոնի յԵւրոպա, մինչև աշխարհագիր անուանք իմանալ զնա միայն։ Մի միայն ստուգագոյն տեղեկութիւն զսկզբանէ երկրորդ Արտաւանեան թագաւորութեան կամ զԱրշակունեաց գտանեմք առ Ստրաբոնի. ստուգագոյն, քանզի Ստրաբոն ոչ միայն ժամանակակից և մօտ էր ժամանակաւ, այլ և դէտ տեղ։

22. Երկրորդ դարուն նախ քան զՔր. կային ի փոքրն Ասիա չորս կամ հինգ թագաւորութիւնք, Պերգամոն, Բիւթանիա, Գաղատիա, Կապադովկիա և Պոնտոս ընդ ազգեցութեամբ Հռոմայեցւոց, մանաւանդ յետ ճակատուն Մագնեսեայ, այն է յետ պարտութեան Անտիոքայ մեծի (190)։ Պոնտոսի թագաւորը փառնակ իբր 180 ին նախ քան զՔր. սկսաւ ընդարձակել զտէրութիւն իւր միւս թագաւորաց երկիրներէն տեղեր գրաւելով։ Հռոմայեցիք որ այս տերութեանց և ոչ միայն զօրանալը կ՚ուզէին՝ ազդ արարին փառնակայ քաշուիլ գրացի տերութեանց երկիրներէն, միանգամայն խրատ տալով Պերգամոնի թագաւորին Եւմենեայ և Կապադովկիոյ թագաւորին Արիարաթայ զօրօք մնռանել փառնակայ երկիրը։ «Շփոթեցաւ փառնակ,» ասէ Պողիբիոս ժամանակակից, «և յանձն առաւ որով և իցէ պայմանաւ ընդունել խաղաղութիւնը։ Ցետ երկուստեք

բանագնաց լինելոյ բազմից ի ձեռն հրեշտակաց, կռեցան դաշինք օրինակ զայս. «Խաղաղութիւն մշտնջենաւոր ի մէջ Եւմենեայ, Պրուսիասայ, Արիարաթայ, փառնակայ և Միհրդատայ: Փառնակ մի գիցէ երբէք զոն ի Գաղատիա: Ամենայն դաշինք կռեալք ընդ Գաղատացիս եղիցին իբրեւ զչեղեալս: Փառնակ ելցէ նաեւ ի Պափղագոնիոյ և գարձուսցէ անդր զբնակիչս երկրին զորս խախտեաց, նոյնպէս զղէնն և զայլ ամենայն կազմած զոր առ անսի: Զերկիրսն և զկահ և զկազմած և զպատանդսն զորս առ Արիարաթայ՝ գարձուսցէ ի նա. տացէ և զՑայա, քաղաք փոքր մօտ ի Պոնտոս: Արձակեսցէ զգերիս և զիախատեայս առանց փրկանաց, նաեւ զամենայն արծաթ և զինչս զոր հանեալ է ի Մորզիասայ և Արիարաթայ՝ տացէ, և հատուսցէ նոցա լինն հարիւր քանքար, երեք հարիւր եւս Եւմենեայ փոխանակ ծախուց պատերազմի, գարձեալ երեք հարիւր՝ Միհրդատայ կուսակալի փոքունն Հայոց»: «Այս դաշնադրութեան մասնակից էր,» կը յաւելու Պողիբիոս, «(վերին) Ասիոյ թագաւորներէն Արտաքսիաս (Արտաշէս) որ կը թագաւորէր ի վերայ մեծի մասին Հայոց (Մեծաց): Դաշնադրութեան մէջ նշանակուած էին նաեւ Թիւ և պայմանք պատանդեցին զորս տալոց էր փառնակ. և երբ եկան պատանդքն, մեկնեցաւ զօրն Եւմենեայ և Արիարաթայ, և այսպէս վերջացաւ պատերազմն» (Պողիբ. գպր. ԻԶ. Հակոտ. Դ.):

Արդ այս դաշնագրութիւնը եղաւ 180 ին կամ ամաւ միով յետոյ նախ քան զՔր.: Ապա յայտ է թէ երկրորդ գարուն կիսուն մօտ նախ քան զՔր., ըստ ժամանակագրութեան խորենացւոյն իբր երեքտասան ամաւ յառաջ քան զկարծեցեալ թագաւորութիւնն վաղարշակայ, կային ի փոքրն Ասիա ծանուցեալ թագաւորութիւնք, բարեկամ և դաշնակից Հռոմայեցւոց, և թէ ի Հայս կը թագաւորէր յայնժամ Արտաքսիաս, այսինքն Արտաշէս ոմն, ինչպէս յայտնի է յանուանէն, ի բնակաց երկրին: Որովհետև վաղարշակայ էնթագրեալ թագաւորութեան թուականն է, ըստ հաշուոյ խորենացւոյն, 166 նախ քան զՔր., ապա հարկ է ենթագրել թէ տիրելն Արշակայ մեծի բոլոր Ասիոյ, «երրորդ մասին աշխարհիս,» եղաւ յառաջ քան զամն 166 նախ քան զՔր.: Սակայն ի պատմութենէ Սելեւկեանց գիտենք թէ Միհրդատ Ա., այն է Արշակ Ջ. (Արշակ Մեծ խորենացւոյն), առ Դեմետրիւ Սովտերաւ (162–150) յառաջացաւ դէպ յԵփրատ, և առ Դեմետրիւ Նիկատորաւ, որդւով Սովտերայ, (140–125), սահպուեցաւ ետ քաշուիլ (143). և թէպէտ Դեմետր բռնուեցաւ գերի, Անտիոքոս Սիտիդէս, եղբայր Դեմետրի, յառաջ տարաւ պատերազմը մինչև ցմահն Միհրդատայ (139),

և Պարթեւք այնուհետև չանցան ընդ Եփրատ, բայց եթէ առ կրասեաւ (54), երբ սկսան կրել յարձակումն ի Հռոմայեցւոց: Տիրելն Արշակայ Մեծի, ըստ խորենացւոյն, բովանդակ Ասիոյ, «երրորդ մասին աշխարհիս,» և տալն զարեւմտեան Ասիա, «զկէս թագաւորութեան իւրոյ,» վաղարշակայ, եթէ էր ճշմարիտ, չէր կրնար զանխուսափ մնալ ի յոյն պատմագրայ, մանաւանդ ի Պողիբեայ որ, որպէս ասացաք էր ժամանակակից: Ոչ միայն զաշխարհակալութիւնն Արշակայ Մեծի և զանուանս և զմեծամեծ արութիւնսն վաղարշակայ և երկուց յաջորդաց նորա, Արշակայ և Արտաշիսի, յիշուած չեն զ դոներ այլուր՝ բայց միայն առ խորենացւոյն, այլ և առ Ստրաբոնի, որ ժամանակակից էր Տիգրանայ մեծի, կը գտանենք զՏիգրան Մեծ յիշուած իբրև ի յաջորդաց Արտաքսիասայ (Արտաշիսի) յիշելոյ ի Պողիբեայ: Եթէ Տիգրան Մեծ, որ էր արշակունի, ըստ ժամանակակից պատմութեան էր սերունդ Արտաքսիասայ, և Արտաքսիաս էր բնիկ Հայ, ապա Արշակունիք եւս էին բնիկ Հայ, սերունդ Արտաքսիասայ, և ոչ Արշակայ Պարթեւի, և կոչուած են արշակունի ոչ յանուն Արշակայ Մեծի իբրև սերունդ նորա, այլ իբրև թագաւորական ցեղ: Արդարև կար աւանդութիւն առ Հայս, ինչպէս կը յիշեն ոչ միայն խորենացին, այլ և Բուզանդ և Ագաթանգեղոս, թէ Արշակունիք ազգական էին Պարթեւաց: Բայց եթէ մանր միտ դնենք այս աւանդութեան պարագաներուն, կը տեսնենք որ Արշակունեաց ազգականութիւնն ուղղակի Պահլաւ ցեղին հետ էր:

Այսպէս առ Բուզանդայ և առ նմին իսկ խորենացւոյն միշտ պահլաւ իշխանք կը կոչուին ազգականք Արշակունեաց: վասն Ալանայոզանայ Պահլաւի ըզոր Շապուհ ղրկեց ի վերայ Արշակայ, ասէ Բուզանդ թէ էր ի տոհմէն Արշակունեաց. «Ազանայոզանն որ Պահլաւն էր ի տոհմէն Արշակունեաց . . . գայր հասանէր ի սահմանս Հայոց» (Բուզ. Դ. ԼԸ.), նոյնպէս վասն այլոյ պահլաւ իշխանի Սուրէն կոչեցելոյ ասէ թէ էր ազգական Արշակայ. «Շապուհ արքայ Պարսից կազմէր պատրաստէր գունդս, և Սուրէն Պահլաւ, որ ազգակից էր Արշակայ թագաւորին Հայոց, առաջնորդ նոցա» (Բուզ. Դ. ԼԳ.): Խորենացին նոյն Ալանայոզանայ ազգականութիւնը կը յիշէ ուրիշ կարեւոր պարագայիւք. «Պարապ առեալ ասէ Շապհոյ ի պատերազմացն, առաքէ ի վերայ Արշակայ զԱլանատոզան ոմն պահլաւիկ որ էր ազգակից Արշակայ: . . . Ուստի տարակուսեալ Արշակայ, յղէ պատգամ (առ Ալանատոզան), եթէ Դու, արիւն իմ և հարատոհմութիւն, ընդէ՞ր այդպիսեաւ վարես զիս ջերմութեամբ. թէ՞ պէտ և ակամայ զգալուստ քո դիտեմ, ոչ կարացեալ սայթաքել զհրամանս Շապհոյ՝ գալ ի վերայ քո ազգականիս: Այլ արդ թու-

լայո ինձ զօղել ուրեք վայրկեան մի ժամանակի, մինչեւ ոգի առ-
եալ անցանել կարացից յերկիրն ցուսաց, և դու կալցես զաչխարհս,
և բազմաց յինէն հանդիպեսցիս բարութեանց, որպէս ի մտերիմ
հարազատէ: Դարձուցանէ Ալանաղանն այսպիսի պատասխանիս, և
ասէ. Թէ դու ոչ խնայեցեր յաղդայինն մեր կամաբարականս, որ
առաւել քան զիս էին քո հարազատագոյնք դենի ձեր մասամբ և
աշխարհաւ համարնակաւ, զիարդ յինէն ակն ունիցիս ի քեզ խնա-
յել, հեռացեալ դենիւ և բնակութեամբ» (Խոր. Գ. ԼԴ.): Վասն
կամաբարականաց տես էջ 88: Նաեւ Սուրէն զոմն Պահլաւ կը յիշէ
Խորենացին իբրեւ ազգական Արշակունեաց, գիր. Գ. գլ. ԿԴ. և ԿԶ.:
Սա եւս արժանի է դիտողութեան զի ոչ ուրեք ի հին պատմագիրս
մեր, ոչ յառաջ քան զԽորենացին և ոչ առ Խորենացւոյն, Պար-
թեւք կոչուած են երբեք Արշակունի, որպէս այլուր յիշեցաք (էջ
83). Պահլաւ (Բուզանդայ) ցեղը միայն կոչուած է արշակունի (Բուզ.
Գ. Զ. և Ը.: Դ. ԼԳ.: Ե. Ը. և ԼԲ.): Եթէ Հայ Արշակունիք, իբրեւ
սերունդ Արշակայ Մեծի վաղարշակաւ, կոչուեցան արշակունի,
Պահլաւք, այսինքն Բահլի թագաւորական ցեղն ընդքր կը կոչուի
արշակունի. միթէ այս ցեղն եւս կը սերէր ի Մեծէն Արշակայ:
Զ Արշակունեաց տես և էջ 83–89:

23. Խորենացին, յետ պատմելոյ յերկրորդ գլուխ Բ. գրոցն
ղրկել Արշակայ բոլոր Ասիոյ, «երրորդ մասին աշխարհիս,» և թա-
գաւորեցուցանելոյ զվաղարշակ «ի վերայ աշխարհիս մերոյ, զհիւ-
սիսի և զարեւմտեաս տալով նմա սահմանս,» կը սկսի պատմել վա-
ղարշակայ գործերը: Մեծագոյն արժանիք վաղարշակայ եղեւ,
ըստ Խորենացւոյն, որպէս արդէն ասացաւ, յղել զմարթ իբրաս առ
եղբայր իւր Արշակ բերել զպատմութիւն Հայոց ի դիւանէն Նինուէի:
Առ ի տալ կատարել վաղարշակայ զայս գործ, հարկ էր նախ յար-
մարցնել պարագաները որ կրնային թելադրել նմա և տալ ի գլուխ
հանել զայն գործ: Ուստի նախ, որպէս թէ Արշակ կանխաւ պատ-
ուէր կու տայ վաղարշակայ «քաղաքութեան և իմաստութեան հոգ
տանել,» և վաղարշակ «չառնէ անփոյթ զխրատու նորա.» նաեւ
զՀայաստան որպէս թէ կը գտնէ վաղարշակ անկարգ և վայրենի:
«Ոչ կարգ ինչ լեալ աստ յայտնի,» ասէ վաղարշակ, ըստ Խորենաց-
ւոյն, ի նամակին իւրում առ Արշակ, «եւ ոչ մեհենից պաշտա-
մունք, և ոչ գվխաւորաց աշխարհիս առաջինն յայտնի է և ոչ վեր-
ջինն, և ոչ այլ ինչ օրինաւոր, այլ խառն ի խառն ամենայն և վայրենի:»
Ապաքէն հարկ էր զայսոսիկ իբրեւ յառաջաբան դնել, որպէս զի
հեռեւեր վաղարշակայ ելանելն ի խնդիր Հայոց պատմութեան:
Դիտողութեան արժանի է սակայն զի Խորենացին կու տայ վաղար-

շակայ դատանել ի Հայս «խառն ի խառն զամենայն և վայրենի,»
մինչ, ըստ երկուց հաւատարիմ պատմագրաց, Պողիբեայ և Ստրա-
բոնի, մին ժամանակակից և միւսն մօտ ժամանակաւ, արդէն նախ
քան զՔր. երկրորդ դարուն գրեթէ կիսուն (188–168), Արտաքսիաս
(Արտաշէս) կը հաստատէր ի Մեծն Հայս նոր թագաւորութիւն,
բաւական մեծ մինչեւ մնանել ի դաշնակցութիւն դրացի տե-
րութեանց փոքրուն Ասիոյ (էջ 236) և վայելել Հռոմայեցւոց բարե-
կամութիւնը, և կը չունէր ամրոցներ և քաղաքներ, մանաւանդ
զպարսպաւորն Արտաշատ առ Երասխաւ, «մեծ և գեղեցիկ» ըստ
Ստրաբոնի, և այս իբրեւ երեքտասան ամաւ միայն յառաջ
քան զկործեցեալ Թուական թագաւորելոյ վաղարշակայ ի վե-
րայ Հայոց:

24. Վաղարշակայ պէս ուսումնասէր և իմաստուն թագաւորի
ապաքէն վայել էր լինել նաեւ հզօր, քաջ, յաղթող, օրէնսդիր և
աշխարհաշէն. և արդարեւ այսպէս կը նկարագրէ զնա Խորենացին:
«Սա այր քաջ և խոհեմ, ընդարձակեաց ի վերայ սահմանաց իւ-
րոց, և կարգս կենցաղականս, որչափ մարթ էր, սահմանեաց աշ-
խարհիս, և նախարարութիւնս, և նոցին նախարարութեանց նա-
հապետութիւնս հաստատեաց զարս պիտանիս» (Խոր. Բ. Գ.). ուս-
տի և ամբողջ վեց գլուխ կը նուիրէ Խորենացին վաղարշակայ գոր-
ծոց, որպէս ասէ, «հաւաստի պատմութեամբ լի, և արժանի բանից
ողբկագունից և յոլովից» (Խոր. Բ. Ը.):

25. Յետ առաքելոյ զՄար Իբաս ի Նինուէ ի խնդիր պատմու-
թեան Հայոց, առաջին երեւելի գործ վաղարշակայ լինի, ըստ Խո-
րենացւոյն, «սանձահարել զՄակեդոնացիս (դՄելեւկեանս), և նուա-
ճել պատերազմաւ հիւսիսային արեւմտեան և արեւմտեան (փոքրուն
Ասիոյ) տերութիւններն, զՂազիկա, զՊոնտոս, զփռիւգիա, զՄա-
ժաք և զայլս: «Զարմանալի է արդարեւ զի Խորենացին, յետ ասե-
լոյ թէ Արշակ տերից «երրորդ մասին աշխարհիս,» այն է բոլոր
Ասիոյ, տակաւին կանգուն կ'ենթադրէ փոքրուն Ասիոյ տերութիւն-
ները և զՄակեդոնացիս, այսինքն Ասորւոց կամ Սելեւկեանց տե-
րութիւնը, քանզի ասէ թէ «Պոնտոս, փռիւգիա, Մաժաք ոչ գի-
տելով զհամ պատերազմին Արշակայ, առ Մակեդոնացւոյ պետու-
թիւնն զմիաբանութիւն դաշանցն հաստատուն պահէին:» Միթէ
այս տերութիւններն աշխարհիս երրորդ մասին (Ասիոյ) մէջ չէին
որուն արդէն տէրած էր Արշակ: Նոյնպէս յետ տալոյ Արշակայ
պարգեւել վաղարշակայ «զԱսիա և զամենայն Միջերկրեայս,» այ-
սինքն Սելեւկեանց երկիրները, կամ, Խորենացւոյն բառով, զՄա-
կեդոնացիս և զփոքրն Ասիա, նորէն նոյն վաղարշակայ կու տայ

« սանձահարել զՄակեդոնացիս , » և նուաճել փոքուն Ասիոյ տէրութիւնները ծանր պատերազմաւ :

26. Խորենացին վաղարշակայ դէմ ոսոխ կը յարուցանէ Մորփիւղիկէս անուն զօնի , որպէս ասէ , « այր սրտեայ , անդամովք երկար և ընդ իրեարս պատշաճ , զոյդ մարմնոյն և այժ սաստիկ ունելով : » Ա.յս հսկայն , ըստ Խորենացւոյն , միաբանելով փոքուն Ասիոյ կողմերը « կը գրգռի ի պատերազմ ընդ Վաղարշակայ : » Վաղարշակ ժողվելով յԱտրպատականէ և ի Հայոց « քաջ և անուանի մարդիկ » (տես էջ 209), « որպէս թէ զկէս մասն աշխարհիս , » յետ կրթելոյ զնոսա յԱրարատեան նահանգին , « ի միջոցի աշխարհիս վերադոյն քան զակունս Մօրին մեծի յափն երասխայ , զի ոչ դիտէին զկարգս ինչ , » կը յարձակի ի վերայ միաբանելոցն ընդ Մորփիւղիկէսայ : Պատերազմը կը սաստկանայ , Վաղարշակ կը վտանգի : Մորփիւղիկէս կը « ձգէ զսուինն , քանզի էր կորովի և երկայնաձիգ , որպէս ի թուիչս սրաթեւ հաւուց , » և մինչ մերձ էր ընկենուլ զարքայն , « արք քաջք և անուանիք ի զարմից Հայկայ և ասորեստանոյն Սենեքերիմայ ընդ մէջ անցեալ , աշտեին հարեալ սաստկեն զքաջն : » Զօրքը կը ցրուի , վտակք արեան կ'ողողեն զդեաշինն , բայց երկիրը կը խաղաղի ընդ ձեռամբ Վաղարշակայ , և Սելեւկեանք կը դադրին ի պատերազմելոյ , « յայնմ հետէ դադարեալ խաղաղեր երկիրն՝ նուաճեալ ընդ ձեռամբ Վաղարշակայ , և Մակեդոնացւոցն դադարեալ դոքն : »

27. Ա.յս մանր նկարագիրը որ սովորական է հին ժամանակի պատերազմներուն՝ բաւական չէ պատմական հաստատութիւն տալ վերոյիշեալ պատմութեան . այս հաստատութիւնը մենք այն պատմութիւնէն դուրս կը փնտռենք : Ի ժամանակին յորում Խորենացին նուաճեալ կը դնէ փոքուն Ասիոյ տերութիւնները ի ձեռն Վաղարշակայ , կը դանենք զնոսա ի մեծի անդորրութեան և յապահովութեան : Պատերազմ փոքուն Ասիոյ տերութեանց դէմ և նուաճումն յառաջ քան զՄիհրդատ Մեծ յիշուած չէ ուրեք ի ժամանակակից պատմութեան , և ոչ Հռոմայեցիք լուռ կը կենային որ և իցէ յարձակման դէմ ի վերայ Թագաւորութեանց փոքուն Ասիոյ , որոց չէզոքութիւնն կարեւոր էր յապահովութիւն նոր ստացուածոց նոցա ի Միջերկրականին և յԱսիա : Ուստի անհնար էր վաղարշակայ յարձակել ի վերայ տերութեանց փոքուն Ասիոյ առանց բռնուելու ի պատերազմ ընդ Հռոմայեցւոց , ինչպէս , իբր ուրիշն ամօք յետոյ քան զկարծեցեալ Թուական Թագաւորութեան Վաղարշակայ, Դիմեցաւ Միհրդատայ և Տիգրանայ Մեծի , որ փորձեցին տիրել փոքուն Ասիոյ : Խորենացին կու տայ , բողոքովին հակառակ քաղա-

քականութեան Հռոմայեցւոց , փոքուն Ասիոյ տերութեանց միաբանել ի նպաստ Սելեւկեանց , ոսոխաց Հռոմայեցւոց , ընդ առաջնորդութեամբ Մորփիւղիկէսայ , առանց ամենեւին յիշելոյ թէ ով էր այն Մորփիւղիկէս : Փոքուն Ասիոյ տերութիւնք զայնու ժամանակաւ ունէին առանձին թագաւորներ ի սերտ բարեկամութեան ընդ Հռոմայեցիս : Ի Պերգամոն կը թագաւորէր Եւմենէս Բ. (197–159) , ի Բիւթանիա՝ Պրուսիաս Բ. (192–148) , ի Կապադովկիա՝ Արիարաթ Զ. (166–130) , ի Պոնտոս՝ փառնակ Բ. հաւ Միհրդատայ Մեծի (186–157) : Մորփիւղիկէս ո՞վ էր : Ոմանք զՄորփիւղիկէս համարին լինել Միհրբարզան , յիշեալն ի Դիոդորոսէ Սիկելացւոյ իբրեւ թագաւոր Ծոփայ (Զամչ. պատ. Հ.յ. հա. Ա. 207) , բայց թուական սորա բազում ամօք յառաջ է քան զթուական կարծեցեալ թագաւորութեանն Վաղարշակայ : Դիտելի է եւս զի Ծոփայ թագաւորութիւնը որ կը բազկանար Մեծին Հայոց արեւմտեան նահանգներէն (Զորրորդ և Բարձր Հայք)՝ տեւեց մինչեւ Տիգրան Մեծ որ , ըստ Տարաբոնի ժամանակակից պատմագրի , չնչելով այն փոքր թագաւորութիւնը՝ միացուց զՄեծ Հայս : « Անդստին ի ժամանակէ Պարսից մինչև առ մեզ , գտանեմք զի Արմենիա , յետ անկանելոյ ընդ Պարսիւք և ընդ Մակեդոնացւովք , անց ի ձեռս թագաւորաց Ասորւոց (Սելեւկեանց) որոց վաղ իսկ տիրեալ էր Մարաց , այլ հուսկ ուրեմն երկոքին զօրավարք Անտիոքայ Մեծի , բաժանեցան զերկիրն . սոքա կոչէին Արտաքսիաս և Զարիադրիս , որ յետ վարելոյ ի սկզբան զերկիրն յանուն Անտիոքայ , տեսեալ զտէր իւրեանց պարտեալ և նուաճեալ , եաուն ձեռս ի Հռոմայեցիս , և լեալ միահեծան առին զանուն թագաւորի : Տիգրանէս , ի զաւակէ Արտաքսիասայ , առ զմասն երկրին որ ձգի առ Մարօք , Աղուանիւք և վրօք մինչև ի կողքիս և ի ծովեզերեայն Կապադովկիա : Զայնու ժամանակաւ Արտանէս (ըստ այլոց՝ Արշակէս Ծոփայի ,) ի զարմէն Զարիադրեայ , ունէր զՏարաւային , և մանաւանդ զարեւմտեան հարաւային մասն Արմենիայ , այլ արեւ յաթոռոյն և սպանաւ ի Տիգրանայ որ եղև միահեծան տէր բովանդակ Մեծին Հայոց » (Տարաբ . ԺԱ. 15) :

28. Չհարազատութիւն պատմութեան պատերազմին Վաղարշակայ կը մատնէ ուրիշ կէտ մը արժանի դիտողութեան , այն է ժամանակի կանխումն (anachronisme), որով Խորենացին զՇահապիվան , վերջին Արշակունեաց բանակատեղին , կը դնէ առ Վաղարշակ , քանզի հոն կու տայ նմա կեդրոնացնել զզօրս իւր : Արդարեւ Խորենացին առ ի չտալոյ կասկած կը լռէ Շահապիվան անունը , յայտնի է սակայն թէ բանքն « մեծ յականս Մօրին մեծի յափն երասխայ , » կ'ակնարկեն զՇահապիվան : Վերջապէս ըստ մեզ անտա-

բակուսելի է թէ պատմեալքն ի խորենացւոյն զպատերազմաց Աբ-
չակայ և Վաղարշակայ կամ յետին և անստոյգ աղբերէ են, և կամ
ի միտմամբ հնարեալ։

29. Խորենացին յետ նուաճել տալոյ Վաղարշակայ «զհիւսիսի
և զարեւմուտս,» ասէ. «Եւ այս այսպէս կատարեալ, կարգէ
(Վաղարշակ) զկողմանս Մաժաքայ (կապադովկիոյ), և զՊոնտոս և
զեգերացիս» (Խոր. Բ. Ջ.)։ Խորենացւոյն այսպէս «կարգէ» բառով
միայն անցնելը կը ցուցնէ թէ չունեը ինչ ի պատմել, և ինչպէս
կրնար ունենալ, մինչ ոչ նուաճումէ կար և ոչ Վաղարշակ, ուստի,
ինչպէս այլուր՝ նոյնպէս ասա, կը ջանայ մթին բանիւք բարեբել
իւր պատմութեան այս տակաւ կողմը։ Պարտ էր, ասէ, զսիրելի առնէն
(զՎաղարշակայ) զամենայն ինչ մանր և յայտնի պատմել, բայց անցայ
համառօտիւ առանց ոճոյ և կարգի, և այս ի սիրոյ զոր ունիմ առ
նա։ «Այլ խարեմ ասա վասն սիրելի առնէն յայտնի գրել զամե-
նայն և մանրապատում, զի անցի միայն զտեղիսն նշանակելով, զհա-
ւասարն և զոճն ի բաց թողեալ, վասն զկապ սիրոյ զհրաշալւոյն
անխզելի պահելոյ» (Խոր. Բ. Ջ.)։

30. Ցեղոյ բերել տալով Վաղարշակ ի կողմանս Տայոց, անդ,
ինչպէս կ'երեւի, կամելով Եամիրամայ նմանցնել զիւր դիւցազնն,
կու տայ նմա չինել ամարանոցս, որոց տեղիս, այգիս և բուրաս-
տանս, լեռներ հարթելով, դաշտերու և հովիտներու ջերմուտ օդը
փոխելով ի բարեխառն և յառողջարար։ «Դառնայ (Վաղարշակ) առ
ստորոտովն Պարխարայ ընդ մէջ Տայոց ի դիմի և ի մառախլուտ տե-
ղիս մայրեացն և ի լառաւետս. գեղեցիկ իմն կարգելով զերկիրն,
հաւասարելով զլեռնայինն և զվերմահոան ի բարեխառն և ի զուգա-
գեղեցիկ վայելչութիւն իւրոյ թագաւորութեան. ամառնային ժա-
մանակին հովանոցս պատրաստելով, յորժամ զհիւսիսով երթիցէ։
Գոմս զերկուս տափարական անտառախիտս հանդերձ լերամբքն
կազմելով, և որոց տեղիս. և զվերմութիւնն կողայ՝ ի մարմանդս
այգեաց և բուրաստանաց» (Խոր. անդ)։

31. Այս թերեւս կարելի էր, բայց քան զայս զարմանալին դո-
ծել կու տայ Խորենացին Վաղարշակայ։ Բոլոր կովկասեան ազգերը
կոչել տալով, «կոչեցեալ զվայրենի և եկամուտ ազգն որ ի դաշ-
տին հիւսիսոյ և որ զատորոտով մեծի լերինն կաւկասոյ, և որ ի հո-
վիտս կամ ի ձորս երկայնագոգս խորացեալս, ի լեռնէն որ զկարա-
ւով՝ իջեալ մինչ ի դաշտաբերանն մեծ,» պարթեւական ծանրու-
թեամբ տալ կու տայ նմա այն վայրենիներուն սա միամիտ խրատը.
«Զաւազակութիւն և զմարդադաւութիւն ի բաց քեցել յինքեանց,
և հրամանաց և հարկաց արքունի հպատակ լինել, որպէս զի մխա-

նգամ տեսեալ զնոսա, առաջնորդս և իշխանս հանդերձ գեղեցիկ
կարգօք հաստատեցէ» (Խոր. անդ)։

32. Ցետ այս դէպ կարգաց, Խորենացին կու տայ իջանել
Պարթեւին «ի տեղիս խոտաւէտս մերձ ի սահմանս Շարայի,» այն է
ի կողմանս Վանանդայ որ առաջ Անիայա կամ Վերին Բասեան կը կոչ-
ուէր, և անտի, ի սկզբան ձմերայնոյն, «ի ցրտանալ հիւսիսոյ ի
դառնահոտ փչելոյ», դառնալ ի Շահապիվան, որպէս յայտ է ի
նկարագրէն, «զփոխամբ Մօրին մեծի ի տեղւոջ ուր գետն մեծ իջա-
նէ և խառնի ի Մօրն մեծ։» Այսպէս թողեալ Վաղարշակայ զօրս և վե-
րակացուս, «կարգեալ զզօրս աշխարհիս և թողեալ յինքենէ վերա-
կացուս,» ինքն գվասուրօք կու գայ ի Մծբին, «իւր առեալ զա-
մենայն գվասուրսն չուէ ի Մծբին,» ուր կը սկսին վարչական բարե-
կարգութիւնք։

Խորենացին այս բարեկարգութեան պատմութեան կը նուիրէ Բ.
գրոց երկու երկայնագոյն գլուխներն, զեօթներորդն և զութերորդ,
սա յառաջաբանով. «Այս գրուածք մեծ, և հաւասար պատմու-
թեամբ լի, և արժանի բանից ողբերգաւունից և յոլովից։ Քանզի
բազում ինչ ասա կարգաց և յօրինուածոց, տանց, ազգաց, քաղա-
քաց, չինից, դաստակերտաց, և համայն ասել օրէն թագաւորու-
թեան և որ ինչ չուրջ զթագաւորութեամբն, զօրաց, զօրապետաց,
կողմանց կողմնակալաց, և որ նման այսոցիկ։» Այս յառաջաբանէն
շատ բան կը յուսայինք լսել ի Խորենացւոյն զքաղաքային, վարչա-
կան և զինուորական կարգաց Վաղարշակայ, սակայն մեր պատմիչն
արեւելեան արքունեաց քանի մը սովորական պաշտօնները, և Մե-
ծին Հայոց բոլոր նախարարութիւններն հաստատել տալով Վաղար-
շակայ, կը վերջացնէ այն երկայն գլուխները։

33. Ըստ Խորենացւոյն, Վաղարշակ եղաւ առաջին որ երկիրը
բաժնեց ժառանգական նախարարութեանց, այսինքն սատրապու-
թեանց, նահանգաց և գաւառաց, իւրաքանչիւր նախարարութեան
երեւելի անձ մը կարգելով նահապետ, այսինքն ցեղապետ կամ
իշխան. «նախարարութիւնս, և նոցին նախարարութեանցն նահա-
պետութիւնս հաստատեաց զարս պիտանիս։» Այսպէս, ըստ Խորե-
նացւոյն, Վաղարշակաւ կ'առնու Հայաստան այն ընդարձակ աւա-
տային (féodal) դրութիւնը, որ այնչափ ազետալի եղաւ և պատճառ
կործանման ազգին։ Զիք ուրեք սակայն յիշուած ի պատմութեան
թէ աւատային դրութիւն մը երբեք հաստատուեցաւ իրրեւ սահ-
մանադրութիւն կամ վարչական օրէնք, այլ այս դրութիւնը ծա-
գած է միշտ ի միանալոյ մանր մանր իշխանութեանց յորոց ի սկզբ-
բան կը բաղկանար ամէն համացեղ երկիր կամ թագաւորութիւն։

Ուստի չատ հաւանական է թէ նախարարութիւնք Հայոց, որոց իւրաքանչիւրն ունէր, իբրև ժառանգական երկիր, գաւառ կամ գաւառի մի մասը, քան զկարծեցեալ ժամանակն վաղարշակայ չատ հին էին։ Բայց ենթադրելով եւս զվաղարշակ իբրև պատմական անձ, առ ընդունելոյ Հայոց աւատային դրութիւնն իբրև վարչական օրէնք կամ սահմանադրութիւն հաստատեալ ի վաղարշակայ, կը պահանջենք վաւերական աղբիւր։ Ուստի կ'առնու Խորենացին նախարարութեանց ծագման համառօտ ուրուագիծը զոր կու տայ մեզ վերոյիշեալ երկու գլուխներուն մէջ։ Ունէր Խորենացին նախարարութեանց ծագումն և աղգահամարը ցուցնող տոհմային արձանագրութիւններ։ Միթէ գտաւ առ Սահակայ Բագրատունւոյ գրաւոր կամ անգիր աւանդութիւն մի թէ այս ցեղն էր ի Շամբատայ, և առ վաղարշակաւ եղև նախարարութիւն, կոչուելով Բագրատունի յանուն Շամբայ Բագարատայ հանդերձ Թագադիր աստիճանաւ։ Խորենացին այսպիսի աղբիւր մի չի ցուցներ վասն Բագրատունեաց, նա մանաւանդ ի նամակէ նորա առ Սահակ Բագրատունի կը տեսնուի թէ այս վերջինն անգէտ էր պատմութեան իւրոյ ցեղին, և Խորենացին կը խոստանայ նմա տալ տեղեկութիւն զԲագրատունեաց։ կը վերաբերիս, ասէ, «ազգի նախնականի, և քաջ և արդասաւոր՝ ոչ միայն ի բանս և ի պետանաւոր խոհականութիւնս, այլ և ի մեծամեծ և ի բազում գործս արժանաւոր, զորս յիշատակեցուք ի կարգի պատմութեանս, յորժամ զորդի ի հօրէ ծննդաբանելով ազգաբանիցեմք զբովանդակն» (Խոր. Ա. Ա.)։ կամ գնունիք ունէին դրաւոր աւանդութիւն մի թէ էին յորդւոց Սենեքերիմայ, և թէ գնունի անունն առին ի վաղարշակայ, վասն զի նախնին իւրեանց էն կը մատուցանէր էնդ Թագաւորին։ Խորենացին այսպիսի ընտանի աղբիւրներ չի յիշեր, այլ յայտնապէս ասէ թէ առաւ յոճնական պատմութիւններէ։ «Իսկ զՀայաստանեայցս նախարարութիւնս, զամենեցուն զտոհս և զգիւղսդն յայտնելով (յայտնեցուք) համառօտ, որպէս հաւատի ի յունականս ոմանս կայ պատմութիւնս» (Խոր. Ա. Ա.)։ Ո՛ր յունական պատմութիւնք էին որ գիտէին Հայոց նախարարութեանց, փոքունց և աննշանից անգամ, «զտոհս և զգիւղսդն» հաւատաւոր։ Խորենացին, դիտմամբ թէ յանգէտս, կը ծածկէ այս յունական պատմութեանց հեղինակներուն անունները և ժամանակը. երկու գլխաւոր կէտ զորս գիտել մեզ կարեւոր էր։ Անաչառ քննադատութիւնը կասկածելի կը գտնէ այս լռութիւնը, մանաւանդ զի նախարարութեանց «ոստան և գիւղսդն» զորս կու տայ Խորենացին՝ չեն կրնար յունական աղբիւրներէ առնուած համարուիլ։ Ոչն մի չէր կրնար զՊապանդունին մեկնել «ի վերայ զենաբանաց,» զՀաւենունին՝ «բազէակալ բազէակիր,» զԳնունականն՝ «ամարանոցաց պահակս և ձիւնակիրս։» և ոչ զԱրծրունիս ստուգաբանել «գէտ ոռն», որպէս թէ Արծրունիք արծուիս կը կրէին առաջի թագաւորին, և զԳնունիս՝ «էնդ ոռն», վասն զի ընտիր և համեղ գինիները պատրաստել առաջի թագաւորին այս ցեղին պաշտօնն էր։ Ցունական պատմութեան գործ չէր նաև ըզ Սղկունիս Սլաքէ մի հանելով, իբրև քաջ նետաձիգ որսալ տալ նմա քօշս ի լերինս։ Արդարև Խորենացւոյն ճաշակին յարմար բառի խաղերը, ինչպէս ինքն իսկ Խորենացին կը համարի, մինչև, ի մեկնելն զԳնունականն իբրև «ամարանոցաց պահակս և ձիւնակիրս,» կը յաւելու, «եթէ առ յոճս ոչ ունիցիս։»

34. Ըստ Խորենացւոյն կամ Թերեւս ըստ կարծեցեալ յունական պատմութեանց, Վաղարշակ «յետ սանձահարելոյ զՄակեդոնացիս և դադարելոյ պատերազմացն, նախ և առաջին փոխարէն բարեաց հատուցանելով առնն զօրաւորի և խնամանոյ, որ ի Հրեից Շամբայ Բագարատ, տայ նմա էչոռ-ընդ ազգաւ Թագադիր լինել Արշակունեաց, և որ ի նմանէ ծնեալ ազգ, լինել յանուն նորա կոչմամբ Բագրատունի։» «Քանզի այս Բագարատ,» կը յաւելու պատմիչը, «նախաձեռն ընծայ մատոյց զինքն վաղարշակայ յառաջ քան զպատերազմն Արշակայ ընդ Մակեդոնացիան։» Այս համառօտ յիշատակութենէն սա կը հասկցուի թէ Բագարատ, յառաջ քան զթագաւորելն վաղարշակայ ի վերայ Հայոց, ծանօթ և օգնական լեալ էր նմա, և վասն այսր «յառաջագոյն անձնատուր ձեռնտուութեան առ Թագաւորն,» տրուեցաւ նմա «իշխել Թագ ի գլուխ դնել Թագաւորին։» Խորենացին, կամ յունական աղբիւր նորա, Թուի դիտմամբ մնացեալ այս «ձեռնտուութեան» պարագան ի պատմութիւն վաղարշակայ, որպէս զի տալ տայ նմա Թագադիր իշխանութիւնը Բագարատայ։ Բայց վաղարշակ չունէր պէտս ոչ ձեռնտուութեան, քանզի պատրաստ առաւ Թագաւորութիւնն յեղբօրէն, ըստ նմին Խորենացւոյ, և ոչ Թագադիր ասպետի, քանզի արդէն Թագաւոր էր և կարօտ չէր նորէն պսակուելու. վասն յաջոգայ իւրոյ եւս չէր կրնար հաստատել այնպիսի իշխանութիւն մի, քանզի իշխանէ մի Թագաւոր պսակուիլն էր Թագաւորութիւնն իբրև ինքն ընկալեալ ճանաչել։ Արդարև Թագադիր ասպետէ մի պսակուիլ դրեթէ այս նշանակութիւնն ունէր առ Հայս։ Բայց զհանգամանական պատճառս այսր տես էջ 173–181։

35. Վաղարշակ յետ կարգելոյ իւր Թագադիրս ի Հրէից, ի հայրենակցաց նոցա, Քանանացւոց, կը կարգէ, ըստ Խորենացւոյն, «զգեցուցանողս իւր,» կոչելով զնոսա Գնթունիս, անաստուածս

յանուն նախնոյն նոցա քանանիդասայ (անուն կեղծ, վասն զի քանանիդաս ոչ թէ անձի անուն է, այլ քանանացի բառին յունարէնը)։ Լաւ եւս լինէր եթէ խորենացին գնիթ անուն ոմն դնելով, ի նորա անուանէն հանէր գնթունին, բայց զիարդ և իցէ վախած է այս յուշադրութենէ խորենացւոյն։ Ջաւանդութենէն լինելոյ բագրատունեաց և գնթունեաց պաղեստինացիս, տես էջ 169։

36. վաղարշակ, ասէ խորենացին, թիւինապահս կարգելով իւր «ի զաւակաց Խոռայ հայկազնոյ,» «զլուխ և նահապետ նոցա» կը կարգէ «զՄաղխազ ոմն,» բայց ցեղին հին խոռխոռունի անունը կը պահէ։ Այս վերջին պարագան յաւելուլ հարկ էր, վասն զի թիւինապահութեան ցեղը կը կոչուէր ընդհանրապէս խոռխոռունի և ոչ Մաղխազունի։ Գիտելի է սակայն զի այս հին սեմական բառը մաղխազ, համանուն հայերէն արքունի և պարսկերէն ոստան բառերուն, իբր պաշտօնի անուն կը տրուէր ի վաղուց խոռխոռունեաց ցեղէն թիւինապահաց իշխանին (Բուզ. Դ. ԺԱ. և Ե. ԼԸ. ԽԳ.), ինչպէս ասպետ անունը բագրատուններէն թագակապ իշխանին։ Թէ մաղխազ թիւինապահութեան պաշտօնը ցուցնող հասարակ անուն էր՝ յայտնի է «մաղխազութիւն» (Ագաթ. ՃԺԲ. և ՃԻԶ.) ածանցէն։

37. խորենացին յառաջին գիրս իւր ի գլուխ ԺԲ. խօսելով զԴառնակայ ումեմնէ, Թոռանէ Գեղամայ, կը յիշէ լեալ ի զաւակէ նորա առ Արտաշիսիս, Թոռամբ վաղարշակայ, վարժ կամ վարաժ ոմն քաջ որսորդ, զոր Արտաշէս կարգէ ի վերայ որսոց արքունի. «ի սորա (Դառնակայ) ծննդոց, ասա ուրեմն առ Արտաշիսիս Թոռամբ վաղարշակայ, ոմն վարժ անուն պատանի լեալ, աջող յորս եղջերուայ և այծեմանց և վարազուց, դիպաձգութեամբ նետից կորովի. զսա ի վերայ որսուց արքունեաց կարգէ, և չէնս պարգեւէ նմա առ երջերը գետոյն որ անուանեալ կոչի Հրազդան, և ի սմանէ ասեն լինել զգուշն վարաժնունի։» Հոս (գիրք Բ. գլ. Ե.) խորենացին վաղարշակայ կու տայ կարգել «ի վերայ որսոց արքունականաց, ոչ զվարժ, այլ զհայր նորա Դատ։» Իսկ զԴատ ի զաւակէ Գառնկայ որ ի Գեղամայ, ի վերայ որսոց արքունականաց կարգէ։» Բայց զարմանք է զի վաղարշակ Դատայ ցեղը չի հաստատեր նախարարութիւն յանուն նորա կոչելով, այլ յետոյ ուրեմն Թոռն նորա Արտաշէս զորդի Դատայ զվարժ կարգելով «ի վերայ որսոց արքունականաց,» կ'անուանէ նախարարութիւն. և որովհետեւ վարժ էր քաջ նետող, Արտաշէս կը յանձնէ նմա զորդի իւր զՏիգրան կրթել ի նետաձգութիւն։ «Արտաշէս տայ զՏիգրան զորդի իւր ցպատանի ոմն վարաժ անուն, որդի Դատայ, որ ի զաւակէ Գառնկայ որ ի Գեղամայ, քանզի էր պատանին նշանակ ի նետաձգութիւն կորովութեան, ուսուցանել զՏիգրան։ Ջնա (զվարաժ) իշխան արքունականացն արարեալ որսոց, և չէնս պարգեւեալ նմա առ Հրազդան գետով, յանուն նորա կոչի ազգն վարաժնունի» (Խոր. Բ. ԺԱ.)։ վարաժնունի անուամբ ազգ կամ նախարարութիւն յիշուած չիք ուրեք։ վարաժնունի անուամբ երեք գաւառք կը յիշուին յաշխարհագրութեան որ ընծայի խորենացւոյն, մին՝ ի Տարուբերան նահանգին, միւսն՝ ի վասպուրականի, և երրորդն յԱրբաթան։ Ա.յս վերջինը կ'ակնարկեն բանք խորենացւոյն։

վարաժ անունը մօտ է ի վարազ, ուստի վարաժ լինի քաջ որսորդ վարազուց, և հարկաւ նաեւ քաջ նետաձիգ, արժանի կարգելոյ Արտաշիսէ ուսուցիչ Տիգրանայ, մեծին ի թագաւորս Հայոց։ Բնական էր տալ սերել զվարաժ ի Գառնկայ, քանզի վարաժնունին գաւառ առ Հրազդան գետով մօտ էր ի Գառնի։ Եւ որովհետեւ վաղարշակ է հաստատիչ բոլոր նախարարութեանց, Հայր մը կը ստեղծուի վարաժայ, Դատ, որ կը կարգուի ի վերայ որսոց արքունականաց, առանց արժանանալու նախարարական պատուոյ, քանզի վարաժնունի է գաւառը և ոչ Դատունի։ Զայս իբրեւ թեզադրութիւն կը դնենք, կ'ընդունինք սակայն թէ խորենացւոյն տեղեկութիւնն զվարաժայ կրնայ առնուիլ իբրեւ պատմական, միայն զարմանալի է թէ ուստի և զիարդ գտաւ խորենացին թէ աննշան գաւառի մը նախնին Դատ առ վաղարշակաւ կը սերէր իբրեւ հազար հինգ հարիւր տարի առաջ ապրող անձէ մը որպիսի էր Գառնիկ։

38. խորենացին յետ տալոյ վաղարշակայ կարգել զԳաբաղ ոմն ի վերայ կաւոից, և զԱբեղ՝ սպասարար և գահաւոր, յորոց սերին նախարարութիւնքն Գաբեղէն և Աբեղէն, յետ կարգելոյ նաեւ զԱրծրունիս իբրեւ արծիւ ունիս, զԳնունիս՝ իբրեւ գինի ունիս, և, հաւանականապէս, որպէս ասէ խորենացին, ի վերայ զենարանաց զՊապանդունիս, բաղեակիրս և բազեակալ՝ զՀաւենունիս, և ձիւնակիր՝ զՁիւնականս, կու տայ նմա հոգալ պալատան ապահովութիւնը, կարգելով գունդս չորս «պահապանս դրան արքունի» ի զարմից առաջին թագաւորաց Հայոց։

39. Ցետ այսորիկ խորենացին հաստատել կու տայ մարդպետութիւնն, այսինքն ներքինապետութիւնը, որպէս թէ չկար առաջ ներքինի խղելու սովորութիւնն ի Հայս, և վաղարշակ եղաւ առաջին որ խղել տուաւ ներքինիս ի զարմից նոյն առաջին թագաւորաց Հայոց. այսու կը ցուցնէ սակայն թէ շատ հին էր մարդպետութեան ցեղն ի Հայս, անդստին ի ժամանակէ Արտաշեան թագաւորութեան։ Բուզանդ յայտնապէս ասէ թէ մարդպետութիւնը կար «ի բնէ ժամանակաց։» խորենացին յետ ասելոյ թէ վաղարշակ

«ներքինիս հրամայէ խզել» ի հին ղարմից Հայոց, և նահապետ կարգէ նոցա «զՀայր իշխանն մասին յԱտրպատականէ մինչեւ ցՃուաշ և Նախճաւան, կը թուի ցուցել որ այս նահարարին պատմութիւնը ծնացած էր անյիշատակ. «բայց թէ ուրպէս և ուր սորա իրք անցին անյիշատակելի, ես ոչ գիտեմ։»

Մարդպետք կը կոչուէին ընդհանուր անուամբ Հայր։ Խորենացին անունը կը համարի իբրեւ յատուկ անուն առաջնոյ մարդպետին. «Եւ նահապետ կարգէ նոցա (ներքինեաց) զՀայր իշխանն մասին յԱտրպատականէ մինչեւ ցՃուաշ և Նախճաւան։» Բայց պատուոյ սակս կամ պաշտօնին աղագաւ կը տրուէր նոցա այս անունը, որպէս ասէ իսկ Բուզանդ, թէ մարդպետն «անուանեալ կոչէր ըստ ինքեան՝ Հայր թագաւորին։»

10. Վաղարշակ, ըստ Խորենացւոյն, «յետ կարգելոյ զառն թագաւորին,» կը կարգէ «երկրորդ թագաւորութեան» Մուրացան կոչուած ազգէն, զոր Խորենացին կը համարի սերունդ «Աժդահակայ Մարաց եղելոյ թագաւորին,» զորոյ զկինն և զորդիս, ըստ Խորենացւոյն, իբրև դերի բերելով բնակեցուցած էր Տիգրան «յարեւելեայ ուսոց մեծի լերինն» (Մասեաց), յետ յաղթելոյ Աժդահակայ և ջնջելոյ Մարաց թագաւորութիւնը։ Թէ Մուրացանք մար էին, անտի յայտ է, ասէ Խորենացին, զի «նահապետի ազգին ասեն Մարացւոց Տէր,» թէպէտ ազգը կը կոչուի Մուրացան (Խոր. Բ. Ը.)։ Աժդահակայ զարմին դերութիւնն առ Տիգրանաւ պատմական չէ (տես էջ 198). սոյգ է սակայն թէ Մասեաց արեւելեան կողմանն բնակիչք էին իբրև մար, և նահապետ նոցա ունէր պատիւ մեծ առ Արշակունեօք, իբրև երկրորդ թագաւորութեան։ Յառաջիւ յայտնի չէ թէ ինչ էր «երկրորդ թագաւորութեան լինել,» կամ ունել «զդահն երկրորդական,» կը թուի սակայն թէ կը նշանակէ զինի թագաւորին առաջին բարձն ունել։ Հաւանական է թէ, յետ առնոյ Արշակունի թագաւորաց, յառաջ քան զՏիգրան կամ առ Տիգրանաւ, զարեւելեան նահանգն ի Պարթեւաց (Սարաբ. ԺԱ. 5. Բուզ. ե. ԺԹ. ԺԵ.), Մարք հաւարեցան երկրորդ յետ արշակունի ցեղին, և ժամանակ մի մեծ դեր խաղացին առ Արգամաւ (ըստ վիպասանաց՝ Արգաւան) նահապետաւ իւրեանց, որպէս ակնարկեն երգք վիպասանաց (Խոր. Ա. Լ. Բ. ԾԱ.)։ Ըստ Խորենացւոյն, երեւանդ, նախորդ Արտաշիսի, դարձուց յԱրգամ երկրորդական գահը զոր Տիգրան Մեծ հանելով ինամեայ տուած էր քեռւոն իւրում Միհրդատայ (Խոր. Բ. ԽԹ.), և Արտաշէս ոչ միայն պահեց նմա երկրորդական գահը, այլ և եւս նմա «պսակ յակնթակապ, և գինդ յերկոսին ականջն, և կարմիր զգեստ միոյ ոտինն, գարդալ ունել ոսկի և պատառաքաղ, և ոսկեղինօք ըմպել նուագօք» (Խորեն. Բ. Խէ.)։ Մուրացան նահապետութիւնը բարձաւ առ նովին իսկ Արտաշիսիւ այլ և այլ կտակածանաց պատճառաւ, որպէս տեսցուք ի կարգի պատմութեան։

Թէ առաջին Արշակունիք ընդարձակեցին զսահմանս իւրեանց որ ի սկզբան չէր այնչափ մեծ, կ'ակնարկէ Բուզանդ ասելով թէ նուր գետ վաղուց սահման դրուած էր ի մէջ Հայոց և ի մէջ Վրաց և Աղուանից։ Բայց Մարաբոն իբր ծանօթ գէպք մանր կը պատմէ Արշակունեաց տերութեան ընդարձակութիւն, յետ աղատելոյ նոցա ի լծոյ Սելեւկեանց, յանուանէ յիշելով նուաճեալ գաւառներն, և ազգերն որոց կը վերաբերեին այն գաւառք։ «Ուսանիմք,» ասէ, «ի պատմութենէ դի Արմենիա, որ չէր զառաջինն այնպէս մեծաձաւրած, ընդարձակեցաւ մանաւանդ աշխարհակալութեամբ նախնեաց կուսակալաց Անտիոքայ մեծի, Արտաքսիասայ և Զարիադրեայ, որոց, յետ անկման տեառն իւրեանց, դիպող համարեալ թագաւորել, մին՝ ի վերայ Ծոփայ, Անձաւայ և Որմանդեայ և գաւառաց շուրջանակի, և միւսն՝ ի վերայ նահանգին Արտաշատայ (Արտաշատայ), և դուն գործեալ միաբան կորզել գաւառս յարուարձանեայ ազգաց, հանին, մի զմիոյ կնի, ի Մարաց՝ զկաղբս, զՀաբանդ և զվասպուրական, ի վրաց՝ որ ինչ առ ստորոտովն Պարխարայ հանդերձ Խորձենաւ և զԳուգարս յայսկոյս կուր գետոյ, ի խաղտեաց և ի Ծոփնեքայ՝ զկարին և զդերձան, գաւառք որ այժմ սահմանակից են Փոքրուն Հայոց, եթէ չեն մասն նորա, ի կառաւնեաց՝ զնիկեղեայ և զամենայն գաւառն Անահտաւրոսի, հուսկ ուրեմն յԱսորւոց՝ զՁաբդն. ամենեքեան՝ գաւառք, որոց բնակիչք, այսր միւթեան աղագաւ, խօսին այժմ զմի և զնոյն լեզու» (Սար. ԺԱ. 5)։

11. Ապաքէն վայել էր վաղարշակայ կացուցանել յապահովի նաև զսահմանս տերութեան իւրոյ։ Խորենացին զայս եւս տայ առնել վաղարշակայ, տալով նմա հաստատել զինուորական իշխանութիւնս ներ, կամ, նորին իսկ Խորենացւոյն բառով, «կոչնակալութիւնս,» Հայաստանի սահմանապետներն, «ի ծայրս հայերէն խօսից։»

Յաբեթեանց կոչնակ զՍիսակեանս և զնաղմեանս։ Սիսակեանք էին Սիւնիք, վերջին արեւելեան նահանգ Հայոց։ Իսկ Կադմեան կ'անուանէ Խորենացին զտերունդ Կադմոսի, որ, ըստ Մար Իբասայ, էր որդի Աբմենակայ, թոռն Հայկայ, ծնեալ ի Բաբելն (Խոր. Ա. ԺԱ.). բայց ոչ զնաղմոս և ոչ զնաղմեանս, իրք նախարարութիւն կամ ցեղ, կը գտանենք ուրեք յիշուած ի պատմագիրս մեր յառաջ քան զԽորենացին։ Մար Իբասայ պատմական յարգն արդէն ցուցուեցաւ ի Ե. Գլուխ գրոցս։

42. Յաբեթեանց հեղինակ « կողմնակալ բիւրատոր » ղԱռան ոմն, « ի ծննդոց Սիսակայ : » Խորենացին յառաջին գիրս իւր (գլ. ժԲ.) խօսելով ղՍիսակայ, ասէ. « ի սորա (Սիսակայ) ծննդոց աստ ուրեմն վաղարշակ, որ առաջին ի պարթեւաց արքայ Հայոց, գտեալ արս անուանիս, տեարս աշխարհին կարդէ, որ է սիսականդ ազգ. և զայս առնէ վաղարշակ ի պատճառանէն սորա։ Այլ այս թէ ոչպէս է, յիւրում ժամու պատմեցուք։ » Խորենացին հոս, յՐ. գլուխ երկրորդ գրոցն, իբր թէ կատարելով այս խոստումը, կը յիշէ իբրեւ սերունդ Սիսակայ ղԱռան, « մեծ և անուանի և բազմաբիւր, » այսինքն բիւրաւոր զօրաց տէր, « յամենայն գործ մտաւորութեան և հանճարոյ առաջին, » և կարգել կուտայ զնա վաղարշակայ « կողմնակալ բիւրաւոր, » ոչ Սիսական աշխարհին, այլ Աղուանից, զորս կը պատմէ սերեալ ի Սիսակայ։ « Բայց զայս գիտեա, թէ զկնէզս զայս մեծ և անուանի՝ մոռացումն եղեւ մեզ յառաջին մատենին յիշատակել, զգունդս սիսական՝ որ ժառանգեալ զդաշտն Աղուանից, և զլեռնակոզմն նորին դաշտի, և գետոյն երասխայ մինչեւ ցամուրն որ ասի Հնարակերտ. և աշխարհն յանուն քաղցրութեան բարուց նորա կոչեցաւ Աղուանք, զի ազու ձայնէին զնա։ » Ամուրն Հնարակերտ թուի լինել ամուր բերդ ի կրճին որ կոչեր Դուռն Ալանաց կամ Կապան ձորոյ։ Այսպէս Աղուանք որ էին Սկիւթացի, Մասքութ (Ագաթ. ձԻԶ., Բուզ. Գ. Ե.), արդի գիտնական բառով՝ Դուրանեան կամ Արիոյ – Դուրանեան, լինին համացեղ ընդ Հայս։ (ՁՂաղուանից տես էջ 152 – 155։) Վաղարշակ, ըստ Խորենացւոյն, « ի պատմութենէ, » կամ ասել՝ յաւանդութենէ երկրին, « սուտ-եալ » թէ Առան էր « ի ծննդոց » Սիսակայ, կարգեց զնա կողմնակալ։ Արդարեւ զարմանալի է զի Աղուանից պէս բարբարոս ժողովուրդ մը, անգիր և առանց դպրութեան, կը պահէր, ըստ ժամանակագրութեան Խորենացւոյն, իբր հաղար հինգ հարիւր տարուան աւանդութիւն մը, որպիսի էր աւանդութիւնն սերելոյ Առանայ ի Սիսակայ։

43. Վաղարշակ, ըստ Խորենացւոյն, Շարայի սերունդէն (էջ 213) Գուշարա անուն ումեմն տեսաւ ժառանգութիւն կանգարք կոչուած գաւառն առ մերին լերամբ, Ջաւախայ կէսը, և զդաշտն կողբ, Ծոր և Զոր մինչեւ ցամուրն Հնարակերտ։ Այս Գուշարայ մեծ և հզօր ցեղը կարգեց վաղարշակ կողմնակալ հիւսիսոյ ընդդէմ լերինն Կաւկասայ, » « բդեշխ Գուգարացւոց » կոչելով զնա. հապա նոյա որ էր Դարեհի նախարարին Միհրդատայ ցեղէն։ Նոյն Գուշարայ տոհմէն ուրիշներ կարգեց վաղարշակ տէր Աշոցայ և Տաշրայ։ « Իսկ Գուշարայ, որ յորդւոցն Շարայի, ժառանգեաց

(ժառանգեցոյց վաղարշակ) զլեառնն մերին որ է կանգարք, և զդաշտն մասինն Ջաւախայ, զկողբ, զԾոր, զՁոր՝ մինչեւ ցամուրն Հնարակերտ։ Բայց զտէրութիւնն Աշոցայ և զտէրականութիւնն Տաշրայ կարգէ վաղարշակ ի զաւակացն Գուշարայ հայկազնոյ։ Իսկ ընդդէմ լերինն Կաւկասայ կողմնակալ հիւսիսոյ կարգէ զմեծ և զդհզօր ազգն (Գուգարայ), և նահապետութեանն անուն կարգայ՝ բդեշխ Գուգարացւոց, որ էր լեալ ի զաւակէ Միհրդատայ, Դարեհի նախարարի » (Խոր. Բ. Ը.)։

Լեառն մերին կամ Սարերն Կովկաս կը կոչուէր գօտին լերանց ի մէջ կուր գետոյ և մեծի գօտւոյն Կովկասու (տես էջ 11)։ Իսկ կանգարք էր հիւսիսային գաւառ Գուգարք կոչուած նահանգին Հայոց (փարպ. Հգ.). Նոյնպէս Կողբ, Ծոր, Զոր էին գաւառք նոյն նահանգին։ Իսկ Տաշիր էր հարաւային գաւառ Գուգարայ, սահմանակից Արարատեան գաւառին Աշոցայ։ Ըստ Խորենացւոյն բնակիչք այս գաւառաց էին սերունդք Շարայի, ուստի և համազգի Հայոց, քանզի Շարայ, հռչակեալն յերգս վիպասանաց իբր շատակեր և յոլովածին, էր, ըստ Խորենացւոյն, որդի Արմայիսայ, թոռնորդի Հայկայ (տես էջ 103), և առ վաղարշակաւ կոչեցան Գուգարք յանուն Գուշարայ որ էր նոյն Շարայի սերունդէն, և վերոյիշեալ գաւառաց մեծ մասն առաւ ժառանգութիւն ի վաղարշակայ։ Գիտելի է սակայն զի ըստ Սարգսեանի և այլ հին աշխարհագրաց, Գուգարք, Γωγαρήνη կը կոչուէր վրաց երկիրն որ կը ձգուէր ի Մերին լեռնէն մինչև երասխ, և ազգն էր Դուրանո–արիական իբրև զՂաղուանս, ինչպէս յայտնի է նաև հին վրացերէն լեզուէն։ Ինչպէս Աղուանք, նոյնպէս Գուգարք, հաւանականապէս առ Արշակունեօք, երբ կուր գետ որոշուեցաւ սահման Մեծին Հայոց ի հիւսիսոյ (Բուզ. Ե. ԺԳ. ԺԵ.), բաժնուեցան երկու, այսինքն՝ բուն կամ հիւսիսային Գուգարք յայնկոյս կուր գետոյ, իբրև ուրոյն թագաւորութիւն, և հարաւային Գուգարք յայսկոյս նորին գետոյ, իբրև նահանգ Մեծին Հայոց և ընդ իշխանութեամբ Արշակունեաց։ Նահանգին իշխանը կը կոչուէր բդեշխ, թեպէտ ունէր ի գաւառաց, ինչպէս Կողբ, Զոր և Տաշիր, տէր կոչուած ուրոյն իշխանների կը վերաբերէին (Բուզ. Գ. Ը.), և էին հաւանականապէս ընդ վերին իշխանութեամբ բդեշխին (Խորեն. Բ. Ը.)։

Խորենացին զվիրս կը գնէ իբրև զաս ցեղ ի Գուգարաց, և կը համարի գաղթականս կամ գերիս, զորս որպէս թէ Նաբուգոդոնոսոր բերելով յիբերիոյ որ ի Սպանիա, բնակեցոյց յաջակողմն, Պոնտոսի, այսինքն ի Գուգարս, ըստ Մեզ ասթենեայ յոյն պատմագրի։ Մեգասթենեայ այս հատուածը կը բերէ Եւսեբիոս ի քրոնիկոնին,

յորոյ հայերէն թարգմանութենէն կ'առնու խորենացին հանդերձ սխալով Հայ թարգմանչին Քրոնիկոնի, իբրեւ յԱբիւդենոսէ (տես էջ 137)։ Խորենացին ոչ միայն այս սխալը կը գործէ, այլեւ վրայ բգեչխ կարգել կուսայ վաղարշակայ զՄիհրդատ, զհայր կամ ըզ հաւ Մեծին Միհրդատայ, որում յետոյ Տիգրան Մեծ կը յանձնէ, ըստ խորենացւոյն, զկապադովկիա և զՓոքրն Ասիա (խոր. Բ. ԺԴ.)։ Բայց ոչ Մեծն Միհրդատ և ոչ հայր և հաւ նորա բգեչխ էին վրաց, այլ ի նախնեաց հետէ թագաւորք Պոնտոսի։ Նոյնպէս լինելն վրաց իբերացի գաղթականութիւն ածեալ ի Սպանիոյ ի ձեռն Նաբուգոդոնոսորայ, թուի լինել հիմնեալ ի վերայ նոյնութեան անուան, և չունի պատմական հիմն։ Զվրաց տես և էջ 134։

44. Աբէ-Տբեան սահմանը կը յանձնուի, ըստ խորենացւոյն, Անգեղտան։ Խորենացին յառաջին գիրս իւր (գլ. ԻԹ.) յիշելով Պասքամ զոմն, թոռն Հայկակայ, ի նմանէ կը պատմէ սերեալ զԱնգեղ տունն, և այս պատմութիւնը որպէս թէ կ'առնու ի Մար Իբասայ. «Զանգեղ տունն ասէ նոյն պատմագիր (Մար Իբաս) ի Պասքամայ ումանից, ի Հայկակայ թոռնէ լինել։» Այս Հայկակ էր, ըստ խորենացւոյն, նախորդ Երուանդայ, հօր Տիգրանայ Հայկազնոյ (տես էջ 115)։ Ապա Մար Իբաս յանուանեալ քաղդէական մատենին գտաւ արձանագրեալ զանունս ոչ միայն հայկազուն իշխանաց և թագաւորաց, այլեւ որդւոց և թոռանց նոցա։ Զիարդ և իցէ այս, խորենացին զԱնգեղ տունն իբրեւ նախարարութիւն ի վաղարշակայ կը դնէ հաստատեալ։ Վաղարշակ, ասէ, յիշեալ Պասքամայ Հայկակայ թոռին սերունդն Տորք անուն զոմն, տգեղ յոյժ, հասատոյ կուսակալ արեւմտից, և յանպիտանութենէ երեսացն զանուն ազգին կոչեց Անգեղ տուն։ Բայց Տորք ոչ միայն տգեղ էր, այլեւ անհնարին ուժեղ, մինչեւ կարծր քարեր որ ամենեւին դեղութիւն չունէին, բանելով կը ճեղքէր մեծ և փոքր ըստ կամաց, և եղնգամբ հարթելով իբրեւ տախտակ կը դրէր ի վերայ արծուիս և այլ պատկերներ։ Անգամ մի Պոնտոս ծովուն եղերքը յարձակեցաւ ի վերայ նաւատորմիղ թշնամեաց, և երբ նաւերը խաղացին դէպ ի խորն, Տորք չկրնալով հասնիլ, բլրաձեւ քարեր նետեց ծովը, և ի պատառմանէ ջուրցն կէսք ի նաւաց ընկղմեցան, այլք վարեցան մղիներով հեռու։ Կարի է առասպելս, ասէ խորենացին. բայց էր Տորք արդարեւ հուժկու, և այսպիսի գրուցայ արժանի։ «Իսկ զայր խոժոռադէմ և բարձր և կոպտաբանձն և տափակքիթ, խորանի և գժնահայեաց, ի զաւակէ Պասքամայ, ի Հայկակայ թոռնէ, Տորք անուն կոչեցեալ, զոր ժամ առաւել ժահադիմութեանն ձայնէին անգեղեայ, վիթխարի հասակաւ և ուժով, հաստատէ

(վաղարշակ) կուսակալ արեւմտից, և յերեսացն անպիտանութենէ կոչէ զանուն ազգին Անգեղ տուն։... Բայց կարի իմն անյարմար թուէին նմա երգ բանիցն վասն ուժեղութեանն և սրտեայ լինելոյն ... քանզի երգէին նմա բուռն հարկանել զորձաքար վիմաց ձեռօք, ուր ոչ գոյր գեղութիւն, և ճեղքել ըստ կամաց մեծ և փոքր, և քերել եղնգամբ և կազմել որպէս տախտակ, և գրել նոյնպէս ընդգամբք իւրովք արծուիս և այլս այսպիսիս։ Եւ յետքս Ծովուն Պոնտոսի դիպեալ նաւաց թշնամեաց, գիմէ ի վերայ, և ի խաղալն նոցա ի խորն իբրեւ տապարէգս ուղթ, և սա ոչ ժամանեալ նոցա առնու, ասէն, վէմս բլրաձեւս և ձգէ դինի, և ի տատիկ պատառմանէ ջուրցն ընկղմին նաւք ոչ սակաւք, և ամբարձումն ալեացն որ ի պատառմանէ ջուրցն, վարէ զմնացեալ նաւսն բազում մղոնս։ Ո՛հ, կարի է առասպելքս, այլեւ առասպելոյ առասպել։ Բայց քեզ ղի՞ է, քանզի եր արդարեւ տատիկ հզօր, և այսպիսեայ զրուցայ արժանի։»

Այս է Անգեղ տան պատմութիւնն ըստ խորենացւոյն։ Անհնարին եր սակայն խորենացւոյն գիտել թէ Տորք անուն ումն կար իրք վեց հարիւր ամօք յառաջ, և իբր նոյնչափ ամօք, յառաջ քան զնա, Պասքամ ոմն թոռն Հայկակայ, բայց եթէ հարկ է ենթադրել թէ գրաւոր աւանդութիւն կամ ազգաբանութիւն կար Անգեղ տան զոր գտաւ խորենացին։ Բայց խորենացին, որպէս արդէն ասացաւ, բայ ի Մար Իբասայ և յունական պատմութիւններէն ուրիշ ազբիւր չի յիշեր։ Թողունք սակայն այս կէտը, բոլորովին կամայական է Անգեղ բառը տգեղ նշանակութեամբ առնուլ, վաղարշակայ Անգեղ, այսինքն Տգեղ կոչել տալ զՏորք, և յանուն նորա զազգն Անգեղ տուն, այսինքն Տգեղ տուն։ Անգեղ թուի լինել հին Հայ դիւցազին կամ աստուածութեան անուն։ Մեր նախնիք սովոր էին Հայոց աստուածներուն անուամբ կոչել, ըստ յարմարութեան, օտարազգի դիս. զորօրինակ. զՕրիոն՝ Հայկ, զՀերակլէս՝ վահագն, զԱրամիս՝ Անահիտ, զԱփրոդիտէ՝ Աստղիկ, զԱպողոն՝ Տիւր, զՀեփեստոս՝ Միհր. այսպէս Անգեղ կը թարգմանեն հին փուշհանց և Սեմականաց Ներկալ կամ Էրկէլ (Հերակլ, Հերքիւլ) աստուածը, որ կը յիշուի ի չորրորդ գիրս Թագաւորաց (ԺԷ. 30)։ Հաւանական է թէ, ինչպէս Փուշհանց և Սեմականաց Ներկալը կամ Էրկէլն (Բոպինս. բուրն. գրոց), նոյնպէս Հայոց Անգեղն պատերազմի սոսկումն եր անձնաւորեալ այլաբանօրէն ի հոկայ անճոռնի, կաշմբուռն և աւերիչ, ինչպէս նախկին մարգկութեան պատերբազմի ընդ գազանս՝ անձնաւորեալ եր ի Հերակղէս հոկայ գազանամարտ (Հակ. Քին. վերջ. գործ.), կամ ի վիշապաքաղն վահագն։

Խորենացին Անգեղ ահագին ուժոյն վրայ կը յաւելու նաեւ սոսկալի տգեղութիւն, որպէս զի Անգեղ անունը մեկնէ տգեղ նշանակութեամբ որ անսովոր է ի մերում լեզուի: Անհնարին այժը զոր, ըստ երդոյ վիպասանաց, ունէր Անգեղ, ինչպէս նաեւ հսկայական արուեստն առասպելը, բաւական են ցուցնել թէ այլաբանութիւն էր բոլորը:

Այլ թէ ընդէր Անգեղ տուն կը կոչուէր Հայոց այն մասը, յայտնի պատմական յիշատակութիւն չունինք զայսմանէ: Գիտելի է զի Անգեղ տուն ոչ թէ ցեղի կամ նախարարութեան անուն էր, այլ բարձր Հայք կոչուած նահանգին կամ միոյ ի գաւառաց նորա: Այսպէս կը գտանենք զԱնգեղ տուն անունն յաճախ յիշուած իբրեւ գաւառ առ Բուզանդայ և Ագաթանգեղոսի: «Մինչդեռ Թագաւորն Աբշակ ի կողմանս ստորին գաւառացն, յԱնգեղ տանն էր յուսեստ, զիվնաշխարհն (զԱրարատ) քանդեալ բրեալ զօրքն Թագաւորին պարսից ապականեին» (Բուզ. Դ. ԻԳ.): «Ընդ Աղձնիս և ընդ Ծոփս մեծ, և ընդ Անգեղ տունն և ընդ գաւառն Անճատայ, ընդ Ծոփս Շահունոյ, ընդ Մզուր գաւառն և ընդ Դարանաղէ, ընդ եկեղեաց, Շապուհ Թագաւորն Պարսից հանդերձ անթիւ զօրօքն ասպատակեալ, հեղեալ ծաւալեր իբրեւ զջուրս բազումս» (Անդ): «Գայլին պահ արկանէին զամուր բերդատն որ է յԱնկեղ տանն գաւառին» (Անդ): Եւ Դպր. Ե. գլ. ԺԸ. ասէ զԱնգեղ տանն թէ ոստան արքունի էր: Արդ ցեղը չի կրնար ասպատակուիլ և լինել ոստան արքունի, այլ գաւառ կամ նահանգ մը: Որովհետեւ բարձր Հայք նահանգն ի սկզբանէ կեդրոն էր կառավարութեան, և Թիլ, Թորդան, երէզն, Անի, այն նահանգին մէջ այլեւայլ դիպ պաշտաման նուիրեալ տեղեր էին, հաւանական է թէ մանր մի նահանգին նուիրեալ էր վաղուց Անգեղ աստուածոյն:

45. Յաբեմոիչ հաբաւոյ «բդեշխ մեծ և կուսակալ» կը հաստատէ վաղարշակ զՇարաշան որմն «ի տանէ Սանասարայ,» Ասորեստանի (Ասորւոց) սահմանին վրայ, «առ ափն Տիգրիս գետոյ,» պարգեւելով նմա «զԱրձն և որ շուրջ զնովաւ,» Տաւրոս լերան ուր է Սիմ, և բոլոր Խոր Ասորիս, «զկղեսուրն ամենայն (Coelesyria): Թէպէտ Խորենացին լռութեամբ կ'անցնի բդեշխութեան բուն անունը, յիշուած երկիրներէն յայտնի է սակայն թէ Աղձնեաց բդեշխութիւնն էր: Սանասար, կամ, ըստ Հրէից, Սարասար, էր Սենեքերիմայ որդւոյ մին, զորմէ խօսելով Խորենացին յառաջին գիրս իւր (գլ. ԻԹ.) ասէ. «Սկայորդին մեր քալ նախնին բնակեցոյց յաբեմոիչ հաբաւոյ աշխարհիս, և ի սմանէ սերեալ լցին զՍիսին ասացեալ լեառնս, իսկ պերճքն և գլխաւորքն ի նոցանէ յետոյ ուրեմն մտերմութիւն

վասակոյ առ Թագաւորն մեր ցուցեալ, զբդեշխութիւն կողմանցն արժանաւորեցան առնուլ:» Դիտողութեան արժանի է սակայն, զի մինչ Խորենացին զԱղձնիս կու տայ սերել ի Սանասարայ և զԱրծրունիս յԱդրամելեքայ, Շաւասպ արծրունի ընդ հակառակն զԱրծրունեաց ասէ լինել «ի սերմանէ Սանասարայ (տես էջ 171): Հոս կը հարցնենք գարձեալ. Ո՞ւր գրուած գտաւ Խորենացին թէ Շարաշան որմն կար առ վաղարշակաւ իբր վեցհարիւր ամօք յառաջ քան զԽորենացին, և թէ այս Շարաշան էր «ի տանէ Սանասարայ:» Մինթէ Աղձնեաց տոհմն եւս ունէր հազար հինգ հարիւր տարուան ազգահամար մը աւանդութեամբ հասեալ ի հարց և ի հաւուց:

46. Խորենացին վերոյիշեալ սահմանագլուխ իշխանութիւնները դնելով, անձամբ կը ջրէ ինչ որ առաջ գրած էր զսահմանաց թագաւորութեան վաղարշակայ: Արդարեւ Սիւնիք՝ յարեւելից, Աղուանք և Վիրք՝ ի հիւսիսոյ, Անգեղ տունն՝ յարեւմտից, և Աղձնիք ի հարաւոյ, Մեծին Հայոց սահմանագլուխներն էին առ Տրդատ և յաջորդօք նորա: Սահմանագլուխք թագաւորութեանն վաղարշակայ պարտէին լինել աւելի հեռուն. քանզի զՍիւնիս դնելով սահմանագլուխ յարեւելից, Խորենացին գուբս կը թողու զԱտրպատական. նոյնպէս յարեւմտից ոչ թէ Անգեղտունն, այսինքն բարձր Հայք, լինելոց էր սահմանագլուխ, այլ Սեաւ Ծով և Եգեկականը, կամ գէթ Պոնտոս, Փռիւգիա և Կապադովկիա. իսկ ի հարաւոյ ոչ թէ Աղձնիք լինելոց էին սահմանագլուխ, այլ Ասորիք և Պաղեստին, քանզի, ինչպէս արդէն տեսանք, Աբշակ Մեծ, ըստ Խորենացւոյն, տուած էր վաղարշակայ «զմնան ինչ յարեւմտեայ Ասորւոց և զՊաղեստին և զԱսիա և զամենայն Միջերկրեայս, և զթիտալիա, ի ծովէն Պոնտոսի մինչեւ ի տեղին ուր հասեալ յարեւմտեանն յանգի ծով, և զԱտրպատական» (տես էջ 232):

Դիտողութեան արժանի է նաեւ զի Սիւնիք, Աղուանք և Վիրք, Անգեղտունն և Աղձնիք արդէն սահմանագլուխ նահանգներ էին, ուստի աւելորդ էր վաղարշակայ կարգել զնոսա այն սահմաններուն վրայ «կողմնակալ,» «հազարապետ,» «բիւրապետ:» Այս բառերը կ'առնու Խորենացին յԱգաթանգեղոսէ, իբրեւ վերագիր զինուորական սահմանապահ իշխանութեանց: Բայց Ագաթանգեղոսի հեղինակն, այս վերագիրները կու տայ ոչ միայն չորս բդեշխութեանց որ էին տեարք սահմանագլուխ նահանգաց, այլ և ուրիշ երեւելի նախարարաց: Էջ 596 և 97, յետ յիշելոյ վիշտասան իշխան զորս Տրդատ զրկեց կեսարիա տալ ձեռնադրել զՔրիգոր, կը յաւելու. «Այս իշխանք են ընտիրք, կուսակալք, կողմնակալք, հազարապետք, բիւրապետք ի մէջ Հայաստան աշխարհի տանն Թորգոմայ:»

դողմնակալ, կուսակալ, ինչպէս նաեւ սահմանակալ բառերն առ Ագաթանգեղեայ և առ Բուզանդայ կը նշանակեն աշխարհատեր, գաւառատէր, և ամէն նախարարի կը պատշաճէին, քանզի ամէն նախարար էր նահանգի կամ գաւառի մը, և կամ մասին իրի. գաւառի տէր։

17. Բդեշխք չէին զինուորական իշխանութիւններ կարգեալ ի պահպանութիւն սահմանաց։ Այս հին բդեշխ, այսինքն տէր աշխարհի, անունն ի վաղուց տալ սովոր էին Հայք քանի մը սահմանագլուխ նահանգաց իշխաններուն որ էին ընդ իշխանութեամբ Արշակունեաց, բայց ի բնէ Հայ չէին այլ Սկիւթացի կամ Մասքութ, արդի բառով Դուրանեան (Ագաթ. ՃԻԶ. տես և էջ 152), ինչպէս Աղուանք և Վիրք, կամ Ասորի՝ ինչպէս Աղձնիք, և կամ ասորեստանցի և մար, որպիսի էին Հարաւային և Հարաւային արեւելեան սահմանք Հայոց։ Այսպէս կը դանենք առ Ագաթանգեղոսի. «Առնոյր (Տրդատ) զլօրեսին գահերեցս իւրոյ տաճարին որ բդեաշխքն կոչին. զառաջին սահմանակալն Նորշիրական կողմանէն, երկրորդ սահմանակալն Այսորեստանեայց (Կորդուաց, տես խոր. Բ. ԾԳ.) կողմանէն, և երրորդն Այրուեստական (Աղձնեայ, Միջագետաց, տես Բուզ. Դ. ԻՁ.) կողմանէն, չորրորդն ի Մասքթաց (Վրաց և Աղուանից) կողմանէն» (Ագաթ. ՃԻԶ.)։ Գուգարաց, Աղձնեաց և Նորշիրական բդեշխներ կը յիշէ նաեւ Բուզանդ։ Այս բդեշխութիւնք կային առ Արշակաւ Թոռնորդւով Տրդատայ. «Եւ սկսան, » ասէ Բուզանդ, «սորսորել գնալ ի բանակէն Հայոց թագաւորին, Թողին զիւրեանց արքայն Արշակ, նախ բդեաշխն Աղձնեաց, և Նորշիրական բդեաշխն . . . և յետ սորա Գուգարաց բդեաշխն» (Բուզ. Դ. Ը.)։ Բուն զինուորական սահմանապահ իշխանութիւններ հաստատել, այսինքն զօրքը չորս բաժնելով գնել յարեւելից, յարեւմտից, ի հիւսիսոյ և ի հարաւոյ ընդ զօրավարութեամբ երեւելի արանց, սկսաւ նախ առ Արտաշիսիւ, և Տրդատ նորոգեց այս սովորութիւնը որ հաստատութիւն գաւառ առ նորին որդւով խոսրովու։ «Բաժանէ Արտաշէս և զիշխանութիւն զօրուն ի չորս. զարեւելեանն Թողու ի վերայ Արտաւազդայ, և զարեւմտեանն տայ Տիրանայ, զՀարաւայինն ի Մհբատ հաւատոյ, և զհիւսիսայինն ի Ջարեհ» (խոր. Բ. ԾԳ.)։ «Յաւկայն Տրդատ (յետ մահուան սպարապետին իւրոյ Արտաւազդայ մանգակունւոյ) չորս յիւրոյն առնելով զօրավարս, զՄիհրան առաջնորդ վրաց, և զբագարատ ասպետ, և զՄանաճիհր նահապետ աշգին Ըշտունեաց և զվահան նահապետ Ամատունեաց» (խոր. Բ. ԾԵ.)։ «Եկեալ Անտիոքոս (զօրավար կոստանդեայ առ խոսրովու որդւով Տրդատայ) զլօրեսին սպարապետան մատոյց ի նոյն իշխանութիւն զօ-

րու, զօրս կացուցեալ էր Տրդատայ յիւրում կենդանութեանն՝ յետ մեռանելոյ զայեկին իւրում Արտաւազդայ մանգակունւոյ որ միայզլխապետ էր և ամենայն Հայոց զօրավար։ Առաջին բագարատ ասպետ, զօրավար արեւմտեայ գնդին. երկրորդ՝ Միհրան բդեշխ գաւառացւոց, սպարապետ հիւսիսային զօրուն. երրորդ՝ վահան նահապետ Ամատունեաց, զօրավար արեւելեան գնդին. չորրորդ՝ Մանաճիհր նահապետ Ըշտունեաց, սպարապետ հարաւային զօրուն» (խոր. Գ. Ջ.)։ Այս բաժանումն կար նաեւ առ Պապաս, քանզի կը յիշուի քաջն Գնել անձեւացի սպարապետ արեւելեան զօրուն Պապայ (խոր. Գ. ԼԹ.)։

18. Վաղարշակ կը հաստատէ, ըստ խորենացւոյն, ուրիշ բոլոր նախարարութիւնները, ղորդունին «ի հովանին մեծի բասենոյ,» ղԱպահունին, ղՄամիկոնէանն, ղԲզնունեացն, սակայ ամենեքին «ի զաւակացն Հայկայ,» իւրաքանչիւր գաւառի բնակիչներէն եւ բեւեղի անձինք կարգելով նահապետ, և ցեղերուն տալով գաւառաց անունները. «ի բնակչաց գաւառ պերճագոյնս, տեարս կարգէ, յանուն չինից և գաւառաց կոչելով։» Եթէ արդէն կային այն անուններով գաւառներ հանդերձ բնակչօք և արամբք երեւելեօք, ապա կային այն նախարարութիւնք։

«Իսկ ղՄոկացին, » ասէ խորենացին, «ի նոյն գաւառէ գտեալ այր որ ունէր «ղէկոյ» բաղումն, նախարարութիւնս հաստատէ։» Մոկացիք, լեռնային վայրագ ժողովուրդ, կը համարուէին դիւաբար շահատակող ի լերինս և յափափայս (տես, էջ 72), մինչեւ Շապհոյ, որդւոյ Բաղկերաի դէւ անուանել զՄոկացիս։ Յիշելու արժանի դիպուած է այս, զոր իբր զարտուղութիւն կը մուծանէ խորենացին Դպր. Գ. Դէ. ԾԵ.։ «Էր երբեմն, » ասէ, «Շապհոյ և Ամամայ մնակացւոյ, ղՀետ երամակաց ցուցց յանդգնագոյնս արշաւեալ ընդ խորտաբորան և ի վիմուտ տեղիս. յորմէ կասել սկսաւ Շապուհ։ Իսկ Ամամայ մնակացւոյ եպերեալ զնա ասէ. Գնա գնա, աստուածորդիդ Պարսից, թէ այր իցես։ Եւ նա ասէ. Դու երթիջիր, դի ի քարինս դիւաց է չահատակել։ Դարձեալ յայլում ժամու դէպեցաւ ի չամբս կինճս որսալ հրով, և Շապհոյ ոչ համարձակեալ ի թաւուն քաջարշաւ լինել, մինչեւ չրջապատեր հուրն. և նորա ղՀայեցուածոն յերկուս բաժանեալ, այսր անդր բերեալ լինէր եւ բիվաբաւն։ Միւսանգամ ասէ Ամամ. Աստուածորդիդ Պարսից, ահա հայր քո և աստուած, ընդէր զանգիտես։ Իսկ Շապուհ ասէ. Թողեալ զկատակերգ՝ յանցանել ընդ հուրդ գարձս գքեզ, որ և ես ղինի քո. քանզի յառաջէն՝ ձիս իմ խրոչէ։ Յայնժամ այպանեաց զնա Ամամ ասելով. Մինէ և այդ քարինք իցեն զի ես յառաջե-

ցից · և արդ , եթէ դու զՄոկացիս կոչես դիւապիս , ես զՄասանեանդ կչեմ կնամարդիս : Եւ մեր ակաւեալ զերիվերն իրրեւ ընդ հովիտս ծաղկանց անցանէր ընդ հուրն՝ զերծուցանելով զՇապուհ : » Հաւանական է թէ յընդհանուր բառից բարուց այս լեռնաբնակ ցեղին , Մոկացւոց , թերագրեալ՝ կը յաւելու Խորենացին Մոկաց առաջին նահապետին պատմութեան մէջ այն պարագան թէ « ունէր արիւնայս բաղումս , » ապա թէ ոչ՝ ոչ վաղարշակ նախարար կը կարդէր աւազակապետ մը , և ոչ Մոկացիք կը պահէին այնպիսի աւանդութիւն մը թէ նահապետ իւրեանց էր գլուխ սրիկայից :

Վաղարշակ կը կոչեն նաև Կորդուաց , Աղձեւացեաց , Ակէացւոց , Ռշտունեաց , Գաղթնեցւոց նախարարութիւնները , նաև « զմեծ նահապետութիւնն » Ծոփայ , Թէպէտ Ծոփք (Զորրորդ Հայք) հանդերձ Անգեղ տամբ (Բարձր Հայք) ուրոյն թագաւորութիւն էին մինչև Տիգրան մեծ (Ստրաբ . Դպր · ԺԴ. 14.) :

49. Վահունիք անգամ , ըստ Խորենացւոյն , իրրև սերունդ Վահագնի , ի վաղարշակայ կարգեցան պաշտօնեայք մեհենից , և ի վաղարշակայ կոչեցան Վահունի : « Բայց յորդւոյն Վահագնի գտեալ արս , որք ինքնակամ լանդրեցին զմեհենին պաշտամունս , պատուէ մեծապէս , ի ձեռն տալով նոցա զքրմութիւնն , և կարգէ ընդ առաջին նախարարսն , և անուն կոչէ Վահունիս : » Ջնշանակութենէ այսր անուան չասէ ինչ Խորենացին . յայտնի է սակայն Հայոց հին լեզուէն թէ վահունին կ'ելլէ ՛ՀՒ բառէն որ կը պատասխանէ հընտեւրոպական լեզուներէն ունանց պէտ կամ քաջ բառին , որ է աստուած կամ դիք : Ուստի վահունին թուի նշանակել աստուածեան կամ աստուածոյ նուիրեալ ցեղ :

Խորենացին , ինչպէս տեսանք էջ 125, զվահագն կը համարի որդի Տիգրանայ Հայկազնոյ , և ասէ թէ այս վահագնի վրայ չհնուած էր երկնէր երկինն , որ կ'երգուէր բամբռամբ ի ժամանակս իսկ Խորենացւոյն . « զայս երգելով ունանց բամբռամբ , լուաք իսկ ականջօք մերովք : » Այս հաւանական է , քանզի , ըստ Բուզանդայ , որպէս յիշեցաք այլուր , Հայք « սիրէին զիւրեանց երգս առասպելաց զվիպասանութեանն , և նմին հաւատացեալք և ինքեանք հանապազորդեալք : » Զվահագնէ ասէին եւս վիպասանք թէ կռուէր ընդ վիշապայ և յաղթէր նոցա . « եւ ընդ վիշապայ ասէին յերգսն կռուել նմա և յաղթել : » Զայս ակնարկէ և Ագաթանգեղեայ հեղինակն , « վիշապաքաղ » կոչելով զվահագն : Բայց վիշապաւ ոչ թէ յաղթանդամ օձ կը հասկնային վիպասանք , այլ այն առասպելեալ վիշապակերպ ոգիներն որ , ըստ հին անապաշտ կարծեաց Հայոց , կը բնակէին յանբնակ տեղիս , ունէին տաճարս ուր կ'արգելուին զթա-

գաւորազունս , այլովքն հանդերձ (Եղնիկ Ա. Իե·) : Նաև Հերակղի նահատակութեանց նմանը կը պատմէին զվահագնէ . « կարի իմն նըմանագոյնս զՀերակղեայ նահատակութեանցն նմա երդէին : » Զվահագն աստուածացուցեալ էին ոչ միայն Հայք , այլ և Վիրք , որ կանգնեալ զանդրի նորա պատուէին զոհիւք . « այլ ասէին զսա և աստուածացուցեալ , և անդ յաչխարհին Վրաց զսորա չափ հասակի կանգնեալ պատուէին զոհիւք : » Վահագն էր , հաւանականապէս , ինչպէս կ'երեւի երկնէր երկնէն , այլաբանական օրինակ արեգական , ինչպէս Աստղիկ , միւս եւս աստուածուհին Հայոց , « սենեակ վահագնի կարգացեալ » ըստ Ագաթանգեղոսի , էր գէճ և վաւաշատ պատկեր լուսնի , ընդ որում զոյգ կը պաշտուէր վահագն իրրև սեղեակ նորա յԱշտիշատ Տարօնոյ : Այսչափ տեղեկութիւն բաւական է ցուցանել թէ չէր պատմական անձ վահագն , այլ հին աստուածուհին Հայոց , ուստի և քաւրմբ նորա , վահունիք , չատ աւելի հին էին քան զոր կարծէ Խորենացին , թերեւս այնչափ հին , որչափ էին երեքին աստուածք Հայոց վահագն , Աստղիկ և Անահիտ , որոց էին վահունիք պաշտօնեայք : Վահունիք չնչուած կը թուին ի սկզբան դարձին Հայոց առ Տրդատաւ , որպէս պատմէ Ագաթանգեղոս . « և կոտորեցան մարդիկ պաշտաման քրմութեան որ ի տեղւոջ անդէին (յԱշտիշատ) » (Ագաթ . ՃԺե·) : Իսկ որդիք նոցա առնուեցան ի դպրոցս ժառանգաւորաց ըստ նորին Ագաթանգեղեայ . « Տայր հրաման թագաւորն Տրդատ . . . զբազմութիւն մանկտւոյ ածել յարուեստս դպրութեան , և կարգել ի վերայ հաւատարիմ դպրապետս , առաւել զաղգս պղծագործ քրմացն , զմանկունս նոցա ժողովել յարժանաւոր տեղիս դասս դասս » (Ագաթ . ՃԻ.) :

50. Այսոքիկ են ահա Հայաստանեայց նախարարութեանց « ուսոքն և զիարդն » զոր կը խոստանար տալ մեզ Խորենացին յունական պատմութիւններէ : Ի պատմութեան սոյն Խորենացւոյն գնաց խարարութեանց կան ընդհանուր տեղեկութիւններ որ կրնան համարուիլ պատմական , և զորս դիւրին էր Խորենացւոյն առնուլ ոչ թէ այն անանուն յունական պատմութիւններէն , այլ իւրոյ ժամանակին ստոյգ կամ սխալ աւանդութիւններէն . զոր օրինակ , թէ նախարարութեանց չատերն ի Հայկայ էին , (Հայկաւ պարտ է իմանալ զժամանակ հին Արարատեան թագաւորութեան ,) և թէ ցեղերէն ունանք յօտար գաղթականութեանց կը սերէին , ինչպէս Արծրունիք՝ յորդւոյ Սենեքերիմայ , Բագրատունիք և Գնթունիք՝ յեկայց Պաղեստինացւոյ : Բայց չենք կրնար Խորենացւոյն երկրորդ դըրոյց է· և Ը. գլուխներն ամբողջ , կամ , ինչպէս Խորենացին կ'անուանէ , այն դրուագը « մեծ և հաւատոի պատմութեամբ լի , » ընդու-

նել իբրև առուգիս պատմական, հայեցեալ յանառուգութիւն անձին վաղարշակայ ընդ հրամ կապեալ է այն դէպս ներուն պատմութիւնը. պատմութիւն մը որ մեծաւ մասամբ հիմնուած է առնուներու յարմարութեան կամ բռնադատեալ առուգաբանութեանց վրայ, քան առոյգ պատմական աղբերաց:

Արդարեւ կ'երեւի թէ անդէն իսկ առ Խորենացւով կային ի մէջ Հայոց յոյն և պարսիկ լեզուաւ ոչ սակաւ գրեան: Խորենացին յԳ. գլուխ առաջին գրոյն, յետ մեղադրելոյ զնախնիս մեր, մանաւանդ զթագաւորս, թէ անփոյթ եղեն աւանդել յետնոց զպատմութիւն իւրեանց ժամանակին և գործոց, ասէ. Թերեւս ասիցէ ոք թէ ազգը գիր և գպրութիւն չունէր յայնժամ, և չկրցաւ ոք առնուլ առէպ պատերազմներէ: Բայց այս չէ ճշմարիտ, քանզի երկան առանց պատերազմի ժամանակներ, և կար գիր Պարսից և Յունաց, որով այժմ կը գանուին առ մեզ գիւղից և գաւառաց, նաեւ առանձին տանց, գաւերու և գաշանց վերաբերեալ անթիւ գրեան, մանաւանդ ժողովրդեան ազատ կոչուած մասին մէջ: «Այլ ասիցէ ոք արդեւք, վասն ոչ լինելոյ գիր և գպրութիւն ի ժամանակին, կամ վասն պէսպէս պատերազմացն որ կուռ զվիմանց դինի անհետ ի վերայ գային: Այլ ոչ արդարեւ այսոքիկ կարծեցեալ լինի. քանզի գտանին և միջոցք լեալ պատերազմացն, և գիր Պարսից և Յունաց, որովք այժմ գիւղից և գաւառաց, եւս և իւրաքանչիւր տանց առանձնականութեանց, և հանուրց հակառակութեանց և գաշանց այժմ առ մեզ գտանին անբաւ զրուցայ մատեանք, մանաւանդ որ ի սեպհական աղատութեանն պայազատութիւն:» Բայց այն «անբաւ զրուցայ մատեանք» զորս յիշէ Խորենացին, քաղաքային և առանձին պիտոյից վերաբերեալ օրըստօրական դրուածներ էին, ոչ թէ ցեղերու ծագման և յաջորդութեան վերաբերեալ պատմական յիշատակք, ինչպէս յայտնի է ինձին իսկ ի Խորենացւոյն որ, յետ ասելոյ սակաւիկ մի յառաջ թէ, «Ամենուն յայտնի է մեր թագաւորաց և նախնեաց ամարութիւնն և անուսումնութիւն. քանզի թէպէտ փոքր ազգ եմք և տկար և առէպ նուաճեալ ընդ այլովք, կը գտնուին սակայն և առ մեզ գործեալ ոչ սակաւ արութիւնք արժանի գրոյ յիշատակի. բայց ոչ ոք յառաջնոց պարտ համարեցաւ անձին աւանդել զայնսոսիկ ի գիր,» կը յաւելու ի վերջ կոյս նորին գլխոյ, «կը զարմանամ սակայն ընդ հանճար քո (ինձ՝ Սահակայ բագրատունւոյ), քանզի ի սկզբանէ մինչեւ ցայժմ առաջին եղար ձեռն արկանել զայսպիսի մեծ գործոյ, առաջարկելով մեզ գրել յօգուտ ազգին զպատմութիւն թագաւորաց մերոց և նախարարութեանց, թէ ուսաւ են նոքա, և ինչ իւրաքանչիւր ոք գործեցին, որ ցեղերն են բնիկ և ընտանի, և այլ օտար և եկամուտ, զամենայն պատմել կարգաւ ի ժամանակէ անտի աշխարհակալութեան մինչեւ ցայժմ: Բայց կը հարցունեմ. Մէրթ ֆաթ՞ւն կան էնդ ֆօր, կամ դպրոնի՞ւն ֆոց հայրենեաց (Հրէից), ըստ բանին Յոբայ, որպէս զի Հրէից պատմագիրներուն պէս, վերուստ ի վայր առ լքեզ իջեցուցեմ, կամ ի քէն և յայլոց սկսեալ հանեմ ի վեր. բայց զիարդ և իցէ սկսիմ, թէպէտ մեծ ջանիւ, միայն թէ չնորհակալութեամբ ընդունելի աշխատութիւնս:» Ահա բուն բանք Խորենացւոյն. «Ամենեցուն մեզ յայտնի է թագաւորացն մերոց և այլոց առաջնոց առ ի յիմնոսն աղանարութիւն և անկատարութիւն ոգւոյն բանականի: Զի թէպէտ և եմք ածու փոքր և թուով յոյժ ընդ փոքու սահմանեալ և զօրութեամբ տկար և ընդ այլով յոլով անգամ նուաճեալ թագաւորութեամբ, սակայն բաղում գործք արութեան գտանին գործեալ և ի մերում աշխարհիս, և արժանի գրոյ յիշատակի, զորոց և ոչ մի ոք ի նոցանէ պէտք յանձին կալաւ մատենագրել: ... Բայց ընդ քո յոյժ զարմացեալ եմ ընդ մտացդ ծննդականութիւն, որ յիսկզբանէն մերոց ազգայ մինչեւ ցայժմուս միայն գտար զայսպիսւոյ մեծ իրէ բուռն հարկանել, և մեզ խոյզ խնդրոյս առաջի արկանել՝ երկար և չահաւոր գործով զազգիս մերոյ կարգել զպատմութիւն, ճշդիւ զթագաւորացն և զնախարարականայ ազգայ և տոհմից, թէ ով յումմէ, և զինչ իւրաքանչիւր ոք ի նոցանէ գործեաց, և ով ոք ի ցեղիցս որոշելոյ ընտանի և մերազնեայ, և այլ ոմանք եկք ընտանեցեալք և մերազնացեալք, և զգործս և զժամանակս իւրաքանչիւր գրով դրոշմել՝ ի ժամանակէ անկարգ ամբարատակին չինուածոյ մինչեւ ցայժմ:... Առ որ այսչափ միայն ասացից. Մինթէ մատեան մըրձ կայցէ ինձ, որպէս ասէ Յոբ, կամ գպրութիւնք գոյ հայրենեաց, որովք նմանագոյն արդեւք երբայեցւոյն պատմագրաց՝ ի վերուստ ի քեզ իջուցանեմ անսխալ, կամ ի քէն և յայլոց սկսեալ՝ անդր ի վեր հանիցեմ ի սկիզբն: Բայց սակայն սկսայց, թէպէտ և ջանիւ. միայն թէ և չնորհակալ ոք մերոցս գտանիցի լեալ աշխատութեանց:»

Մեր ծերունի պատմիչը կը պահանջէ ի մենջ յարգել զիւր աշխատութիւն, բայց ինչ յարդ կրնայ և պարտի ընծայուիլ պատմագրի մը որ, թէեւ ծանր և մեծարոյ, առանց ունելոյ հին յիշատակարան կամ գիր, կը դնէ մեր առջեւ աղօտ հնութեան վերաբերեալ իրեր, զորս կը ջանայ հիմնել անուանց պիտակ սուտգաբանութեան կամ խաղերու վրայ միայն:

Թէպէտ չենք գիտեր Արծրունի, Գնունի, Սպանդունի, Հաւեղունի, Սղկունի կոչմանց պատմական ծագումը, չենք կրնար ընդ

դունել սակայն թէ առաջին երկուքը կ'ելլեն արծուի և դինի բառերէն, կամ թէ Սպանդունին է սպանդ բառէն, մինչ ունինք նոյն արմատով ուրիշ անուններ, ինչպէս Սպանդարան և Սպանդարատ, մին՝ դաւառի, և միւսն անձի անուն. եւս աւելի անտեղի է Հաւենունին՝ բաղխիւք Թռչուն, և Սղկունին սլաքաւ քօշ որսալէ հանել: Անիրաւ կասկած չէ ղՇարաչան կարծել նմանութիւն Սարասար անուան, որպէս և ղԱռանն՝ Աղուան անուան. իսկ Գուշար՝ յայտնի իսկ Գուգարն է: Անուան մը տառերուն փոխոխութեամբ կամ շրջմամբ նոր անուն կազմելու օրինակ առ Խորենացւոյն արդէն աւանք, ինչպէս Գամերն ու Թիրասը տառադարձութեամբ եղած Մերոգ, Սիրաթ (տես էջ 136):

Վերջապէս, զոր օրինակ վաղարշակայ պատմութեան առաջին, աշխարհակալութեան, մասը, նոյնպէս այս երկրորդ, վարչական և օրէնագրական յօրինուածոյ մասը, չունի լի և լի պատմական հաստատութիւն: Անհաւատ դատաստանաւ անհնար է մեզ նախաբարութեանց հաստատութեան պատմութիւնն ի ձեռն վաղարշակայ, իբրև առաջին արշակունի թագաւորի, ընդունել այլ ազգ, բայց եթէ մեծաւ մասամբ իբրև հայրենասիրական հնարք, որով սրատուչ մատենագիրն կամի յերեսս հարկանել նախարարաց զպերճախօսութիւն նոցա, որ ոչ սակաւ նպաստ եղան ի բարձումն թագաւորութեան արշակունի ցեղին, որում, ըստ պատմութեան նոցա, պարտական էին նոքա զիւրեանց դոյութիւն և իշխանութիւն:

51. Տարակուսելի է դարձեալ թէ այնչափ պաշտօնեաներ ունէին արշակունի թագաւորք: Թագադիր ասպետութիւնն սեպհական էր Բագրատունի ցեղին, այնպէս որ յետ դադարելոյ անգամ թագադրութեան արարողութեան առ քրիստոնէութեամբ, Բագրատունիք պահեցին այս տիտղոսը:

Նոյնպէս մաղխազութիւնը, որ թուի նշանակել թիկնապահութիւն, յատուկ էր Խոռխոռունեաց:

Երեւելի պաշտօն էր նաև սպարապետութիւնն, բայց մանաւանդ ցեղի մը յատուկ չէր: Սպարապետութիւնն ի սկզբան վարած կը թուին Բագրատունիք հանդերձ ասպետութեամբ (Խոր. Բ. խէ. ծԳ.): Տրդատ սպարապետութիւնը տուաւ Արտաւազդայ մանկունեայ, դայեկորդւոյ իբրեւ որ վախուցած էր զինա, ըստ Խորենացւոյն, յետ մահու հօր նորա Խոսրովու ի դուռն կայսեր (Խոր. Բ. Հէ. ծԲ.): Ագաթանգեղոս ասպետութեան և սպարապետութեան իշխանութիւնն ուրոյն ուրոյն կը յիշէ: Առ յաջորդօք Տրդատայ, դրեթէ մինչև ի բարձումն թագաւորութեան Արշակունեաց, Մամիկոնեանք վարեցին այս պաշտօնը: Երեւելի պաշտօն էր նաև հա-

զարապետութիւնը որ նոյնպէս յատուկ չէր մանաւանդ ցեղի մը: Հազարապետան թուի թէ եր վերակացու եկամտից, և հոգ կը տանէր մանաւանդ մշակութեան և բերոց երկրին: Բուզանդ այս պաշտօնը կ'անուանէ, «աշխարհատես խնամակալութիւն, աշխարհաչէն, աշխարհատած գեհկոռնդ» (Բուզ. Գ. Բ.), և զինուներս, որոց յանձն էր առ Արշակաւ թոռնորդւով Տրդատայ դարձ հազարապետութեան, կ'անուանէ «չինականաչէն», «չինականաչէն ազգն Գնունեաց, հազարապետան ամենայն երկրին:» Տրդատ այս պաշտօնը տուած էր Օտայի ամատունւոյ, ազատչին քեռ իւրոյ Խոսրովիդուխտայ (Խոր. Բ. ԶԲ.): Առ Տիրանաւ որդւով Խոսրովու հազարապետ էր վաղարշ, իշխան Ընձայից (Բուզ. Գ. ժԲ.): Ի վերջ կոյս թագաւորութեանն Արշակունեաց զոյս պաշտօն վարեց վահան ամատունի (Խոր. Կէ.):

Կը յիշուին նաեւ տակառապետք և սենեկապետք արշակունի թագաւորաց: Մեծին Տիգրանայ տակառապետն էր գնել գնունի (Խոր. Բ. ԺԹ.), որ երուսաղէմ գալով գերի բռնեց զաւով զՀիւրկանոս քահանայապետ Հրէից: Իբրեւ սենեկապետ Տիրանայ որդւոյ Խոսրովու կոտակայ կը յիշուի փիսակ սիւնի, կատաղախօս, չնաբերան, շորիկ, շոգմոգ, տիրանենդ, տիրամանիչ ըստ Բուզանդայ (Գ. ի.), վասն զի մատնեց զՏիրան ի ձեռս Պարսից որ կուրացուցին զնա:

Յայտնի չէ թէ ունէին Արշակունիք յատուկ հանդերձապետ (զգեցուցանող): Բուզանդ յիշելով տուն պատմուճակայ, կը յաւելու իբրեւ մեկնութիւն, «Ուր թագ արքունի դնէին,» այսինքն տեղի թագադրութեան, կամ մանաւանդ տեղի պահելոյ զթագն արքունի: Ապատամբ մարդպետն Դղակ սպանաւ հրամանաւ Պապայ ի տան պատմուճակայ: «Այս Դղակ,» ասէ Բուզանդ, «էր այր մեծ և անձնեայ, քաջ հարուստ ոսկերօք, սակայն ասպարակիր մարզկանն պատեցին զնովաւ, և բարձին զնա վերըմբարձ, և տանէին զնա մինչեւ ի դուրս տաճարին (սեղանատան) արքունի: Իբրև եռաս թագաւորն թէ անդր տանէին, ասէ. Մի այր, մի այր, այլ մեծէք զդա ի տուն պատմուճակացն: Եւ զօրք սպարակրացն մուծին զնա ի ներքս ի տուն պատմուճակացն կապեալ ձեռս յետս, այսինքն ուր թագ արքունի դնէին. և անդէն խօսել սկսաւ Դղակն և ասէ. Ասացէք ցարքայ, գոգէք. Ես այս մահու արժանի էի, բայց քեզ արժան էր զիս ի հրապարակի սպանանել, և ոչ ի տան թագայ, և զքս թագդ արեամբ չաղախել» (Բուզ. Ե. Զ.): Պատմուճակայ տունը թերեւս էր նաեւ տուն հանդերձից. բայց յատուկ հանդերձապետ արքայի չիք ուրեք յիշեալ:

Մեծ պաշտօն էր մանաւանդ մարդապետութիւնն, ոչ միայն առ հեթանոս թագաւորօք, այլ և յետ քրիստոնէութեան: Առ Տրդատ իսկ կը յիշուի «մարդապետութեան իշխան,» որ և էր մին ի գլխաւոր իշխանաց որ տարին ղերիգոր ի կեսարիա վասն ձեռնադրութեան (Ագաթ. ձԾԲ): Այնպէս առ Աբշակաւ, որդւով Տիրանայ, զմեծն Ներսէս ձեռնադրութեան առնող իշխանաց գլխաւորն էր Հայոց մարդպետն: Ներսէս որ հեթանոսական սովորութեանց դէմ այնպէս սաստկութեամբ կը կռուէր՝ ոչ միայն հակառակ չէր այս սովորութեան, այլ և կը պատուէր զմարդպետս: Երբ անգամ մը Հայոց մարդպետն յայտնելութիւն եղած էր իւր երկիրներուն ի Տարօն մօտ ի մայր եկեղեցին Աշտիշատու, Մեծն Ներսէս որ կը գիտենուէր հոն՝ ի ճաշ հրաւիրեց ներքինապետը: «Հրաման տայր,» ասէ Բուզանդ, «պատրաստել ճաշ եկելոյն:» Բայց ներքինին, ըստ Բուզանդայ, յայտնեց ղչարակամութիւն իւր: «Մինչդեռ պատրաստէին,» ասէ, «նմա արժանի ատաղօրէն սպաս, նա եղաներ յեպիսկոպոսական կայենէն յապարանիցն մինչեւ ի վկայարանս սրբոյն ի մեծ և ի դեղեցիկ հրապարակին զերծեւեկս առեալ չոլեր: Տեսաներ զդեղեցկութիւն վայրացն, զնխտա չքեղութեան ի բարձրաւանդակ տեղեացն, և զնայեացն ի խոնարհ զի կարի վայելուչ էր, և չարակնեաց: Ապա եմուտ բազմեցաւ յատեղ և յրմնկել. իսկ յորժամ արբեցաւ սխալակեցաւ, սկսաւ ներքինին խօսել բանս հպարտս և ամբարտաւանս յարբեցեաց. դներ թշնամանս Տրդատայ արքայի, ազգի և տակի և տոհմի արշակունեաց թագաւորացն Հայոց: Զնարդ, ասէ, զայսպիսի տեղիս կանանցահանդերձ մարդկան տուեալ է, և ոչ արանց: Քանզի զսուրբ տեղեօքն քամակեալ արհամարհէր և ասէ. Զայս տեղիս ի բաց քակեմք, զի աստ պարտ է չինել զապարանս արքունի: Եթէ ես, Հայոց մարդպետ, կենդանի իցեմ և առ թագաւորաւն հասից, որ ինչ աստ իցէ, զայն ի բաց փոխեցից, և զտեղիս արքունի սենեակ կազմեցից» (Բուզ. Դ. ԺԴ.):

Այս ամենայն պաշտամունք կը յիշուին ի մասենագիրս մեր որ յառաջ քան զԼուսաւորչին, բայց թէ կային նաեւ յատուկ ցեղերէ պաշտօնեայք ի վերայ որոց, կռապաշտ և գահուց, զինարանաց, ամարանոցաց, մինչեւ քօշ և հաւ որսալու անգամ, չենք գտներ ուրեք յիշեալ ի պատմութեան մերում ոչ յառաջ և ոչ յետոյ քան զԼուսաւորչին: Ընդհանրապէս պաշտօն ունեցող ցեղերք առ Ագաթանգեղոսի և Բուզանդայ կը յիշուին պաշտօններուն անուամբ, «իշխան թագակապ սպասութեան,» կամ «իշխան սպասաւորութեան տան,» «իշխան սպարապետութեան տան,» «իշխան մարդպետութեան տան,» «իշխան հաղարապետութեան տան,» «իշխան մարդպետութեան իշխանութեան,» «իշխան հաղարապետութեան:»

52. Ըստ Խորենացւոյն վաղարշակ նաեւ ուրիշ կարգեր կը հաստատէ, զոր օրինակ՝ կ'որոշէ «ժամն ելեւմտից և խորհրդոց և իրաւանց և զբօսանաց» ի տան թագաւորին, կը կարգէ զինուորութեան աստիճանները՝ «առաջինս և երկրորդս և երրորդս և որ ի կարգին,» «յիշեցուցանողս երկուս է յետ էջոյ,» մին՝ բարեյ, և միւսն՝ վրէժխնդրութեան, և «իրաւարարս ի տան արքունի, ի քաղաքս և յատանս,» կու տայ հրաման քաղաքացւոց չբռնանալ ի վերայ դեղկաց, «մի կարի առ դեղկօքն պերճանալ,» այլ եղբայրօքն վարել, և դեղկաց պատուել զքաղաքացիս որպես ղեղեաց, կը դնէ օրէնս՝ երեց որդւոց միայն իբրև ժառանգ մնալ առ արքայի, իսկ մնացեալ ուստերաց և դստերաց բնակել այլուր (ի գաւառս Հաշտենից): Զարմանք են զի Խորենացին բայ ի կարգաց և հաստատութեանց զորս յիշեցաք մինչև յայժմ, և որ պատմութեան մը վերացեալ և ընդհանուր մասը միայն կը կազմեն, և բայ յառաջին պատերազմէն որ ընդ արեւմտեայս (էջ 240), ուրիշ քաղաքական դէպք չդանելով ի յիշել յայնմ ընդարձակ աերութեան և յերկար ժամանակի անդ քան և երկուց ամաց ղորս կ'ընծայէ վաղարշակայ, կու տայ նմա մեռանիլ խաղաղութեամբ ի Մծբին նախ քան զքր. իբր 144 ին կամ 131 ին ըստ իւրում ժամանակագրութեան:

Խորենացւոյն երկրորդ դպրութեան Ը. գլխոյն վերջը կ'աւարտէ վաղարշակայ պատմութիւնը, և յաջորդ հինգ գլուխներն, այսինքն իններորդէն մինչեւ երեքտասաներորդը (Թ.—ԺԳ.) կը խօսին զդործս Արշակայ և Արտաշիսի: Պատմութիւն այս երկուց անուանեալ յաջորդաց վաղարշակայ, ինչպէս տեսանք էջ 217–222, ոչ այլ ինչ է եթէ ոչ պատմութիւն արշաւանաց Կիւրոսի և յաջորդաց նորա Դարեհի և Քսերքսի, յարմարցուած ի վերայ Արշակայ և Արտաշիսի: Ո՞վ չի տեսներ թէ Արտաշիսի ի տապակ հանելն զկրեսոս, դէպք մը որ արդէն իբր երկու հարիւր յիսուն տարի առաջ եղած կը պատմուի, արտասուելն նոյն Արտաշիսի ի վերայ անցաւոր փառաց աշխարհի ի տեսիլ բազմութեան զօրուն, ընկենուլն ի ծով Պոնտացւոց արձանը, փոխելն զծով ի ցամաք, այն է անցանելն կամբիւզէս ընդ Հելլեսպոնտոս, հիացուցանելն զՀելլենացիս երթալով մինչեւ Յունաստիկէ, և վերջապէս կորակոր փախուստն աճապարանօք, միեւնոյն դէպք են զորս կը պատմեն ուրիշ պարագաներով զկիւրոսէ և զքսերքսէ Հերոդոտոս և Դիոդորոս Սիկեղացի: Կրեսոսի բռնուիլ և ի խաղոյկ հանուիլն, և կարգալով զանուն Սողոնի ի գուբի չարժելն զկիւրոս և աղաչելն, ինչպէս նաեւ ի ծնէ համր որդւոյն յանկարծ խօս-

սեղն ի տեսանելն զՀայր իւր ի վտանգի սպանման, և ուրիշ սոցին նման պարագաները, վեպք են որովք յունական հանճարը զարգարած է կրեոսի պատմութիւնը, և զըրս Հերոդոտոս կը յիշէ իբրեւ զրոյց։ Ըստի ի զուր է Թորենացւոյն, զրոյցը պատմութիւն կարծելով, իբրև Արտաշիսի ձեռօք կատարուած, չանալ հաստատել վկայութեամբ Պողիկրատէս, Եւագարոս, Կամադրոս, Փղեգոնիոս անուն անձանց, իբրեւ երեւելի պատմագրաց, մինչ ոչ միայն մատեանք սոցա անյայտ են, այլ և անուն և ժամանակն հաղիւ նշմարելի ի պատմութեան։ Արդարեւ կը դանենք հարեւանցի լսին յիշուած Պողիկրատ և Եւագարոս անուն աննշան հեղինակներ, իբրեւ հռետոր մատենագիր քան պատմագիր, յորոց կան ճարտասանական հատակոտորք առ Յուստոսայ և այլոց։ (Տես Վիլգ. Լանկ. հատ. Հայ. պատգր. Ա. 389, 390)։ Երրորդը, Կամադրոս, բոլորովին անծանօթ է։ Իսկ Փղեգոնիոս, եթէ կարգանք Փղեգոն, է Բ. դարու պատմագիր, յորմէ կան ճառք մինչ։ Բայց ով ոք և իցէ այն յոյն մատենագիրք զրոս յիշէ Թորենացին, անտարակոյս գիտէին զՀերոդոտոս, և անհնար էր նոցա չի վաղուց պատմեալն ի Հերոդոտեայ գիրքսէ՝ առնուլ ի վերայ Արտաշիսի։ Դիտողութեան արժանի է մանաւանդ, դի վկայութիւնքն զրոս բերէ Թորենացին ի հաստատութիւն ունելոյ Արտաշիսի գկրեոս, մանաւանդ երիքն, Պողիկրատէսին, Եւագարոսի և Փղեգոնիոսին գրեթէ միեւնոյն խմասը և ոճն ունին, մինչեւ յիրաւի է կարծել թէ չորեքին եւս միեւնոյն գրչէ ելած են, քան ձեւոյն ամենեւին նման ակադեմական ճառի մը քան պարզ պատմական գրուածոյ։ Միեւնոյն դէպքը, հակառակ Հերոդոտոսի, երիք կամ չորս պատմագրէ գրեթէ նոյն ձեւով գրուած չենք կրնար հաստատել։ Թորենացին թերեւս այս ոճը կ'ակնարկէ յասելն թէ, «բազումք են որ ասեն գկրիւոս մերոյ Արտաշիսի կալեալ, և ոճով իմն պատմեն, ես հաւանիմ։» Բայց այն ոճն է մատնաւանդ որ կու տայ կասկած նենգութեան։

Ըստ Թորենացւոյն Արտաշէս կ'առնու նաեւ նախագահութիւնն ի Պարթեւաց, չենք իւր արքունիս ի Պարս, և կը հարկանէ գրամ իւրով պատկերաւ։ Արտաշիսի անուամբ գրամ գանուած չէ սակայն մինչեւ ցարդ։

53. Թորենացին յետ յիշելոյ ի վախճանի Թ. գլխոյ երկրորդ գրոյն զսպառել պատմութեան Մար Իբասայ, «Աստանօր սպառին բանք ծերունւոյն Մար Իբաս Կատինայ,» կը յաւելու. «Սկիզբն արասցուք պատմել քեզ ի հինգերորդ գրոյն Ափրիկանոսի ժամանակագրի, որում վկայէ Յովսեպոս և Հիւպոլիտոս և այլք բազումք ի Յունաց։ Քանզի նա (Ափրիկանոս) բովանդակ փոխագրեաց (Թեռես կամի ասել Թարգմանեաց) որ ինչ ի քարտէսս (ի մատեանս) դիւանին (գրատան) եդեսիոյ յաղագս թագաւորացն մերոց պատմեր. որ մատեանքն (դիւանին եդեսիոյ) ի Մծբնայ էին փոխեալ անդր։» Ըստ Թորենացւոյն Ափրիկանոս առած կամ Թարգմանած էր նաեւ Պոնտոսի Սինոպ քաղաքին մեհենական պատմութիւններէն։ Թէ ինչպէս կրնայ վկայել Յովսեպոս Ափրիկանոսի որ իբր երկերիւր ամօք յետոյ է քան զնա, կամ թէ ով են Հիւպոլիտոս և այն բաղումք ի Յունաց՝ չենք գիտեր։

Յովհաննս Սեքստոս Ափրիկանոս, յոյն մատենագիր Գ. դարուն, իբր 230ին դառնալով ի հեթանոսութենէ ի Քրիստոնէութիւն, գրեց Յամամայ մինչեւ ցՀեղիոդաբաղոս, այսինքն մինչեւ 217, համառօտ ժամանակագրութիւն մը որոյ հատակոտորք միայն կան առ Եւսեբեայ և առ այլս ոմանս ի հարց եկեղեցւոյ։ Թէ Ափրիկանոս առած էր ինչ ինչ յեդեսիոյ դիւանէն, թերեւս նաեւ ի մեհենական պատմութենէ Սինոպայ (եթէ կար այնպիսի պատմութիւն ի Սինոպ), առ այս չունիմք ինչ ասել։ Բայց թէ ի քարտէսս, այսինքն ի մատեանս եդեսիոյ դիւանին կը պատմուէին գործք առաջին թագաւորայ մերոյ, այս սխալ ենթադրութիւն է Թորենացւոյն։ Արդարեւ Թորենացին սակաւ ինչ յետոյ ի վկայութենէ Եւսեբեայ կամի հաստատել թէ ի դիւանին եդեսիոյ կային գործք առաջին թագաւորայ մերոյ մինչեւ ցԱբգար և զկնի Աբգարու մինչեւ ցերրորդ. «Եկեղեսիատէ դիրք (եկեղեցական պատմութիւն) Եւսեբի կեսարացւոյ . . . յառաջին հազարդութեան (դպրութեան) յերկքառասներորդ թուին վկայէ յեդեսիոյ դիւանին լինել ամենայն գործոց առաջին թագաւորացն մերոց մինչեւ ցԱբգար և զկնի Աբգարու մինչեւ ցերրորդ» (Թոր. Բ. ժ.)։ Եւսեբիոս յիշելով զառաքելութիւն Թադէոսի յեդեսիա ի Թովմայէ, ասէ. «Ի յիշատակարանս հաստատացաց (եդեսիոյ) յորս Հռչակ անց պատմութեան էպոխէն և գործք Աբգարու դրոշմեալ կային, գատաք և զայսոսիկ (զպատմութիւն գալստեան Թադէի և որ ի կարգին) պահեալ մինչեւ ի մեր իսկ ժամանակս։» Հին հայերէն Թարգմանութիւնն ունի այսպէս. «Ի քարտէսս որ կային անդ (յեդեսիա), էր գրեալ ամենայն ինչ որ գործեցաւ յառաջնոց անտի մինչեւ ցԱբգար։» Թորենացին այս Թարգմանութեան նայելով կը կարծէ թէ Եւսեբիոս բոլոր Հայ Թագաւորայ գործերուն համար ասէ թէ կը գտնուէին յեդեսիա, մինչ բանք Եւսեբեայ են զվազեմի պատմութենէ էպոխէն եդեսիոյ և զգործոց Աբգարու միայն։ Այսպէս կը չքի փաստ Թորենացւոյն, այն է Եւսեբեայ վկայութիւնը թէ «յեդեսիայ դիւանին էին ամենայն գործք առաջին թագաւորացն մերոց մինչեւ ցԱբգար և զկնի Աբգարու մին-

չեւ յերուսանդ . » կը ջրի նաև այն թէ Ագրիկանոս « բոլանդակ վոխադրեաց (թարգմանեաց) որ ինչ ի քարտէս դիւանին Եդեսիոյ յաշագս թագաւորացն մերոց պատմէր : » Բայց թէև գանուէր ի ժամանակագրութեան Ագրիկանոսի գործք առաջին թագաւորաց մերոց , խորենացին չէր կրնար ունենալ զԱգրիկանոս , որոյ ժամանակագրութիւնն կորսուած էր յառաջ քան զհինգերորդ դար , քանզի զԱգրիկանոս կոչող վերջին մատենագիր է եւսեբիոս . այնուհետև զԱգրիկանոս կոչող մատենագիրք յեւսեբեայ առնլով կը կոչեն , ուստի և խորենացին , ինչպէս զԱբիւդենոս և զայլ հին մատենագիրս ցուցոյ (տես էջ 137) , նոյնպէս զԱգրիկանոս յեւսեբեայ միայն գիտէր :

Խորենացին , որ զմծբին կը համարի մայրաքաղաք առաջին թագաւորաց Հայոց վաղարշակայ և յաջորդաց նորա , զմատեանս դիւանին Եդեսիոյ կը դնէ փոխեալ ի Մծբնայ յԵդեսիա :

Խորենացին կը յաւելու նաև զիւր վկայութիւն . « Մի ոք , » ասէ , « անհաւատասցի , քանզի մեզին իսկ ականատես եղաք այն դիւանին : » Յայտնի չէ սակայն թէ դիւանին ականատես եղած էր խորենացին թէ դիւանին մատեաններուն յորս գրուած էին ամենայն գործք առաջին թագաւորաց մերոց : եթէ մատեաններուն ականատես եղաւ , ընդէ՞ր յետոյ ասէ , « Այժմ կրճեմ զանոնի պահեալ ինոյն քաղաքի . » և փոխանակ առնլոյ զիւր պատմութիւն յԱգրիկանոսէ , ընդէ՞ր չառնուր ուղղակի Եդեսիոյ դիւանէն :

Վերջապէս բոլոր պարագայք պատմութեան խորենացւոյն ըզ ծագմանէ Աբգարեանոց և զգործոյ ընծայելոյ վաղարշակայ և երկուց յաջորդաց նորա , ունին այնպիսի նշաններ , որ համարձակութիւն կու տան մեզ ասել , թէ մեր ծերունի պատմիչն , արդարև բազմարդիւն և նշանաւոր ի մատենագիրս մեր , կը ճարտարէ մանաւանդ քան կը պատմէ զնախնական ժամանակէ պատմութեան մերոյ :

ԳԼՈՒԽ Ը.

ԿՐՕՆՔ ԵՒ ԼԵԶՈՒ ՆԱԽՆԵԿԱՆ ՓՈՓՈԽՈՒԹԻՒՆՔ

1. կոապաշտութիւն առ նախնի Հայս : Ա. Նահիտ , վաճագն եւ Աստղիկ : 2. Ա. Նահիտ , բուն ազգային դիք : 3. Ա. Նահատայ պաշտօնն ի Հայս : 4. Այս պաշտամանն նմանութիւնն ընդ պաշտամանն Ափրոդիտեայ : 5. Դիցապաշտութեան յատկական ձեւն առ Արշակունեօք : 6. Բագ , վահ , դիք , հին կրօնական բառեր : 7. Զանգիկ կրօնք առ Հայս : 8. Զանգիկ կրօնք ի Հայս առ Մարօք : 9. Հմայութիւն , ապացոյց ոգիներու հաւատոյ . Հայական սօսիք , Արմաւիր : 10. Այլ տեսակք հմայութեան ի Հայս հեթանոսութեան ժամանակին : 11. Ոգիներու երեւոյթք ըստ նախնի Հայոց . Յուշկապարիկ , Պայ , Ալոլիզ , եւայլն : 12. Արտաւազդայ առասպելք : 13. կրօնք արեւելեան եւ արեւմտեան Հայոց : 14. Պեսպես կարծիք գծագմանէ Հայերէնի . Բիղդեր : 15. Հայերէնն հնոտեւրոպական լեզուաց ցեղին է : 16. Ապացոյց ի բառից եւ ի քերականական ձեւոց : 17. Հայերէնն իբրեւ ուրոյն արմեւնական ճիւղ յիւր վերջին կատարելութիւնն հասած առ բարգմանչօք :

1. *Զհին կամ զնախնական կրօնիցն Հայոց չունիմք ինչ վկայութիւն ի պատմութենէ : եթէ պարտ իցէ հաւատալ ընթերցուածոյ բեւեռագրաց , Հայք շատ հին ժամանակ ունէին կուռս : Սարեուքինի արձանագրութեանց մէջ Օրերդ կը կարդայ Հալդ և Պախպտ- անուն կուռք զորս Սարեուքին գերի առաւ Ուրարտուոյ (Ուրարտաւոյ) Ուրսա թագաւորէն (տես էջ 46) : եթէ Օրերդի ընթերցուածք չիտակ է , Հալդի շատ նմանութիւն ունի Բուդ բառին : Բայց Թոզուն ք բեւեռագիրներ , Ինահիտ , վահագն և Աստղիկ , զորս նախնի մատենագիրք մեր նոյն կը համարին ընդ Արեւմտեայ , Հեբակղի և Ափրոդիտեայ (բազդատ Ագաթ. ձԺԳ. ընդ ԺԳ. գլխոյ Բ. դպրութեան խորենացւոյն) , ինչպէս անուններէն յայտնի է , բնիկ Հայ աստուածներ էին որոյ պաշտօնը շատ հին էր ի մէջ Հայոց , մանաւանդ յարեւմտեան կամ ի ստորին գաւառս , ի Դարանաղի , յեկեղեաց , ի Դերջան և ի Տարօն , յառաջագոյն իսկ քան զԱբշակունիս (տես խոր. Բ. գլխ. գԼ. ԺԲ. և ԺԴ.) :*

2. *Ի մէջ այս երից կը թուի առաջին և գլխաւոր լինել Անահիտ , որում գեղ տիեզոսք կը սրուէր : Տրդատ ի մէջ այլ յորջորջանաց կու տայ Անահտայ անուն , այսինքն Բագոհի , անուն , և կ'անուանէ զնա ֆոռ ազդին և կեցուցիչ : « եթէ ոչ առնուցուս , » ասէ գործիդոր , « յանձն դիցի պաշտօն մատուցանել , մանաւանդ այսմ մեծի Անահտայ տիկնոջ , որ է փառք ազգիս մերոյ և կեցուցիչ »*

(Ագաթ. ե.). և այլուր, «Թշնամանեաս զվիժն Անահիտ որով կեայ և զկենդանութիւն կրէ երկիրս Հայոց» (Անդ. Զ.): Մարթ է ասել թէ Անահիտ էր բուն ազգային աստուած և պաշտպան Հայոց: «Ամենայն աստուածք Պարսից,» ասէ Սարաբան, «կը պատուին ի Մարսայ և ի Հայոց, բայց ի Հայոց կը պատուի մանաւանդ Անահիտ:» Ուստի Տրդատ իսաւն այնուայլ յատկութիւնս դիցն, Անահատայ կ'ընծայէ խնամակալութիւն, այսինքն տեսչութիւն կամ պահպանութիւն: «Լիութիւն պարարտութեան յարոյն Աբամազդայ, խնամակալութիւն Անահիտ տիկնոջէ, և քաջութիւն հասցէ ձեզ ի քաջն Վահագնէ ամենայն Հայոց աշխարհիս» (Ագաթ. ԺԲ.):

3. Անահիտ երեք մեհեան կամ պատկեր ունէր ի Հայս, մին յերիզա ի գաւառին Եկեղեաց: Հոս Տրդատ սպիտակ առաջին անգամ զՔրիստոս «պատկաւ և թաւ սասս ծառայ» տանել նուէր Անահատական պատկերին: Այս Անահիտ է որմէ Աբրահամ Բ. ըստ խորհնացւոյն, խնդրեց բժշկութիւն ի վերջին հիւանդութեան իւրում: Բայց այս կուռքը ոչ միայն Հայոց թագաւորք, այլ և Հռոմայեցի կայսերք կը պատուէին մեծամեծ ընծաներով: «Զոր թագաւորք ամենայն պատուեն,» ասէ Տրդատ, «մանաւանդ թագաւորն Յունաց» (Ագաթ. ե.): Սարաբան յանուանէ կը յիշէ Հայոց այս մեհեանը: «Հայք,» ասէ, «այլեւայլ տեղիք կանգնած են մեհեան Անահատայ, մանաւանդ յԵկեղեաց:» Յոյն և Հռոմայեցի մատենագիրք երիզայի Անահիտը կ'անուանեն Տաւրեան Անահիտ: կը պատմեի թէ հին աստենն ի Տաւրիկ, յայժմուն Խրիմ, կար Անահատայ մեհեան, ուր քրմուհի էր Իփիգենիա դուստր Ագամեմնոնի, որ ընդ եղբօր իւրում Ովրեստեայ փախչելով ի Տաւրիտէ, բերաւ ընդ իւր Անահատայ պատկերն որ յերկնից անկեալ կը կարծուէր: Երկրորդ պատկեր Անահատայ էր յԱրմաւիր: Բայց այս երկուքին պատկերք եւս բերուեցան ի Յունաց ի Հայս առ Աբշակունեօք (խոր. Բ. ԺԲ. ԺԴ.), ուստի և կրնան նորագոյն համարուիլ և օտար, քանզի էին Յունաց Աբեհմիան որպէս անուանէ խորենացին. Ագաթանգեղոսի հեղինակն հայացնելով կ'անուանէ Անահիտ: Բուն Հայոց Անահիտն էր յԱշիշատ Տարօնոյ, համակ ոսկի, ուստի և առ Ագաթանգեղեայ կը կոչուի Ոսկեմայր, Ոսկեծին, Ոսկեհատ: Դուկասդղոս Հռոմայեցի զօրավարն, երբ կէս դար յառաջ քան զՔրիստոս, տեսաւ այս Անահատայ նուիրեալ արձաններ, որ ունենալով դիցուհոյն նշանը կ'արածուէին աստ անդ, և ոչ ոք կ'իշխեր մերձենալ ի նոսա: Ըստ Պլինիոսի, Հռոմայեցի զօրավարն Անտոնիոս, սակաւ ինչ յետոյ քան զՔրիստոսդղոս, Անահատայ այս ոսկի պատկերն տարաւ Հայաստանէն: Թերեւս յետոյ ուրիշ մը դրուեցաւ ի տեղի առաջնոյն,

քանզի չորրորդ դարուն սկիզբը, Հայոց դարձին ժամանակ, կար յԱշիշատ Անահատական ոսկի պատկեր զոր Լուսաւորիչ կործանեց (Ագաթ. ՃԺԳ.):

4. Անահատայ պաշտօնն ի Հայս կը թուի թէ էր նման Ափրոդիտեական ցուոնաց: Սարաբան, յետ ասելոյ թէ Հայք կը նուիրեին այր և կին դերիներ (hiérodule) Անահատայ, կը յաւելու. «Մինչև ցայս վայր չի տեղի զարմանալոյ. բայց դիցապաշտութիւն Հայոց երթայ անդր եւս. դի սովորութիւն է առնոսա արանց աւագաց ձօնել դիցն ըզ դստերս իւրեանց կուսանս. այլ այս չէ ինչ արգել ասցա, յետ աստ ըզանձինս ի պատնկութիւն ի մեհեանն Անահատայ, գտանել դիւրաւ ապս որ ոչ խղճիցեն առնուլ զնոսա ի կնութիւն: Հերոդոտոս դրեթէ զնոյն օրինակ պատմէ զաղջկանց Լիւդացւոց: Բայց դստերք Հայոց այնպէս իմն առատաձեռն են առ որս սիրենն զնոսա, մինչև սակ նոցա ոչ ասպնջականութիւն միայն, այլ և պարգեւս աւելի քան զոր ի նոցանէն առնուցուն. և այսու յայտ իմն առնել կամին թէ են յընչեղագոյն ազգ որ ոչ թողուն զնոսա կարօտանալ իւիք: Սակայն ոչ եթէ ամ և պատահիցէ չնորհեն նոքա զասպնջականութիւնն, այլ որչափ մարթ է ընդունին զարս որ հաւասարապատիւ ցեղն նոցա» (Սարաբ. ԺԱ. 16.):

5. Բայց դիցապաշտութիւնն բան յառնական ձեւոյ ծագկեցաւ մանաւանդ առ Աբշակունեօք, երբ Մեծին Տիգրանայ և Միհրդատայ արշաւանաց ժամանակ ի փոքրն Ասիա և ի Յոյնս, ածան ի Հայս երեւելիք աստուածոց Յունաց, Դիոս, Աթենաս, Արտեմիս, Հեփեստոս, Ապողոն, Հերակղէս, և զաստեղեցան յերեւելի քաղաքս և ի գիւղս, ինչպէս յԱրմաւիր, յԱնի, ի Թիլ, յերիզա, յԱշիշատ, ի Բագայարիճ (խոր. Բ. ԺԲ. ԺԴ.), յորս գտաւ զնոսա Լուսաւորիչն և սկզբան դարձին Հայոց (Ագաթ. ՃԸ–ՃԺ. ՃԺԴ–ՃԺԶ.): Ջերմագոյնք ի դիցապաշտութեան ի թագաւորս Հայոց, որպէս երուանդ, Արտաշէս, Վաղարշ, ի զմիոյ եղին յընդունել այս աստուածներն ի քաղաքս իւրեանց, և կամ ի չինել և ի նուիրել նոցա քաղաքս և բագինս (խոր. Բ. Ի. ԽԹ. ԿԶ.):

6. Առ Աբշակունեօք առին Հայք նաև բագ բառը զոր Ագաթանգեղեայ հեղինակն պարթեւարէն կը համարի, և որ ունէր հին Հայերէն դիք բառին նշանակութիւնը: Այս բագ բառէն կազմուած են, ինչպէս յայտնի է, բագին, բագարան, բագաւան. վերջինն Հայերէն բառով կը կոչուի նաև Դիցաւան. «Գայր Հասանէր (Քրիստոս) ի քաղաքագիւղն Բագաւան որ անուանեալ կոչի ի պարթեւական լեզուէն Դիցաւան» (Ագաթ. ՃԺԶ.). և այլուր Բագայարիճ անուան համար ասէ նոյն Ագաթանգեղոս, «Գայր Հասանէր

ի միհրական մեհեանն անուանեալ որդւոյն Աբամաղդայ, ի գիւղն զոր բագայաւիճն կոչեն ըստ պարթեւարէն լեզուին» (Ագ. ձժ.)։ Ըստ մեզ այս բառ բառին հայերէն ձեւն է վահ որ կը տեսնուի յանուանս ինչ որպէս վահագն, վահեվահեան, վահունի, վահան, և ի յատուկ անուան ինչ, որպէս վահրամ, վահրիճ։ վահագն, ինչպէս յայտնի է, Հայոց Հերակղէսը կամ Աբամաղդն էր։ վահեվահեան կը կոչուէր Հայոց հին աստուածներուն, վահագնի, Անտղկան և Անահտայ նաւիրեալ հին երեւելի մեհեանն Աշտիշատ։ վահունիք էին քուրմ, և կը թուին այսպէս կոչուած իբրև նուիրական ցեղ։ Իսկ վահան կոչուած է ասպարն, հաւանականապէս վասն զի յատուկ ժամանակաւ ասպարներուն վրայ կը գտնուէր ընդհանրապէս աստուծոյ կամ դիւ ուրուք պատկերը։ Այս վահ բառն է վեհ ածականը զոր յետ անկման լեզուին կը գտնենք գործածուած առ խորենացւոյն, իբր աստուածային կամ դերագոյն. «վեհ ինձ Աբգարէս քան զմակեդոնացին Աղեքսանդր» (Խոր. Բ. ժԴ.)։ «Ամենեցուն քան զքեզ նախագունեցին ճանաչիս վեհագոյն» (Անդ. Ա. Ա.)։

Ինչպէս վահ արեւելեան (արիական) լեզուաց բազ բառին, նոյնպէս հաւանական կ'երեւի թէ դէւ լծորդ է արեւմտեան (Յոյն և Լատին) լեզուաց Δεὸς և θεὸς բառերուն։ Մեր հին մատենադրութեան մէջ, որ քրիստոնէական ժամանակին կը վերաբերի՝ դիք անունը կը տրուի հեթանոս աստուածոց միայն, և թէպէտ ունի անեզական ձեւ որ կը ցուցնէ թէ բառը ծնունդ է բազմաստուածութեան ժամանակի, ինչպէս Ծննդոց եւհնը, կը գործածուի նաև իբրև եզակի։ «Կործանեցին զրադինան եւս դէսն Աբամաղդայ, հօրն անուանեալ դիցն ամենայնի» (Ագ. ձԹ.)։ Այսպէս նոյնպէս «Անահտական դիք,» այսինքն Անահիտ կոչուած աստուածուհին, «Տիւր դիք,» իբր Ապողոն կամ Հերմէս, «վանատուր դիք,» այն է Աբամաղդ։ Աստուած բառը, որոյ ծագումն և աստուգաբանութիւնն անյայտ է, է սակայն բառ հայերէն, և մեր քրիստոնէական մատենագրութեան մէջ կը տրուի ճշմարիտ Աստուծոյ, թէպէտ, մանաւանդ յօրինակին, կը տրուի նաև հեթանոս աստուածոց կամ դիւց։ Քրիստոնեայ մատենագիրք մեր սովոր են երբեմն ընդհանական յատկութեամբ ասել չաստուած կամ չաստուածք, դիք նշանակութեամբ։

Ը. Զինք գիտեր սակայն թէ դիցապաշտութիւն կամ կռապաշտութիւնն ի Հայս, ոչ միայն յունականն, այլև ազգայինն, այն է պաշտօն վահագնի, Աստղկան և Անահտայ, էին բուն ազգային թէ եկամուտ։ կը թուի մանաւանդ թէ հին Հայք ունէին զանդիկ կամ

դրադաշտական կրօնից դվնաւոր վարդապետութիւնը։ Զանդիկ կամ դրադաշտական, այսինքն արիական ցեղին նախնի կրօնից դվնաւոր վարդապետութիւնն էր երկու սկիզբ դնել, մին՝ բարւոյ, և միւսն՝ չարի։ Բարի և չար ոգիներ դնել, և չարերն առանձին անուամբ դեւս կոչել, ըստ եղնկայ էր ի վաղուց հետէ մին ի դվնաւոր կրօնական վարդապետութեանց Հայոց, «Ասի հրեշտակ ոգի . . . , ասի և դեւ ոգի, այլ ոգի չար . . . զոր ի մեր լեզու դեւ չար ասեմք, որպէս ի խաբանաց հարցն մերոց առաջնոց ըստ սովորութեան ի մեզ կարդելոյ» (Եղնիկ Ա. ԻԹ.)։ Անհերքելի վիշապաց հատատալ էր նոյնպէս ըստ եղնկայ (Ա. ԻԼ.) մին ի մնապաշտութեանց նախնի Հայոց, և կ'ակնարկէ հաւանականապէս Արհմնի կամ Խարամանոյ, այսինքն չար սկզբան վարդապետութիւնը։ Նաև ԺՀ կը նշանակէ առ մեզ ոգիներ, բայց բարի կամ ազնիւ ոգիներ, իբր ռամկօրէն «մենէ աղէկները,» և այս ի վաղուց, քանզի ի հին վիպասանս Հայոց կը գտնենք այսպէս գործածուած։ «Զամանէ,» այսինքն զԱրտաւազդայ (որդւոյ Արտաշիսի), «ասէ խորենացին, «երդիչքն Գողթան առասպելաբանեն այսպէս, եթէ ի մահուանն Արտաշիսի բազում կոտորած լինէին ըստ օրինի հեթանոսաց. դժուարի, ասեն, Արտաւազդ՝ ասելով ցհայրն. Մինչ դու գնացեր, և զերկիրս ամենայն ընդ քեզ տարար, ես աւերակացս ո՞րպէս թագաւորեմ։ վասն որոյ անիծեալ զնա Արտաշիսի՝ ասայ այսպէս եթէ, Դու յորս հեծցիս յաղատ ի վեր ի Մասիս, զքեզ կալցին ԺՀ, տարցին յաղատ ի վեր ի Մասիս. անդ կայցես, և զլոյս մի տեսցես» (Խոր. Բ. ԿԱ.)։ Քալ բառը նաև հասարակ լեզուի մէջ սովոր ենք գործածել փոխանակ բարւոյ կամ ազնուի։ «Քալ արանց» ասել սովորութիւն է առ մեզ թագաւորաց, իբրև լաւագոյն և պատուականագոյն մարդկան կամ դիւցազանց։ Նոյնպէս ասի «քալ գիտել» իբրև բարւոք գիտել։ Նաև քաջութիւն բառը շատ անգամ կ'առնուի առ մեզ փոխանակ լաւութեան կամ առաքինութեան։

Տ. Բայց զանդիկ կամ դրադաշտական կրօնից բուն վարդապետութիւնն առին Հայք Մարաց և Պարսից ժամանակ, ինչպէս յայտնի է սա կրօնական բառերէն, Աբամազդ, հրեշտակ, դեւ, դժոխք, որ աբիական լեզուէն տատադարձութեամբ առնուած են։ Թէ Հայք Պարսից ժամանակ զանդիկ կրօնքն ունէին, յայտնի է նաև Պերսպոլիսի սեպագիր արձանագրութիւններէն որ են Դարեհի վշտասպեայ և Քսերքսի, և ուր Հայք զանդիկ կրօնք ունեցող ազգաց կարգը կը յիշուին։ Անծանօթ չէր Հայոց վիպասաններուն նաև ոչ միայն Պարսից դիրքը Զենտաւեստա, այլև Վեսան, Հնդկացը, որոյ վէպերէն ոմանց պատմական ձեւ տրուած է ի պատմութեան խորենաց-

ւոյն, որպիսի են Արայի և Տիգրանայ պատերազմներուն պատմութիւնները, որպէս յիշեցաք վերագոյն (էջ 53 և 167)։

9. Թէ ոգիներու հաւատալ շատ հին էր առ Հայս, այսմ երեւելի ապացոյց է հմայութիւնն զորոյ յիշատակութիւնը կը գտանենք ի հնագոյն աւանդութեան արմենական սօսեաց, և որոյ նուիրական տեղին Թուի լեալ Արմաւիր։ Խորենացին կու տայ մեզ այս աւանդութիւնն ի խօսել զԱնուշաւանայ Թէ Սօս կը կոչուէր, վասն զի ձօնեալ էր ի սօսին Արմաւիր, և կը յաւելու Թէ այս սօսեաց տերեւներուն այլեւայլ շարժումներէն ըստ ընկերոյ հողմոյն, հին Հայք սովոր էին առնել հմայութիւն, այսինքն գուշակութիւն։ «Արայ եանն Արայ մեռանի ընդ Շամիրամայ ի պատերազմի, Թողուլ արուզաւակ ամենահարուստ և շատահանճար յիր և իբան, զԱնուշաւանն, որ Սօս անուանէր, քանզի ձօնեալ էր ըստ պաշտամանց ի սօսին Արամանեկայ որ յԱրմաւիր, զորոյ զսաղարթուցն սօսաւիւն, ըստ հանգարտ և կամ սաստիկ ընկերոյ օդոյն ևեթ ուստ շարժումն, սովորեցան ի հմայս աչխարհիս Հայկազանց, և այս բաղում ժամանակս» (Խոր. Ա. ի.)։

Հոգի կամ ոգի բառն շատ լեզուներու մէջ նոյն է ընդ հողմոյ։ «Ոգւոյ և հողմոյ անուն եբրայեցերէն և յունարէն և ասորերէն նոյն է. նա Թէ և հայերէն ոգ մանր միա դնիցէ՝ նոյնպէս գտանի. յորժամ տապնապակալ ոգ յումեքէ ելցէ՝ ասէ. Ջեռ ոգի կլանել, չեռ ոգի առնուլ. և այնու զօդոյս զոր միշտ ծծեմք՝ յայս առնէ» (եղն. Ա. իդ.)։ Օդոյ շարժումն ոգիներու աղդեցութեան ընծայելու օրինակներ ունինք ի պատմութեան ոչ միայն հեթանոս, այլ և աստուածապաշտ հաւարեալ ազգաց։ Եհովա մեղմօդով կը յայտնուի եղիայի, և ի գործս առաքելոյ Հոգւոյն սրբոյ գալուստն կը պատմուի լեալ սաստիկ հողմոյ շարժմամբ։ Ուստի բնական էր, ինչպէս Պեղատացւոյ Դոդոնայի կաղնւոյն (տես էջ 182), նոյնպէս հին Հայոց Արմաւրի սօսիներուն տերեւոյ շարժումն ընծայել ոգիներու, իբրև տեսակ մը օդոյ, և առնել գուշակութիւններ։ Հաւանականապէս աստի ծագած է հայերէն «օսոխ» բառը, որ կը նշանակէ տերեւներու շրշիւն։

Արմաւրի սօսիներուն նուիրուիլ յայտնի է Թէ կրօնական արարողութիւն էր հին Հայոց մէջ, բայց Թէ ինչ էր նուիրումն՝ այն չէ յայտ։ Արմաւրի սօսիներուն տեսակը կը Թուի լինել յատուկ հայոյ տեսակի, և Թերեւս յայն սակս էր նուիրական։ Խորենացին կ'անուանէ այն սօսիներն Արամանեկայ, որով կ'իմանայ Թերեւս զԱրմենակ որդի Հայկայ, ըստ Մար Իբասայ։ Բայց, ինչպէս Արմաւիր, նոյնպէս հարկաւ սօսիներն յետոյ էին քան զԱրմենակ ըստ վկայու-

Թեան նորին իսկ Խորենացւոյ, քանզի զորդի Արմենակայ, զԱրմայիս, դնէ Խորենացին չինիչ Արմաւրի (Խոր. Ա. ժԲ.)։ Թէ ուստի կ'առնու Խորենացին սօսիներուն պատմութիւնը՝ չենք գիտեր. յայտնի է սակայն Թէ ՊՈՂՈՏ, արմենական կամ հայական, բառը սկաւմամբ կը կարդայ արամանեկայ։ (Տես և էջ 182։)

10. Արմաւրի պատգամատեղին վաղ ուրեմն կը Թուի խափանեալ, քանզի յետ այսր յիշատակութեան Խորենացւոյն ոչ եւս ուրեք կը գանենք յիշատակ ոչ սօսիները և ոչ ղՀմայս։ Բայց հմայութեան այս տեսակը միայն չէր զոր կը գործածէին Հայք։ Ցովհան Մանդակունի, կամ այլ ոք ի Հայ վարդապետաց ժամանակակից նմա կամ մօտ ժամանակաւ, որպէս յայտնի է ոճէն, ի ճառին «վասն հմայից դիւթականաց,» յետ գանգատելոյ Թէ «մեծ մասն աչխարհիս ընդ յուռիթիւք և ընդ հմայիւք եմուտ . . . , Թողին զԱստուած արարիչ, և առ դիւթս և առ յուռութս և առ Թովիչս և առ պահարանս ընթանան,» կը յիշէ հմայութեան այլեւայլ տեսակներ, և ասէ Թէ սպասաւորք եկեղեցւոյ և արեզակք անգամ կը գրէին կախարդանաց գիրեր զորս պահարան կ'անուանէք։ Հմայութեան սովորական տեսակներն էին, ըստ վերոյիշեալ ճառին, Թովչութիւն, հաւատարկութիւն, հաւահմայութիւն, մաղաբախութիւն, քուէհարկութիւն, դիւահարկութիւն, որոց նշանակութիւնք բաւական յայտնի են անուններէն։ Ցուռթելու եղանակը նկարագրելով ասէ. «Զարադիւթն ի մէջ գետին անցեալ յուռթէ, յօրանչէ, ի ձախ դիւթէ և ի յայլ Թ.քիթ.քէ . . . կոչէ զդեւսն յայլ, յերկաթ, ի ջուր, ի նաւօտս, յիւղս, ի դարի, յուլունս, ի մամ և ի հեր գլխոյ։»

Դիւթութիւնն ընդհանրապէս արուեստ կը համարուէր, և կային ի պաշտօնէ դիւթ. բայց շատերը նաև անձամբ կ'ուսանէին յուռթել։ «Դիւթս ի տունս ածեն առ ի յուռթել. և ոչ միայն արուեստին դիւթիւքն վարին, այլ և անձամբ եւս յուռութս ուսանին և գրեն պահարանս։»

Դիւթք կը համարուէին նախ գիտակ ապագայից, ուստի ասէ ճառն. «Ջառաջիկայ ինչ գիտութիւն դիւթք ոչ երբէք գիտեն։ Այլ ասես. 'Զոր դիւթքն ասեն՝ այնպէս լինի։' Եթէ երբէք պատահէ, մի խաբիր, ոչ եթէ ի դիւթէն եղև, այլ եթէ չերթայիր առ դիւթն՝ քեզ ի ժամուն այն այնպէս պատահէր։ . . . Եւ բաղում անգամ չլինի . . . բայց մարդիկ ի չպատահելն չհային, այլ եթէ ումին պատահեալ տեսանիցեն, զայն առեալ վերացուցանեն, և ի լսելիս ամենեցուն արկանեն։»

Դիւթք կը կարծուէին նաև բուժիչ ցաւոց։ «Եթէ ասիցես,»

ասէ ճառն, ‘բժիշկ է (դիւթն),’ զորմ բժշկի այս է, խարել, կարել և արիւն թափել, և դարմանս ըստ ցաւոյն մատուցանել, ոչ թէ յուռութս յուռթել, և սատանայական բարբանջս բարբանջել, կամ աղ և ածուխ կամ ասղանի առնուլ կարմիր, և ուրուանս յուռթել, և կամ դիր պահարան ընդ անձն արկանել, և կամ զոսկերս ձկանց և սղնոց, և զծրարս բժժանայ ի ձեռին և յականս և ի պարանոցի կապել։» Այլուր ասէ. «Ցորժամ միս ի մարմնի խղեսցի, կամ ցաւ ինչ արագ անկանի, դիւթս ի տունս ածեն առ ի յուռթել, և դրել պահարանս, և ի վոյս ցաւածկոյն արկանեն։»

Ուրիշ տեսակ մնապաշտութիւն էր, ըստ վերոյիշեալ ճառին, օրահմայն և լուսնահաիրը, այսինքն ձախող կամ վնասակար համարել այս ինչ կամ այն ինչ օր, զորօրինակ չաբաթը կամ չորեքշաբաթին կամ զաւուրս լուսնոյ։ «Ընդէր,» ասէ, «ցօրահմայս և ի խարիս անկանիս։ Ի՞նչ վնասակար է չաբաթն կամ չորեքշաբաթին, զի ի նոցանէ համարիս ինչ եղծանել խոտոյ, սրթոյ և նիւթոյ կաղոյ, հնձանի և սերմանց . . . ընդէ՞ր ունիս զլուսնդ պատճառ եղծանելոյ, զի խարես գործել յաւուրս նորա։»

Ի ճառին յիշուած է նաև բախտի և ճակատագրի կամ հրամանաց հաւատալու մնապաշտութիւնը։ Թէպէտ քրիստոնէական ժամանակի պատմութիւն է այս, յայտնի է սակայն թէ հեթանոսութեան մնացորդ էին այս մնապաշտութիւնք, որոց սկիզբն անծանօթ էր։

11. Հին Հայք ոչ միայն կը հաւատային ոգիներու և նոցա բարի և չար ազդեցութեան, այլ և կը կարծէին թէ ոգիք կ'երեւէին մարդկան մարդոյ կամ դաշնոյ և ճիւաղայ կերպարանօք։ Հայերէն լեզուն այսպիսի առասպելեալ անուններ շատ ունի, ինչպես յուշկապարիկ կամ պարիկ, պայ, ծովացուլ, առլեզ, նհանգ, շահապետ վայրոյ։ Եղնիկ յիշելով Հայոց այս մնապաշտ հաւատքը կը ջանայ հերքել։ «Զծովացուլ ի կովէ եղեալ ասեն, և զպայն իմն ի մարդկանէ, և զառլեզն ի շանէ։ . . . Ի մարմնաւորէ աներեւոյթ ինչ ոչ եղանէ, որպէս ոչ յաներեւութէ իմեքն մարմնաւոր. ոչ երբեք ի մարդկանէ եղեալ (է) պայն՝ եթէ առ երես արարած իցէ, և ոչ ի կովուց ծովացուլն եղեալ՝ եթէ ի ծովակս բնակիցէ, և ոչ ի շանէ ինչ եղեալ, եթէ ընդ աներեւոյթ զօրութիւնս ինչ կեցցէ, և յորժամ վիրաւոր ոք անկեալ ի պատերազմի դնիցի՝ թէ լիցի և ողջացուցանիցէ, զոր արաղէն կոչեն։ . . . Այլ և վիճեալ եւս պընդին ի բանիցն վերայ։ Մին ասէ թէ ի մերում դիւղ ծովացուլ ըզկով գործեաց, և զդոչիւնն հանապազ մեք լսեմք ամենեքեան։ Եւ միւսն ասէ. Զպայն իսկ իմ աչօք տեսեալ է։ Մինէ և զարալիզէն

եւս ոք կարիցէ՞ ասել թէ և զպայն ուրուք տեսեալ իցէ. և թէ յառաջին ժամանակին արաղէզք լիզէին զվիրաւորս և ողջացուցանէին, արդ ընդ՞ր ոչ լիզիցեն և ողջացուցանիցեն. ո՛չ նոյն պատերազմունք են և նոյնպէս վիրաւորք անկանին։ Այլ յայնժամ ասեն դիւցազունք էին» (եղն. Ա. ԻԴ)։ Բայց այս հաւատքը կար նաև յետքրիստոնէութեան թէ արաղէզք լիզելով կ'ողջացուցանէին պատերազմի մէջ անկեալները։ Զոպարապետէն Մուշեղէ զոր վարագդատ, յաջորդ Պապայ, սպանանել տուաւ դաւով, Բուզանդ կը պատմէ այսպէս. «Իբրև տարան զմարմին սպարապետին Մուշեղի ի տուն իւր, ոչ հաւատային ընտանիք նորա մահուն նորա, թէպէտ և տեսանէին զդլուխ նորուն զատ ի մարմնոյն անտի։ Զի ասէին. Դորա յանթիւ ճակատս մտեալ էր, և վէր երբէք չէր առեալ. ոչ նմա մի դիպեցաւ երբէք, և ոչ այլոց զինու խոցեալ է զդա։ Իսկ կէսք յառնելոյ ակն ունէին նմա. մինչև զդլուխն անդէն ի կոճղին կարեալ կցեցին, և հանին եդին ի տանիսն աշտարակի մեծ, ասէին թէ վասն զի այր քաջ էր, առլեզք իջանեն և յարուցանեն զդա։ Պահապան կային և ակն ունէին յառնելոյ, մինչև նեխեցաւ մարմինն։ Ապա իջուցին յաշտարակէ անտի, և լացին թաղեցին զնա որպէս օրէն էր։»

Նհանգայ և վիշապայ և չահապետայ վրայ հետեւեալ կերպով կը խօսի Եղնիկ. «Եւ ոչ այլ ինչ արարած գոյ որ կարիցէ ի կերպարանս կերպարանս լինել, որպէս զվիշապայն և զնհանգայն համբաւեն։ . . . Վիշապք, ասեն, և նհանգք կեղծս ի կեղծս լինին։» Զվիշապայ մնանաւանդ, ինչպէս կ'երեւի ի բանից Եղնկայ, այլևայլ մնապաշտ կարծիս ունէին Հայք, զոր օրինակ թէ արտերէն ցորենը կը կրեին, թէ որսի կ'ելլէին, և թէ ունէին տաճարներ ուր կը պահէին զթագաւորազունս։ «Եւ ոչ վիշապք զտոհմական արդեանց կրեն, և ոչ գրաստ գոյ նոցա եթէ զարդիւնս ի կալոց ուրեք կրիցեն, և ի զուր է կալ կալն ասել ուժեք ի կալս և ոչ, Ա՛ւ աւռ։ . . . Եւ ոչ որս երբէք, որպէս մարդկան, արարեալ են վիշապք կամ առնիցեն, և ոչ տաճարք իրրև մարդկան են նոցա ի բնակութիւն, և ոչ զոք ի թագաւորազդեայ և ի դիւցազանց ունին կապեալ առ իւրեանս կենդանի, . . . որպէս մնղորութիւնն դիւաց խաբեայ զդիւցազաւոր Հայոց, եթէ զոմն Արտաւազդ անուն արգելեալ իցէ դիւաց, որ յայժմ կենդանի կայ, և նա ելանելոց է և ունելոց զաշխարհս։» Եղնիկ դիւաց կեղծիք կը համարի այս երեւոյթները, որպէս թէ դեւք կ'երեւին մարդոց այնպիսի կերպարանօք որպէս զի զմարդիկ մնղորեցնելով ձգեն ի կռապաշտութիւն։ «Սատանայ,» ասէ, «մեծացուցանէ յաչս մարդկան զվիշապս, զի յորժամ ահագինք երեւեսս

ցին ոմանց ; առնուցուն զնոսա ի պաշտօն : Կարծեցուցանէ թէ և նհանդ-ք ինչ ևցեն գեռաց և շահապետ-ք վայրաց . և յետ կարծեցուցանելոյ՝ ինքն կերպարանի կամ ի վիշապի կերպարանս , կամ ի նհանդի իմն և ի շահապետի : Զի եթէ եր ինչ նհանդն անձնաւոր , ոչ երբեմն ի հնոջ կերպարանս երեւեր , և երբեմն փոկ լիներ և լուղղորդայ ընդ ոտս անկեալ հեղձուցանէր , այլ կամ կինն կին կայր , կամ փոկն՝ փոկ » (եղն . Ա. իե.) :

12. Խորենացին կը հաստատէ եղնկայ խօսքը զԱրտաւազդայ , յիշելով իւրոյ ժամանակին պատմական զրոյցը թէ յայրի ուրեք կապուած է Արտաւազդ երկաթի չղթաներով զոր երկու շուն-ք կը կրծեն , որպէս զի ելլէ Արտաւազդ և վախճան տայ աշխարհի , բայց դարբնոց կռաններուն ձայնէն կը զօրանան չղթաները , ուստի և դարբիններէն չատերն , ասէ Խորենացին , հետեւելով առասպելին՝ կերակրի օրեր երեք կամ չորս անդամ կը բախեն սալը , որպէս զի զօրանան չղթայք Արտաւազդայ : « Զրուցեն զսմանէ և պատասումն-ք , եթէ արգելեալ կայ (Արտաւազդ) յայրի միում՝ կապեալ երկաթի չղթայիւ-ք , և երկու շուն-ք հանապազ կրծեն զչղթայն . ջանայ ելանել և առնել վախճան աշխարհի : այլ ի ձայնէ կռանահարութեան դարբնոց զօրանան , ասեն , կապանքն : վասնորոյ և առ մերով իսկ ժամանակաւ բազումք ի դարբնոց ղհետ երթալով առասպելին , յաւուր միաշաբաթւոջ երիցս կամ չորիցս բախեն զսալն , զի զօրասցին ասեն չղթայքն Արտաւազդայ » (Խոր . Բ. ԿԱ.) :

13. Զանգիկ կրօն-ք և կռապաշտութիւն շատ հակառակ են ի բարս , և որովհետև երկոցունց եւս հետքը կը գտանեն-ք ի վաղուց առ Հայս , ըստ մեզ կը թուի թէ առաջինն եր բուն և նախագոյն կրօն-ք արեւելեան Հայոց , մինչ կռապաշտութիւնն յարդի եր մանաւանդ յարեւմտեան մասին , ի սահմն կոչուած գաւառս : Այս կարծեաց համաձայն կու գայ սա դէպքը , որ դիցապաշտութեամբ անուանի տեղի-ք , ինչպէս Աշիշան և երիզա , յարեւմտեան մասին էին . յարեւելեան գաւառս երեւելի պաշտօնատեղի մը ամենեւին յիշուած չէ :

14. Կամելով խօսել Համառօտիւ ղՀայ լեզուէն , աւելորդ կը համարի-ն-ք յիշել ոմանց պնդելը ժամանակաւ թէ Հայերէնն այն աստուածատուր լեզուն է զոր խօսեցան նախ անուանեալ նախահնդ-ք մեր յեղեմական դրախտին , և ապա սերունդ-ք նոցա մինչև ի խառնակութիւն լեզուաց , և որ յետոյ Նոյայ միջոցաւ անցաւ ի նահեղին մեր Հայկ : Այսպիսի կարծիս պաշտպանել թերեւս ներելի եր դար մի յառաջ , մինչդեռ լեզուաբանական ուսումն դեռ չկար : Բոլոր հետ ծնաւ լեզուաբանութիւնն , և ծանօթ լեզու-ք բաժնուեցան

դաս դաս իրեւ ուրոյն ընտանի-ք , գիտուն-ք չանացին որոշել զտեղի Հայերէնին ի կարգս լեզուաց : « Հայ-ք , » ասէ Բիդ-դէր , « գիտնադոյն-ք անդամ ի նոսա , որպէս Ինճիճեան , Զամչեան և Ա-դէր , հընացեալ հմտութեամբ , mit veralteter Gelehrsamkeit , կը չանան ցուցընել , բայց ի զուր , թէ Հայերէնը մարդկային ազգին նախկին լեզուն է : Հնագոյն-ք յեւրոպացի քննչաց , յանուանէ Շրէօտէր և Ա-տելունկ , առ ոգիտութեան , չկրցան ծանօթ լեզուաց մէջ տեղ մը տալ Հայերէնին , ուստի Պալպի կովկասեան ինքնագլուխ լեզու մը համարեցաւ Հայերէնը : Աւելի հնագոյն-ք , Ագոլութ և Դրամէր ազգակից համարեցան Հայերէնը խխտերէնի , մինչ ինքեանք այս երկուց լեզուաց եւս անդէտ էին : վաղ ուրեմն Սահեանոս բիւզանդացի փոխուգերէնի նման կը համարէր այս լեզուն , հաւանականապէս , ասէ Բէդ-էրման , վասն զի Աբրահատ ի գիրս Սիբիլլայից սխալմամբ դրուած է ի փռիւգիա : Բայց որովհետև փռիւգերէնն այնպէս անծանօթ է , ինչպէս նմին համացեղ կարծուած հին թրակերէնն ընդ որում այլք ազգակից համարեցան Հայերէնը , Հայ լեզուին փռիւգերէնի հետ նմանութիւնն այնչափ անստոյգ է , որչափ կարծիք Սարաբունի , որ զՀայս , և զՄրիս իսկ , ոչ միայն բարուք , սոյրութեամբ , մարմնոյ կազմուքեամբ , այլ և լեզուաւ կը համարի նմանս ընդ Սեմականս , Աբրահատոյ և Աստրուց , սա պատճառաւ միայն զի գտանէր զնոսա խառն բնակեալս ի Միջագետս : Պալլաս Հայեցեալ յարդի Հայերէնն միայն , դրաւ Հայոց լեզուն ի կարգս Դուրանեան լեզուաց , իբրև միջին հին ի մէջ Թաթար կամ Թուրք բարբառոց և կովկասեան լեզուաց : Լաքրոզ զՀայերէնն համարելով նոյն ընդ հին լեզուին Մարաց , աւելի մօտեցաւ ճշմարտին , մանաւանդ զի ըստ Նայմանի մեծագոյն մասն բառից Մարաց որ գտանին առ Հերոդոտեայ՝ կը մեկնուին Հայերէնով : Զարմանք չէ այսչափ հակառակ կարծիս տեսանել զՀայերէնէն որ հարեւանցի միայն ճանչցուած եր , մանաւանդ այնպիսի ժամանակ , մինչ Քլաբրոզ անդամ ձայներու արտաքին նմանութենէ միայն կը դատեր լեզուաց ազգականութիւնը , զոր գիտել՝ լեզուին բովանդակ քերականական կազմութենէն միայն հնար է : Բէդ-էրման եղեւ առաջին որ եցոյց Հաւաստեաւ զազգականութիւն Հայերէնին ընդ հնեւրոպական լեզուաց : Հմուտ լեզուաբանն Բոդ-կ'ընդունի զայս , և Նայման կը համարի իբրեւ արդէն ապացուցեալ » (Բիդ . Աբեւմտ . Ա. Մասն Գ. 578) : Բայց ինչպէս ճանչցան գիտուն-ք թէ Հայերէնն տոհմակից է լեզուաց հնեւրոպական ցեղին : Սեմական լեզու մը ճանչնալ , որպէս ասէ Բրնան , դիւրին է քան հնեւրոպական մը . բայց և այնպէս հնեւ-

բոլական լեզուք եւս ունին որոշ նշաններ որ չեն կրնար վրի-
պիլ գիտնական մտադիր դիտողութենէ: Հայերէնի ցեղակցու-
թիւնն ուրիշ հնաեւրոպական լեզուաց, հնագունիլ և հեռաս-
բադունիլ հետ անգամ, որպիսի են սանսքրիտն, յոյնն և լատինն,
այնպէս յայտնի և ներքին է, դի նմանութիւնն որ կայ ի մէջ սա-
ցա և հայերէնին՝ չկարէ լինել արդիւնք ոչ պատահման և ոչ փո-
խառութեան:

15. Հայերէնի այս նմանութիւնը կը տեսնուի Հնաեւրոպական
լեզուաց երկու գլխաւոր տարրներէն, այսինքն բառերէն և քեր-
կանական ձեւերէն միանգամայն: Թողունք բառերու, մանաւանդ
թուականաց, նմանութիւնը որ յայտնի և որոշ է աւելի քան որչափ
հարկաւոր եր ի ճանաչել հայերէնի ազգականութիւնն ընդ Հնաեւ-
րոպական լեզուաց, քերականական ձեւերու նմանութիւնը բոլորո-
վին կը լուծէ խնդիրը: Ա յապէս ս, ո, ն, ք որ իրրեւ դիմորոշք մեծ
դեր կը խաղան ի հայերէն դերանուանս և ի ձեւս բայից, նոյն պաշ-
տօններն ունին ի գլխաւորս հնաեւրոպական լեզուաց որպիսի են
սանսքրիտն, զանդիկն, յոյնն և լատինն: Հայերէն սեռականի և
արականի նշաններն է և ս (իմ, միուս, որուս, այդ ս) կը դանենք
ի լատիներէնի. երեքին լծորդք ո, է, ք, իրրեւ նշանք հայերէն
դործիականի, կը յիշեցուանեն նոյնպէս լատիներէնի b us)ը. է որ
ընդհանուր նշան է մեր երկուց անցելոց, անկատարի և կատարե-
լոյն, և ց՝ մեր ապառնւոյն, կը դանուին, մին՝ ի լատիներէնի (lego,
legi), և միւսն՝ ի syն սանսքրիտի (տա–ե-ամի, տա–ց համ տա–ց):

Հնաեւրոպական լեզուաց յատուկ նշաններէն մի տա լեզուա-
բանից, այն է կատարելոյն նախորդ յաւելուածն (auguement) ա կամ
է, ինչպէս սանսքրիտերէն՝ ա–տամ, ա–տաս, ա–տատ յունարէն
է–դրաֆօն, է–դրափսէ կը դանենք նոյնպէս ի հայ[illegible]ատպէս,
թուղանամ, ամ և աա լծորդութեանց կատարելոյն գ. գ[illegible], է–տես,
է–ած, է–բաց, է–թող, ունինք օրինակ յոմանս ի ը[illegible]ի բայից,
որպիսի են ֆամ, փնիմ, պամ, որոց խնամարհման ձեւն [illegible]ել հա-
մեմատութեամբ աւելի հին, և որ ունին ի կատար[illegible]ու յա-
պառնին յիշեալ նախորդ յաւելուածը է, եկի, եկի[illegible], եղիր.
եաու, այլովքն հանդերձ: Իրրեւ յատուկ քերակա[illegible]ձեւ հա-
յերէնի կրնանք յիշել յոգնականացուցիչ + դիրն յ[illegible]ի խէ հա-
յերէնն իւր համացեղ լեզուաց մեծ մասին ոն:

Քերականական ձեւերու նմանութիւնն զոր ուն[illegible]ն ընդ
հնաեւրոպական լեզուաց՝ աւելի մանր կրնայ ցուց[illegible]մեմատա-
եալ քերականութեան մը մէջ, քան յայսմ համառ[illegible]ութեան, որոյ նպատակ է միայն երկբայութիւնը բ[illegible]մէջ մեր

լեզուն, իւր բնութեան նայելով, չկարէ վերաբերիլ լեզուաց ուրիշ
խմբի մը բայց միայն հնաեւրոպականին:

17. Թէպէտ այսպէս բնութեամբ հնաեւրոպական, է սակայն
Հայերէնն այնպէս ուրոյն և անկախ, իրրեւ ղմանաքրիդն, ղՅոյնն և
ղայլս ի համացեղից իւրոց, մինչև չիրաւի է կոչել զնա յատուկ ան-
ուամբ իրրեւ արմենական ճիւղ ի մէջ հնաեւրոպական ցեղին: Զու-
գեղալով հնագոյն դարերէ դրաւոր ծնացորդներ, ենք և պիտի մը-
նանք ի հարկէ անդէտ, թէ ինչ փոփոխութիւններէ անցաւ և ինչ
ազդեցութիւններ կրեց հայերէնն յընթացս, չէ յայտ, որչափ դա-
րուց, մինչև հասաւ յայն աստիճան յորում կը դանենք զնա յան-
դին ծնացորդս առաջին Հայ մատենագրութեան անուանեալ ոսկե-
ղէն դարուն, որ է առաջին կէս հինգերորդ դարուն, իսկ և իսկ
չեա գիւտի Հայերէն գպրութեան: Նայելով սակայն գիտնական
անաչառութեամբ մատենագրական յատկութեան վերոյիշեալ ծնա-
ցորդաց լեզուին, անհնար է չդանչանալ: Հարստութիւն, մաք-
րութիւն և ընտրութիւն, բանաստեղծական զարդ, ճաշակ և փի-
լիսոփայութիւն որ կը տեսնուին այն չքնաղ ծնացորդաց լեզուին մէջ
կ'ենթադրեն ազգային քաղաքական և մտաւոր բարձր վիճակ մը
որչափ կրնայ մտածուիլ յայնպիսում հնութեան ժամանակի:

Հինգերորդ դարուն առաջին կիսուն Հայերէն մատենագրա-
կան լեզուն, զոր, բառին անձկագոյն նշանակութեամբ, թարգմա-
նիչք մեր ոչ թէ հնարեցին՝ այլ ուսան, և որոյ օրինակն ունինք
չեա հնագոյն հատակոտորս ինչ երդոյ վիպասանաց մերոց որ դէթ
իրը երեք դար յառաջ էին քան զթարգմանիչս մեր, թէև Հայու-
միայն զդալի է այս, է սակայն եթէ ոչ հրաշք դէթ հրաշակերտ,
և միմիայն նշան զոր թողած է Հայ ազգն իւր վաղեմի մեծութեան:
Անհնար եր լեզուին հասանել յայն չափ կատարելութեան՝ առանց
մատենագրական մեծ չարժման: Մատենագրական նշանաւոր չար-
ժումի մը դնել Հայոց մէջ յառաջ քան զդիւտ գրոյն, թէպէտ մա-
տենագրական չարժումն լեզուի մը յանգիր ժամանակին չէ անօրի-
նակ ըստ Մաքսիմիլլերի, եթէ դժուարին է, եւս աւելի դժուարին
է դնել թէ Հայերէն լեզուն, առանց ամենաւելն այնպիսի չարժման,
հասաւ յայն աստիճան մինչև կարողացնել զթարգմանիչս մեր թողուլ
մեզ այն հրաշալի մատենագրութիւնը: Իսկ բախտ որ չեա կո-
րուսանելոյ մեր այն լեզուն, տուաւ մեզ այն մատենագրութենէն
առատ ծնացորդներ, տայր մեզ չարդել ըստ արժանւոյն այն լե-
զուն, որոյ ազդեցութեամբ միայն հնար է որ և իցէ բարւոքումն
չարդի լեզուի մերում:

ՎԵՐՋ ԱՌԱՋԻՆ ՄԱՍԻՆ

ՎՐԻՊԱԿՔ

Էջ	Տող			
8	21	ոտոյգ	կարդա	ստոյգ
12	15	լեառնն	»	, լեառնն
13	2	առնելով	»	առնլով
»	35	Գ. դարու	»	Դ. դարու
26	21	Ասորեստանի	»	Ասորեստան
»	3	առնելով	»	առնլով
27	32	Ը. դարուն	»	Թ. դարուն
55	14	Է. դարուն	»	Ը. դարուն
60	19	դեսպազօք	»	դեսպակօք
67	19	չեն գանել	»	չենք գանել
71	22	ի Բաբելա	»	ի Բաբելոն
86	6	ԲՆՀՀ	»	ԲՆՀ
»	36	oriandus	»	oriundus
98	13	բնակեցան	»	բնակեցաւ
127		ԳԼՈՒԽ Զ.	»	ԳԼՈՒԽ Ե.
»	7	Նինուէ	»	Նինուէէ
»	16	Մարիզասեան	»	Մարիբասեան
128	20	ապացոյց են	»	ապացոյց է
132	33	τὸν	»	τὸυ
133	2	զոր ի	»	զաւ ի
»	30	նին :	»	նին ,
163	25	երի-	»	երե-
183	1	Մինչչեւ	»	36 · Մինչչեւ
213	21	չարաց	»	չարայ
»	31	Հայկայ	»	Հայկակայ
231	35	իւրով	»	ընդ իւրով
232	16	(զմանն	»	զմանն
241	28	Արշակէս ծովացի ,)	»	Արշակէս) ծովացի ,
»	32	Զհարազատութիւն	»	Զանհարազատութիւն
245	34	ի նմա	»	ի նմանէ

ՀՀ Ազգային գրադարան
NL0247713